

HET SCHENKEN VAN GEBRANDSCHILDERDE GLAZEN VOOR EN NA DE REFORMATIE AAN NOORD-NEDERLANDSE KERKEN

VERANDERINGEN, CONTINUÏTEIT OF BEIDE?

H.C. Elizabeth Adriaanse

Master scriptie Middeleeuwse studies
Universiteit Utrecht, april 2012

Begeleider: Dr. Truus van Bueren

Tweede lezer: Charlotte Dikken, MA

Afbeeldingen op de omslag:

Links: Dirck Crabeth, *De inwijding van de Tempel en Het Laatste Avondmaal*, 1557-1559, detail: de gebedsportretten van koning Filips II en koningin Mary Tudor (Gouda, Sint-Janskerk). Opdrachtgevers: Filips II en echtgenote Mary Tudor.

Rechts: Pieter Janszoon, *De presentatie van het verdrag van de Vrede van Munster aan koning Filips IV van Spanje*, 1654-1657, detail: leden van de Staten-Generaal bieden het verdrag aan de Spaanse koning aan (Amsterdam, Oude Kerk) Opdrachtgevers: vier Amsterdamse burgemeesters.

Voorwoord

Wanneer een plan ontstaat om een zo complex onderwerp als opdrachtgeving van kerkglazen te onderzoeken, blijken ontelbare mensen nodig te zijn om dit te kunnen verwezenlijken. Mensen die van heel nabij begeleiden en ondersteunen en daarnaast degenen die onmisbare literatuur hebben geschreven. Om met mijn begeleider te beginnen: Truus van Bueren heeft gedurende circa anderhalf jaar de supervisie gehad over deze scriptie. Hierbij heeft ze me bewust gemaakt van de vele verschillende aspecten, die een rol spelen bij het verschijnsel onderzoek. In de eerste plaats werd me ‘wetenschappelijk schrijven’ geleerd, bepaald geen overbodige luxe. Steeds wees Truus me op het belang van scherpere gedachtegangen en formuleringen, betere inleving in de lezer enzovoorts. Het bleef echter niet bij deze enigszins technische aspecten. Ze bracht daarnaast haar enthousiasme over voor een manier van kijken naar kunst, die breder is dan een formele observatie. Kunstgeschiedenis wordt beduidend boeiender, wanneer zo veel mogelijk de maatschappelijke en persoonlijke context van de opdrachtgevers er bij wordt betrokken: hoe zag de periode er uit waarin ze leefden? Wat betekende een glasschenking voor hen en hun omgeving? Hoe maatschappelijk relevant was een elitair gebaar als een kunstdonatie in het geval van glasschenkingen? Welke maatschappelijke en/of religieuze boodschap ging van een glasdonatie uit? Wanneer al deze aspecten een rol spelen bij het benaderen van kunst, blijkt ineens dat zelfs kunstwerken van een beperkt artistiek gehalte interessant kunnen zijn. Door het kijken naar de context van de opdrachtgeving van kerkglazen tussen circa 1450 en 1650 kwam ik vanzelf terecht in de turbulenties rondom de Alteratie. Hierbij werden de katholieken omstreeks 1580 uit hun kerken verdreven door de gereformeerden. Vanuit een niet-katholiek milieu had ik tot voor enige tijd onvoldoende begrip voor de complexe en dramatische gang van zaken uit die tijd. Tot het moment dat ik Truus ontmoette, kwam ik dan ook niet verder dan stereotiepe historische opvattingen over katholieken en protestanten. Truus maakte me op heldere wijze duidelijk dat mijn historische bagage in dit opzicht te simplistisch was. In de eerste plaats leerde ze me gericht naar de mensen van weleer te kijken. Ze maakte me bijvoorbeeld bewust van het feit, dat alle protestanten uit de tijd rond de Alteratie een groot deel van hun leven katholiek zijn geweest. Een ander geloof bestond immers niet in de Nederlanden. Dit had een aantal consequenties, aangezien mensen meestal niet op slag veranderen: ten eerste was de Reformatie lange tijd slechts een zaak van minderheden. De dikwijls gewelddadige ‘bevrijding’ door de Geuzen was voor velen dan ook eerder een nachtmerrie dan een bevrijding. Degenen die wel gereformeerd werden bleven óf nog dichtbij het katholieke staan óf verzetten zich hier zo sterk tegen, dat ze de katholieken volledig verketterden. Helaas pasten de laatstgenoemden het (nog steeds actuele) *pars pro toto*-principe toe: de misstanden in de Kerk en het feit dat de katholieken hetzelfde geloof aanhingen als de Spaanse vijand, werden aangegrepen om het geheleatholicisme uit de openbare kerken te verdrijven en alle kerkelijke bezittingen te confisqueren. Deze complexe vermenging van religie en politiek wordt in deze scriptie nader besproken. Het leed dat de Alteratie heeft veroorzaakt, moet onoverzienbaar zijn geweest en van mijn te simplistische denken is dan ook weinig meer over gebleven. Mijn grote dank aan Truus wordt dan ook niet alleen ingegeven door het vele wat ze me op wetenschappelijk gebied heeft bijgebracht. Ook het diepere en menselijkere inzicht in de dramatiek rondom de Alteratie hebben mijn denken op dit punt voorgoed veranderd.

Zoals ik al zei, hebben vele anderen via hun geschriften een onmisbare bijdrage geleverd aan deze scriptie. Met name de diverse boeken over glazen van Zsuzanna van Ruyven-Zeman hebben me veel informatie verschaft, waarvoor ik haar bijzonder erkentelijk ben. Haar schitterende nieuwste editie van het *Corpus Vitrearum* kwam voor mijn onderzoek in feite te laat. Niettemin heeft deze uitgave op de valreep de nodige betekenis voor me gehad. Charlotte Dikken en Kim Ragetli waren bereid me inzage te geven in hun eigen master scripties, waarin ik veel nuttige informatie aantrof. Rolf de Weijert, bracht de nodige nuances aan in mijn kennis over aspecten van het middeleeuwse kloosterleven. Daarnaast dank ik de vele auteurs die in de literatuurlijst zijn opgenomen. Hun boeken, artikelen en online-informatie vormen immers de basis van deze thesis.

Mijn echtgenoot Hans van Fenema noem ik *last but not at all least* en dank hem voor zijn voortdurende enthousiasme was voor alles wat met de scriptie had te maken. Zijn belangstelling bleek uit de vele gesprekken die we voerden over glazen, opdrachtgevers, religie en politiek. Daarnaast gingen we ‘het veld in’ om een aantal kerken en hun glazen *live* te zien. Ook bezochten we samen tentoonstellingen die verrijkend waren voor het inzicht in de context van de opdrachtgeving. Deze uitwisselingen en ‘excursies’, maar ook zijn geduld met de minder makkelijke kanten van een schrijvende echtgenote, hebben een klimaat geschapen waarin ik met veel plezier aan deze scriptie heb kunnen werken. Kortom:

weliswaar heb ik zelf deze thesis geschreven, maar alleen dankzij de betrokkenheid van alle genoemde mensen heb ik dit kunnen verwezenlijken.

Elizabeth Adriaanse
Driebergen, april 2012

INHOUDSOPGAVE

DEEL 1	5
INLEIDING	5
HOOFDSTUK I	9
1. Het belang van de politieke en religieuze context	9
2. Complexiteit van glasschenkingen	11
<i>2.a. Wereldse en religieuze aspecten bij glasschenkingen</i>	12
<i>2.a.1. Do ut des</i>	13
<i>2.a.2. Gebedsportretten, heiligen en bijbelse voorstellingen</i>	15
<i>2.a.3. Combinatie van macht, status en religie</i>	17
HOOFDSTUK II	23
A. ca. 1450-1550	25
1. Politieke context	25
2. Religieuze context	28
3. Aspecten van de opdrachtgeving van glazen	33
<i>3a. Topografische ligging van de kerken en plaats van de glasschenkingen binnen de kerken</i>	33
<i>3b. Status-functie opdrachtgevers en/ of geportretteerden</i>	34
<i>3c. Reden van schenking</i>	36
<i>3d. Iconografie</i>	39
<i>3d.1. Religieuze voorstellingen</i>	39
<i>3d2. The personal touch van de schenkers/geportretteerden</i>	43
<i>3d.2.1. Gebedsportretten</i>	43
<i>3d.2.2. Heiligen</i>	44
<i>3d.2.3. Wapenschilden</i>	45
<i>3d.2.4. Bijwerk/symbolen</i>	46
<i>3d.2.5. Teksten</i>	47
4. Samenvatting	48

B. 1550-1580	50
1. Politieke en religieuze context	50
2. Aspecten van de opdrachtgeving van glazen	58
<i>2a. Topografische ligging van de kerken en plaats van de glasschenkingen binnen de kerken</i>	58
<i>2b. Status-functie opdrachtgevers en/ of geportretteerden</i>	59
<i>2c. Reden van schenking</i>	61
<i>2d. Iconografie</i>	62
<i>2d.1. Religieuze voorstellingen</i>	62
<i>2d.2. The personal touch van de schenkers/geportretteerden</i>	65
2d.2.1. Gebedsportretten	65
2d.2.2. Heiligen	68
2d.2.3. Wapenschilden	70
2d.2.4. Bijwerk/symbolen	72
2d.2.5. Teksten	74
3. Samenvatting	78
C. 1580-1609	79
1. Politieke context	79
2. Religieuze context	84
3. Aspecten van de opdrachtgeving van glazen	87
<i>3a. Topografische ligging van de kerken en plaats van de glasschenkingen binnen de kerken</i>	87
<i>3b. Status-functie opdrachtgevers en/ of geportretteerden</i>	88
<i>3c. Reden van schenking</i>	89
<i>3d. Iconografie</i>	89
<i>3cd1. Religieuze, allegorische en historische voorstellingen</i>	89
<i>3d.2. The personal touch van de schenkers/geportretteerden</i>	92
3d.2.1. Portretten	92
3d.2.2. Heiligen	92
3d.2.3. Wapenschilden	92
3d.2.4. Bijwerk/symbolen	93
3cd2.5. Teksten	94
4. Samenvatting periode 1580-1609	97

D. 1609-1621	99
1. Politieke context	99
2. Religieuze context	105
3. Aspecten van de opdrachtgeving van glazen	109
<i>3a. Topografische ligging van de kerken en plaats van de glasschenkingen binnen de kerken</i>	109
<i>3b. Status-functie opdrachtgevers en/ of geportretteerden</i>	109
<i>3c. Reden van schenking</i>	110
<i>3d. Iconografie</i>	110
<i>3d.1. Religieuze, allegorische en historische voorstellingen</i>	110
<i>3d.2. The personal touch van de schenkers/geportretteerden</i>	112
3d.2.1. Portretten	112
3d.2.2. Heiligen	112
3d.2.3. Wapenschilden	112
3d.2.4. Bijwerk/symbolen	113
3d.2.5. Teksten	113
4. Samenvatting	114
E. 1621-ca. 1650	115
1. Politieke context	115
2. Religieuze context	120
3. Aspecten van de opdrachtgeving van glazen	122
<i>3a. Topografische ligging van de kerken en locaties van de glasschenkingen binnen de kerken</i>	122
<i>3b. Status-functie opdrachtgevers en/ of geportretteerden</i>	123
<i>3c. Reden van schenking</i>	127
<i>3d. Iconografie</i>	127
<i>3d.1. Religieuze, allegorische en historische voorstellingen</i>	127
<i>3d.2. The personal touch van de schenkers/geportretteerden</i>	132
3d.2.1. Portretten	132
3d.2.2. Heiligen	132
3d.2.3. Wapenschilden	132
3d.2.4. Bijwerk/symbolen	134
3d.2.5. Teksten	136
4. Samenvatting	139

CONCLUSIE	141
Aspecten van de opdrachtgeving van glazen	142
1. <i>Topografische ligging van de kerken en plaats van de glasschenkingen binnen de kerken</i>	142
2. <i>Opdrachtgevers</i>	144
3. <i>Reden van schenking</i>	146
4. Iconografie	146
4.a. <i>Zelfprofilering van de opdrachtgevers</i>	146
4.b. <i>Iconografische elementen</i>	148
4.b.1. <i>Religieuze voorstellingen</i>	148
4.b.2. <i>Historische voorstellingen</i>	152
4.b.3. <i>Allegorische en mythologische voorstellingen</i>	153
4.b.4. <i>Voorstellingen uit het dagelijkse leven</i>	154
4.b.5. <i>Wapenschilden</i>	155
4.b.6. <i>Teksten</i>	155
5. Ten slotte	156
LITERATUUR	157
DEEL 2	1
BIJLAGEN	1
1. Afbeeldingen	1
2. Tabellen en subtabellen	91
1. Tabellen en subtabellen ca. 1450-1550	91
2. Tabellen en subtabellen 1550-1580	115
3. Tabellen en subtabellen 1580-1609	146
4. Tabellen en subtabellen 1609-1621	171
5. Tabellen en subtabellen 1621-ca.1650	180

DEEL 1

Inleiding

In de onderzochte voor- en nareformatorische perioden, die samen de tijdspanne van ca. 1450 tot ca. 1650 omvatten, zijn in de Noordelijke-Nederlanden door diverse categorieën donoren glasschenkingen aan (klooster)kerken gedaan.¹ Deze schenkingen vonden plaats in perioden die in religieus en politiek opzicht zeer verschillend waren. Ten aanzien van de glasdonaties aan Noord-Nederlandse publieke kerken rijst de vraag in hoeverre de religieuze en politieke verschuivingen hun weerslag hebben gehad op de schenkingspraktijken. Veranderden de categorieën van opdrachtgevers en de iconografie op de gedoneerde glazen? Of zijn op deze gebieden tradities voortgezet, eventueel in een nieuwe gedaante? Mijn nieuwsgierigheid hiernaar werd gewekt tijdens een cursus onder begeleiding van Truus van Bueren en Charlotte Dikken in 2009 aan de Universiteit Utrecht. In deze cursus over de relatie tussen de middeleeuwse memoriacultuur en de opdrachtgeving voor gebrandschilderde glazen kwam naar voren dat rondom elke middeleeuwse schenking een samenspel van factoren aan de orde was. Hoewel de glasschenkingen bedoeld waren voor een kerk, speelde niet alleen de religie een rol maar ook aspecten die op sociaal, historisch, maatschappelijk, politiek en juridisch terrein lagen. De vraag die me vervolgens bezig hield, was of dit samenspel van factoren in zijn geheel veranderde toen de religieuze en politieke omstandigheden zich hadden gewijzigd, of dat het misschien mogelijk zou zijn dat een aantal van de aspecten behouden bleven in de ‘moderne tijd’.

Mijn onderzoeksvraag in deze thesis luidt dan ook: in hoeverre zijn er ten aanzien van de maatschappelijke, politieke, juridische, economische en religieuze schenkingsmotieven veranderingen te zien na de Reformatie? Veel van deze aspecten waren immers niet tijdsgebonden, omdat de politiek, maatschappij en religie fenomenen zijn die altijd een rol hebben gespeeld in het leven van de opdrachtgevers van glazen. De donoren kwamen immers voornamelijk uit kringen, waarin de genoemde drie fenomenen een belangrijk onderdeel van het leven vormden. Zaken zoals bijvoorbeeld het bevestigen van banden, het tonen van status en macht, van economische belangen en daarnaast van religieus besef zijn mijns inziens dan ook transhistorische motivaties die bij glasschenkingen (vaak tegelijkertijd) een rol hebben gespeeld. De leidraad van het onderzoek naar opdrachtgeving bij glasschenkingen wordt dan ook gevormd door deze transhistorische aspecten.

Het belang van dit onderzoek is gelegen in het feit dat, voor zo ver ik heb kunnen nagaan, in de literatuur niet eerder een vergelijking gemaakt tussen de opdrachtgeving van voor- en nareformatorische glazen met de genoemde transhistorische aspecten als leidraad. De literatuur over gebrandschilderde glazen en hun opdrachtgevers beschrijft veelal een van beide perioden en komt daardoor zelden tot uitgebreide inhoudelijke vergelijkingen. Uit deze literatuur komt overigens niet altijd een subtiel beeld naar voren. Roorda bijvoorbeeld meent, dat na de Reformatie de opdrachtgevers ‘van een geheel ander soort’ waren dan voorheen.² Wanneer echter de bovengenoemde complexiteit van aspecten de basis vormt van het onderzoek, ontstaat een aanzienlijk subtieler en vooral ingewikkelder beeld dan een auteur als Roorda schetst.

De basis van mijn onderzoek werd gevormd door het aanleggen van een bestand van hoofd- en subtabellen met beschrijvingen van de glazen die werden geschonken in de voor- en nareformatorische periode (zie bijlage 1). Dank zij deze hoofd- en subtabellen is het mogelijk systematisch en op brede schaal aan te tonen of er door de veranderingen in het landsbestuur en de religie grote verschillen zijn ontstaan ten aanzien van glasschenkingen. De tabellen zijn als volgt ingedeeld: 1. in hoofdtabellen wordt per schenking een overzicht gegeven van belangrijke zaken die hierbij een rol spelen. 2. in subtabellen worden deze onderdelen verder uitgewerkt: de topografische gegevens omtrent het (klooster)kerkgebouw en de locaties in deze kerken, de status van de opdrachtgevers en/of geportretteerden, de redenen van de

---

¹ C.J. Gonnet, ‘Haarlemse glasschrijvers’, in: *Feestbundel Dr. Abraham Bredius* (Amsterdam 1915) 61-78, 62-65.

² D. Roorda, ‘Exkurs’ over een ‘Exkursion’. Een revolutie gespiegeld in kerkeglas’, in *Kleio* 17 (1976) 161-171.

schenkingen, de hoofdvoorstellingen, de heiligen, de wapenschilden, het bijwerk en de teksten. Ten aanzien van de subtabellen twee opmerkingen: 1. de redenen om een glas te schenken waren zo dikwijls hetzelfde (nieuwbouw of herbouw van een kerk na een brand), dat dit onderdeel van de subtabel uit tijdsbesparing niet in alle gevallen is ingevuld. 2. de subtabel met de beschrijvingen van de wapenschilden heeft voorafgaand aan de Reformatie in de meeste gevallen een ander karakter dan na de Reformatie. In de eerstgenoemde periode hadden de wapenschilden over het algemeen een minder prominente plaats dan op de glazen na de Reformatie. In de laatstgenoemde periode vormden de wapenschilden, in verhoudingsgewijs groot formaat, vaak de hoofdvoorstelling op het glas. In deze gevallen zijn de wapenschilden dan ook ondergebracht in de subtabel met hoofdvoorstellingen. De subtabellen met nareformatorische wapenschilden.

Om de gegevens uit deze tabellen zo goed mogelijk te kunnen interpreteren, wordt hieronder (in hoofdstuk I) eerst een compact begrippenkader uitgewerkt. Dit bestaat uit: 1. de historische (politieke-religieuze) context, ingedeeld in vijf tijdvakken; 2. de complexiteit van de opdrachtgeving van glasschenkingen (waarin de bovengenoemde politieke, maatschappelijke en religieuze aspecten worden behandeld) en daarnaast de verschillende categorieën van opdrachtgevers; 3. de topografische gegevens en de onderzochte kerken. De diverse begrippen worden steeds ten aanzien van de beide perioden besproken en vervolgens vergeleken. In hoofdstuk II wordt vervolgens dit compacte begrippenkader gebruikt bij de uitgebreide interpretatie van de opdrachtgeving van glazen.

De tijdsvakken waarin het onderzoek is ingedeeld lopen van ca.1450 tot ca.1650, onderverdeeld in de volgende perioden: ca.1450-1550, 1550-1580, 1580-1609, 1609-1621 en 1621-ca.1650. De vijf tijdsvakken laten het verloop zien van de langzaam maar zekere overgang van de katholieke naar de gereformeerde Kerk als de publieke Kerk in de Noordelijke-Nederlanden. Daarnaast veranderden, zoals eerder opgemerkt, in landspolitiek opzicht de Nederlanden gedurende de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) gaandeweg van een onderdeel van het middeleeuwse Bourgondisch-Habsburgse rijk, geregeerd door een vorst, in een zelfstandige Republiek.³ Op deze manier wordt het verloop van de religieuze en politieke gebeurtenissen en hun weerslag op de glazen inzichtelijk gemaakt. Hieronder volgt een korte schets van de ontwikkelingen, vervolgens wordt in hoofdstuk II aan het begin van elk tijdsvak uitgebreid in gegaan op de politieke en religieuze kenmerken van de betreffende periode. Mijns inziens is het belangrijk om inzicht in de historische context te hebben, om zo beter te kunnen begrijpen hoe en in welke mate deze van invloed was op de glasschenkingen. De context van elke periode dient dan ook om de uitkomsten van de hoofd- en subtabellen in relatie tot hun tijd te kunnen plaatsen.

Topografisch gezien beslaat het onderzoeksgebied uit de Noordelijke Nederlanden, een gebied dat vergelijkbaar is met het huidige Nederland (afb. 1-4). Voor dit gebied is gekozen omdat hierin tijdens de onderzochte perioden veel glasschenkingen zijn gedaan, voldoende om een voorzichtige conclusie ten aanzien van opdrachtgeving te maken. Ook is in het Noord-Nederlandse gebied de overgang van het katholicisme naar het protestantisme als de officiële publieke Kerk in al zijn dramatiek duidelijk te volgen. Er is een bijzondere kerk die in beide onderzoeksperioden uitgebreid wordt genoemd: de Sint-Janskerk in Gouda. Dankzij het wijze beleid van het Goudse stadsbestuur, vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw, zijn de glazen uit de katholieke tijd grotendeels gespaard gebleven. Hierdoor geven de glazen van deze kerk nog steeds een fascinerend beeld van de ontwikkeling van glasschenkingen uit zowel de voor- als nareformatorische tijd. Niet alleen zijn echter de kerken met een grote collectie glazen, zoals de genoemde Sint-Janskerk of de Nederlands Hervormde kerk van De Rijp opgenomen, maar ook kerken die slechts een of enkele glazen bezitten of bezaten. Door deze brede keuze van kerken ontstaat een beeld, waarin duidelijk verschillen zijn te zien: het westelijk deel van de Nederlanden met de gewesten Holland, Zeeland en Utrecht lijkt in beide perioden ruimer bedeed te zijn geweest met glasschenkingen dan de overige gewesten. Voor de nareformatorische periode geldt, dat het grootste deel van de kerken waaraan werd geschonken zich uitgesproken bevindt in het Noorder- en Zuiderkwartier van het gewest Holland. Dit beeld kan echter zijn vertekend doordat ik niet alle instellingen in de Noordelijke Nederlanden heb kunnen achterhalen. De uitspraken over de topografische zwaartepunten zijn dan ook voorlopig van karakter.

De hoeveelheid door mij gevonden glazen uit de voorreformatorische kerken is geringer is dan in de periode er na. De oorzaak ligt niet zo zeer in het feit dat er in die tijd minder zou zijn geschonken, maar omdat dergelijke oude glazen minder vaak zijn bewaard en gedocumenteerd. Een droevig lot heeft de glazen naderhand dikwijls getroffen omdat, zoals Groenveld schrijft: 'ze aan het eind van de achttiende

---

³ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 7.

eeuw niet meer in de mode waren en de reparaties te lastig en te kostbaar werden gevonden'. Als voorbeeld van het feit dat glazen uit de mode raakten, citeert hij een achttiende-eeuwse geschiedschrijver die de glazen van de kerk in Broek in Waterland heeft beschreven: 'Om dat de Geschilderde Glazen of zogenaamde Bakwerken uijt de Moode geraakt waren, heeft men deselve van den Jaare 1720 tot 1730 allenskens weggenomen, ongeschilderde in derselve plaatse gestelt, en daar door de Kerk zeer veel verligt.'

⁴ De laatste opmerking, dat in de kerk meer licht kwam door de verwijdering van gebrandschilderde glazen, wordt ook door Vaandrager genoemd. Deze auteur voegt daar aan toe dat het beroep van glasschilder teloor was gegaan.⁵ Deze lacunes hebben tot gevolg dat de uitspraken op basis van de bovengenoemde tabellen dan ook een voorlopig karakter hebben. De uitspraken zijn immers gebaseerd op glazen die fysiek nog wel aanwezig zijn of die via geschreven bronnen zijn te achterhalen. Wanneer de volledig uit het zicht verdwenen glazen bekend zouden worden, zou het beeld van de opdrachtgeving er misschien anders uitzien.

Er is ten aanzien van de glazen geen onderscheid gemaakt tussen bewaarde en niet bewaarde glazen. De bewaarde glazen in kerken waren via de literatuur en internet te vinden. De niet meer bewaarde glazen vond ik in een aantal studies over kloosters en kerken in de Nederlanden. Ook uit de beschrijvingen uit het begin van de twintigste eeuw van de interieurs van de Nederlandse kerken door Bloys van Treslong e.a. kwamen veel niet bewaarde glazen naar voren. Het bezwaar van deze groep van glazen is overigens dat de iconografie dikwijls niet goed is te achterhalen. Vanuit het aspect van de opdrachtgevers echter is een dergelijk glas niettemin interessant. Ook zonder het kennen van de voorstellingen op de glazen kan immers afgeleid worden, of zich veranderingen voor deden in de categorieën van donoren. Pas nadat mijn onderzoek was afgesloten, kwamen de nieuwe delen uit van het door Van Ruyven-Zeman geschreven *Corpus Vitrearum*.⁶ Ongetwijfeld staan in dit schitterende overzichtswerk diverse glazen die niet door mij zijn genoemd, met name die afkomstig zijn uit de archieven. Deze zouden wellicht in een vervolgonderzoek opgenomen kunnen worden. Nu heb ik volstaan met het vermelden van enkele glasschenkingen uit het nieuwe *Corpus Vitrearum*.

De opdrachtgevers van glazen zijn binnen de tabellen van dit onderzoek verdeeld in vier categorieën, die zowel in de voor- als nareformatorische tijd worden toegepast. Op deze wijze wordt een hanteerbaar overzicht verkregen van de toenmalige maatschappelijke structuren waartoe de schenkers behoorden. Het onderzoek tracht zo veel mogelijk in kaart te brengen of bepaalde categorieën van opdrachtgevers in de loop van de tijd zijn verdwenen of juist zijn gebleven. Ook wordt onderzocht of er na de Reformatie nieuwe categorieën zijn ontstaan. Deze vierledige indeling is gebaseerd op de tweeledige indeling in individuen en groeperingen zoals Noordegraaf deze hanteert.⁷ In beide gevallen heb ik zijn indeling uitgebreid met de begrippen wereldlijk en daarnaast kerkelijk en geestelijk.⁸ De indeling van de opdrachtgevers ziet er in dit onderzoek als volgt uit:

I. wereldlijke individuele opdrachtgevers, zoals een vorst, een lid van de (hoge) adel of een burger.

II. kerkelijke en geestelijke individuele opdrachtgevers, zoals een bisschop, kanunnik, abt, abdis, priester en non.⁹

III. wereldlijke groeperingen als opdrachtgevers, zoals vorsten, (hoge) adellijke personen, families en overheidsbesturen.

---

⁴ S. Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen. Stedelof tussen dominee, regent en koopman* (Gouda 1996) 24.

⁵ G.J. Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken, 1572-1700. Spiegels van lokale historie* (Gouda 2003) 185.

⁶ Z. van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum The Netherlands Volume IV. Stained Glass in the Netherlands before 1795. 2 Parts, Part I: The North* (Amsterdam 2011) en Z. van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum The Netherlands Volume IV. Stained Glass in the Netherlands before 1795. 2 Parts, Part II: The South* (Amsterdam 2011).

⁷ L. Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand. Gebrandschilderde glazen in Hollandse kerken gedurende de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd', in: *Van vlas naar glas. Aspecten van de sociale en economische geschiedenis van Nederland* (Hilversum 2009) 357-377, 357-377.

⁸ Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand', 359, 365.

⁹ In overleg met Truus van Bueren is gekozen voor de term 'kerkelijk en geestelijk.' om zo veel mogelijk kerkelijke en/of geestelijke functionarissen te omvatten. Wellicht is de gekozen dubbele term niet ideaal, maar het singuliere begrip 'geestelijk' is problematisch binnen de kerkelijke en geestelijke hiërarchieën. Een abdis bijvoorbeeld heeft geen geestelijke, maar wel een kerkelijke titel, omdat ze niet is gewijd en daardoor niet tot de geestelijke hiërarchie behoort. De wijding was voorbehouden aan mannen.

IV. kerkelijke en geestelijke groeperingen als opdrachtgevers, zoals kapittels, leden van kloosterorden en broederschappen.

Deze indeling is niet volmaakt, omdat er soms overlappingen bestaan. In een overheidscollege kunnen bijvoorbeeld zowel burgerlijke als adellijke personen zitting hebben, en ook een echtpaar kan in dat opzicht gemengd zijn. De stadhouders uit de familie van Oranje-Nassau zijn bijvoorbeeld onder 'adel' genoteerd, hoewel ze zich als vorsten gedroegen.

Ten aanzien van de redenen om glazen te doneren kan worden gezegd, dat in de periode voor de Reformatie het merendeel van de glazen werd geschonken door personen die grote bestuurlijke macht bezaten. Dit kon de vorst zijn, maar ook adellijke families die dikwijls al eeuwen het bewind over grote gebiedsdelen in de Noordelijke-Nederlanden voerden. Glasdonaties waren een relatief goedkope mogelijkheid voor bijvoorbeeld vorsten om hun betrokkenheid bij een stad te tonen. Een blijde inkomst was vaak een goede gelegenheid om zijn goedgunstigheid te laten concretiseren.¹⁰ Mario Damen, die uitgebreid onderzoek heeft gedaan naar vorstelijke glasschenken, schrijft dan ook dat het persoonlijk benaderen van een vorst op doorreis dikwijls zijn generositeit tot gevolg had, omdat deze zich immers graag profileerde als een vorst die oog had voor de noden van zijn onderdanen.¹¹

Ook na de Reformatie is het punt van de profilering en legitimering van de machthebbers via glasschenken eveneens aan de orde. Hieruit blijkt dat machtsvertoon in beide perioden onlosmakelijk met het uitoefenen van macht is verbonden. De machthebbers wilden ook na de Reformatie via hun glasschenken en de voorstellingen op de glazen tonen dat ze de *right men on the right places* waren. Ze verwachtten van de inwoners van hun gebieden die de glazen in de kerken zagen, dat ze deze boodschap dan ook zouden erkennen. De nareformatische schenkers in de Noordelijke-Nederlanden waren zeer gemotiveerd om hun legitimatie uit te dragen. Ze vormden met elkaar immers de nieuwe Republiek waarin allerlei veranderde gezagsverhoudingen waren ontstaan. Bij het schenken zullen gevoelens van wapenbroederschap in de strijd tegen de Spaanse vijand dikwijls eveneens een rol hebben gespeeld.

M. Damen, 'Heraldiek en politiek. Bourgondische glazen in de Oude Kerk van Amsterdam', in: *Amstelodamum* 92-6 (2005) 3-16, 6, 13.

¹¹ Damen, 'Heraldiek en politiek', 67.

Hoofdstuk I

1. Het belang van de politieke en religieuze context

De politieke en religieuze ontwikkelingen vormen een belangrijk contextueel uitgangspunt bij het vergelijkend onderzoek naar de opdrachtgeving van glazen in Noord-Nederlandse kerken. Deze ontwikkelingen hadden immers een grote maatschappelijke en religieuze *impact* en beïnvloedden dientengevolge de opdrachtgeving van glasschenkingen. De voor- en nareformatorische perioden worden beide gekenmerkt door grote religieuze en politieke turbulenties. Bij mijn onderzoek kwam echter naar voren, dat de manier waarop deze religieuze en politieke contrasten tijdens de Opstand (katholiek-protestants, Spanjaarden-Nederlanders) dikwijls ongenueanceerd worden benaderd. In de latere geschiedschrijving bestond kennelijk de behoefte om deze contrasten in zwart-wit tinten weer te geven, terwijl de werkelijkheid aan de vooravond en ten tijde van de Opstand, aanzienlijk meer grijs tinten kende.

Ten eerste de religieuze verschuivingen: vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw, bestonden deze uit het feit dat de rooms-katholieke Kerk langzaam maar zeker werd verdrongen door het gereformeerde geloof.¹² Voorafgaand aan de protestantse Reformatie was de katholieke Kerk de enige officiële Kerk. Na de Reformatie werd deze monopolistische positie echter in toenemende mate sterk naar de achtergrond gedrongen. Het katholieke geloof werd uiteindelijk zelfs verbannen uit de publieke kerken. Rengers Hora Siccama schrijft dat de gereformeerde overheid daarnaast ook alle geestelijke en kerkelijke goederen van de katholieke Kerk confisqueerde. Dit hield in, dat de overheid zich de voormalige katholieke kerkgebouwen, de *pastoralia* (de pastorie-goederen) en de *piae causae* toe-eigende. Van de *pastoralia* werden de gereformeerde predikanten onderhouden.¹³ In onze tijd is het alleen al juridisch moeilijk te volgen wat er in de zestiende eeuw is gebeurd ten aanzien van de katholieke Kerk.

Het is dan ook belangrijk om te onderscheiden, dat bijvoorbeeld zowel katholieken als protestanten geen uniforme groepen waren. Daarnaast zijn de grenzen tussen beide geloofsopvattingen niet altijd niet scherp te trekken. Wat de verdeling van de katholieken en protestanten in kleinere groepen betreft: Woltjer onderscheidt drie soorten katholieken, die in hoofdstuk II (A) nader worden besproken. Deze groeperingen variëren van zeer strikt tot hervormingsgezind. De belangrijkste groeperingen aan protestantse zijde (die met de katholieke Kerk hadden gebroken) waren: de wederdopers en de (Calvinistische) gereformeerden. De wederdopers waren tussen ca. 1530-1550 revolutionair te noemen, naderhand leidden ze echter een teruggetrokken bestaan (dan noemen ze zich doopsgezinden of Mennonieten).¹⁴ De gereformeerden streefden zeer nadrukkelijk naar een hervorming van de kerk.¹⁵ Ze stichtten hiertoe de zogenaamde 'kruiskerken' die militante en onverdraagzame leden hadden. Dat deze gereformeerden weinig genuanceerd waren, blijkt uit hun opvatting dat een katholiek gelijk stond aan een ongelovige. Volgens Woltjer heeft deze houding er overigens toe geleid dat vele katholieken trouw aan hun Kerk zijn gebleven.¹⁶

Zoals gezegd waren de grenzen tussen katholiek en protestant niet altijd scherp te trekken. Dit is bijvoorbeeld te zien aan de manier waarop met de gebrandschilderde glazen werd omgegaan. De Groot schrijft dat het opvallend is, dat in het *Plakkaat van Verlatinghe* (1581) ten aanzien van koning Filips II ferme taal werd gebruikt.¹⁷ In dit manifest keerden de Staten-Generaal, naar aanleiding van het uitspreken van de ban over de stadhouder prins Willem van Oranje (1533-1584) door Filips II, zich tegen de koning. De vorst werd weliswaar niet officieel afgezworen, maar de Staten-Generaal achtten zich gerechtigd hem

---

¹² De termen katholiek en gereformeerd, die gemakshalve worden gebruikt voor beide geloofsrichtingen, verdienen enige nadere toelichting. Uit de benaming katholieke Kerk blijkt dat deze Kerk zich eeuwen lang heeft beschouwd als de enige christelijke Kerk. Het woord *καθολικός* (*katholikos*) betekent immers 'algemeen of universeel'. In die zin zijn alle christenen tot aan de komst van de protestantse Reformatie katholiek te noemen.

¹³ D.C. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht. Historisch-juridische verhandeling. Voornamelijk uit Utrechtse gegevens samengesteld* (Utrecht 1905) 205, 206.

¹⁴ Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 77.

¹⁵ Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 78.

¹⁶ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 16, 17.

¹⁷ Over dit Plakkaat wordt in hoofdstuk II (C) meer gezegd.

te vervangen en vormden nu zelf het soevereine landsbestuur.¹⁸ Deze daad van hield ook in dat alle beeltenissen van de vorst moesten worden verwijderd van het muntgeld, de zegels en de overheidsstukken. Verder verdween het koninklijke wapen van de openbare gebouwen. Opvallend is echter dat de glasschenkingen van de Habsburgse vorsten in bijvoorbeeld de Oude Kerk van Amsterdam, waarop zij zelf en hun wapens waren afgebeeld, werden gespaard. Voorzichtigheid is volgens De Groot dan ook geboden bij het beoordelen van de teloorgang van de Habsburgse glazen in deze kerk. Volgens de auteur hangt de teloorgang niet samen met de gevolgen van de nieuwe politiek en het opkomend gereformeerde geloof, maar is de reden een samengaan van prozaïsche en factoren: in de achttiende eeuw raakte gebrandschilderd glas uit de mode en de behoefte om de verwaarloosde glazen te repareren was niet aanwezig.¹⁹ Op een tekening van H.P. Schouten uit 1786 is dan ook te zien dat in de kooromgang van de Oude Kerk de Habsburgse glazen inmiddels waren vervangen door vensters van wit glas. De zeventiende-eeuwse *chroniqueur* Filip von Zesen schrijft echter in zijn *Beschreibung der Stadt Amsterdam* (1684), dat hij ‘die Bildnüsse fast des gantzen Bürgundischen Stammes’ heeft gezien op de drie centrale vensters in de kooromgang van de Oude Kerk.²⁰ Uit dit voorbeeld blijkt dat het Amsterdams stadsbestuur na 1581 deze donaties niet heeft laten weghalen uit de inmiddels gereformeerd geworden kerk. Dit is opvallend omdat de glazen zowel typisch katholiek waren, als de afbeeldingen bevatten van een heengezonden vorstenhuis. In dit verband is de opmerking van Groenveld interessant. Hij vraagt zich af of het ongemoeid laten van katholieke glazen te maken heeft met het feit, dat ze geen liturgische functie meer hadden. Wanneer de afbeeldingen op de glazen slechts een decoratieve rol hadden, waren ze wellicht minder onverenigbaar met het gereformeerde geloof.²¹

Toch is voorzichtigheid geboden bij dergelijke uitspraken. Alleen door het kennen van de context is immers het beleid van een stadsbestuur te interpreteren. Een voorbeeld van het belang van de kennis van de context wordt beschreven door de historicus Abels. Hij bespreekt een aantal nareformatorische glazen, die werden geschonken tussen 1594 en 1603 aan de Sint-Janskerk in Gouda. In dit verband weerspreekt hij een auteur, die stelt dat de nareformatorische glazen in de Goudse Sint-Janskerk blijk gaven van het feit dat ‘de calvinisten geen enkel bezwaar hadden tegen figuratieve voorstellingen’.²² Volgens Abels is deze opmerking onjuist, omdat in de tijd waarin deze glazen werden vervaardigd het calvinisme in Gouda nog nauwelijks voet aan de grond had.²³ Het merendeel van de inwoners was katholiek en de kettervervolgingen vonden in die tijd dan ook op kleine schaal plaats. De Bloedraad van Alva heeft in deze stad ‘slechts’ zes mensen ter dood gebracht.²⁴ In 1572 ging Gouda over naar de opstandelingen en werd de Sint-Janskerk de gereformeerde, publieke stadskerk. Na deze overgang gaf het stadsbestuur blijk van een grote mate van tolerantie ten aanzien van de katholieken. Dit bleek uit de voorwaarden die de bestuurders stelden: de bestaande financiële en bestuurlijke privilegiën moesten blijven voortbestaan, de godsdienstvrijheid moest worden gerespecteerd en de geestelijken moesten met rust worden gelaten. Dit laatste hield eveneens in dat de kloosters en kerken niet mochten worden vernield.²⁵ Pas naderhand werden de katholieken op veel plaatsen vervolgd en gedwarsboomd, ondanks het feit dat de bestuurders van de steden zo veel mogelijk een vorm van tolerantie trachtten te handhaven.²⁶

Een laatste voorbeeld van een opmerkelijke grensvervaging is de glasschenking van prins Maurits aan de Kruisheren van het Sint-Agathaklooster in 1612 (afb. 5).^{27,28} Zes jaar voordat de prins de wet heeft verzet om de strijd tussen de remonstranten en contraremonstranten te beslechten in het voordeel van de laatstgenoemden, vereerde hij dit klooster met een glasschenking. Het is opvallend dat hij openlijk een

¹⁸ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 18; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 139, 140.

¹⁹ W. de Groot, ‘Bloei en teloorgang van de Bourgondisch-Habsburgse glazen in de Oude kerk in Amsterdam’ in: *Amstelodamum* 92-6 (2005) 17-32, 26; Zie ook: Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 182.

²⁰ De Groot, ‘Bloei en teloorgang van de Bourgondisch-Habsburgse glazen’, 20.

²¹ Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 12.

²² I. Veldman, ‘Calvinisme en de beeldende kunst’, in: M. Bruggeman, e.a. (eds.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A. Th. Van Deursen* (Amsterdam 1996) 297-306, 297-300.

²³ P.H.A.M. Abels, *Vensters des hemels en vensters op de wereld. De ‘protestantse’ glazen als politiek manifest* (Gouda 1999) 3, noot 2.

²⁴ Abels, *Vensters des hemels*, 4.

²⁵ Abels, *Vensters des hemels*, 5.

²⁶ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 206.

²⁷ L. van Liebergen en W. Prins, *Deftige devotie*, tent. cat. Uden (Uden 2003) 70.

²⁸ L. van Liebergen en W. Prins, *Deftige devotie*, tent. cat. Uden (Uden 2003) 70.

vriendelijk gebaar heeft gemaakt naar deze katholieke Kruisheren en daarnaast zichzelf min of meer in de katholieke traditie liet afbeelden: de prins knielt met gevouwen handen voor een bidbank, als ware het een gebedsportret. Groenveld schrijft dat ook de broer van prins Maurits, prins Frederik Hendrik, vriendschappelijke betrekkingen onderhield met individuele jezuïeten.²⁹

Religie en de politiek raakten op een steeds ingewikkeldere manier verweven met elkaar in de zestiende eeuw. Woltjer signaleert dat er ten gevolge van de religieuze verdeeldheid in de zestiende eeuw een nieuw staatkundig probleem ontstond. In hoofdstuk II zal dieper worden ingegaan op deze problematiek, nu wordt volstaan met een korte schets: de regeerders hadden niet eerder te maken gehad met het verschijnsel dat staat en maatschappij in godsdienstige zin niet meer homogeen waren. De vraag rees of het 'valse geloof' tegen gegaan moest worden vanuit de overheid. Voor de Habsburgse vorsten Karel V en zijn zoon Filips II leed het geen twijfel dat de nieuwe leer te vuur en te zwaard moest worden bestreden.³⁰ Deze kettervervolgingen groeiden in die tijd uit tot een politiek probleem omdat de vorst de inquisiteurs, die de vervolgingen leidden, steunde.³¹ Woltjer schrijft dat aan het einde van de jaren vijftig van de zestiende eeuw onder de Nederlandse magistraten twijfel was gerezen over de juistheid van de officiële kerkelijke politiek en de kettervervolgingen.

Moreel gezien, is de verwevenheid van religie en politiek in onze huidige ogen soms onbegrijpelijk te noemen. Een voorbeeld waaruit blijkt hoe gecompliceerd de situatie was spreekt uit de inval van de Spanjaarden in december 1572 in de stad Naarden. Deze inval is door René van Stipriaan opgenomen in zijn interessante en vaak huiveringwekkende boek waarin ooggetuigen gebeurtenissen uit de zestiende en zeventiende eeuw beschrijven. Volgens het relaas van bijvoorbeeld de priester Lambertus Hortensius (ca.1500-1574) hebben de Spaanse troepen onder valse voorwendsels de gehele bevolking van de stad Naarden uitgemoord. Hierbij stierven zowel katholieken, zelfs geestelijken, als protestanten en ook schuwden de Spanjaarden niet om gewijde plaatsen te plunderen en te vernielen.³² Dit verslag is mijns inziens des te opmerkelijker omdat hier een katholiek aan het woord is die begrijpelijkerwijs geen enkele sympathie kon opbrengen voor de voornamelijk katholieke Spaanse troepen.

2. Complexiteit van glasschenkingen

In de voorreformatische periode waren glasschenkingen meestal verweven met verschillende aspecten van het persoonlijke en publieke leven. Volgens Otto Gerhard Oexle en Truus van Bueren konden deze zich op maatschappelijk, politiek, juridisch, economisch en religieus terrein bevinden en meestal waren ze onderling sterk verweven.³³ Zoals hierboven gezegd zijn dergelijke aspecten transhistorisch te noemen omdat de opdrachtgevers van glazen ook na de protestantse Reformatie uitdrukking hebben willen geven aan bijvoorbeeld religiositeit en status. In beide perioden zijn glazen dan ook de zichtbare dragers geweest van de wensen van de opdrachtgevers om hun boodschappen te 'etalen' in een publieke ruimte, of zoals Mario Damen het anachronistisch zegt: 'de glasschenkers gebruikten de glazen als *billboards*'. Volgens Van Bueren konden deze geëtalende boodschappen een eenvoudig karakter dragen, maar dikwijls waren ze complex van aard.³⁴ Deze complexiteit heeft in de onderzochte periode en gebieden altijd in relatie gestaan tot de politieke en religieuze situaties.

In dit gedeelte zal bij elk aspect een korte schets van de politieke en religieuze omstandigheden worden gegeven. Deze korte schetsen zijn in de eerste plaats nodig om te begrijpen waarom een bepaald aspect een rol speelde bij de opdrachtgeving van glazen. Het religieuze aspect voorafgaand aan de Reformatie is bijvoorbeeld alleen te begrijpen wanneer men enig inzicht heeft in de katholieke geloofsbeleving. Om het aspect macht en status van na de Reformatie te doorgronden is kennis nodig van de nieuwe bestuursvorm

---

²⁹ S. Groenveld, *De bruid in de schuit. De consolidatie van de Republiek. 1609-1650* (Zutphen 1985) 236.; over Maurits' grensoverschrijdend gedrag ten aanzien van religie, zie hoofdstuk II (D).

³⁰ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 18, 19.

³¹ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 21, 22.

³² R. van Stipriaan (ed.), *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*. (Amsterdam 2005) 35-39.

³³ O.G. Oexle, 'Memoria und Memorialbild', in: K. Schmid en J. Wollasch (eds.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter* (München 1984) 384-440, 384-440; O.G. Oexle, 'Memoria als Kultur', in: O. G. Oexle (ed.) *Memoria als Kultur* (Göttingen 1995) 9-78, 9-78; T. van Bueren, (met bijdragen van) W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, tent.cat. Utrecht (Turnhout 1999) 12, 66-88; T. van Bueren, 'Care for the Here and the Hereafter. A Multitude of Possibilities', in: T. van Bueren (ed.), *Care for the Here and the Hereafter* (Turnhout 2005) 13-34, 13-34.

³⁴ Van Bueren, 'Care for the Here and the Hereafter', 14.

uit die tijd. In de tweede plaats dienen de korte schetsen van de politieke en religieuze omstandigheden om de voorbeelden die worden gegeven van de aspecten te ‘verankeren’ in hun tijd. Zoals hierboven gezegd zal in hoofdstuk II, wanneer de glazen zelf worden besproken per tijdvak, uitgebreider op de omstandigheden worden ingegaan.

Hieronder volgt de thematische uiteenzetting van de verschillende religieuze, maatschappelijke, politieke en economische aspecten die een rol hebben gespeeld bij de glasschenkingen in beide perioden. Het is belangrijk om deze aspecten stuk voor stuk te bestuderen omdat ze de leidraad vormen van het begrijpen hoe de maatschappelijke en religieuze veranderingen zich verhouden tot de opdrachtgevers en hun glazen. Steeds zal worden begonnen met de voorreformatische periode, gevolgd door de nareformatische tijd. Vervolgens worden deze aspecten in hoofdstuk II gerelateerd aan de bevindingen die naar voren komen uit de genoemde hoofd- en subtabellen waarin de glazen zijn opgenomen. Het complex van aspecten zoals zich voordoet op de glazen zal in hoofdstuk II steeds per tijdvak worden besproken. Tenslotte zal de conclusie die uit dit onderzoek kan worden getrokken, bestaan uit een vergelijking van de manieren waarop in de vijf perioden tussen ca.1450 en ca.1650 is omgegaan met de maatschappelijke, politieke, juridische, economische en religieuze aspecten van de opdrachtgeving en de weerslag daarvan op de glazen.

2.a. Wereldse en religieuze aspecten bij glasschenkingen

Bij de bespreking van de hierboven genoemde aspecten, besteed ik in de eerste plaats aandacht aan de religieuze aspecten. Deze speelden een belangrijke en, sociaal-politiek gezien, complexe rol bij glasschenkingen, vooral voorafgaand aan de protestantse Reformatie. In beide perioden hadden ze uiteraard een verschillende signatuur vanwege de overgang van het katholieke naar het gereformeerde godsdienst. In mijn onderzoek vergelijk ik in hoeverre en op welke wijze de religie op de glazen is te zien. Wordt de religie bij de opdrachtgeving van glazen na de Reformatie van ondergeschikt belang of kan gesproken worden van een voortgaand religieus gevoel ondanks het andere, protestantse karakter? Met welke middelen en in welke mate werd het gereformeerde geloof door de machthebbers getoond op de glazen of speelde het bij de opdrachtgeving geen rol van betekenis meer?

Oexle stelt dat de religie in het oude Europa een belangrijke sociale factor is geweest. Hij citeert Emile Durkheim en Max Weber die er van uit gingen dat de religie zelfs tot het kerngebied van het sociologisch onderzoek behoort.³⁵ De religieuze aspecten vormden dan ook zelden een geïsoleerd motief bij schenkingen, maar waren verweven met diverse seculiere, maatschappelijk relevante motivaties van de opdrachtgevers.³⁶ De ideeën op religieus gebied van de donoren waren, voorafgaand aan de Reformatie, meestal verbonden met de zorg voor het zielenheil en de daaraan ontleende behoefte om als een devoot persoon te worden beschouwd. Deze zorg is ontstaan door de opvattingen van de Kerk omtrent het purgatorium of vagevuur. De katholieke leer verkondigde, dat de meeste zielen na hun dood in het vagevuur terecht zouden komen. Dit was een onaangename plaats, die niettemin zinvol was in het proces van loutering. Door afbeeldingen en beschrijvingen van het vagevuur beseften de middeleeuwse gelovigen hoe belangrijk het leiden van een goed christelijk leven voor hen was.³⁷ Voortvloeiend uit deze gedachte ontstond dan ook een cultuur, waarin de mensen zich veel moeite getroostten om de tijd in het vagevuur te bekorten. Dit betrof het overgrote deel van de mensen, want slechts een klein deel van de zielen (die van de heiligen) was zo goed dat ze rechtstreeks naar de hemel konden gaan. Eveneens een klein deel was zo slecht dat hen een rechtstreekse gang naar de hel wachtte.

Het vagevuur was een begrip dat vanaf de twaalfde eeuw steeds nadrukkelijker werd verkondigd.³⁸ Het kreeg een ‘officiële status’ toen paus Benedictus XII (1285-1342) een apostolische brief (1336) schreef, waarin werd vastgelegd dat het vagevuur onontkoombaar was voor vrijwel alle zielen.³⁹ Hieruit ontstond de wijd verbreide memoriacultuur, die een belangrijke motivatie vormde voor vele middeleeuwse schenkingen, waaronder glazen, en stichtingen.⁴⁰ De grondgedachte van de memoriacultuur was dat er een

³⁵ Oexle, ‘Memoria und Memorialbild’, 439.

³⁶ Oexle, ‘Memoria und Memorialbild’, 394.

³⁷ E. Duffy, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400-1580* (New Haven/Londen 1992, tweede druk 2005) 339, 345, 348; P. van Dael, ‘Graven in oude Hollandse kerken’, in: *Bulletin Stichting Oude Hollandse Kerken* 73 (2011) 4-34, 10.

³⁸ Van Bueren, *Leven na de dood*, 22.

³⁹ Van Bueren, *Leven na de dood*, 22, 147.

⁴⁰ Zie: Oexle, Van Bueren, Bijsterveld,

band bestond tussen de levenden en de doden. De historicus Van Deursen zei tijdens een recent radio-interview over deze band, dat het bijbelse gebod 'Heb uw naasten lief als uzelf' net zo goed op de overleden naaste betrekking heeft.⁴¹ Dit is een bijzondere uitspraak van een (gereformeerde) historicus en geeft iets weer van de opvattingen over de (liefdevolle) gemeenschap, zoals die in de middeleeuwen gemeengoed is geweest. In deze verbondenheid werd van de levenden verwacht dat ze een actieve rol zouden spelen in de gedachtenis van de doden.⁴² Het namens de doden laten vieren van missen, het opzeggen van gebeden en het geven van aalmoezen en uitdelingen moest er voor zorgen dat de tijd die dezen in het vagevuur moesten doorbrengen, werd verkort.⁴³ Meestal werden bij testament de gelden hiervoor beschikbaar gesteld, zoals schenkingen en/of stichtingen.⁴⁴ Centraal onderdeel van de gedachteniscultuur was het steeds weer noemen van de namen van de doden. Op deze wijze werden ze tijdens de missen 'reëel' in de gemeenschap van de levenden terug gebracht. Interessant is de uitspraak van Oexle die zegt dat de doden daardoor zowel een subject van intermenselijke relaties als een rechtspersoon bleven.⁴⁵ De opmerking van Gerd Tellenbach is eveneens treffend. Hij schrijft dat de memorie de grenzen van de tijd overschreed: verleden, heden en toekomst bestonden letterlijk tegelijkertijd.⁴⁶ Deze opvattingen over zorg voor het zielenheil vertaalden zich op allerlei manieren naar de glasschenkingen, waarover hieronder meer zal worden gezegd.

Na de Reformatie speelde de zorg om het zielenheil bij glasschenkingen niet meer de rol die het in de katholieke tijd had. Bij de opdrachtgevers van glazen aan de publieke Kerk bestond nu geen behoefte meer om zich op welke manier dan ook te afficheren met het katholieke geloof. Dit hield in dat de glazen, die vanaf die tijd werden geschonken, geen voorstellingen meer bevatten die verband hielden met de typisch katholieke memoriecultuur, zoals gebedsportretten of te vereren heiligen. Maar toch is ook binnen de gereformeerde gelederen de hoop op een gunstig oordeel van God in het nu en het hiernamaals een reëel verschijnsel. Begrippen als de vraag over de zin van het doen van goede werken en het verkrijgen van de genade van God waren voor ook voor de gereformeerden actuele discussiepunten. Straks zullen we dan ook zien dat het geloof geenszins was verdwenen bij glasdonaties.

2.a.1. *Do ut des*

Vrijwel alle memoriestichtingen of -schenkingen hadden een *do ut des*-karakter waarbij van de ontvangers een (im)materiële tegengift werd verwacht.⁴⁷ Evenals Oexle⁴⁸ benadrukken Bijsterveld, Van Bueren en tal van andere auteurs dat het begrip *do ut des* de basis vormt voor de sociale en economische interacties in de middeleeuwen.⁴⁹ Volgens Bijsterveld bestond de idee van *do ut des* reeds in oudere seculiere wetstradities die later werden verweven met een religieus equivalent.⁵⁰ Dit religieuze equivalent bestond uit de idee dat een hemelse verdienste of genade op een al dan niet gestorvene kon worden overgedragen mits deze daartoe schenkingen of stichtingen had gedaan. Bijsterveld noemt deze constructie de theologische basis van de praktijk van *do ut des*, een basis waarbij de religie de ene helft en een persoon de andere helft vormde van het *do ut des*.⁵¹

---

⁴¹ Mattheüs 22:39.

⁴² Oexle, 'Memoria und Memorialbild', 390-394; Truus van Bueren, *Leven na de dood*, 24.

⁴³ Van Bueren, *Leven na de dood*, 36.

⁴⁴ 'Bij een schenking gaat het om een gift van bijvoorbeeld een gebrandschilderd glas, een kazuifel of een partij hout voor de verbouwing van de parochiekerk. Bij een stichting stelde men kapitaal of goederen beschikbaar waarvan de renten of opbrengsten worden aangewend voor het tot in eeuwigheid laten opdragen van een wekelijkse mis of het onderhouden van weeskinderen. Een stichting had dus langdurige rechtsgevolgen, terwijl dat bij een schenking niet het geval was'. Citaat uit: Van Bueren, *Leven na de dood*, 26.

⁴⁵ Oexle, 'Memoria und Memorialbild', 385.

⁴⁶ G. Tellenbach, 'Die historische Dimension der liturgischen Commemoratio im Mittelalter', in: K. Schmid en J. Wollasch (eds.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter* (München 1984) 200-214, 223.

⁴⁷ W. Schmid, 'Zwischen Tod und Auferstehung - Zur Selbstdarstellung städtischer Eliten des ausgehenden Mittelalters im Spiegel von Stifterbildern', in: P. Jezler (ed.), *Himmel, Hölle, Fegefeuer, Das Jenseits im Mittelalter*, tent.cat. Zürich en Keulen (München 1994) 101-116, 105.

⁴⁸ Otto Gerhard Oexle is de grondlegger van de gedachte dat memoria een breed cultureel fenomeen is.

⁴⁹ Van Bueren, 'Care for the Here and the Hereafter', 14.

⁵⁰ A-J. Bijsterveld, *Do ut des. Gift Giving, Memoria, and Conflict management in the Medieval Low Countries* (Hilversum 2007) 20.

⁵¹ Bijsterveld, *Do ut des*, 21.

Vanaf de elfde eeuw ziet Bijsterveld geen scherpe grens meer tussen een seculiere verkoop en een *donatio pro anima*.⁵² Beide lijken volgens dezelfde mechanismen te verlopen waarbij sprake is van een partij die een dienst of object levert en een partij die daarvoor betaalt. Met het verschil echter dat in het geval van de memoria de partij die de dienst levert zich meestal op het immateriële, religieuze vlak bevindt en de betalende partij daar wereldse goederen tegenover stelt. De wederdienst van een kerk of klooster bestond voornamelijk uit gebeden en missen voor het zielenheil van de schenkers.⁵³ Ook het verkopen van aflaten door de bisschoppen hoort tot de wederdiensten van de Kerk. Dankzij het verkrijgen van aflaten, werd de tijd die men veronderstelde te moeten doorbrengen in het vagevuur bekort. Een voorbeeld van de verkoop van aflaten is te vinden in Hasselt. In 1380 konden de inwoners van deze stad van Floris van Wevelinkhoven (ca.1315-1393), de bisschop van Münster, een aflat van veertig dagen verkrijgen mits ze bijdroegen aan het herstel van de afgebrande kerk.⁵⁴ Een voorbeeld waaruit blijkt dat de transacties vanwege een *donatio pro anima* (een schenking vanwege de ziel) bestonden uit een ‘hemels en werelds’ aspect, kan worden ontleend aan de uitspraak van kanselier Nicolas Rolin (1376-1461), een hoge ambtenaar aan het Bourgondische hof, die in het midden van de vijftiende eeuw het hospitaal van Beaune stichtte. Craig Harbison schrijft dat Rolin naar aanleiding van deze stichting heeft opgemerkt dat hij hiermee ‘wereldse bezittingen op gunstige wijze inwisselde voor hemelse verworvenheden’.⁵⁵

De donaties vormden dikwijls een onderdeel van een breder programma. De schenkingen aan een kerk konden bijvoorbeeld bestaan uit voorwerpen voor het altaar, kaarsen en glazen. Llewellyn Bogaers geeft als voorbeeld de donaties van Goeyert van Voerde Hendricksz. Deze parochiaan van de Buurkerk (Kerk van Maria Minor) in Utrecht schonk in het tweede kwart van de zestiende eeuw rode en witte paramenten (textiele liturgische voorwerpen) aan de Buurkerk. Ook schonk hij samen met zijn vader aan deze kerk twee glazen, twee altaren, twee kazuïfels, twee dagelijkse missen en een armenbroodtafel.⁵⁶ Een breder schenkingsprogramma kon ook inhouden dat schenkers op meerdere locaties donaties deden. Arnoud-Jan Bijsterveld noemt deze donaties aan meerdere kerken of kloosters een vorm van risicospreiding *avant la lettre*.⁵⁷ Ook Van Bueren beschrijft in *Leven na de dood* situaties waarbij sprake is van het samengaan van *do ut des* en memoria. Een van haar voorbeelden voor een breed schenkingsprogramma geldt Bartout, heer van Assendelft († 1443) en zijn echtgenote Odulle van der Horst († 1429). Bartout van Assendelft had in zijn testament bepaald dat diverse regelingen moesten worden getroffen voor het zielenheil van zichzelf en zijn echtgenote. Op vele plaatsen moesten missen worden opgedragen, zowel in klooster- als in parochiekerken. Ook werd bij testament opdracht gegeven een groot aantal werken van barmhartigheid te financieren na zijn overlijden. Hij liet postuum de armen van kleding voorzien en geldbedragen of brood uitdelen.⁵⁸

Ten aanzien van het begrip *do ut des* rijst de vraag hoe belangrijk dit verschijnsel nog was na de Reformatie. Aangezien het voorreformatorische begrip *do ut des* sterk verband hield met de katholieke memoriecultuur, kan men zich afvragen of na de Reformatie bij glasschenkingen nog wel een vorm van *do ut des* is blijven bestaan. Een memoriefunctie kan het begrip *do ut des* in elk geval niet meer hebben gehad in de moderne tijd. Bij het beantwoorden van deze vraag kan er voor worden gekozen om de praktijk van het *do ut des* breder te zien dan alleen verbonden met de memoriecultuur. Wanneer het breder wordt beschouwd, blijkt dat het verschijnsel ‘voor wat hoort wat’ ook na de Reformatie een bekend verschijnsel was ten aanzien van opdrachtgeving van glazen. Gonnet beschrijft de vele glasschenkingen die de stad Haarlem heeft gedaan in de loop van de eeuwen. Uit zijn onderzoek blijkt dat bijzonder veel glazen werden geschonken aan hooggeplaatste personen binnen en buiten de stad, zoals burgemeesters, baljuws en ambassadeurs die het stadsbelang dienden of van wie werd verondersteld dat zij in de toekomst een nuttige rol zouden vervullen.⁵⁹ Volgens deze auteur hadden de glasschenkingen van Haarlem aan een groot aantal kerken in het Hollandse Noorder- en Zuiderkwartier een economisch doel.⁶⁰ Het Haarlemse stadsbestuur, waarin altijd wel brouwers waren te vinden, hoopte dat de stadsbesturen van de

---

⁵² Bijsterveld, *Do ut des*, 21.

⁵³ Van Bueren, *Leven na de dood*, 42.

⁵⁴ Historische vereniging Hasselt: <http://www.historischevereniginghasselt.nl/cms/historie/geschiedenis/>

⁵⁵ C. Harbison, *Jan van Eyck. The Play of Realism* (Londen 1991)18.

⁵⁶ L.C.J.J. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht. 1300-1600* (Utrecht 2008) 403.

⁵⁷ Bijsterveld, *Do ut des*, 22 e.v.

⁵⁸ Van Bueren, *Leven na de dood*, 35-37.

⁵⁹ Gonnet, ‘Haarlemse glasschrijvers’, 72, 68.

⁶⁰ Zie ook: Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 17, 28, 29.

ontvangende plaatsen, vooral in het Noorderkwartier, het Haarlemse bier zouden blijven kopen. Ook Groenveld benadrukt dat in het geval van Haarlem te zien is dat de stad haar economische greep wilde behouden en liefst uitbreiden op het omringende gebied, het Noorderkwartier. Opmerkelijk is dat het Haarlemse stadsbestuur zich geenszins geneerde voor dit economische belang bij glasschenkingen en er openlijk voor uit kwam dat de ontvangende partij als potentiële klant van het bier werd beschouwd.⁶¹ Glasschenkingen aan steden in het Zuiderkwartier werden volgens Andrew Spicer vooral geïnspireerd door de groeiende afzetmarkt voor de Haarlemse textielindustrie.⁶²

Haarlem schonk eveneens glazen aan kerken van verder gelegen plaatsen die zich bevonden op de noord-zuid handelsroute. Deze handelsroute ging over water en bijna alle steden die een Haarlemse glasschenking ontvingen, lagen dan ook strategisch aan het water.⁶³ Maar ook kon de schenking zijn gemotiveerd door het feit dat een plaats een militaire uitvalsbasis was.⁶⁴ Vaandrager schrijft dan ook dat bij nareformatorische schenkingen steeds sprake is van een element van *sponsoring* en *networking*, waarbij een wederzijds belang tussen de schenkers en ontvangers bestaat.⁶⁵ In al deze genoemde gevallen zou men kunnen zeggen dat de idee van *do ut des* nog wel voortleefde maar in een typisch wereldse connotatie.

2.a.2. Gebedsportretten, heiligen en bijbelse voorstellingen

De voorstellingen op de glazen die voor de Reformatie werden geschonken hadden dikwijls een functie in de memoriecultuur. De afgebeelde gebedsportretten, heiligen en bijbelse voorstellingen, speelden een belangrijke rol bij de dodengedachtenis. Deze drie elementen waren dikwijls tezamen aanwezig op een glas, maar ook was het mogelijk dat niet meer dan een of twee van deze componenten werden weergegeven. Voor de gebedsportretten was in de meeste gevallen een aparte rand gereserveerd waar de schenker en eventueel zijn familie werden afgebeeld in geknielde gebedshouding.⁶⁶ Een gebedsportret is overigens niet altijd het portret van de schenker van een glas. In een aantal gevallen liet deze niet zichzelf afbeelden, maar een andere persoon of andere personen voor wie het glas werd vervaardigd. Hoewel de gebedsportretten op de glazen overtuigende devote houdingen tonen, is het de vraag of de afgebeelden hun zielenheil altijd als voornaamste motivatie zagen om een glas te schenken. Volgens Renate Kroos prevaleerde het zielenheil in deze tijd boven de andere motivaties om een schenking te doen.⁶⁷ Het lijkt me echter wellicht een enigszins eenzijdige uitspraak, omdat vele andere aspecten ook een rol speelden bij glasschenkingen. Daarnaast zal het percentage devotie en wereldlijk vertoon bij glasdonaties per persoon vermoedelijk verschillend zijn geweest.

Een ander onderdeel van de memorievoorstellingen op glazen waren de heiligen. Opvallend is overigens dat gebedsportretten de ene keer wel en de andere keer niet vergezeld gaan van heiligen. Heiligen waren tot voor de Reformatie een belangrijk fenomeen in de katholieke geloofsbeleving. Ze staan meestal naast of achter de geportretteerden en bevalen hen met een handgebaar aan bij een goddelijke persoon zoals Christus of Maria of bij de Heilige Drie-eenheid. De heiligen konden zowel de eigen naamheiligen zijn van de geportretteerden als de beschermheilige van bijvoorbeeld een kerk of kloosterorde waartoe de geportretteerden behoorden.⁶⁸ Ook waren er heiligen die bescherming boden bij onheil of ziekte.⁶⁹

Een voorbeeld van een voorstelling met een naamheilige is het glas *De twaalfjarige Jezus in de Tempel* (1561) dat Petrus van Zuyren, abt van het norbertijnenklooster Mariënweerd schonk aan de Sint-Janskerk in Gouda (afb. 6). Achter de abt, die in de schenkersrand knielt, staat onmiskenbaar zijn naamheilige Petrus met de grote sleutel van de hemelpoort in zijn hand. Petrus wijst met de sleutel naar Maria met het

⁶¹ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 67.

⁶² A. Spicer, 'So Many Painted Jezebels', in: J. Pollmann en A. Spicer (eds.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands* (Leiden 2007) 249-278, 226.

⁶³ Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 30.

⁶⁴ Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 19.

⁶⁵ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 167.

⁶⁶ Z. van Ruyven-Zeman, 'De glazen van de Sint-Janskerk en hun cartons', in: Z. van Ruyven-Zeman, X. van Eck, H. van Dolder-de Wit (eds.), *Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse Glazen*, tent. cat. (Zutphen 2002) 9-20, 14.

⁶⁷ R. Kroos, 'Grabbräuche - Grabbilder', in: K. Schmid en J. Wollasch (eds.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter* (München 1984) 285-354, 353.

⁶⁸ Van Bueren, *Leven na de dood*, 93-98.

⁶⁹ Van Bueren, *Leven na de dood*, 95; M., Staub, 'Memoria im Dienst von Gemeinwohl und Öffentlichkeit. Stiftungspraxis und kultureller Wandel in Nürnberg um 1500', in: Otto Gerhard Oexle (ed.), *Memoria als Kultur* (Göttingen 1995) 285-334, 305, 306.

Christuskind en beveelt met dit gebaar de abt Van Zuyren bij hen aan. Een voorbeeld van een schenker die wordt vergezeld door een ordeheilige is het glas *De ontboofding van Johannes de Doper* (1570) geschonken door Hendrik van Swol, commandeur van de Haarlemse Johanniterorde, aan de Sint-Janskerk in Gouda (afb. 7).⁷⁰ De heilige Johannes de Doper beveelt de commandeur Van Swol aan bij Christus, die is afgebeeld in de gedaante van het Lam Gods. Deze glazen pasten in de samenhangende iconografie van de koorglazen met scènes uit het leven van Christus en Johannes de Doper.⁷¹

Hoe verging het de op glazen afgebeelde heiligen na de Reformatie? Na 1572 werd immers, zoals Ten Boom schrijft, de katholieke eredienst verboden en de gereformeerde religie als de ware en officiële christelijke godsdienst geproclameerd.⁷² Als gevolg daarvan werden de vele feest- en heiligendagen, de processies, de getijdendiensten en de missen voor overledenen afgeschaft. Bij al deze vieringen hadden heiligen tot aan de Reformatie een rol gespeeld. Het is dus vanzelfsprekend dat nu aan deze rol een einde was gekomen in de publieke Kerk.

Het is interessant om te onderzoeken in hoeverre en op welke wijze door de nareformatorische schenkers nog werd gerefereerd aan het geloof. Met andere woorden: werden de glazen gesecculariseerd en dienden ze nog slechts op seculiere wijze tot meerdere glorie van de schenkers? Lieten zij voortaan geloofsuitingen op glazen achterwege? Bij het onderzoek komt naar voren dat er toch dikwijls uitingen van religie op een aantal nareformatorische glazen is waar te nemen. Diverse tekstcartouches op de glazen bijvoorbeeld refereren duidelijk aan het geloof. In hoofdstuk II zal ik uitgebreider op de nareformatorische blijk van geloof op de glazen ingaan. Hier volsta ik met een enkel voorbeeld, zoals is te vinden in de Grote Kerk van Edam. Op de glazen van deze kerk zijn een aantal teksten te zien waaruit een duidelijk godsbesef blijkt. De Admiraliteit van Amsterdam bijvoorbeeld heeft in 1607 een glas laten vervaardigen waarop wordt vermeld dat deze schenking is gedaan 'uijt Liefdd tot Godes huijs plaijsant' (afb. 8). Op het glas van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier (ca.1607) wordt God geloofd om de gunstige afloop van de Slag op de Zuiderzee in oktober 1573 (afb. 9). Tijdens deze slag versloeg een kleine geuzenvloot onder leiding van Cornelis Dircksz. (1542-1583), burgemeester van Monnickendam, de Spaanse vloot. Het Leidse glas (1608) in deze kerk beziet de goddelijke welwillendheid in een economisch licht en dankt God voor het feit dat Hij 'Neerings stuij wil leijden' kerk (afb. 10).⁷³ Twee voorbeelden uit de Goudse Sint-Janskerk laten ook een duidelijk nareformatorisch godsbesef zien. Op het glas van de Staten van Holland (ca.1596) staat de wapenspreuk *Vigilate Deo confidentes* (waakt in vertrouwen op God) (afb. 11).^{74,75} En op het glas van Leiden met als thema *Het ontzet van Samaria* (1601) (afb. 12) verwijst de voorstelling naar een verrassende overeenkomst tussen het ontzet van Samaria (volgens de Joodse telling 5536 vanaf de schepping, of 907 voor Christus) en dat van Leiden in 1574. Tijdens beide gebeurtenissen was er in de ogen van de Leidenaars sprake van een soortgelijk goddelijk heilsplan.⁷⁶ De tekst op de cartouche vermeldt dan ook dat 'claerlicken blyckt zijn mogende handt in 2481 tussche beyde verloope jare geensins vercort te zyn'.⁷⁷

Bijbelse voorstellingen werden na de Reformatie nog steeds afgebeeld, maar met een andere intentie dan in de katholieke tijd. Meestal droegen deze voorstellingen een sterk moralistische boodschap uit en dienden daardoor een meer didactisch doel. De nadruk kwam nu vooral te liggen op de zegeningen van goed en godsvruchtig bestuur. Een voorbeeld van een dergelijk glas is te vinden in de huidige Nederlands Hervormde Kerk van Schermerhorn. In 1635 schonken de schepenen van deze plaats een glas aan de kerk met een voorstelling van *Het Salomo's oordeel* (afb. 13).⁷⁸ Met deze keuze gaven ze duidelijk de boodschap af dat zij zichzelf zagen als een rechtscollege dat op een van hogerhand geïnspireerde wijze

⁷⁰ Dit klooster behoorde tot de Ridderlijke orde van Sint-Jan van Jeruzalem.

⁷¹ Z. van Ruyven-Zeman, X. van Eck, H. van Dolder-de Wit (eds.), catalogusgedeelte van *Het geheim van Gouda*, tent. cat. (Zutphen 2002) 45-128, 88.

⁷² Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 191.

⁷³ Z. van Ruyven-Zeman, 'De schenkers en hun motieven', in: Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, (ed.), *Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote kerk. Monument van kunst en geschiedenis* (Edam-Volendam 1994) 47-86, 55, 56, 62.

⁷⁴ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 167.

⁷⁵ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 167.

⁷⁶ Abels, *Vensters des hemels*, 14; A.A.J. Rijkse, *Gespiegeld in Kerkeglas. Hollands leed en vreugd in de Glasschilderingen van de St. Janskerk te Gouda* (Lochem 1954), 230, 231.

⁷⁷ R.A. Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda* (Delft 2008) 146.

⁷⁸ Van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', 17-20.

recht sprak. Verder is na de Reformatie een toename te zien van allegorische voorstellingen die op deugdzaamheid wezen waarbij de christelijke en klassieke normen met elkaar werden verweven.⁷⁹

Men zou kunnen veronderstellen het afbeelden van heiligen na de Reformatie niet meer plaats vond. Het vagevuur maakte immers geen deel uit van de gereformeerde theologie en een bemiddelende rol van heiligen werd door de gereformeerden voortaan als overbodig beschouwd. Toch is het opvallend dat gilden zich nog steeds afficheerden met hun vroegere beschermheiligen.⁸⁰ Dezen werden nu echter als een soort 'beeldmerk' van het gilde weergegeven. Prak schrijft dat het opmerkelijk is dat in de Noordelijke Nederlanden het refereren aan de vroegere katholieke patroonheiligen van gildes doorging, terwijl de publieke calvinistische kerk dit inmiddels als bijgeloof beschouwde.⁸¹ Een voorbeeld van een gilde-heilige die op deze wijze werd afgebeeld, is het glas dat de sloopstimmerlieden van Edam in 1625 aan de Grote Kerk in hun stad schonken (afb. 14). Hierop is de heilige Jozef meermalen afgebeeld met timmermansattributen. Hierbij is echter geen sprake van een heiligenverering. Jozef is weliswaar als patroonheilige van de timmerlieden uit de middeleeuwen 'geërfd', maar de lauwerkrans boven zijn hoofd is nu bestemd voor de verering van het vak van timmerman en niet voor de heilige zelf.⁸²

2.a.3. Combinatie van macht, status en religie

Met dit wereldse element op het glas van de sloopstimmerlieden van Edam zijn we aangeland bij de vraag hoe in de voor- en nareformatorische perioden werd omgegaan met de combinatie van seculiere en religieuze zaken in verband met glasschenken. Hoe hebben bijvoorbeeld machtsbeleving en geloof zich vertaald in de opdrachtgeving voor de glazen? Het begrip machtsbeleving geldt in dit onderzoek in brede zin voor elk individu of iedere groep in beide perioden die een heersende positie had.

Een van de verklaringen voor de combinatie van macht en geloof kan de verwevenheid tussen de Kerk en het seculiere overheidsbestuur zijn die zowel voor als na de Reformatie bestond. Het karakter van zowel de Kerk als de overheid was weliswaar ingrijpend veranderd na de Reformatie, maar beide waren voorlopig nog niet gescheiden.⁸³ Dit had betekenis voor het zelfbeeld van de bestuurders. Van Deursen stelt dat de overeenkomst tussen beide perioden in dit opzicht bestond uit het gegeven dat een bestuurder, of het nu om een voorreformatorische vorst of een nareformatorisch overheidscollege ging, zich als van Gods wege zag aangesteld.⁸⁴ De reden hiervoor was, zoals Groenveld schrijft, dat men van oudsher de standen als van God gegeven beschouwde. Ook na de Reformatie dienden de hogeren of sterkeren de zwakkeren te beschermen. Door deze theoretische vanzelfsprekendheid waren bijvoorbeeld verkiezingen geen optie. Uit de woorden van Jacob Cats blijkt dat God immers 'daer hy een ampt wettelijcken geeft, oock gaven om hetselve apmt bequaemlijck uyt te voeren' verstrekt.⁸⁵ Het geloof speelde dan ook volgens Van Deursen een belangrijke rol in het beleid van het overheidsbestuur dat zichzelf als dienares van God zag en zich daardoor geroepen wist om de Kerk te beschermen.⁸⁶

Een andere constatering van Groenveld ten aanzien van de vraag in hoeverre er, maatschappelijk gezien, verschillen waren tussen beide perioden, betreft de dienstverlening. Hij schrijft dat het middeleeuwse verschijnsel dat de Kerk een dienstverlenend orgaan was voor het gehele volk, na de Reformatie op nieuwe wijze werd voortgezet.⁸⁷ Volgens Ten Boom organiseerde de gereformeerde overheid nu allerlei zaken die van oudsher door de katholieke kerk waren behartigd, zoals de huwelijksvoltrekkingen, de armenzorg, het onderwijs en de viering van zon- en feestdagen.⁸⁸ Het publieke karakter van de nieuwe hervormde Kerk leidde volgens Van Deursen tot een zekere vaagheid ten aanzien van de grens tussen wereldlijke en kerkelijke belangen.⁸⁹ De opmerkingen van Van Deursen sluiten aan bij

⁷⁹ Van Ruyven-Zeman, 'De glazen van de Sint-Janskerk en hun cartons', 16.

⁸⁰ M.J. Prak, (ed.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation*, 165,166.

⁸¹ Prak, *Craft guilds*, 173.

⁸² Van Ruyven-Zeman, 'De schenkers en hun motieven', 73.

⁸³ De scheiding tussen Staat en Kerk vond pas plaats in 1795 tijdens de Franse overheersing. Zie: Van Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord*, 45.

⁸⁴ Voor de nareformatorische periode: A. Th. van Deursen, *Plain lives in a golden age. Popular culture, religion and society in seventeenth-century Holland* (vertaling M. Ultee) (Cambridge 1991) 13; zie ook: ; P. van Dael, 'De glazen in de hervormde kerk in De Rijp', in: *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 43 (1996) 3-13, 6.

⁸⁵ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 170, 171.

⁸⁶ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 13.

⁸⁷ Van Deursen, *Plain lives in a golden age*, 21.

⁸⁸ Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 191, 192.

⁸⁹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 21.

die van Groenveld, die schrijft dat zowel de eer van de schenkers als het geloof in de vorm van godslof, gecombineerd met gevoelens van broederschap, een belangrijke rol speelden bij de glasschenkingen.⁹⁰ Voor de voorreformatische opdrachtgevers was, volgens Damen, het tonen van de combinatie van status, macht en religie een belangrijke onderliggende reden bij het schenken.⁹¹ Het etaleren van deze wereldse aspecten ging in de middeleeuwen moeiteloos samen met het vertoon van devotie en het doen van goede werken, zoals zorg voor de armen of een bijdrage aan de verfraaiing van het kerkgebouw.⁹² Op de glazen uit die tijd zijn de voorstellingen met religieuze scènes, heiligen en gebedsportretten dan ook dikwijls gecombineerd met indrukwekkend werelds vertoon. Oexle merkt overigens op dat deze verstrengeling van profane *Selbstdarstellung* en religiositeit al in de vroege middeleeuwen bestond. In deze tijd werden *fama* en *memoria* reeds samen op kunstwerken afgebeeld.⁹³ Een voorreformatisch voorbeeld van een ingewikkelde combinatie van macht en religie is het grote noordelijke transeptglas, *De innijding van de tempel en Het Laatste Avondmaal*, vervaardigd door Dirck Crabeth (afb. 15). Koning Filips II (1527-1598) en zijn tweede echtgenote koningin Mary I van Engeland (1516-1558) schonken dit glas aan de Sint-Janskerk in Gouda. Volgens Geoffrey Parker bevat dit glas vele verwijzingen naar de wereldse macht van de Habsburgse vorsten en daarnaast naar de katholieke Kerk en de katholieke geloofsleer.⁹⁴ Interessant is de opmerking van Xander van Eck en Christiane Coebergh-Surie dat deze verwijzingen al te zien waren tijdens de blijde inkomst in 1549 van Filips II als toekomstig heer. In de decoraties en processies werden toen al de thema's van het latere glas gebruikt.⁹⁵

De politieke machtsaspecten op het glas worden in detail beschreven door Gasten. Deze auteur schrijft dat de beide vorsten zijn getooid met een identieke koningskroon en dat ieder een keten dragen behorend bij ridderlijke orden. Filips draagt de keten van de Orde van het Gulden Vlies en om Mary's schouders ligt de keten van de Orde van de Kousenband, waaraan een medaillon hangt met de patroonheilige Sint-Joris.⁹⁶ Het koningschap wordt ook getoond door een scepter en zwaard die op een blauw kussen met gouden kwasten liggen.

De politieke en juridische macht is op dit glas ook te zien aan de grote tekstcartouche en de cartouchehouders. Deze staan in het vak dat normaliter voor de gebedsportretten van de schenkers is gereserveerd. De cartouche wordt geflankeerd door de personificaties van *Justitia* (Gerechtigheid) en *Temperantia* (Gematigdheid). De banderol die zich om het zwaard van *Justitia* slingert, bevat een tekst die naar alle waarschijnlijkheid betrekking heeft op de niet te onderschatten macht van Filips: *Justa impero* (Ik beveel wat recht is).⁹⁷ Boven de cartouche zijn prominent de wapenschilden van het vorstenechtpaar afgebeeld. Opvallend is overigens dat, in tegenstelling tot vele contemporaine glazen, hier niet de afstamming van het vorstenechtpaar in wapenschilden is weergegeven.⁹⁸ De tekst op de cartouche geeft zowel de wereldlijke als geestelijke status van de vorst weer. Samengevat wordt vermeld dat hij afstamt van de belangrijke keizer Karel V en over onmetelijk veel landen en bezittingen heerst. Verder wordt meegedeeld dat Filips vanuit zijn vroomheid en welwillendheid dit glas heeft geschonken.⁹⁹

Het feit dat Filips II vroom was en meende door God te worden begunstigd, is op een complexe wijze op het glas weergegeven. Allerlei verwijzingen naar zowel zijn persoonlijke vroomheid als de katholieke Kerk zelf zijn afgebeeld. Ten eerste is zijn godsvertrouwen te lezen in zijn lijfspreuk die op de

⁹⁰ Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 16.

⁹¹ M. Damen, 'Vorstelijke vensters. Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8 (2005) 140-200, 140, 141.

⁹² Van Bueren, *Leven na de dood*, 62,81,127.

⁹³ Oexle, 'Memoria als Kultur', 48.

⁹⁴ G. Parker, 'Prologue. The window everyone overlooked', in: W. de Groot (ed.), *The seventh Window. The King's Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 13-20, 17.

⁹⁵ X. van Eck en Chr. Coebergh-Surie, "'Behold, a greater than Jonas is here:": the iconographic program of the stained glass windows of Gouda', in: *Simiolus* 25, 1 (1997), 5-44, 27.

⁹⁶ A. Gasten, 'The Kingship of Philip and Mary. Some remarks on presentation and heraldry and the special circumstances surrounding the King's Window of Gouda', in: W. de Groot (ed.), *The Seventh Window. The King's Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 215-226, 218, 219.

⁹⁷ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 64.

⁹⁸ Gasten, 'The Kingship of Philip and Mary', 220.

⁹⁹ Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 53; Rijkssen, *Gespiegeld in Kerkeglas*, 30; De volledige tekst is te vinden in de subtabel: 'teksten 1550-1580'.

cartouche is weergegeven: *Dominus mihi adjutor* (De Heer is mij tot steun).¹⁰⁰ Ten tweede knielt het echtpaar niet in een aparte schenkersrand, maar valt beiden de eer ten deel om persoonlijk aanwezig te zijn bij het Laatste Avondmaal (afb. 16). De knielende Filips wordt door zijn beschermheilige de discipel Filippus aanbevolen bij Christus. Filippus maakt in deze voorstelling deel uit van de Avondmaalscène, waarvan hij lijkt te zijn opgestaan om als beschermheilige van de koning op te treden. Het lijkt me zeer waarschijnlijk dat uit deze voorstelling blijkt dat dit glas een memoriefunctie had. Avondmaal en Eucharistie zijn immers verwante beelden die wijzen op de genade van Christus. Tenslotte wijzen de beide bijbelse scènes op het glas, *De inwijding van de tempel* en *Het Laatste Avondmaal* op de bijzondere relatie tussen de figuren van koning Salomo, de apostel Filippus en koning Filips II.¹⁰¹ Volgens Rebecca Zorach verwijst *De inwijding van de Tempel* naar de nadruk die de katholieken leggen op de fysieke materialiteit, en zelfs rijkdom van de Kerk. De afbeelding van Salomo's funderen van de fysieke Kerk zou samen hangen met de uitbreiding van het aantal bisschoppen (van vier naar achttien) in de Nederlanden ten tijde van het bewind van Filips. De koning, die zich in Salomo zou herkennen, volgde hiermee het advies van het Concilie van Trente om de aanwezigheid van de Kerk te versterken.¹⁰² Het samengaan van religie en macht wordt in deze scène eveneens benadrukt in de bijbeltekst uit 2 Kronieken 7:118 waarin God tot Salomo spreekt: '[...] Ik zal uw koninkrijk bevestigen tot in eeuwigheid'. Zorach schrijft over deze tekst dat 'the political force of the window's message thus meshes adroitly with its religious orientation'.¹⁰³

Dat het complexe vertoon op het glas een doelbewuste vorstelijke propaganda was, wordt door Estrella Cavero Saiz samen gevat: 'The underlying motives for the donation of the King's Window [...] are clear, and include religious fervour, particularly in a period when Protestant ideas were being introduced into the Low Countries. Apart from the religious sentiment that a donation of this type would provoke, it was also a powerful instrument of propaganda. Finally, given the political situation in which the monarchy found itself, the representation of the royal marriage of Philip II and Mary Tudor in the window was designed to reflect the unity of the two crowns, united against adversity: the ever-present threat of the Ottoman Porte, the serious religious unrest in an empire that was no longer directly controlled, and the continued harassment that was being meted out (with success for the time being) by France and its allies – the papacy in particular.'¹⁰⁴

Bij het onderzoek naar de vraag of er continuïteit heeft bestaan ten aanzien van het tonen van de combinatie van status, macht en religie op glazen heb ik me afgevraagd of deze verschijnselen in alle tijden verbonden zijn geweest met het zelfbeeld van de machthebbers. In dat geval zou het logisch zijn dat deze verschijnselen ook na de Reformatie bleven voortbestaan bij de opdrachtgeving van glazen. En als dit complexe vertoon bleef bestaan, op welke manier wilden de schenkers van nareformatische glazen, evenals de voorreformatische opdrachtgevers, dat hun glas een duidelijke manifestatie van status, macht en religie werd? Heeft de komst van de Republiek een andere manier van het profileren van macht gecreëerd?

Spicer heeft op heldere wijze beschreven hoe na de Reformatie begrippen als status, macht en religie werden verbeeld op de glazen. Hij onderscheidt daarbij drie categorieën van *Selbstdarstellung*. In de eerste plaats bespreekt hij de afbeeldingen van historische gebeurtenissen die gerelateerd zijn aan de Opstand. Een voorbeeld van een historische voorstelling die verwijst naar de Opstand is het glas dat de vijftienvijftig steden van het Zuiderkwartier van de Staten van Holland tezamen schonken aan de Sint-Janskerk in Gouda. Met de *Vrijheid van Consciëntie* of *Geweten triomfeert over de tirannie* (1597) (afb. 11) toonden de Staten op allegorische wijze dat de nieuwe gewetens- en geloofsvrijheid de tirannie heeft overwonnen.¹⁰⁵ Op het glas is de overheid als triomferende amazone voorgesteld, zittend op een zegekar. Zij heeft de rol van Beschermer en wordt geflankeerd door de personificatie van Vrijheid van Geweten met een opengeslagen bijbel in haar linkerhand. Andere personificaties die op de glorie van de overheid wijzen zijn:

¹⁰⁰ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 62.

¹⁰¹ Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 56.

¹⁰² R. Zorach, "Blood upon the earth": Sacrifice and ritual in the King's Window of Gouda', in: W. de Groot (ed.), *The seventh Window . The King's Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 189-198, 195.

¹⁰³ Zorach, "Blood upon the earth", 195.

¹⁰⁴ E. Cavero Saiz, 'The accession of Emperor Charles V's son as king of Spain, king of England and sovereign of the Low Countries, 1549-1559', in: W. de Groot (ed.), *The seventh Window . The King's Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 21-28, 26.

¹⁰⁵ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 130.

Standvastigheid, Liefdadigheid, Gerechtigheid, Trouw en Eendracht.¹⁰⁶ De macht van de Hollanders over de Spaanse vijand wordt hier overtuigend geëtaleerd. Half onder de zegekar verborgen ligt Tirannie met een gebroken zwaard in de hand. Het glas lijkt te tonen dat, evenals tijdens de periode voor de Reformatie, ook nu de combinatie van macht en religie aan de orde is. De boodschap die van deze voorstelling uitgaat is dat de overwinning is behaald door het vertrouwen op Gods woord en op de deugden die de Hollandse overheid zichzelf toedichtte.¹⁰⁷ Waarschijnlijk werd in de eerste helft van de zeventiende eeuw de titel: Beschermmer van [tegen] Tirannie vervangen door Beschermmer des Geloofs. Uit deze nieuwe identificatie blijkt de calvinistische opvatting dat de Staat een instelling van God is, met als voornaamste taak de bescherming van de Kerk en de handhaving van het recht.¹⁰⁸ In hoofdstuk II zal uitgebreid worden ingegaan op de pretenties van de gereformeerde overheid.

De tweede categorie van de *Selbstdarstellung* die Spicer noemt, is de burgerlijke mythologie.¹⁰⁹ Een voorbeeld van deze vorm van mythologie zijn de voorstellingen van de slag bij Damiate aan de Nijl (1219) die werden afgebeeld op de vele glazen die de stad Haarlem aan Noord-Nederlandse kerken schonk (afb. 17). De stad kon helaas niet bogen op een groots wapenfeit tijdens de Opstand. Ze verloor immers in 1573 op dramatische wijze de strijd tegen de bezetters. De uitgehongerde bewoners moesten zich in dat jaar overgeven aan de Spaanse troepen en deze hebben zich vervolgens zeer wreed gedragen.¹¹⁰ Spicer veronderstelt dat wellicht ter compensatie van het ontbreken van wapenfeiten tijdens de Opstand op veel Haarlemse glasschenkingen aan kerken de legendarische rol werd afgebeeld die de Haarlemse kruisvaarders zouden hebben gespeeld bij de slag om de stad Damiate. Gonnet schrijft echter dat Haarlem glazen met deze voorstelling al geruime tijd voor de Reformatie schonk en noemt in dit verband twee schenkingen in 1522 aan de kerken van Purmerend en Enkhuizen. De reden om zo dikwijls de voorstelling van Damiate af te beelden lag volgens deze auteur simpelweg in 'de doorgaande verkondiging van Haarlems roem', die kennelijk voor en na de Reformatie op deze wijze werd uitgedragen.¹¹¹ Ook Simon Groenveld beschrijft het gebruik van de mythologie van de Haarlemse deelname aan de slag bij Damiate als 'Haarlemse stedelof'.¹¹² Joke Spaans veronderstelt eveneens dat het extra benadrukken van de legende gedurende de zeventiende eeuw te maken heeft gehad met het gebrek aan heldendaden tijdens de Opstand. Daarnaast schrijft ze, evenals Gonnet, dat het Damiate-thema al voor die tijd in Haarlem bestond.¹¹³

Na de Reformatie heeft Haarlem kostbare grote glazen met deze voorstelling onder meer geschonken aan de Sint-Janskerk in Gouda (1597, afb. 17) en de Grote Kerk in Edam (1607), beide stemhebbende steden in de Staten van Holland.¹¹⁴ Op deze glazen is op groot formaat het moment afgebeeld waarop een Haarlems koggeschip een tussen twee torens gespannen ketting doorzaagt. De Haarlemmers blijven ongedeerd ondanks de pijlen- en stenenregen van de Saracenen.¹¹⁵ Andere nareformatorische kerken, zoals de Nederlands Hervormde kerken in Egmond aan den Hoef (1624) en Bloemendaal (1636) kregen naderhand eenvoudigere, door Pieter Holsteyn vervaardigde, glazen van de stad Haarlem.¹¹⁶ Ook de kerk van De Rijp ontving een glas met een bescheiden voorstelling van de slag bij Damiate (1655) (afb. 18). Op dit type glazen werd de slag om Damiate kleiner weergegeven ten gunste van het stadswapen dat zeer prominent werd afgebeeld. Het is me niet duidelijk geworden of deze eenvoudigere glazen verband houden met het feit dat deze plaatsen economisch minder interessant waren voor de stad Haarlem.

Tenslotte beschrijft Spicer de hierboven al eerder genoemde populaire bijbelse thema's die als een vorm van *Selbstdarstellung* op de glazen werden afgebeeld.¹¹⁷ Dit type voorstellingen bleef na de Reformatie, vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw bestaan. Maar de bijbelse voorstellingen waren in de

¹⁰⁶ Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 104.

¹⁰⁷ Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 104.

¹⁰⁸ Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 105.

¹⁰⁹ Spicer, "So Many Painted Jezebels", 261-273.

¹¹⁰ J.W. Wijn, *Het beleg van Haarlem* (Den Haag 1982), 203.

¹¹¹ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 73-75

¹¹² Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 9; zie ook: Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 44.

¹¹³ J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*, (*Hollandse Historische Reeks* 11) (Den Haag 1989), 128, 129.

¹¹⁴ Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 32, 33.

¹¹⁵ Z. van Ruyven-Zeman, 'De schenkers en hun motieven', 61.

¹¹⁶ Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 38.

¹¹⁷ Spicer, "So Many Painted Jezebels", 249-277, 261-273.

minderheid ten opzichte van historische thema's en allegorieën.¹¹⁸ Zoals reeds hierboven werd opgemerkt kwam de nadruk in deze periode vooral te liggen op moraliteit, bij voorkeur de deugd van de rechtvaardigheid.¹¹⁹ Peter van Dael stelt dan ook dat de bijbelse voorstellingen niet zo zeer een sacraal karakter hadden, maar vooral dienden ter illustratie van de preek. Hij noemt als voorbeeld de glazen met bijbelse thema's in de kerk van de Rijk die zich dicht bij de kansel in het schip bevinden.¹²⁰

In veel gevallen werden in plaats van figuratieve voorstellingen met dit thema bijbelteksten op de glazen weergegeven.¹²¹ Een voorbeeld van een glas met een figuratieve bijbelse voorstelling die verwijst naar de schenker is *De gelijkenis van de farizeeër en de tollenaar* (1597), geschonken door de stad Amsterdam aan de Goudse Sint-Janskerk (afb. 19). Op de voorstelling is aan de rechterkant te zien dat een farizeeër God dankt voor het feit dat hij een rechtvaardiger mens is dan mensen zoals de tollenaar die buiten de tempel staat. Door gevoelens van zondigheid durft de tollenaar de tempel niet te betreden maar bidt buiten de poort in schuldbewustheid: 'God, wees mij zondaar genadig'. De boodschap van deze scène is dat de nederige zal worden beloond en de hovaardige vernederd. Nederigheid, berouw en oprechtheid waren volgens de toenmalige gereformeerde leer de enige weg naar de vergeving van zonden. Ook zijn op dit glas de vier kardinale deugden uitgebeeld die in de vorm van beelden. Staande op een grootse classicistische architectuur, typisch voor Hendrick de Keyser, symboliseren ze het goede bestuur van de stad Amsterdam.¹²² Interessant is dat op dit glas zowel een bijbelse voorstelling is te zien als allegorische personificaties van de klassieke en christelijke deugden. Beide verwijzen naar het goede stadsbestuur. Volgens Van Eck en Coebergh-Surie waren de allegorisch weergegeven klassieke deugden sterk vergelijkbaar met de christelijke deugden.¹²³ Een ander voorbeeld van het samenvallen van de klassieke en christelijke deugden is het glas dat de Edamse magistraat Sijmen Hens in 1625 schonk aan de Grote Kerk van Edam (afb. 20). Hierop gaat een *Caritas*-figuur vergezeld van een tekst die refereert aan de christelijke deugd van de liefde: 'Liefde Blijft In der Ewigheit'.¹²⁴

Aan het gebaar van het schenken van glazen en aan de voorstelling op de glazen zelf is dikwijls te zien dat het verschijnsel legitimatie een belangrijke pijler was waar macht en status op rustten. Het kwam dan ook in de voor- en nareformatorische periode vaak voor dat schenkers hun glasdonaties gebruikten om te tonen dat er een goede band bestond met de ontvangers van hun glasschenking. In een positieve, dankbare gezindheid zal macht beter worden geaccepteerd, lijkt de filosofie hierachter. In moderne termen zou men het een vorm van een relatiegeschenk kunnen noemen.

Tenslotte een belangrijk maatschappelijk fenomeen bij glasschenkingen: de hiërarchie van de plaatsing van de glazen. Deze hiërarchie bestond uit een samenspel van de uitstralingen van een bepaalde (liturgische) plaats in de kerk en de onderlinge verhoudingen in status tussen donoren. Omdat voorreformatorische kerken vaak nog maar weinig oorspronkelijke glazen bevatten, is het lastig om generieke uitspraken te doen over hiërarchische gewoontes uit deze tijd. Een uitzondering hierop vormt overigens de Goudse Sint-Jan. Gelukkig biedt een aantal nareformatorische kerken echter wel een goed inzicht in de plaatsingshiërarchie, omdat ze in korte tijd zijn beglaasd. Groenveld noemt in dit verband de kerken van Edam en De Rijk.¹²⁵ Hieraan kunnen nog kerken als die van Schermerhorn, Egmond aan den Hoef, en Bloemendaal worden toegevoegd.

Wat de liturgische kant van de hiërarchie betreft: het is belangrijk om bij de bestudering van de plaatsing van glazen te beseffen dat de meeste protestantse kerkgebouwen ooit waren gebouwd voor de katholieke eredienst. In de katholieke tijd was het koor, met het hoofdaltaar, het meest sacrale deel van de kerk. Na de Reformatie was het koor niet meer het liturgisch centrum en kreeg daardoor een andere functie. Het liturgisch centrum werd nu naar het schip van de kerk verplaatst, waar vanaf de preekstoel het Woord werd verkondigd. Volgens Groenveld had het transept bij nareformatorische glasschenkingen de hoogste status, gevolgd door het koor en tenslotte het schip. Van Ruyven-Zeman merkt overigens op, dat uit zeventiende-eeuwse documenten blijkt dat het koor nog steeds als een belangrijke plaats werd

¹¹⁸ Van Ruyven-Zeman, 'The Stained-Glass Windows in the Sint Janskerk', 143.

¹¹⁹ Idem, 144.

¹²⁰ Van Dael, 'De glazen in de hervormde kerk in De Rijk', 5.

¹²¹ D. Bak en Z. van Ruyven-Zeman, 'Bouwgeschiedenis en inrichting van de Grote Kerk,' in: Zsuzsanna van Ruyven-Zeman (ed.), *Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote kerk. Monument van kunst en geschiedenis* (Edam-Volendam 1994) 9-18, 9-18, 15.

¹²² Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 111, 112.

¹²³ Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 44.

¹²⁴ Van Ruyven-Zeman, 'De schenkers en hun motieven', 75.

¹²⁵ Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 21.

beschouwd in die tijd.¹²⁶ Ze illustreert dit verschijnsel aan de hand van de kerken van Edam en Schermerhorn waar, naast het noordertransept, het koor een belangrijke plaats voor de glasschenkers was.¹²⁷ Eveneens een voorbeeld hiervan geeft Van Swigchem, die schrijft dat in de kerken van Edam en Kimsverd tot op de dag van vandaag het Avondmaal en de Doop in het koor worden gehouden.¹²⁸ Uit deze opmerkingen lijkt te kunnen worden opgemaakt, dat het koor na de Reformatie weliswaar niet meer het permanente centrum was van de kerk, maar dat deze ruimte nog wel werd gebruikt voor belangrijke liturgische handelingen.

Zoals gezegd waren de onderlinge verhoudingen in status tussen de donoren van belang bij de plaatsingshiërarchie. Zoals eerder gezegd was in de katholieke tijd een plaatsing in de buurt van het hoofdaltaar of in een kapel van belang vanwege de gedachteniscultuur. Na de Reformatie moet, volgens Groenveld de wens om een 'waardige plaats' te bemachtigen, vooral gezien worden in het licht van het politieke hiërarchische denken van die tijd. Bij de vele Hollandse overheidsdonaties bijvoorbeeld komt tot uitdrukking dat binnen de Staten van Holland de achttien (zes grote en twaalf kleinere) steden hun eigen rangorde bezaten.¹²⁹ De bestaande stedelijke ordeningen werden overigens dikwijls doorbroken door schenkingen aan de eigen kerk. Vaandrager schrijft bijvoorbeeld dat in Edam het glas van de plaatselijke vroedschap hiërarchisch gezien een belangrijkere plaats in neemt, dan waarop het buiten de eigen kerk recht zou hebben.¹³⁰ Edam was immers de vierde stad in de rangorde van het Noorderkwartier en de vroedschap zou in andere kerken niet een dergelijke prominente plaats naast de ingang van de kerk hebben kunnen eisen.

---

¹²⁶ Z. van Ruyven-Zeman, 'The Stained-Glass Windows in the Sint Janskerk at Gouda: 1556-1604', in: *Corpus Vitrearum Netherlands Medii Aevi*, deel III (Amsterdam 2000) 146.

¹²⁷ Z. van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', in: *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken*, 62 (2002) 3-21, 3.

¹²⁸ C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (Den Haag/Zeist 1984) 9.

¹²⁹ Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 20.

¹³⁰ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 173.

Hoofdstuk II

In hoofdstuk II worden de resultaten beschreven van het onderzoek naar de opdrachtgeving van glasschenkingen aan kerken en kloosters in de periode ca. 1450-1650. De bevindingen zijn samengebracht in tabellen en subtabellen, die als bijlage zijn opgenomen. De periode, die circa twee eeuwen omvat, wordt ingedeeld in vijf tijdsvakken: A. ca. 1450-1550, B. 1550-1580, C. 1580-1609, D. 1609-1621 en E. 1621-ca. 1650. Het eerste tijdvak (A) betreft een zeer lange periode en wordt niet in kleinere segmenten opgedeeld, zoals het geval is met de periode 1550-ca. 1650. Dit heeft twee redenen: ten eerste werden de Nederlanden tussen ca. 1450 en 1550 langdurig door het Bourgondisch-Habsburgse huis bestuurd en deden zich in dat opzicht geen politieke omwentelingen voor. Weliswaar is een tweedeling te zien in de manieren waarop de verschillende Bourgondisch-Habsburgse vorsten regeerden in deze lange periode. Maar ten aanzien van de opdrachtgeving van glazen is deze tweedeling niet merkbaar. Alle vorsten deden immers glasdonaties aan Noord-Nederlandse kerken. Hierover zal straks meer worden gezegd. In de tweede plaats bleef de *una sancta catholica et apostolica ecclesia* (één heilige universele en apostolische Kerk) in die periode voortbestaan, ondanks steeds sterker wordende problemen met een groot aantal gelovigen. Uit het onderzoek blijkt dat ook de opdrachtgeving voor glazen gedurende deze gehele periode geen opzienbarende veranderingen onderging. De vier perioden (B, C, D, E) die volgen op periode A zijn in politiek en religieus opzicht ingrijpender geweest en worden daarom in kleinere tijdssegmenten behandeld.

Aan het begin van elk tijdsvak zal een korte schets worden gegeven van de toen heersende politieke en religieuze situatie. Op die manier ontstaat een beeld van de maatschappij waarin de opdrachtgevers van de glazen zich destijds bevonden. Mijns inziens is het belangrijk om inzicht in de historische context te hebben om zo beter te kunnen begrijpen hoe en in welke mate deze van invloed was op de glasschenkingen.

Volgend op de schets van de historische context worden op systematische wijze de diverse aspecten behandeld, die bij de opdrachtgeving van glazen een rol speelden. In hoofdstuk I werden deze aspecten in de vorm van een algemeen begrippenkader uitgewerkt. Bij de behandeling van de onderzoeksresultaten in hoofdstuk II worden deze aspecten per periode aan de praktijk van het glasschenken verbonden. De aspecten worden in een aantal (onderling samenhangende) elementen verdeeld. Aan de hand van voorbeelden zullen deze elementen steeds worden verduidelijkt. Door in elke tijdperiode de aspecten van glasschenkingen via dezelfde opbouw te beschrijven, zal in de conclusie een vergelijking mogelijk zijn tussen de glasschenkingen uit de perioden voor en na de Reformatie.

In de eerste plaats worden de topografische ligging van de begunstigde kerken en de locaties van de glazen binnen deze kerken besproken. Ten tweede worden de status en functie van de schenkers en/of geportretteerden beschreven. Deze personen zijn verdeeld in vier categorieën: wereldlijke opdrachtgevers (individuen en groeperingen) en kerkelijke en geestelijke functionarissen (individuen en groeperingen). Ten derde worden de redenen waarom deze personen glazen wilden doneren behandeld. Het vierde aspect wordt gevormd door een aantal onderdelen, die betrekking hebben op de iconografie van de glazen. Voor de iconografie gebruik ik de indeling zoals Truus van Bueren hanteert: religieuze voorstellingen bestaande uit scènes uit de bijbel en heiligenlevens, bescherm- of naamheiligen, gebedsportretten, wapenschilden en teksten.¹³¹ Van het laatste onderdeel van de iconografie (de teksten) zijn volledige transcripties in de subtabellen opgenomen.

Overigens kan niet altijd gemakkelijk worden gezegd welke van de bovenstaande elementen van de iconografie de belangrijkste rol vervulden op de glazen. De reden hiervan is dat bepaalde iconografische elementen optisch een ondergeschikte rol lijken te vervullen, terwijl ze niettemin een belangrijke boodschap uitdragen. Het meest duidelijke voorbeeld is de manier waarop met wapenschilden werd omgegaan op de glazen. Nareformatische wapenschilden vormen dikwijls een hoofdvoorstelling, omdat zij het gehele glas in beslag nemen. Deze prominente wapenschilden werden na de Reformatie veelal toegepast bij glasschenkingen van overheidsinstellingen. Hierbij valt de iconografie, voornamelijk bestaande uit één groot wapenschild, samen met de inhoudelijke waarden die meegedeeld worden op het glas: een indrukwekkend groot formaat wapenschild hoort bij een indrukwekkende overheid. In de middeleeuwen echter komen, rondom de gebedsportretten, dikwijls kleinere wapenschilden voor. Men zou dan geneigd kunnen zijn ze als nevenvoorstelling te kwalificeren. Inhoudelijk gezien is dat echter

---

¹³¹ Van Bueren, *Leven na de dood*, 89.

onjuist, omdat deze kleinere wapenschilden een belangrijke waarde hadden vanwege hun rol in de identificatie en/of legitimatie van de opdrachtgevers. In de memoriecultuur was het immers nodig dat personen herkenbaar bleven. Individuele gelaatstrekken zijn daarbij uiteindelijk minder belangrijk dan identificaties zoals teksten en wapenschilden.¹³²

De genoemde aspecten in de tabellen (bijvoorbeeld status/functie geportretteerden, heiligen, wapenschilden) worden in subtabellen uitgesplitst per categorie opdrachtgevers. Daardoor is in één oogopslag bijvoorbeeld te zien welke voorstellingen de adel verkoos of welke teksten kerkelijke functionarissen lieten aanbrengen op hun glasonaties in een bepaalde periode. Aangezien mijn onderzoek niet een volledig beeld kan geven van alle donoren die ooit glazen hebben geschonken, moet de samenstelling van de (sub)tabellen worden gezien als een indicatie van de opdrachtgeving van die tijd en niet als een sluitend beeld van de praktijk van het schenken. Niettemin denk ik dat mijn onderzoek een redelijk betrouwbaar overzicht geeft van zowel de schenkers als hun glazen. Verder onderzoek zal ongetwijfeld aanvullingen kunnen geven, maar ik vraag me af of nieuw onderzoek het hier geschetste globale beeld sterk zal veranderen.

---

¹³² Van Bueren, *Leven na de dood*, 91, 92; zie voor de ontwikkeling naar het individuele portret: P.C. Milder, 'Portretten van 16^e-eeuwse Amsterdammers en hun plaats in de West-Europese portretkunst', in: R. Kistenmaker en M. Jonker (eds.), *De smaak van de Elite* (Amsterdam 1986) 9-19.

A. ca. 1450-1550

1. Politieke context

Het politieke landschap in de Nederlanden werd tussen 1419, wanneer Filips de Goede (1396-1467) het bewind gaat voeren over de Nederlanden, en 1530, het sterfjaar van landvoogdes Margareta van Oostenrijk (1480-1530), beheerst door het Bourgondische Huis.¹³³ De benaming van het vorstenhuis wijzigde zich op 27 maart 1482 toen Maria van Bourgondië (1557-1482), kleindochter van Filips de Goede en dochter van Karel de Stoute (1433-1477), stierf en haar echtgenoot keizer Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519) regent werd voor hun driejarige zoon Filips de Schone (1478-1506). De Nederlanden kwamen vanaf die tijd formeel onder het Bourgondisch-Habsburgse bestuur.

De Nederlanden waren niet door verwantschap met de inheemse vorstenhuizen in handen gekomen van de Bourgondiërs, maar door een aantal dubieuze regelingen in de privaatrechtelijke sfeer. Het hoogtepunt van hun noordelijke gebiedsuitbreiding vond plaats tussen 1429 en 1433 toen drie Nederlandse vorstenhuizen uitstierven.¹³⁴ De Bourgondische cultuur had overigens een verdeeld karakter en 'dit grote complex van landen en steden is noch cultureel, noch politiek een eenheid geworden, aldus Schulte Nordholt.¹³⁵

Om de lange periode ca. 1450 -1550 politiek gezien overzichtelijk te maken, is de indeling die Hans Smit aanbrengt verhelderend. Hij ziet een duidelijke ontwikkeling in de manier van regeren door de Bourgondisch-Habsburgse vorsten in dit tijdsvak. Eerst noemt de auteur de hertogen Filips de Goede en Karel de Stoute. Deze beide vorsten raadpleegden hun onderdanen nog op brede schaal en stonden daardoor tamelijk dicht bij de bevolking. Dan volgt, na een korte regeerperiode van Karels dochter Maria van Bourgondië, haar zoon Filips de Schone. Volgens Smit regeerde deze vorst voor een deel op de manier van Filips de Goede en Karel de Stoute. Voor een ander deel echter regeerde hij op een wijze die zijn opvolgers kenmerkte. Smit beschouwt Filips de Schone dan ook als iemand die 'oude en nieuwe tijden combineerde'. Na deze vorst regeerden Karel V (1500-1558) en diens zoon Filips II (1527-1598), die beiden een afstandelijk stelsel van representatie in stand hielden. Hierdoor kwamen ze als persoon verder weg te staan van hun onderdanen. Mijns inziens is Smits schets van de ontwikkeling van vorsten die steeds verder van de bevolking af kwamen te staan, interessant. Hierin ligt immers een van de kiemen van de toekomstige problemen tussen vorst en onderdanen, leidend tot de latere Opstand.¹³⁶ Zoals eerder opgemerkt heeft de verschillende manier van regeren geen invloed gehad op het schenken van glazen door de vorsten. Hieruit blijkt dat glasdonaties zinvol werden geacht voor de relatie met de diverse gebiedsdelen. In de eerste plaats werden glazen dikwijls als vriendelijk gebaar toegezegd bij huldigungsreizen. En wanneer de vorst afwezig was, werd hij bij voortdurende gerepresenteerd door zijn glasschenking. Ten tweede passen glasschenkingen in de gedachteniscultuur: hoe meer plaatsen waarop gebeden werd voor het zielenheil, des te beter. Het is dus niet verwonderlijk dat alle vorsten, hoe ze ook geregeerd hebben, glazen schonken in deze *do ut des*-cultuur. In totaal schonken ze in deze periode dan ook honderdzesenveertig glazen aan kerken in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden: Filips de Goede 45, Karel de Stoute 25, zijn echtgenote Margareta van York 15, Maximiliaan 10, Filips de Schone (en Maximiliaan) 26, Maximiliaan, Karel V en landvoogdes Margareta van Oostenrijk (1480-1530, zuster van Filips de Schone) samen 22. Hoewel Filips de Goede de meeste glazen heeft geschonken, werden ten tijde van Maximiliaan, Filips de Schone en Margareta van Oostenrijk de frequentie en de uitgaven opgevoerd. De vorsten volgden elkaar immers snel op en er waren daardoor veel huldigungsreizen met het bijbehorende publiciteitsoffensief.¹³⁷

---

¹³³ Volgens H. Schulte Nordholt zijn deze tijdsgrenzen enigszins willekeurig. Zie: H. Schulte Nordholt, 'De Bourgondische cultuur', in: J.A. van Houtte, e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, *De Late Middeleeuwen. 1305-1477* (Utrecht 1951) 374-406, 374.

¹³⁴ R. Stein, 'Natuurlijk Filips de Goede. De Bourgondische erfopvolging de Nederlanden', in: M. Damen en L. Sicking (eds.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 15-31, 29.

¹³⁵ Schulte Nordholt, 'De Bourgondische cultuur', 374.

¹³⁶ H. Smit, 'Aartshertog Filips de Schone en de Staten van Holland en Zeeland', in: R. Fagel, J. Geurts en M. Limberger (eds.), *Filips de Schone, een vergeten vorst (1478-1506)* (Maastricht 2008) 11-36, 33,34; zie ook: Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 10.

¹³⁷ Damen, 'Vorstelijke vensters', 152.

Terug naar de chronologie van de vorsten. De eerste vorst die regeerde in de periode ca. 1450-1550 was de hierboven genoemde Bourgondische hertog, Filips de Goede. Hij was een gewiekste persoon die door middel van diplomatie, omkoperij en geweld zijn macht uitbreidde in de Nederlanden. De Nederlandse adel koos meestal de kant van de Bourgondiërs omdat het gunstiger voor hen bleek te zijn onder een grotere vorst te ressorteren, dan onder een kleine vorst van een beperkt gebied.¹³⁸ Een uitzondering hierop vormden de gewesten Holland en Zeeland waar de Hoekse en Kabeljauwse Twisten woedden. Hier was het juist de gegoede burgerij die pro-Bourgondië was.¹³⁹

Onder Filips de Goede kwamen belangrijke hervormingen op bestuurlijk gebied tot stand. Voor de Nederlandse gewesten stelde de hertog een centraal bestuur in en de rechtspraak werd gecentraliseerd in de Grote Raad. Ook werden de belastingen drastisch hervormd. Het overkoepelende centrale overleg vond plaats in de door Filips opgerichte Staten-Generaal. Dit bestuursorgaan kwam voor het eerst in 1464 bijeen in Brugge. Dankzij deze bestuurlijke instanties ontstond een uitgebreide bureaucratie van rechtsgeleerden en financiële adviseurs, vooral afkomstig uit de bourgeoisie.¹⁴⁰ De adel kreeg hoge ambten aan het hof en daarnaast hadden veel clerici zitting in het Bourgondische bestuur.¹⁴¹ Filips bezorgde zijn hovelingen en andere gunstelingen ook posities in de kerk. De vorst bezat het patronaatsrecht over een aantal kaptittelkerken, waardoor de hij kon beslissen over de invulling van kerkelijke vacatures. Het werd als vanzelfsprekend beschouwd dat de vorst dan ook glazen schonk aan deze kerken. Tussen 1449 en 1454 deed Filips in dat kader bijvoorbeeld drie glasschenkingen aan de nieuw gebouwde Sint-Lievenkerk in Zierikzee en daarnaast ontvingen ook andere kapittelkerken in Holland en Zeeland glazen van hem¹⁴²

Overigens waren niet alle Noord-Nederlandse gewesten de Bourgondiërs goed gezind. Tussen 1433 en 1477 hebben het sticht Utrecht, Gelre en de Friese landen zich verzet tegen de Bourgondische overheersing. Niettemin stel Bartier dat de politiek in de Nederlanden van Filips de Goede als geslaagd kan worden beschouwd, omdat bij zijn dood in 1467 in geen enkel vorstendom van het Bourgondische rijk de rechten van Filips' opvolger Karel de Stoute werden aangevochten.¹⁴³ Interessant is dat Jappe Alberts het groeiende 'territorialiteitsbesef' noemt, waarmee hij bedoelt dat mensen uit verschillende gebieden zich steeds meer als een eenheid gingen gedragen die het gehele land omvatte.¹⁴⁴ Dit is een van de fenomenen die mijns inziens hebben bijgedragen tot de kracht van de latere Opstand in de Nederlanden.

Karel de Stoute was aanmerkelijk minder geliefd dan zijn vader. Hij was militaristisch ingesteld en eiste grote bijdragen van de gewestelijke staten en de Staten-Generaal om zijn buitenlandse oorlogen te financieren. Zelfs ging hij zo ver om de geestelijke goederen te belasten. Hoewel hij 'slechts' hertog van Bourgondië was, stelde Karel zich op één lijn met de Franse koning. Vanaf 1474 liet hij zich voortaan dan ook *souverain seigneur* noemen. Bij gebrek aan werkelijke koninklijke legitimiteit etaleerde Karel zijn macht en rijkdom op demonstratieve wijze.¹⁴⁵ In dit verband is de beschrijving van Karel de Stoute door de Engelse koning Edward IV (1442-1483) interessant. Ter gelegenheid van het aanstaande huwelijk van zijn jongere zusje Margareta van York met Karel noemde hij hem in het Parlement 'oon of the myghthyest Princez of the world that bereth no crowne' (een van de machtigste vorsten van de wereld, al draagt hij geen kroon).¹⁴⁶ Ik kan me voorstellen dat dit compliment bij Karel gemengde gevoelens heeft opgeroepen. Glasschenkingen hebben ook voor deze vorst bijgedragen aan zijn de publiciteits- campagne. In de Noordelijke Nederlanden doneerde hij bijvoorbeeld glazen aan de kerken van Brielle, Dordrecht, Den Haag, Haarlem, (omgeving van) Delft en Leiden. Ook zijn echtgenote Margareta van York deed een groot aantal glasdonaties. Vooral in 1587 en 1597 (respectievelijk tien en twintig jaar na Karels dood)

---

¹³⁸ J. Bartier, 'Filips de Goede en de vestiging van de Bourgondische Staat', in: J.A. van Houtte, e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, *De Late Middeleeuwen. 1305-1477* (Utrecht 1951) 253-271, 255, 256.

¹³⁹ Bartier, 'Filips de Goede en de vestiging van de Bourgondische Staat', 256.

¹⁴⁰ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 10; zie ook: Criag Harbison, Harbison, *Jan van Eyck*, 119.

¹⁴¹ Bartier, 'Filips de Goede en de vestiging van de Bourgondische Staat', 257.

¹⁴² Damen, 'Vorstelijke vensters', 154.

¹⁴³ Bartier, 'Filips de Goede en de vestiging van de Bourgondische Staat', 258.

¹⁴⁴ W. Jappe Alberts, 'Het Sticht Utrecht 1433-1477, Gelre en de Friese landen 1423-1477', in: J.A. van Houtte, e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, *De Late Middeleeuwen. 1305-1477* (Utrecht 1951) 344-373, 344.

¹⁴⁵ Werner Paravicini, '„Verstandige waanzin“. Karel de Stoute, hertog van Bourgondië (1433-1477)', in: *Karel de Stoute (1433-1499). Pracht en praal in Bourgondië*, tent. cat. Brugge 2009 (Bern, Brussel/Brugge 2009) 38-49, 40-45.

¹⁴⁶ Wim Blockmans, 'Margareta van York. De subtiele invloed van een hertogin', in: *Dames met Klasse. Margareta van York | Margareta van Oostenrijk*, tent. cat. Mechelen 2005 (Leuven 2005) 43-48, 43.

schonk ze opvallend veel glazen aan kerken in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Waarschijnlijk hadden deze donaties een memoriefunctie voor haarzelf en haar overleden man.¹⁴⁷

Verder was Karel een *controlefreak* die vrijwel alles zelf wilde beslissen. Hij combineerde dit met een grote strengheid. Hij kende geen pardon voor mensen, die zich in zijn ogen immoreel gedroegen. Voor zichzelf was hij eveneens streng. In tegenstelling tot zijn vader zijn bijvoorbeeld geen maîtresses en onwettige kinderen van Karel bekend. In hoeverre zijn gedrag samen zou kunnen hangen met een pathologische aard, voert hier te ver. Maar de kroniekschrijver Jean Molinet (1435-1507) schrijft dat de vorst in zijn laatste jaren steeds merkwaardiger en melancholischer werd.¹⁴⁸ De vorst werd steeds impopulairder en vanaf 1474 rees dan ook steeds meer verzet tegen zijn beleid.¹⁴⁹

Na zijn dood in 1477 regeerde Karels dochter Maria van Bourgondië gedurende vijf jaren over de Nederlanden. Het landsbestuur was inmiddels ernstig verzwakt na de dood van haar vader en ook moest Maria veel van haar macht inleveren bij de ondertekening van het Groot Privilege in 1477. Dit was een akte waarbij de vorstin privileges verleende aan de Staten-Generaal, bestaande uit een vermindering van het centrale bestuur en een vermeerdering van de macht van de individuele gewesten.¹⁵⁰ Haar echtgenoot Maximiliaan van Oostenrijk had echter de ambitie om het (Habsburgs-) Bourgondische gezag te herstellen. Daarbij richtte hij zich sterk op het Noorden, maar het was niet eenvoudig om in deze gebieden gezag uit te oefenen. Friesland bijvoorbeeld had nog nooit een centraal gezag gekend en werd lokaal geregeerd door hoofdelingen, ongetitelde edelen in versterkte huizen.¹⁵¹ Maria stierf in 1582 tijdens een jachtpartij waardoor Maximiliaan van Oostenrijk regent werd voor hun toen driejarige zoon Filips de Schone. Wellicht door haar korte leven als vorstin, maar het is opvallend dat geen enkele glasdonatie van haar bekend is. Van Maximiliaan zijn diverse donaties bekend, waarover later meer zal worden gezegd.

De regeringsperiode van Filips de Schone was, zoals hierboven gezegd, 'een combinatie van oude en nieuwe tijden'. Oud was bijvoorbeeld dat hij huldigungsreizen hield en een lokale edele als graaf Jan III van Egmond (1438-1516), stadhouder van Holland, Zeeland en West-Friesland, toe stond veel macht uit te oefenen via diens politiek-bestuurlijke en familiale netwerken. Nieuw tijdens het bewind van Filips de Schone was bijvoorbeeld de afschaffing van het Groot Privilege, de bovengenoemde akte met gunsten die door zijn moeder Maria van Bourgondië werd verleend aan de Staten-Generaal. De macht van de vorst werd door deze afschaffing groter, bijvoorbeeld doordat hij het recht op vrije vergadering door vertegenwoordigers van de onderdanen had ingetrokken.¹⁵² Passend bij zijn huldigungsreizen en bijbehorende zelfprofilering heeft Filips veel glazen (26 stuks) geschonken in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, waarvan een aantal samen met zijn vader Maximiliaan (zie bijvoorbeeld afb. 21). Over deze glasdonaties zal straks meer worden gezegd.

Bij de komst van de Karel V (1500-1558), de zoon van Filips de Schone, vonden grote veranderingen plaats in het bestuur over de Nederlanden. De keizer erkende weliswaar de Noordelijke- en Zuidelijke-Nederlanden als aparte entiteiten, maar er ontstond steeds meer verzet tegen de maatregelen die op politiek, economisch en religieus gebied werden genomen.¹⁵³ Karel vaardigde bijvoorbeeld nieuwe ordonnanties uit voor het Hof van Holland (het hoogste rechtsorgaan in het gewest) en benoemde nieuwe stadhouders. De zelfstandigheid van de steden werd nu sterk ingeperkt door het verbod op vrije vergadering. Daarnaast hield de vorst geen huldigungsreizen meer en vroeg niet meer in persoon om de traditionele bede in de Staten-Generaal. Voor deze laatste ceremonie liet de vorst zich door zijn vertegenwoordigers (zijn tante) Margareta van Oostenrijk en (zuster) Maria van Hongarije vervangen. Opvallend is in dit verband dat Karel zich door glasschenken liet 'vertegenwoordigen' op plaatsen waar hij zelf niet of nauwelijks kwam. Zo schonk hij bijvoorbeeld onder meer in 1522 een glas aan de Martinikerk in Sneek en in 1531/32 een glas aan de kerk van de dominicanen in Leeuwarden.¹⁵⁴ Kennelijk was de behoefte aan een 'glazen representatie' groot en werden glazen ook buiten de huldigungsreizen gedoneerd.

---

¹⁴⁷ K. Ragetli, *Mirae Fautrix. An in-depth study on Margaret of York's patronage, gift giving and memoria (1446-1503)* (Utrecht 2010) 76, 96.

¹⁴⁸ G. Doutrepont en O. Jodogne (eds.), *Chroniques de Jean Molinet*, deel 1 (Brussel 1935-1937) 164, 165.

¹⁴⁹ Bartier, 'Filips de Goede en de vestiging van de Bourgondische Staat', 272-296.

¹⁵⁰ M. Berendse M. en P. Brood (eds.), *In 21 stappen vrij onverveerd. Constitutionele topstukken van het Nationaal Archief* (Hilversum 2009) 11.

¹⁵¹ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 10, 11.

¹⁵² Smit, 'Aartshertog Filips de Schone', 33, 34.

¹⁵³ M.R. Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Golden Age* (vertaling D. Webb) (Cambridge 2005) 24.

¹⁵⁴ B. van Haersma Buma, *De Grote of Jacobijnerkerk te Leeuwarden*, (Leeuwarden 2008) 57.

2. Religieuze context

In religieus opzicht werd de periode ca. 1450-1550 gekenmerkt door heftige kerkelijke ontwikkelingen. De katholieke (Habsburgs-)Bourgondische vorsten wensten hun gebiedsdelen te vrijwaren van de nieuwe religieuze reformatorische ideeën, die in Duitsland opgang maakten.¹⁵⁵ In dit land werd vanaf 1517, toen Maarten Luther (1483-1546) met zijn vijftien negentig stellingen de handel in aflaten veroordeelde, de *una sancta catholica et apostolica ecclesia* (één heilige universele en apostolische Kerk) bedreigd. De alleenheerschappij van de Kerk op het gebied van de geestelijke verzorging werd niet overal meer als vanzelfsprekend beschouwd. Luther, die aanvankelijk de Kerk niet wilde verlaten maar vooral wilde hervormen, nam stelling tegen de misstanden. Deze misstanden bestonden uit het laakbare gedrag van een aantal priesters en de pronkzucht en daarmee verweven geldzucht van het Vaticaan.¹⁵⁶ Dit gedrag zette grote groeperingen aan tot het denken over de Kerk.¹⁵⁷ De ontevredenheid in de Nederlanden over de Kerk werd mede veroorzaakt door het feit, dat de macht van de paus tussen 1305 en 1477 in dit gebied sterker gevoeld werd dan voorheen. Vanwege zijn reservatierecht kon de paus beslissingen nemen op grote afstand en ook werden de pauselijke belastingheffingen vermeerderd. Aangezien de Bourgondische hertogen nauw verbonden waren met de paus, ontstond een gesloten systeem van kerkelijke en wereldlijke machtsuitoefeningen. Over de combinatie van de paus en de Bourgondische hertogen wordt hieronder meer gezegd.¹⁵⁸

De veranderingen in de Kerk hadden al een lange ‘incubatietijd’ achter de rug en zijn niet pas bij Luther begonnen.¹⁵⁹ Een voorbeeld van een eerdere middeleeuwse groepering die zich tegen de Kerk keerde, wordt gevormd door de Waldenzen, gesticht door Petrus Waldo (Valdo, Valdez of Waldes, ca.1140 – ca. 1218) uit Lyon. De groep van de Waldenzen is aan het einde van de twaalfde eeuw in het oostelijke deel van Zuid-Frankrijk ontstaan. Ze verzetten zich onder meer tegen de levenswijzen van geestelijken en de handel in aflaten. Ook brachten de Waldenzen de bijbel bij het volk, door een vertaling in het Occitaans (de streektaal van Zuid-Frankrijk) te laten maken. Paus Lucius III (1097-1185) heeft vervolgens de Waldenzen in 1184 geëxcommuniceerd en hierna zijn ze eeuwen lang vervolgd.¹⁶⁰

Als reactie op het verval van kerken en kloosters ontstonden in de late middeleeuwen veel vernieuwende bewegingen, geleid door belangrijke denkers. Zij wilden de Kerk van binnenuit veranderen met nieuwe instellingen en geestelijke methoden. De auteur Boeren onderscheidt in zijn onderzoek naar deze hervormingsgezinden twee verschijnselen: enerzijds werden de hervormingsbewegingen breed door het volk ondersteund (vooral in de vijftiende eeuw). Daarnaast wensten deze hervormende groeperingen buiten de algemeen-kerkelijke organisatie te blijven.¹⁶¹ De grote namen in de Nederlandse hervormingsbeweging zijn onder meer Jan van Ruusbroec (1293-1381), Geert Grote (1340-1384) en Thomas a Kempis (1379/80-1471).¹⁶² Van Ruusbroec verliet waarschijnlijk uit onvrede met het verlenen van absolutie tegen geld het kapittel van de Brusselse Sint-Goedelekerk. In deze kerk had hij een functie als priester en las namens de kanunniken de missen. In 1343 stichtte hij een nieuwe religieuze gemeenschap voor goed opgeleide geestelijken en vrome leken in Groenendaal buiten Brussel.¹⁶³ Grote en A Kempis waren de voormannen van de belangrijke beweging van de Moderne Devotie (*Devotio Moderna*, Hedendaagse Devotie), die het klooster Windesheim bij Zwolle als centrum had. Over deze beweging zal hieronder meer worden gezegd.

---

¹⁵⁵ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 14.

¹⁵⁶ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 94; Frank Otto, ‘Am Vorabend einer Revolution’, in: *Geo Epoche, Das Magazin für Geschichte* 39 (2009) 22-25, 22; zie ook: R.H. Pegel, ‘Prediking voor de leken in de stad Utrecht. 1500-1580’, in: H. ten Boom (ed.), *Utrechters entre deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie. 1520-1620* (Delft 1992) 112-146, 112.

¹⁵⁷ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 94.

¹⁵⁸ P.C. Boeren, ‘Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven’, in: J.A. van Houtte, e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, *De Late Middeleeuwen. 1305-1477* (Utrecht 1951) 407-439, 407.

¹⁵⁹ Boeren, ‘Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven’, 407; Damen, ‘Vorstelijke vensters’, 154.

¹⁶⁰ A.E.G Mantz-van der Meer, *Op zoek naar Loutering. Oorsprong en ontwikkeling van de enkratische ascese tot in het begin van de 13^e eeuw* (Hilversum 1989) 227-231.

¹⁶¹ Boeren, ‘Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven’, 407, 433.

¹⁶² Geert Grote verzette zich vooral tegen de *proprietaarii* (monniken met particulier bezit) en de focaristen (geestelijken met concubines). Zie: Boeren, ‘Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven’, 425, 426, 429-435.

¹⁶³ Geert Warnar, ‘Brussel: de St.-Goedelekerk. Ruusbroec en de stedelijke vroomheid’, in: *Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm*, Wim Blockmans en Herman Pleij (eds.) (Amsterdam 2007) 278-289, 279, 280.

Niet overal werd het hervormingsdenken echter getolereerd. Het was onvermijdelijk dat de vernieuwingen in het religieuze denken tot botsingen met de Kerk zouden leiden. Hierdoor hebben al vanaf de jaren twintig van de zestiende eeuw vele protestantiserende katholieken de marteldood gevonden.¹⁶⁴ Per plaats kon de intolerantie echter zeer verschillend zijn. Binnen de Kerk bestond in de ene plaats een ‘verrassende speelruimte’, maar in andere plaats bewaakte de overheid nauwkeurig de orthodoxie, aldus Woltjer.¹⁶⁵ Vanuit de Kerk zelf werden meerdere pogingen ondernomen om het zogeheten verval een halt toe te roepen. Zo werd in 1450 Nikolaus von Kues (Nicolaus Cusanus, Nicolaas van Cusa, 1401-1464) door paus Nicolaas V (1397-1455) naar de Nederlanden gestuurd om orde op zaken te stellen. Interessant is dat Van Kues zich keerde tegen overdreven vereringen en daarnaast de hervormingsgezinde ideeën van de Moderne Devotie propageerde.¹⁶⁶

In de parochies in de jaren twintig van de zestiende eeuw toonden vele katholieke geestelijken openlijk vanaf de kansel hun sympathie voor hervormingen binnen de Kerk. Ze riepen bijvoorbeeld op tot een bewustwording van de eigen verantwoordelijkheid voor begane zonden en tot de noodzaak om de prediking te horen.¹⁶⁷ Ook hier werd, evenals in de beweging van de Moderne Devotie, opgeroepen tot een ‘subjectivering van de vroomheid’, aldus Pegel. Deze auteur heeft weliswaar vooral de situatie zoals die bestond in Utrecht beschreven, maar zijn artikel opent met een meer algemene beschouwing over de religieuze gang van zaken in de Nederlanden.

De hervormingsgezinden van het eerste uur worden, zoals eerder gezegd, door Woltjer de ‘protestantiserende katholieken’ genoemd, niet te verwarren met de latere protestanten die uit de Kerk waren getreden.¹⁶⁸ Het begrip ‘katholieken’ gebruikt Woltjer heel letterlijk: behorend tot de universele Kerk. In onze tijd heeft het begrip ‘katholiek’ de klank van ‘rooms-katholiek’ gekregen. Deze laatstgenoemde term ontstond pas rond het Concilie van Trente (1545-1563) en moest onderscheid aanbrengen tussen degenen die de paus trouw bleven en de protestanten. Zoals hierboven opgemerkt, mochten de hervormingsgezinde gedachten van de laatmiddeleeuwse protestantiserende katholieken niet leiden tot ontrouw aan de Kerk. Om de onrust te beteugelen, verbood bijvoorbeeld het Utrechtse stadsbestuur in de jaren 1524-1525 Lutherse boeken te lezen of hierover te preken.¹⁶⁹ Ook stelde het dit stadsbestuur speciale katholieke predikers aan om de ketterij tegen te gaan. Deze predikers werden gerekruteerd uit de orden van bedelmonniken, die sterk in de gunst van de magistraten stonden.¹⁷⁰

Speetjens beschrijft een opvallend verschijnsel dat omstreeks 1520 plaats vond: de kritiek op de Kerk leidde tot een sterk verminderd enthousiasme voor bepaalde volksdevoties. Deze paste in de veranderende houding ten opzichte van het geloof, die al vanaf 1450 is te zien. Het teruglopen van de verkoop van aflaten en van de verering van een bepaalde crucifix of wonderdoende beelden waren zaken die uiteraard niet onopgemerkt bleven in de Kerk.¹⁷¹ Uit een door Speetjens aangehaalde tekst van Goudriaan komt naar voren, dat dit verminderde enthousiasme verband hield met een brede ‘religieuze *burn out*’. Een toenemend aantal burgers had genoeg van de overdosis devotielevensverplichtingen en Luthers credo *sola fide* (gerechtvaardigd door het geloof alleen) bood een alternatief voor de dwingende hoeveelheid goede werken.¹⁷² Goudriaans mening komt overeen met de opmerking van de kerkhistoricus Lodewijk Rogier die in 1946 schreef dat ‘de excessen van het laatmiddeleeuwse devotielevensleven, zoals de

---

¹⁶⁴ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 13-17; Woltjer onderscheidt drie soorten katholieken in deze periode: 1. de strikte katholieken die o.i.v. het Concilie van Trente (1545-1563) een katholieke Reformatie voorstonden; 2. een brede, tolerante middengroep; 3. een tamelijk grote groep van ‘protestantiserende’ katholieken (o.a. Maarten Luther (1483-1546), Philipp Melanchton (1497-1560), Heinrich Bullinger (1504-1575) en Johannes Calvijn (1509-1564)), die weliswaar belangrijke hervormingen wilden doorvoeren, maar (aanvankelijk) niet wilden breken met de Kerk.

¹⁶⁵ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 16.

¹⁶⁶ G. de Moor, *Verborg en geborgen. Het Cisterziënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994) 165.

¹⁶⁷ Pegel, ‘Prediking voor de leken in de stad Utrecht’, 112.

¹⁶⁸ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 16.

¹⁶⁹ Annemarie Speetjens, ‘A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations of Piety in the Low Countries. Historiography and New Ideas’, in: *Pieties in Transition. Religious Practices and Experiences, c. 1400-1640*, R. Luton en E. Salter (eds.) (Aldershot 2007) 109-128, 120; Luthers geschriften circuleerden overigens al in 1518 in de Nederlanden onder een kleine groep van humanisten, theologen en Augustijner monniken.

¹⁷⁰ Pegel, ‘Prediking voor de leken in de stad Utrecht’, 128.

¹⁷¹ Speetjens, ‘A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations’, 126.

¹⁷² Speetjens, ‘A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations’, 121, 123.

cultus rondom relikwieën, de overdreven verering van heiligen, de ongebreidelde pelgrimages en de verkoop van aflaten, de christelijke humanisten tot soberheid dreven'.¹⁷³

Ook is aan de veranderingen in testamenten te zien dat de Kerk voor velen minder belangrijk werd. Omstreeks 1530 werden bijvoorbeeld in Friesland minder donaties aan kerken en kloosters en minder stichtingen voor missen hierin opgenomen. Verder verdween de formulering *commendatio animae* (de aanbeveling van de ziel bij God) en werden de heiligen en Maria niet meer genoemd. Verrassend is dat Mol schrijft dat niet alleen bij de hervormingsgezinden, maar ook bij de orthodoxen de houding ten opzichte van het hiernamaals was gewijzigd.¹⁷⁴ Speetjens waarschuwt overigens voor de gedachte dat heiligen nu niet meer belangrijk zouden zijn. Het feit dat vooral Christus werd vereerd, ziet ze eerder als een verandering in religieuze praktijken dan als een neiging tot het protestantisme.¹⁷⁵

In de veertiende eeuw had een groeiend aantal leken deel aan de plaatselijke kerkorganisatie. Ze zijn te vinden in 'de talrijke kapittelstichtingen, fundaties van Zeven Getijden (een soort imitatie van kapittels), vicariën, kapelanieën, memoriediensten enzovoorts', aldus Boeren. De plaatselijke kerk- en armengoederen werden overigens al vanouds door de parochianen beheerd. Vanaf de dertiende eeuw wezen ze hiertoe colleges van kerk- en armenmeesters aan. Daarnaast richtten de parochianen in de late middeleeuwen nieuwe armenfondsen (Tafels van de Heilige Geest) op.¹⁷⁶ Wellicht houden een aantal glasdonaties van burgers aan kerken verband met de verbinding van de leken met hun kerk. Het Vrouwegilde bijvoorbeeld schonk in 1543 het glas *De genezing van been kreupelen* (1543) aan de Haarlemse Sint-Bavokerk.¹⁷⁷

Ofschoon de Kerk tegen de toenemende burgerlijke kloostervorming was gekant, werd op het Concilie van Avignon (1326) de vorming van devotiebroedersschappen van leken goed gekeurd. Deze groepen (vrouwen: begijnen, mannen: begarden,) die niet onder kerkelijk toezicht stonden, vermenigvuldigden zich vervolgens snel, vooral in de Nederlanden.¹⁷⁸ De bisschoppen trachtten de burgerlijke kloostervorming onder hun invloed te brengen. Ze eisten hiertoe dat er officiële congregaties met statuten zouden worden ingesteld. Deze congregaties kregen overigens geen formele status, omdat de middeleeuwse kerkwetgeving dit nog niet toe liet.¹⁷⁹

Tegen het einde van de veertiende eeuw ontstond een belangrijke en invloedrijke groepering: de Moderne Devotie, opgericht door de uit Deventer afkomstige theoloog en arts Geert Grote. De rol die de Moderne Devotie speelde ten aanzien van het nieuwe religieuze gevoel formuleert Boeren aldus: 'De Moderne Devotie was een laatste rechtzinnige schakel in het proces der subjectivering van de vroomheid, dat rond de twaalfde eeuw een aanvang had genomen'.¹⁸⁰ Met andere woorden: de Moderne Devotie was het sluitstuk van een langdurige zoektocht naar een zuivere en individuele geloofsbeleving. De uniformiteit van de verschillende vestigingen werd in stand gehouden door een centraal gezag vanuit het klooster Windesheim.¹⁸¹ De kerkelijke overheid was Windesheim en dergelijke congregaties goed gezind, omdat ze 'in feite geregulariseerde uitmondungen van de burgerlijke vroomheidsbewegingen waren', aldus Boeren. Dit bleek onder meer doordat tijdens het concilie van Bazel (1435) aan het Duitse Windesheimse klooster Frenswegen werd opgedragen een aantal Augustijnenkloosters te hervormen. Een grote rol was hierbij weggelegd voor de Windesheimse kanunnik Jan Busch (1399-1479/80).¹⁸² De geschiedenis van de Moderne Devotie heeft, zeker in haar begintijd, ook problemen gekend. Het feit dat de leden (de broeders en zusters van het Gemene Leven) een kloosterlijk leven wilden leiden, zonder tot een kloosterorde te behoren, werd als strijdig met de algemene kerkwetgeving beschouwd.¹⁸³ Het kloosterlijke leven betekende

---

¹⁷³ L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw*, 5 delen, deel 1 (Amsterdam/Brussel 1945-1947) 88; Zie voor een reactie op het herijkte aflaatstelsel van het Concilie van Trente: Jan van Herwaarden, *Een profane pelgrimage naar de Middeleeuwen*. P. van de Laar, P. Margry en C. Santing (eds.) (Hilversum 2005) 107.

¹⁷⁴ Speetjens, 'A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations', 119, 120.

¹⁷⁵ Speetjens, 'A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations', 123.

¹⁷⁶ Boeren, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', 418, 419.

¹⁷⁷ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 66.

¹⁷⁸ Boeren, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', 419, 421.

¹⁷⁹ Boeren, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', 423.

¹⁸⁰ Boeren, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', 431, 432.

¹⁸¹ Boeren, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', 426-429.

¹⁸² Boeren, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', 427.

¹⁸³ Boeren, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', 422.

voor hen, dat alle bezittingen en faciliteiten in en om het huis volledig gemeenschappelijk waren. Daarnaast volgden ze echter geen bestaande kloosterregel en legden ze geen geloften af.

De oprichter Geert Grote zocht inspiratie bij mystici als Bernard van Clairvaux (1090-1153), Johannes Bonaventura (1221-1274), Henricus Suso (1295-1366) en Jan van Ruusbroec (1293-1381). Naast deze mystici was vooral de orde van de kartuizers een belangrijke inspiratie voor hem. De 'puurheid' van deze orde sprak Grote sterk aan. Hij verbleef dan ook van 1374 tot 1378 in het Kartuizer klooster Monnikheim bij Arnhem. Naderhand 'leende' hij de organisatiestructuur en doelstellingen voor zijn organisatie van de Moderne Devotie. De relatieve 'puurheid' van de kartuizers was aan twee zaken toe te schrijven. Ten eerste zijn ze, in tegenstelling tot de cisterciënzers en norbertijnen, altijd een kleine groep gebleven. Daarnaast bestond een strakke leiding van het Generaal Kapittel, waardoor de oorspronkelijke opzet min of meer gehandhaafd bleef. Over de kartuizerorde wordt dan ook niet voor niets gezegd: *Cartusia numquam reformata, quia numquam deformata* (dit is overigens een postmiddeleeuwse quote van paus Innocentius XI). Hun strenge en sobere leefwijze was overigens een lichtend voorbeeld voor meerdere hervormingsbewegingen in de veertiende en vijftiende eeuw. De kartuizers kunnen dan ook beschouwd worden als inspiratoren van kloosters als die van Windesheim en het door Van Ruusbroec opgerichte klooster Groenendaal. Een van de door Grote overgenomen doelstellingen van de kartuizers was om het geloof via het geschreven woord te verkondigen. De kartuizers mochten immers niet spreken en dat was de reden dat ze veel boeken kopieerden.¹⁸⁴ Grote vertaalde gebeden voor het dagelijkse gebruik uit het Latijn. Dit werd het eerste getijdenboek dat voor leken beschikbaar kwam. Deze gebedsliteratuur werd bijzonder populair in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden.¹⁸⁵ Hoewel Grote niet uit de Kerk trad, leverde zijn kritiek hem soms problemen op. Zijn poging om bijvoorbeeld het verschijnsel van de *propriarii* (monniken met particulier bezit) en de focaristen (geestelijken met concubines) aan de kaak te stellen leverde hem zelfs een preekverbod op.¹⁸⁶ Zijn oppositie tegen uiterlijk vertoon en gebrek aan spiritualiteit is ook te lezen in zijn verhandeling *Contra Turrim Traiectensem* (tussen 1362 en 1382), dat Grote schreef toen hij nog kanunnik in Utrecht was. Dit pamflet laat duidelijk zien dat hij al vroeg een pure vorm van geloof voorstond. Het geschrift keert zich tegen de vele aflaten die werden verkocht om de kerk en de, voor die tijd, buitengewoon grote toren te bouwen. Daarnaast moesten kanunniken uit eigen middelen bijdragen aan de bouw en dat is bij een dergelijk megaproject wellicht problematisch.¹⁸⁷

Zoals hierboven ten aanzien van Filips de Goede al kort werd gezegd, was de hechte verbinding tussen de wereldlijke machthebbers en de Kerk een belangrijke factor in het religieuze leven. De pausen Eugenius IV (1383-1447) en Nicolaas V (1397-1455) waren om kerkpolitieke redenen gedwongen om samen te werken met wereldlijke heersers, zoals de Rooms-Duitse keizer Frederik III (1415-1493, vader van Maximiliaan I) en Duitse en Bourgondische vorsten. Na het kerkelijke Schisma had bijvoorbeeld paus Nicolaas V in 1449 de wereldlijke heersers nodig om de eenheid in de Kerk te herstellen. De paus moest hierbij vergaande kerkpolitieke concessie doen aan deze wereldlijke vorsten.¹⁸⁸ Voor Filips de Goede had dit tot gevolg dat hij in 1441 het eerder genoemde patronaatsrecht ontving van de paus. De vorst kon hierdoor vele prelaturen (bijvoorbeeld kardinalen) en andere hoge kerkelijke functies bepalen. Dit betekende dat de bijbehorende prebenden naar de gunstelingen van de vorst gingen. In totaal vergaf de hertog honderdtwintig prelaturen in de gewesten Holland en Zeeland. Daarnaast verleende hij de prebenden van alle grote kapittels en enige abdijen in het gewest Brabant. De lagere prelaturen en beneficies werden door de hertog bij voorkeur aan zijn familie toebedeeld.¹⁸⁹ Ook dankzij de

---

¹⁸⁴ Met dank aan Rolf de Weijert, die zo vriendelijk was me vanuit zijn kartuizer-specialisatie deze interessante informatie te willen geven.

¹⁸⁵ Boeren, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', 423; W.C.M. Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken van het Catherijneconvent* (Zwolle/Utrecht, 1993), 132.

¹⁸⁶ Boeren, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', 425, 426, 429-435; Grote hield de preek op 14 augustus 1383 in Utrecht.

¹⁸⁷ R. Hofman, 'Geert Grote's Treatise Contra Turrim Traiectensem and his Conversion to a spiritually oriented Life', in: H. Blommestijn, C. Caspers en R. Hofman (eds.), *Spiritually renewed: Studies on significant representatives of the Modern Devotion* (Leuven 2003) 41-56.

¹⁸⁸ A.G. Jongkees e.a., *Burgundica et varia : keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A. G. Jongkees hem aangeboden ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 14 juli 1989 door de Kring van Groninger Mediaevisten 'Amici'* (Hilversum 1990) 10-13, 15-18, 20-25.

¹⁸⁹ Boeren, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', 414.

(hof)bisschop van Doornik, tevens president van de hertogelijke raad, Jean Chevrot werden zeer veel beneficiën verleend aan gunstelingen van het Bourgondische hof.¹⁹⁰

De wereldlijke overheid had eveneens een stem in de kloostertucht. Paus Nicolaas V overlegde bijvoorbeeld met Filips de Goede, de edelen en de Utrechtse burgers over de kloosters in het bisdom Utrecht. De samenspraak tussen zulke diverse individuen en groepen was overigens niet verwonderlijk. Kloosters speelden immers een belangrijke rol in de bemiddelende voorspraak tussen God en de gehele gemeenschap.¹⁹¹

Deze verbinding tussen de Kerk en de machthebbers was een belangrijke factor bij glasschenkingen. Zoals eerder opgemerkt werden van de vorst die het patroonaatsrecht bezat donaties verwacht, wanneer de kerkmeesters aanklopten. Van de glasschenkingen van Filips de Goede aan de Sint-Lievenskerk in Zierikzee wordt bijvoorbeeld vermeld, dat deze kapittelkerk ‘*de son patronage*’ is. Opvallend is in dit verband dat de bisschopskerken, waar Bourgondische vertrouwelingen aan het hoofd stonden, nauwelijks glazen ontvingen van de vorsten. De vraag is of dit samenhangt met het feit dat het kapittel en niet de bisschop de inrichting van de kerk bepaalde. Of dat het (ook) te maken heeft met het feit dat bijvoorbeeld de Utrechtse bisschop onafhankelijk wilde zijn. Vragen om een glasdonatie zou een vorm van afhankelijkheid betekenen.¹⁹²

De opvolger van Filips de Goede, Karel V, was een fervent verdediger van de katholieke Kerk. In 1529 liet hij bijvoorbeeld in Arnhem een streng plakkaat tegen de Lutherse ketterij uitgaan. Het gebod richtte zich ‘tegens alle luyden, jonghe ofte oude, inzaeten ofte vreemdelinghen, mans ofte vrouwen, die met de vermeynde Luthersse ketterij waren besmet én bezeeten, ende binnen deuren ofte in herberghen ende byeenkomsten yet deden ofte spraken 't welk na die ketterije was smaekende, ende strijdigh met de oude inzettinghen der kerk, om dezelve zonder eenighe oogenluykingh, wtstel ofte genade van het leeven ter dood te brenghen; met verbeurte daer en boven van alle haere inkomsten, waervan het eene deel zoude koemen tot sijn behoef, het tweede aen de stad ofte plaets daer de misdaed was gepleeghd, ende het driede tot nut van den aenbrengher.’¹⁹³ De heftigheid van dit plakkaat is te begrijpen vanuit een interessante opmerking van Woltjer. Hij schrijft dat de vorst met een nieuw soort staatkundig probleem werd geconfronteerd vanwege de recente verdeeldheden in Kerk en samenleving. Sinds eeuwen bestond er immers een vanzelfsprekende godsdienstige homogeniteit tussen staat en maatschappij. Maar nu die eenheid erodeerde, voelde de vorst zich geroepen om in te grijpen. Hij veronderstelde dat de verdeeldheid op religieus gebied onverantwoorde spanningen zou doen ontstaan in de samenleving als geheel. Zoals eerder gezegd gehoorzaamden vele magistraten niet aan de opgelegde repressies. Hierdoor ontstond in dit opzicht een wisselend beeld per stad en gebied.¹⁹⁴ Van Karel V zijn niet veel glasdonaties bekend in de noordelijke Nederlanden (‘s-Gravenhage, afb. 22). Maar des te meer heeft hij geschonken aan kerken in de Zuidelijke Nederlanden.¹⁹⁵

---

¹⁹⁰ Jean Chevrot was de opdrachtgever van het altaarstuk *De zeven sacramenten* (1440-1445), geschilderd door Rogier van der Weyden, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

¹⁹¹ De Moor, *Verborgten en geborgen*, 167.

¹⁹² Damen, ‘Vorstelijke vensters’, 154.

¹⁹³ Arent van Slichtenhorst,

XIV boeken vande Geldersse geschiedenissen etc.: getrocken meerendeels uyt de Latynsse werken van... Iob. Isacus Pontanus etc.:

't Arnhem, by Iacob van Biesen, gewoontlyken drucker van den Ed. Hove van Gelderland, 1654 / Arent van Slichtenhorst (Petrus J. Meij ed.) (Arnhem 1654/1967) 411, 412.

¹⁹⁴ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 18, 19.

¹⁹⁵ Zie: Damen, ‘Vorstelijke vensters’, 194-200.

3. Aspecten van de opdrachtgeving van glazen

3a. Topografische ligging van de kerken en plaats van de glasschenkingen binnen de kerken

Uit het onderzoek blijkt dat de kerken waaraan glazen werden geschonken tussen ca. 1450 en 1550 vooral in de gewesten Holland, Zeeland, Brabant en Utrecht liggen. Ook deden vorsten en hertogen glasschenkingen aan het gewest Gelre.¹⁹⁶ Dit wil niet zeggen dat in deze periode in de overige gewesten geen glazen werden geschonken aan kerken, maar ik heb ze in mijn onderzoek niet aangetroffen. Ook kan ik geen zekere uitspraken doen over de onderlinge verhoudingen van de schenkingen binnen de gewesten. Een onderzoek als dat van Gonnet bijvoorbeeld over de glasschenkingen van de stad Haarlem, zou kunnen suggereren dat deze stad in de periode ca. 1450 tot 1550 buitengewoon veel heeft geschonken ten opzichte van andere steden, maar ik kan zijn onderzoek niet vergelijken met even diepgaande studies over schenkingen in deze periode aan andere steden.

Ten eerste de locaties van de kerken waaraan wereldlijke donors een glas doneerden. In alfabetische volgorde zijn deze: Alkmaar, Amsterdam, Beverwijk, Boeimeer bij Breda, Breda, Brielle, 's Gravenhage, Haarlem, Helvoet, Leiden en omgeving, Princenhage, Zierikzee en Utrecht. Ten aanzien van vorstelijke en adellijke schenkers moet vermeld worden dat de locaties waaraan de vorstelijke Bourgondisch-Habsburgse opdrachtgevers glasschenkingen deden, slechts voor een deel zijn opgenomen in de onderzoekstabellen. Er zijn meer schenkingen geweest van deze hertogen dan hierin is vermeld. Uit het onderzoek van Damen blijkt dat de vorsten in de Noordelijke Nederlanden veel glazen hebben geschonken aan kerken in de gewesten Holland, Zeeland en Brabant. Deze schenkingen hingen dikwijls samen met blijde inkomsten, zoals in hoofdstuk I is besproken.¹⁹⁷ Ook de Zeeuwse edelen, de heren van Voorne, blijken aan deze drie provincies en het sticht Utrecht veel glazen te hebben gedoneerd. Overigens kan ik niet uit het onderzoek van Arkenbout opmaken waarom Frank van Borselen, heer van Voorne, een glas heeft geschonken voor de grafkapel van bisschop Jan van Arkel in de Dom van Utrecht. Ik kon niet achterhalen wat de belangen van Van Borselen in Utrecht waren, of dat hier misschien sprake is van een familierelatie.¹⁹⁸

Een interessant voorbeeld van de topografische plaatsen waaraan een stadsbestuur glazen schonk, is te lezen in het uitgebreide overzicht dat Gonnet geeft van de glasdonaties van het stadsbestuur van Haarlem. Ten eerste beschrijft hij dat het stadsbestuur in de periode ca. 1450-1550 een aantal glazen aan kloosters in de eigen woonplaats schonk, zoals het Jacobijnen- of Predikarenklooster (1432), het Vrouwebroeders- of Karmelietenklooster (1539) en de Commanderie van Sint-Jan (1549). Ten tweede doneerde het stadsbestuur glazen aan andere steden: Aalsmeer (1430), Edam (1518), Purmerend (1522), Medemblik (1522) Enkhuizen (1522), Workum (1529) en 's-Gravenhage (1540).¹⁹⁹

Ten tweede de glasschenkingen van kerkelijke en geestelijke functionarissen. Deze trof ik in deze periode aan in de steden Alkmaar, Haarlem, 's-Gravenhage, Utrecht en IJsselstein. Vooral de hoeveelheid schenkingen van de Utrechtse bisschop Joris van Egmond aan kerken binnen en buiten Utrecht zijn opvallend: de Catharijnekkerk, de Pieterskerk (postuum) en het Jerusalemklooster in Utrecht, de Sint-Janskerk in Gouda, de Sint-Bavokerk in Haarlem, de Pieterskerk in Leiden, het cisterciënzer klooster Marienberg in IJsselstein, en kerken in Brussel, Den Haag, Culemborg, en Vianen.²⁰⁰

De plaats die de glazen kregen toegewezen in een kerk was nauw verweven met het verschijnsel hiërarchie. Zoals in hoofdstuk I al werd gezegd, betekende dit dat de plaatsing voor de donoren zeer belangrijk was. Ze wilde een plaats voor de schenking reserveren, die in overeenstemming was met hun

¹⁹⁶ J.A. van der Boom, *De kunst der glazeniers in Europa. 1100-1600* (Amsterdam 1960), 168.

¹⁹⁷ Mario Damen, 'Een vorst van glas', in: R. Fagel, J. Geurts en M. Limberger, *Filips de schone een vergeten vorst* (Maastricht 2008) 95-100, 95, 97-99.

¹⁹⁸ A.A. Arkenbout, 'De heren van Voorne als opdrachtgevers van de 15de eeuwse glasschilderkunst', in: *Rotterdams Jaarboekje* 5 (1967), 121-138, 122-125; G. de Moor, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk(erhout) in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 45 (1991) 41-98, 41; De Moor noemt in dit verband de 15^e-euwse Zeeuwse edelman Vrank van Borselen (ca.1395-1470) die aan diverse geestelijke instellingen in steden en dorpen vijfenzeventig glazen heeft geschonken.

¹⁹⁹ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 68, 69, 73, 74.

²⁰⁰ L. van Tongerloo, 'Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekkerk', in: *Oud Utrecht* 57 (1984) 1-8, 6,7; L. van Tongerloo, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels. Een verkenning in relatiekaders', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 37 (1986) 151-174, 151-173; C. Houben, *Joris van Egmond (1504-1559). Het portret van een opdrachtgever in de kunsten in de Noordelijke Nederlanden* (Utrecht 1999).

waardigheid. De donoren zagen dan ook dikwijls nauwlettend toe op de locaties die andere opdrachtgevers kregen voor hun glazen. Daarnaast wilden men in deze periode, vanwege de zorg voor het zielenheil, het liefst een plaats krijgen die zo dicht mogelijk bij het (hoofd)altaar lag. Ook was het van belang dat het glas zodanig zichtbaar was dat degenen het regelmatig zagen, voor het zielenheil van de schenkers en/of geportretteerden zouden bidden. Het koor was in dit verband een gewilde plaats voor een glasschenking. Uit mijn onderzoek blijkt dat een aantal van de glazen van zowel wereldlijke als kerkelijke opdrachtgevers dan ook in het koor zijn te vinden. Een voorbeeld hiervan is het glas van Margareta van York aan het clarissenklooster in Brielle. Haar glasschenking, die duidelijk een gedachtenisfunctie had voor haar overleden echtgenoot Karel de Stoute, bevond zich in het koor achter het hoogaltaar. Maar daarnaast zijn glasschenkingen uit deze periode dikwijls op andere plaatsen in de kerk te vinden: schenkingen van de wereldlijke opdrachtgevers trof ik bijvoorbeeld ook aan in het westeinde, het noordertransept en een kapel van de kerk.

De kerkelijke en geestelijke functionarissen lieten hun glazen, behalve in het koor, plaatsen in de kruisgang tegenover de kapittelzaal, de westgevel, de noordzijde van het transept en een kapel. Interessant is dat de schenkingen van bijvoorbeeld bisschop Joris van Egmond aan de verschillende kerken, niet altijd in het koor werden geplaatst. Zijn glas in de Sint-Bavokerk in Haarlem (afb. 23) bevond zich in de westgevel, dat in de Catharijnekkerk in Utrecht in de noordzijde van het transept en zijn schenking aan het Jeruzalemklooster in Utrecht in een kapel. Alleen zijn schenking in 1555 (die wordt besproken in de periode 1550-1580) aan de Sint-Janskerk in Gouda is centraal in het koor geplaatst.

De locaties van de glazen binnen de kerk hadden te maken met hiërarchische verhoudingen. De kwestie van hiërarchie is ingewikkeld in deze periode, waarin de complexe memoriecultuur een grote rol speelde. Zowel de uitstraling van status als de zorg voor het zielenheil waren belangrijke uitgangspunten, maar tegelijkertijd bestonden er restricties ten aanzien van de plaatsing. Van Bueren vraagt zich bijvoorbeeld af, of de plaatsen in de buurt van het hoogaltaar nog beschikbaar waren, of dat het glas eventueel tot een iconografisch programma behoorde. Daarnaast is het de vraag hoe groot de macht van de kerkmeesters was. Een interessant voorbeeld van de combinatie van vrijheid en gebondenheid is te vinden in de Zuid-Nederlandse Sint-Catharinakerk in Hoogstraten. De stichters van deze kerk, Elisabeth van Culemborg (1475-1555) en haar man Anthony van Lalaing (1480-1540) gebruikten hun vrijheid als bouwers niet om af te wijken van de traditie. Ze gunden de meest prominente schenkers, zoals keizers met hun echtgenotes, de stadhouder met haar echtgenoot en een kardinaal de mooiste plaatsen in het koor voor hun glasdonaties. Hoewel het stichtersechtpaar zelf tot de hoge adel behoorde, lieten ze hun glas echter op de minst prominente plaats binnen de iconografische cyclus van de Zeven Sacramenten plaatsen.²⁰¹

3b. Status-functie opdrachtgevers en/of geportretteerden

Zowel wereldlijke personen als kerkelijke en geestelijke functionarissen hebben in deze periode glazen gedoneerd aan kerken. Het is belangrijk om daarbij te onderscheiden dat de opdrachtgever niet in alle gevallen dezelfde persoon is als de geportretteerde.²⁰² In deze periode wordt met het begrip portret meestal een gebedsportret bedoeld, waarbij de geportretteerde in knielende houding is afgebeeld. Uit het onderzoek komt naar voren dat de gebedsportretten van deze genoemde categorieën opdrachtgevers meestal de opdrachtgevers zelf weergeven. Maar daarnaast kwam het voor, dat anderen dan de schenkers werden geportretteerd. Maximiliaan van Oostenrijk bijvoorbeeld liet zijn overleden vrouw Maria van Bourgondië, samen met haar voorouders, afbeelden op diverse glasschenkingen.²⁰³ Een ander voorbeeld van een geportretteerde die niet zelf opdracht heeft gegeven, zijn de twee glazen met ieder een afbeelding van Claes van Ruyven in de Sint-Laurenskerk in Alkmaar en Sint-Bavokerk in Haarlem (afb. 25).

Uit de onderzoekstabellen blijkt dat het merendeel van de wereldlijke, meestal individuele schenkers in de periode ca. 1450-1550 tot de hoogste kringen van de samenleving behoorden. In de eerste plaats zijn dat de vorsten of de landvoogdes uit het Bourgondisch-Habsburgse Huis, daarnaast de stadhouder en overige leden van de hoge adel. Damen heeft intensief onderzoek gedaan naar de eerstgenoemde hertogen. Hij heeft aangetoond dat deze vorsten veel glasschenkingen hebben gedaan aan kerken en kloosters in de Nederlanden. Van de vorstelijke glazen uit de periode ca. 1450-1550 is in de

²⁰¹ Van Bueren, 'Care for the Here and the Hereafter', 18, 19.

²⁰² Van Bueren, 'Care for the Here and the Hereafter', 22.

²⁰³ Damen, 'Een vorst van glas', 95-136, 96.

Noordelijke Nederlanden echter helaas weinig overgebleven, maar wel zijn een aantal tekeningen bewaard. Uit de hertogelijke administratie blijkt eveneens dat vooral na 1494 het aantal schenkingen toe nam, met name ten tijde van het bewind van Filips de Schone (1494-1505).²⁰⁴ De reden van deze toename wordt hieronder verder toegelicht.

De (hoge) adel blijkt, evenals de vorsten, veel schenkingen hebben gedaan aan kloosters en kerken. Frank (Vrank) van Borselen (ca. 1395-1470), heer van Voorne bijvoorbeeld deed tussen 1437 en 1469 een groot aantal glasschenkingen. Deze edelman was stadhouder van Holland en Zeeland en doneerde vierenzestig glazen aan parochie- en kloosterkerken in deze gewesten.²⁰⁵ Er kan zelfs van een gewoonte worden gesproken, want een administrateur van een van de heren van Voorne tekende op, dat 'item so costumelic is wanneer men in de lande van Voorn nye kerken of nije koren maeckt, dat mijn genedighe heer van gewoente is een glas daer toe pleecht te gheven.²⁰⁶ Ook trof ik een glasdonatie aan van een adellijke burgemeester: Lieven Anthonis van Bloxen van Burgh, heer van Burgh en Oudewerie, burgemeester van Zierikzee († 1556), doneerde in 1523 een glas aan de Sint-Lievensmonsterkerk in zijn stad Zierikzee. Op dit glas zijn eveneens zijn vader, de Zierikzeese burgemeester Anthonis Bloxen Heyendrikszoon en zijn moeder jonkvrouwe van Zuytlandt afgebeeld.

Opvallend is dat de groeperingen van wereldlijke opdrachtgevers in deze periode een bredere samenstelling van donoren laten zien, dan de hierboven genoemde individuele schenkers uit de allerhoogste kringen. Deze groeperingen bestonden meestal uit verschillende leden van de burgerij, zoals stadsbesturen, burgemeesters met echtgenotes en familie, een gilde, een brouwersechtpaar en de gezamenlijke inwoners van Kennemerland en West-Friesland. Het Haarlemse stadsbestuur bijvoorbeeld heeft al vanaf 1430 zeer vaak glazen geschonken aan kerken.²⁰⁷ Ook rijke burgers die een lucratief bedrijf hadden, doneerden glazen. Een voorbeeld in Leiden van een degelijke glasschenking is de glasdonatie, die de kinderen van de brouwer Willem Claeszoon († 1491) en zijn echtgenote Hillegont Willemsdochter de Bruyn († 1492) op (testamenteir) verzoek van de ouders deden aan het plaatselijke Sint-Annahofje (afb. 24).²⁰⁸ Daarnaast vond ik een grootse glasschenking van de familie Corff aan de Sint-Laurenkerk in Alkmaar. Corff was een machtig man in de stad en liet onder meer zelfs keizer Maximiliaan en zeven keurvorsten afbeelden op zijn donatie. Ook zijn de opdrachtgever en zijn vrouw gekleed in bontgekleurde tabbaarden, een kledingstuk dat als statussymbool gold in die tijd.²⁰⁹ Ook gilden doneerden glazen aan de plaatselijke kerk. Uit deze periode kon ik overigens slechts één exemplaar achterhalen: het glas van het Vrouwegilde in de Haarlemse Sint-Bavokerk uit 1543. Hoogst waarschijnlijk zijn er meer gildenglazen geweest in deze periode want gilden droegen dikwijls bij aan de versiering van de kerk. In de regelementen van enige Zwolse gilden bijvoorbeeld stond dat de gildeleden bij moesten dragen aan de kosten voor de versiering en verlichting van het altaar.²¹⁰

De bevindingen van mijn onderzoek dat de schenkers in deze periode uit diverse lagen van de bevolking kwamen, tonen overeenkomsten met die van De Moor. Naar aanleiding van haar onderzoek naar glasschenkingen aan het klooster Leeuwenhorst schrijft ze dat glazen aan dit klooster werden geschonken door een gevarieerd soort schenkers. Ten aanzien van wereldlijke donoren schrijft ze dat naast bijvoorbeeld Leidse notabelen en familieleden van de zusters, ook minder rijke handwerkslieden een glas schonken. Ook noemt ze personeelsleden, leveranciers en pachters. Ik deel deze laatste drie groepen niet in bij hoge of lagere standen omdat ik niet zeker weet tot welke stand eenieder behoorde. In een gesprek met Kees Kuiken werd duidelijk dat bijvoorbeeld een leverancier van het klooster een adellijke landgoedbezitter kan zijn en niet een kleine neringdoende.²¹¹

Ten aanzien van kerkelijke of geestelijke functionarissen in de periode ca. 1450-1550 laten de onderzoekstabellen vooral individuele donoren en slecht een enkele groepering van kanunniken zien. Ik trof twee Utrechtse bisschoppen, een Utrechtse domproost (tevens lijfarts van Karel de Stoute), een Leuvense abt en een Alkmaarse vicecurieit aan. Zoals eerder gezegd heeft met name bisschop Joris van Egmond (ca. 1504-1559), die in 1533 door Karel V werd benoemd tot bisschop van Utrecht (wijding in

²⁰⁴ Damen, 'Een vorst van glas', 95; Damen, 'Heraldiek en politiek', 3.

²⁰⁵ Arkenbout, 'De heren van Voorne als opdrachtgevers', 122, 123.

²⁰⁶ Arkenbout, 'De heren van Voorne als opdrachtgevers', 121.

²⁰⁷ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 61-78, 63-78.

M. de Jongh, M., Groothedde en A. Schreurs, Tweedelig rapport: 1. *De Zutphense glasvondst.* 2. *Gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600* (Zutphen 2008) 26-28.

²⁰⁹ G.J. *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland. 1572-1800. Een inventarisatie* (Leiden 2002) 58.

²¹⁰ Van Bueren, *Leven na de dood*, 30.

²¹¹ De Moor, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst', 61.

1534), veel glasschenkingen gedaan. Hij liet glazen liet vervaardigen voor een aantal kerken in Utrecht, Gouda, Haarlem, IJsselstein, Den Haag, Leiden, Culemborg, Vianen, Brussel en de kerk van de abdij Mariënwaerd.²¹² Andere typen van kerkelijke en geestelijke functionarissen worden door De Moor beschreven. Zij noemt in verband met het klooster Leeuwenhorst: ordegenoten van de zusters, connecties van de kloosterkapelaan Dirk Pieterszoon Spangert en prebendarissen van het klooster.²¹³

3c. Reden van schenking

Aan het schenken van glazen lagen meerdere motivaties ten grondslag. Deze hadden in de eerste instantie een praktisch karakter. Degenen die de glazen nodig hadden voor de (her)bouw of uitbreiding van hun kerk benaderden meestal potentiële wereldlijke of kerkelijke donoren met de vraag of ze een glas wilden schenken. Maar onderliggend hadden de motivaties een complexer karakter dan het inwilligen van een verzoek om een bijdrage te leveren aan de (her)bouw van een kerk. Zoals in hoofdstuk I werd beschreven, bestond deze complexiteit uit aspecten die met het gehele maatschappelijke en religieuze leven samenhangen. Deze aspecten bij elkaar vormen de middeleeuwse memoriecultuur die in die tijd een vanzelfsprekendheid voor iedereen was, van de allerhoogste tot de meer eenvoudige kringen. Het schenken van glazen was een onderdeel van de memoriecultuur, dat uiteraard was voorbehouden aan welgestelde donoren. Op hun glazen zijn dan ook, naast het benadrukken van vroomheid en zorg voor het zielenheil, dikwijls verwijzingen naar machtsvertoon, legitimatie en politiek te zien. Charlotte Dikken maakt in dit verband een interessante opmerking in haar master thesis. Ze schrijft dat glasschenkingen dikwijls niet direct na de sterfdatum van dierbaren konden worden gerealiseerd. Pas wanneer een kerkgebouw om nieuwe glazen verleggen zat, vanwege een bouw-of renovatieproject, werd het mogelijk om een glas te plaatsen.²¹⁴ Het toont aan dat de motieven om te schenken in verband met de zorg voor het zielenheil van een gestorvene, ook jaren na het overlijden actueel bleven. De complexe memoriecultuur speelde voortdurend een rol en een gelegenheid om iemand te memoreren werd ook jaren na zijn dood aangegrepen.

Interessant is in dit verband de opmerking van Annemarie Speetjens naar aanleiding van de bouw van de Dom van Utrecht (toen Sint-Maartenskerk geheten) tussen 1395 en 1580. Ze geeft een schets van de religieuze sfeer die met schenkingen gepaard ging in die tijd. Het blijkt dat een groot deel van de gelden voor de bouw namens Sint Maarten werd verzameld. Hiertoe werden in het gehele diocees Utrecht collectes gehouden. Om het belang te ondersteunen werden bij de collectes de relikven van deze heilige vertoond door een aflatendelaar.²¹⁵

De zorg voor het zielenheil vormde, zoals gezegd, een onderdeel van het geheel van de memoriacultuur. In principe hingen alle schenkingen die aan de Kerk werden gedaan dan ook samen met dit fenomeen. De zorg voor het zielenheil van bijvoorbeeld zichzelf of van voorouders speelde altijd een rol bij de schenkingen aan een kerk of klooster. Deze zorg werd bij bepaalde schenkingen extra benadrukt, doordat het glas werd geschonken vanwege het gedenken van bijvoorbeeld overleden (voor)ouders, een echtgenoot of echtgenote. Om te begrijpen hoe zeer het schenken aan een kerk vanwege het zielenheil verbreid was, is het belangrijk zich te realiseren dat gedurende de periode ca. 1450-1550 er nog geen onderscheid bestond tussen de katholieke en gereformeerde Kerk. Dat ontstond pas in de tweede helft van de zestiende eeuw. Iedereen behoorde tot dé Kerk, die we in onze tijd de katholieke Kerk noemen. Ook uit het onderzoek van De Moor naar de glasschenkingen aan het klooster Leeuwenhorst blijkt, dat glasdonaties aan dit klooster verband hielden met het zielenheil van de schenkers. De donoren verwachtten als tegenprestaties voor hun glasschenkingen dat in het klooster voor hen zou worden gebeden.²¹⁶ In hoofdstuk I werd dit verschijnsel van een wederzijdse prestatie, het *do ut des*, eerder besproken.

Glazen met een functie voor de dodengedachtenis konden ook onderdeel vormen van een groter geheel van schenkingen en/of stichtingen. Een graf kon bijvoorbeeld vergezeld gaan van diverse objecten, die alle met het gedenken te maken hadden: grafzerken en –monumenten, glazen, epitafen, inscripties,

---

²¹² Van Tongerloo, 'Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekerk', 3, 6, 7; Van Tongerloo, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels', 151-173; Houben, *Joris van Egmond (1504-1559)*.

²¹³ De Moor, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst', 61.

²¹⁴ Ch. Dikken, *The Personal Touch. An introduction to the personalisation of medieval stained glass windows* (Utrecht 2008), 22.

²¹⁵ Speetjens, 'A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations', 115.

²¹⁶ De Moor, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst', 41.

wapenverzamelingen en rouwborden met de wapenschilden van de doden. Lecocq geeft een voorbeeld aan de hand van de schenkingen van Jean de Bléhen († 1566), stichter van de kerk van Scry (in de omgeving van Luik). Bij zijn leven schonk hij glazen met de gebedsportretten van zichzelf en zijn echtgenote, geknield aan weerszijden van het Kruis en vergezeld van heiligen. Deze glazen vormen een geheel met zijn graftombe die eveneens in het koor staat.²¹⁷ Een jaar voor zijn dood deed De Bléhen nog eens een stichting, waardoor de jaarlijkse inkomsten van de kerk werden verhoogd.²¹⁸ Het is, zeker voor moderne ogen, interessant dat mensen dikwijls al tijdens hun leven schenkingen deden, die zo duidelijk verband hielden met hun zielenheil in het hiernamaals. Men liet het in deze gevallen kennelijk niet aankomen op de bereidheid van de erfgenamen om op deze schaal bij te dragen aan de nagedachtenis. Hieruit blijkt hoe buitengewoon belangrijk de zorg voor het zielenheil was voor de gelovigen.

Glasschenkingen met de intentie om voor het zielenheil te zorgen, konden ook onderdeel zijn van ‘goede werken’ die personen bij leven of testament wilden doen. Het eerder vermelde brouwersechtpaar De Bruyn uit Leiden bijvoorbeeld had bepaald, dat na hun overlijden op het achtererf van hun woonhuis een aalmoezenhuis voor dertien vrouwen (het nog steeds bewaarde Sint-Annahofje) moest worden gebouwd. In de bijbehorende kapel werden namens dit echtpaar postuum omstreeks 1500 glazen aangebracht met, naar alle waarschijnlijkheid, scènes uit het leven van Sint-Anna (afb.24).²¹⁹ Er zijn diverse voorbeelden te vinden van kinderen die glazen voor de nagedachtenis van hun ouders lieten vervaardigen. Ik vraag me overigens af wanneer een dergelijk gebaar spontaan is geweest en wanneer het eenvoudigweg door de ouders bij testament werd bepaald.

Zoals gezegd was de memoriecultuur voor alle maatschappelijke lagen van belang. Om met de hoogste laag te beginnen: vorsten schonken dikwijls glazen met een gedachtenis-karakter, die pasten in een scala van motivaties. Damen geeft hiervan een interessant voorbeeld aan de hand van de glasschenking van Filips de Schone in 1499 aan de kerk van het minderbroederklooster in Hulst. De vorst schonk drie glazen ‘à l’honneur et au mémoire du Roy des Romains, son père mesmement de feue madame, sa mère, la duchesse Marie, que Dieu absoille, de mon dit seigneur l’archiduc et de madame l’archiduchesse, sa compaigne’.²²⁰ Damen veronderstelt, dat op de glazen de genoemde voorouders van de vorst met hun beschermheiligen zijn afgebeeld en dat op het centrale glas een Kruisigingsscène zal zijn weergegeven. Ook schrijft hij dat de glasschenkingen van Filips’ vader Maximiliaan van Oostenrijk, naast overwegingen met een wereldser karakter, bedoeld waren voor het zielenheil van zijn overleden verwanten (afb. 21).²²¹ Zijn overleden echtgenote Maria van Bourgondië en hun op achtentwintigjarige leeftijd gestorven zoon Filips de Schone zijn dan ook meermalen in gebedshouding op Maximiliaans glazen afgebeeld. Een ander voorbeeld van een vorstelijke memorieglass is de schenking van landvoogdes Margareta van Oostenrijk, die ze hoogst waarschijnlijk namens haar vader Maximiliaan, in 1509 deed aan de sacramentskapel van de Amsterdamse Kapel ter Heilige Stede.²²² Op dit glas zijn Maximiliaan, zijn beide echtgenotes Maria van Bourgondië en Bianca Sforza (1472-1511), zijn zoon Filips de Schone en schoondochter Johanna van Castilië (1479-1555) met hun zes kinderen afgebeeld.²²³ Het feit dat overleden en nog levende familieleden bij elkaar zijn weergegeven op een kunstwerk, is typisch voor de memoria-gedachte. Kerngedachte van de memoriecultuur, die in hoofdstuk I uitgebreider werd beschreven, is immers dat er een wederzijdse band bestaat tussen de levenden en de doden.²²⁴

²¹⁷ I. Lecocq, ‘Donations de vitraux monumentaux dans les anciens Pays-Bas et occupation de l’espace liturgique et architectural’, in:

Glasmalerei im Kontext: Bildprogramme und Raumfunktionen. Akten des XXII. internationalen Colloquiums des Corpus Vitrearum, Nürnberg, 29. August - 1. September 2004. Im Auftrag des Nationalkomitees des Corpus Vitrearum Deutschland, Rüdiger Becksmann (ed.), (Nürnberg 2005) 229-242, 238, 240.

²¹⁸ <http://www.tinlot.be/commune/a-propos-de-tinlot/paroisses>.

²¹⁹ De Jongh, e.a., 1. *De Zutphense glasvondst*, 2. *Gebrandschilderd glas in Nederland van voor 1600*, 26, 27.

²²⁰ Damen, ‘Vorstelijke vensters’, 163.

²²¹ Damen, ‘Een vorst van glas’, 96.

²²² In 1347 werd de bedevaartskapel ter Heilige Stede gebouwd vanwege een hostie-mirakel dat twee jaar eerder zou hebben plaats gevonden. Het glas van keizer Maximiliaan zou naar aanleiding van een bezoek van de keizer zijn geschenken. Zie: Peter Raedts, ‘Amsterdam: de Heilige Stede, 1345. Ommegangen en mirakelen’, in: *Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm*, Wim Blockmans en Herman Pleij (eds.) (Amsterdam 2007) 290-301, 291, 292.

²²³ M. Damen, ‘Memorie en mecenaat’, in: *Spiegel Historiae* 40 (2005) 440-445.

²²⁴ Oexle, ‘Memoria als Kultur’, 44, 45; Van Bueren, *Leven na de dood*, 12; Staub, ‘Memoria im Dienst von Gemeinwohl und Öffentlichkeit’, 326.

Tegelijkertijd met de zorg voor het zielenheil liet Maximiliaan zich van een meer wereldse kant zien. De glazen van deze vorst en zijn zoon Filips de Schone en kleinzoon Karel V hadden eveneens tot doel de vorsten van het Habsburgse Huis te legitimeren als wettige heersers over de Nederlanden. De Oostenrijker Maximiliaan was immers niet geliefd in deze contreien en had er dus belang bij zichzelf, middels de glazen, te verbinden met het Bourgondische Huis. Door het dikwijls laten afbeelden van zijn echtgenote Maria van Bourgondië en haar voorvaderen probeerde hij te bereiken dat hij zou worden gezien als wettig erfgenaam van de Bourgondische hertogen.²²⁵

Damen maakt in zijn artikel over glasschenkingen van vorsten en adel aan het kartuizer klooster Scheut bij Brussel enige interessante opmerkingen die samen hangen met prestige en identiteit bij het schenken. Hoewel het klooster Scheut in de Zuidelijke Nederlanden ligt, neem ik toch het voorbeeld van Damen op, omdat het breder toepasbaar is dan alleen voor dit klooster. De auteur veronderstelt dat een glasschenking aan het klooster Scheut samen hing met de behoefte om de band te tonen met een speciaal, in dit geval, exclusief klooster. Daarnaast bevond een dergelijke glasschenking zich in de kloosterkerk tussen de glazen van andere donoren (de *'fine fleur'*) waarmee men graag wilde worden gezien. Hij schrijft dat, naast uitingen van vroomheid, de glasschenkingen toonden dat er zoiets als een *esprit de corps* bestond, waarin de wereldlijke en geestelijke elites hun verbondenheid met de Bourgondisch-Habsburgse dynastie benadrukten.

Een voorbeeld van een memorieglass van een edelman is de bovengenoemde schenking van burgemeester Lieven Anthonis van Bloxen in Zierikzee, die zijn ouders Anthonis van Bloxen Heyendrickszoon en Jonkvrouwe van Zuytlandt liet afbeelden op een glas in de Sint-Lievensmonsterkerk in Zierikzee. Waarschijnlijk gaat het hier om een schenking ter nagedachtenis van zijn overleden ouders, want zij zijn in knielende houding afgebeeld.

Ook burgers deden in deze periode glasschenkingen. Hun motivatie daartoe was echter niet altijd op vrijwillige basis. Een interessant voorbeeld van complexe van redenen om te doneren, zijn de twee bovengenoemde glazen die het Kaas- en Broodvolk voor de gedachtenis van Claes van Ruyven heeft geschonken.²²⁶ Het zielenheil van het slachtoffer en de boetedoening door de moordenaars (die wellicht ook gunstig was voor hun eigen zielenheil) vormden twee onderliggende redenen voor de schenkingen. Maar daarnaast speelden ook politieke en sociale aspecten een belangrijke rol. Hertog Albrecht van Saksen (1443-1500), stadhouder van Filips de Schone, had deze donaties van de inwoners van Haarlem, Alkmaar, Kennemerland en de dorpen van West-Friesland immers als strafmaatregel geëist. De Hollanders hadden, in het kader van een opstand tegen de stadhouder Jan van Egmond (1438-1516), diens schout Van Ruyven in 1492 vermoord.²²⁷ Op het glas is Van Ruyven in gebedshouding afgebeeld en de tekst, die hieronder volgt, maakt duidelijk dat het bij dit glas om een boetedoening gaat voor een misdaad.²²⁸

Ten aanzien van de motivaties van de schenkingen van stadsbesturen die uit het onderzoek naar voren komen, is het voorbeeld van de beweegredenen van de stad Haarlem hoogst waarschijnlijk ook van toepassing op andere steden. Volgens Gonnet diende de glasdonaties 'tot opluistering van kloosters, van kerken, tot versiering van openbare gebouwen, tot erkenning van bewezen diensten, ter verwerving van goede gezindheid van machthebbenden in den lande'.²²⁹ Tegelijkertijd was het verkondigen van de roem van de stad een belangrijke onderliggend motief. Om de roem te verduidelijken liet Haarlem op vele glazen, die het stadsbestuur aan kerken en particulieren schonk, de legende van de slag om Damiate afbeelden (afb. 17).²³⁰ (In hoofdstuk I ben ik uitgebreid op dit heroïsche verhaal in gegaan). Al in 1522 ontving bijvoorbeeld de kerk van Purmerend een glas met als onderwerp de wapenverlening en de slag om Damiate.²³¹ Om de heldhaftige rol van Haarlem bij deze kruistocht te onderstrepen werd dikwijls gelijktijdig de 'wapenvermeerdering' afgebeeld. Hierbij stond keizer Frederik I, Barbarossa, (112-1190)

---

²²⁵ Damen, 'Een vorst van glas', 96.

²²⁶ Zie: Noord-Hollands Archief, http://www.beeldbank-nh.nl/zoeken-in-de-beeldbank/task/search?q_searchfield=kaas+alkmaar&start=60

²²⁷ Claes van Ruyven was in 1490 als schout aangesteld. Zie: Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 65.

²²⁸ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 65, 66.

²²⁹ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 67.

²³⁰ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 73-75; Groenveld, *Haarlemse glasruamschenkingen*, 9; zie ook: Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 44; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 128-130.

²³¹ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 73.

Haarlem toe om haar wapen met een zwaard te vermeerderen. Ook voegde de patriarch van Jeruzalem het kruis boven het zwaard toe. Evenals het verhaal van de slag bij Damiate berust het verhaal van de wapenvermeerdering wellicht op een legende, want op het vroegst bekende stadszegel uit 1345 worden het zwaard en het kruis niet afgebeeld. Dit gebeurde pas in 1391 voor het eerst.²³²

Een voorbeeld van een donatie uit de periode ca. 1450-1550 die op een andere manier verband hield met het stadsbelang was de glasschenking van de stad Haarlem aan het plaatselijke Sint-Jansklooster. In 1549 werd door het stadbestuur opdracht verleend aan Willem Dircxz. Tybaut voor een glas 'in een danckbaerheit van dat mijn Heere de Commanduer van tselve clooster zeer bedienstich ende gereyflick is geweest den Heeren ende personagien die van deselver stede wegen te zijnen gastwilligen dienst presterende is'. Het glas van de stad kreeg een prominente plaats in het koor van de kloosterkerk, aan de zuidzijde boven het Heilig Sacrament.²³³ Niet in de laatste plaats speelde de afzet van het Haarlemse bier een rol bij glasschenkingen, een uitgesproken 'relatiegeschenk' zouden we nu zeggen.²³⁴ Opvallend is dan ook dat alle kerken die een glas ontvingen uit de periode ca. 1450-1550 in het adherente Noorderkwartier (Edam, Medemblik, Enkhuizen, Purmerend) en Friesland liggen. In het Friese Workum had Haarlem zelfs eigen 'bierstallen', een bierhuis waar men bier kon drinken.²³⁵ In de archieven van Haarlem wordt ten aanzien van diverse schenkingen dan ook openlijk vermeld dat de bierafzet een voorwaarde was om tot een schenking over te gaan. Het glas dat in 1522 aan Enkhuizen werd gedoneerd bijvoorbeeld werd geschonken 'omdat men aldair veel Hairlems bier drinct ende slijt'.²³⁶ Ondanks het zakelijke karakter van de motivatie van de stad Haarlem werd gezorgd voor een (religieuze) voorstelling die passend was voor de kerk die de glasdonatie ontving. Van het glas dat Edam in 1518 kreeg is bijvoorbeeld een beschrijving in de stadsarchieven te vinden waarin werd opgenomen dat 'vier grote staande beelden, als Onze Lieve Vrouwe, 't Sinte Baeff, 't Sinte Marten en 't Sint Jorijs, mitte Paeus, Cardinalen ende Keizer' op het glas moesten worden afgebeeld.²³⁷

Het is de vraag hoe, bij alle genoemde pragmatische redenen die een stadsbestuur had om een glas te schenken, hierbij de rol van de memoriecultuur was. Ik denk dat wij als eenentwintigste-eeuwse mensen niet precies kunnen achterhalen, of het niet ook de bedoeling was dat in de ontvangende kerken en kloosters zou worden gebeden voor de schenkende stad als geheel of voor het schenkende stadsbestuur. Van middeleeuwse mensen, die zo ondergedompeld waren in de memoriecultuur, is het moeilijk voor te stellen dat ze een dergelijke schenking aan een kerk in een zuiver economisch licht zagen. Dat gebeden niet altijd hoogst persoonlijk bedoeld hoefden te zijn, blijkt immers uit de instelling van de gebedsdag Allerzielen.

3d. Iconografie

Door 'politieke en meteorologische stormen' zijn uit deze periode weinig glasschenkingen bewaard.²³⁸ De glazen die bekend zijn, werden dan ook dikwijls dankzij de archieven, waarin ze beschreven staan, gevonden. Dit betekent dat het in veel gevallen onmogelijk is de afbeeldingen te achterhalen.

De iconografie van middeleeuwse glazen bestaat uit een aantal onderdelen. In de tabellen zijn ze als volgt opgenomen: religieuze voorstellingen (bijbelse scènes en heiligenlevens), gebedsportretten, heiligen, wapenschilden, bijwerk en teksten.²³⁹ Op een glas werden dikwijls alle elementen tegelijk afgebeeld, maar ook kwam het voor dat bijvoorbeeld slechts alleen een wapenschild werd afgebeeld. Hieronder zullen de diverse elementen, zoals werden gevonden, systematisch worden besproken.

3d.1. Religieuze voorstellingen

---

²³² F.W.J Koorn, (ed.), *Ach lieve tijd: 750 jaar Haarlem, de Haarlemmers en hun rijke verleden*. (Haarlem/Zwolle) 8, 34.

²³³ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 69; T. van Bueren, *Tot lof van Haarlem. Het beleid ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfsqueerde geestelijke instellingen* (Hilversum 1993) 132.

²³⁴ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 69, 73, 74.

²³⁵ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 68, 69, 73, 74.

²³⁶ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 73.

²³⁷ D. Bak, 'Het gebrandschilderde glas van de Grote of St. Nicolaaskerk', in: *Oud Edam*, 13, 3 (1989) 7-12, 11.

²³⁸ Damen, 'Vorstelijke vensters', 146.

²³⁹ Van Bueren, *Leven na de dood*, 89.

Aangezien de glazen in de periode ca. 1450-1550 in de meeste gevallen een functie binnen de memoriecultuur vervulden, is het niet verwonderlijk dat religieuze voorstellingen een belangrijk onderdeel van de iconografie vormden. De zorg voor het zielenheil was voor iedereen vanzelfsprekend en religieuze onderwerpen (voor zover te achterhalen) zijn dan ook op de glazen van alle categorieën van opdrachtgevers in deze periode te vinden. De religieuze turbulenties die in de eerste helft van de zestiende eeuw steeds manifester werden, hadden hierop kennelijk geen invloed.

Dikwijls hebben de opdrachtgevers geen vrije keuze gehad ten aanzien van de religieuze voorstelling. Bij de beglazing was immers het gehele programma in handen van de kerkmeesters. Zij benaderden potentiële schenkers met een verzoek om een donatie en toonden hen een vidimus, een kleine ontwerptekening, van het glas. Wanneer de overeenkomst was gesloten, werd door de kunstenaar een carton gemaakt, een werktekening op ware grootte, die door de kerkmeesters werd bewaard voor eventuele restauraties.²⁴⁰ De schenkers betaalden de glaskunstenaars via de kerkmeesters. Overigens lijkt het in Gonnet's beschrijvingen van Haarlemse glasschenkingen of de stad rechtstreeks aan de kunstenaars betaalde.²⁴¹ Misschien waren de gebruiken per gever en ontvanger verschillend in dat opzicht.

Deze gang van zaken gold eveneens voor bijvoorbeeld de glasschenkingen van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten. Wanneer hun glazen onderdeel vormden van een programmatische reeks, hadden de vorsten hoogstens invloed op hoe ze werden 'geconterfeyt' in de gebedsportretten en daarnaast op de wapenschilden van zichzelf en hun familieleden.²⁴² Dit betekende dat de opdrachtgevers moesten kiezen tussen een bepaalde voorstelling die hen aansprak (bijvoorbeeld de Kruisiging) en de hiërarchische positie van het glas.

Om te achterhalen welke religieuze voorstellingen traditioneel werden gekozen is het interessant om ook naar andere typen kunstwerken uit deze periode te kijken. Ten aanzien van de altaarstukken lijken de donoren een op een vrijere, meer persoonlijke manier de voorstellingen te hebben gekozen dan bij een glas dat in een reeks moest passen. In een aantal gevallen hield de religieuze voorstelling duidelijk verband met de functie of maatschappelijke positie van de schenker. Een voorbeeld hiervan is de epitaaf, een kunstwerk dat meestal een functie had ten aanzien van de zorg voor het zielenheil van de afgebeelde persoon. Traditioneel bevatten epitafen een religieuze voorstelling, (meestal) gebedsportretten en eventueel wapenschilden van de te gedenken personen. De zorg voor het zielenheil wordt op de epitafen benadrukt door teksten die de toeschouwers oproepen tot gebed voor de overledenen. Ook wordt zijn of haar naam en sterfdatum vermeld. Aan het volgende voorbeeld is te zien dat voorstellingen duidelijk kunnen verwijzen naar een persoon en zijn maatschappelijke situatie: de epitaaf voor Mathijs van der Straten († 1552), die waarschijnlijk is vervaardigd voor de kapel van de rederijkers in de Maria Magdalenakerk in Goes (afb. 26).²⁴³ Deze heeft zowel op het middenpaneel als de beide zijluiken voorstellingen van Maria Magdalena. Op het linkerpaneel zalft de heilige de voeten van Christus met nardusolie, op het middenpaneel is ze samen met twee andere vrouwen bij het lege graf van Christus. Op het rechterpaneel ziet ze Hem in de hof en knielt ze neer. Deze drie voorstellingen verwijzen duidelijk naar het lidmaatschap van Van der Straten van het rederijkersgilde 'de Nardusbloem' in Goes. Dit gilde had immers Maria Magdalena als beschermheilige, wat blijkt uit de naam (die verwijst naar de nardusolie) en daarnaast uit een document uit 1563. Hierin wordt vermeld dat de rederijkers een kapel hadden, die aan Maria Magdalena was gewijd in de gelijknamige kerk in Goes.²⁴⁴

Zoals valt te verwachten in de middeleeuwse memoriecultuur, vormden bijbelse taferelen een belangrijk onderdeel van de iconografie. In mijn onderzoek heb ik uit de periode ca. 1450-1550) uitsluitend scènes uit het Nieuwe Testament gevonden of afbeeldingen van de Heilige Drie-eenheid. De nieuwtestamentische voorstellingen die ik aantrof, zijn alle uit het leven van Christus en Maria afkomstig. Ze bestaan uit een Annunciatie, Visitatie, twee voorstellingen van Maria met het Kind, twee Kruisigingen en een scène met Christus en Maria Magdalena. De Kruisiging is hoogst waarschijnlijk een thema dat bijzonder veel werd afgebeeld. Dit is ook te zien aan bijvoorbeeld de voorstellingen op memorietafels uit het bisdom Utrecht, waarop de Kruisiging een veel voorkomende scène was. Het lijden en sterven Christus was in deze tijd immers een populair thema, dat paste bij de zorg voor het zielenheil.²⁴⁵ Wanneer

²⁴⁰ G.J. Vaandrager, 'Loterijen en glasschenkingen. Fundraising en sponsoring bij de herbouw van de Sint-Janskerk te Gouda na de brand van 1552', in: *In de stad van die Goude* (Delft 1992) 146-172, 159, 160.

²⁴¹ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 61-78.

²⁴² Damen, 'Vorstelijke vensters', 164.

²⁴³ Van Bueren, *Leven na de dood*, 66, 97, 103-105.

²⁴⁴ Van Bueren, *Leven na de dood*, 220, 221.

²⁴⁵ Damen, 'Vorstelijke vensters', 163, 164.

opdrachtgevers zich in knielende houding af lieten beelden aan weerszijden van het Kruis waaraan de lijdende Christus hing, benadrukte dit het intense belang dat de Kruisiging voor hen had.²⁴⁶ Een voorbeeld van een glas met een Kruisigingsvoorstelling dat werd geschonken vanwege het gedenken van een dode, is de donatie van Margareta van York aan het clarissenklooster in Brielle. In 1494-1495 schonk de vorstin een glas voor het koor waarop, naast de Kruisiging, de gebedsportretten van haar overleden echtgenoot Karel de Stoute en van zichzelf waren afgebeeld.

Een nieuwtestamentische voorstelling die ik slechts één maal aantrof op een glas, is Maria Magdalena bij het lege graf van Christus in de hof. Opmerkelijk is dat ze op deze donatie (1505) van vicecurieit Pelt aan de Sint-Laurenskerk in Alkmaar, niet wenend bij het Kruis of bij de Kruisafname wordt aangetroffen, maar in de *Noli Me tangere*-scène in de tuin. In dit verhaal uit het evangelie van Johannes herkent Maria Magdalena aanvankelijk de opgestane Christus niet en houdt hem voor de tuinman.²⁴⁷ De *Noli Me tangere*-scène werd waarschijnlijk niet zo dikwijls gekozen. In de database 'Memoria in Beeld' trof ik dan ook slechts zes zestiende-eeuwse andere kunstwerken (memorietafels) aan met deze voorstelling.²⁴⁸

Een voorbeeld van een religieuze voorstelling met een scène uit het leven van Maria en het Kind is te zien op het bewaarde glas, dat Karel V in 1547 heeft geschonken aan de Sint-Jacobskerk in 's-Gravenhage (afb. 22). Op deze voorstelling knielt de keizer voor Maria en het Kind, die uit de hemel neerdalen. Maria heeft haar voet gezet op de nek van Satan. Voor hen liggen de keizerlijke attributen, die zich deels op de grond en deels op een kussen bevinden. Met deze elementen is het glas een fraai voorbeeld van een religieuze voorstelling, die betekenis heeft voor zowel het zielenheil als de status van de donor.

Een ander type religieuze voorstelling dan een scène uit een bijbelverhaal is die van de Heilige Drie-eenheid. Dit samengestelde beeld bevat elementen van de beide Testamenten, want hierbij zijn zowel de oud- en nieuwtestamentische God de Vader, als de nieuwtestamentische gestorven Christus (Man van Smarten) en de Heilige Geest afgebeeld. Het voert hier te ver om de betekenis van dit beeld uiteen te zetten. Maar een kleine beschrijving verduidelijkt enigszins de redenen dat het sinds de dertiende eeuw in plaats van de Gekruisigde werd afgebeeld: Christus als Man van Smarten in de armen van Zijn Vader beantwoordt aan het verlangen van de mystiek om ook het verdriet om Zijn Zoon van God de Vader 'mee te beleven'.²⁴⁹ Ook verwees de Heilige Drie-eenheid naar de transsubstantiatie, de verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus tijdens de Eucharistie. Dit zou het hart van de katholieke geloofsbeleving kunnen worden genoemd. Het is daarom niet verwonderlijk dat bijvoorbeeld bisschop Joris van Egmond meermalen voor dit thema koos op zijn glasonaties. Zoals gezegd, schonk hij in 1541 een glas met deze voorstelling aan de Sint-Bavokerk in Haarlem (afb. 23). Het werd vervaardigd door (het atelier van) Barend van Orley (1492-1542) en alleen het carton resteert nog.²⁵⁰ Op dit glas bestaat de religieuze voorstelling geheel uit een weergave van de Heilige Drie-eenheid, waarvoor de bisschop in aanbidding knielt. In de Sint-Janskerk in Gouda bevindt zich centraal in het koor een soortgelijk glas (1555-1556) van deze donor (afb. 27). Hoogst waarschijnlijk knielde Van Egmond ook op dit glas (nu in de schenkersrand) voor de Heilige Drie-eenheid. In beide gevallen is de voorstelling van de Heilige Drie-eenheid wellicht vervangen na de Reformatie.²⁵¹

Over het Goudse glas van Van Egmond bestaat enige controverse, waar ik nader op in wil gaan. Ik vind het interessant om een casus te laten zien waarbij mijns inziens wetenschappelijke vondsten weinig ruimte lijken te verdragen voor overige gedachten, die voortkomen uit pogingen om deducierend en logisch verder te denken. Zsuzsanna van Ruyven-Zeman suggereert dat op het glas van Van Egmond in

---

²⁴⁶ Johannesevangelie: Want mijn Vader wil dat ieder die de Zoon ziet en in hem gelooft, eeuwig leven zal hebben en dat ik hem uit de dood zal opwekken op de laatste dag. Joh 6:40.

²⁴⁷ L. Noordegraaf, 'Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens', in: J. Drewes e.a. (eds.), *Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens* (Hilversum 1996) 75-88, 77.

²⁴⁸ <http://www.hum.uu.nl/memorie/index.php>

²⁴⁹ E. Kirschbaum, e.a. (eds.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 8 delen, deel 1, *Allgemeine Ikonographie, A-E* (Rome/Freiburg/Bazel/Wenen 1970), 535.

²⁵⁰ Zie voor de afbeelding: Kloek e.a., *Kunst voor de Beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580. De eeuw van de beeldenstorm* ('s Gravenhage 1986) 80 (afb. 127); Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 126.

²⁵¹ Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 218 (ook noot 105), 221, 223, 226; K.G. Boon, *Netherlandish drawings of the fifteenth and sixteenth centuries* (Den Haag 1978) 135-136, nr. 381; De afbeelding van het glas is te vinden in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, inv. nr. 13873. Voor het verwijderen van voorstellingen van de heilige Drie-eenheid, zie ook: C.A. van Swigchem, 'Kerkborden en kolomschilderingen in de St.-Bavo te Haarlem', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 35 (1987) 211-223, 219.

Gouda waarschijnlijk nooit een voorstelling van de Heilige Drie-eenheid heeft gestaan. Ze ontleent deze gedachte aan het feit dat op de achterzijde van het carton twee stroken zijn geplakt. Deze stroken (die als de verloren rechterkant van het glas worden beschouwd) ‘zijn betekend en bevatten niets anders dan de oorspronkelijke tekening voor de architectonische geleiding van de spiegelbeeldig corresponderende delen van het raam rechts’. Hieruit zou moeten blijken dat er geen sprake kan zijn, dat er ooit stroken met een andere afbeelding (bijvoorbeeld van de Heilige drie-eenheid) hebben bestaan.²⁵²

Maar het is interessant dat op een andere plaats op dit glas wel degelijk bewezen veranderingen zijn aangebracht ten aanzien van het carton. Van Ruyven signaleert dat de spreukband met de tekst die God de vader uitspreekt, van het carton is verwijderd.²⁵³ Deze laatste verwijdering bewijst dus dat er na de Reformatie in Gouda niet alleen op het glas maar ook ten aanzien van het carton wijzigingen zijn aangebracht. Deze dubbele wijziging werd na de Reformatie kennelijk zo grondig uitgevoerd, dat het nageslacht geen enkele ‘affgodische schilderie’ meer onder ogen zou krijgen.²⁵⁴

Deze verklaring zou ik voor de volledigheid willen aanvullen met twee opmerkingen van Van Ruyven-Zeman over de zestiende-eeuwse zuinigheid in het omgaan met papier. Ik behandel deze opmerkingen omdat het voor het betoog belangrijk is, om uit te kunnen sluiten dat de stroken op de achterzijde van Van Egmonds carton iets met zuinigheid te maken hebben. De beide opmerkingen van Van Ruyven-Zeman over zuinigheid betekenen mijns inziens namelijk dat de genoemde architectuurafbeelding op de geplakte stroken niet *per se* aanwezig hoeft te zijn geweest ten tijde van de vervaardiging van het carton. In de eerste plaats schrijft ze dat ‘in incidentele gevallen, tekeningen op een achterkant met een ander project verbonden konden zijn’.²⁵⁵ In dat geval zouden de architectuurstroken op de achterzijde van Van Egmonds carton voor een ander glas bedoeld kunnen zijn geweest.²⁵⁶ Ten tweede merkt ze op dat de achterzijde van een carton soms opnieuw werd benut via een ‘doorslag’ die diende voor het spiegelbeeldige corresponderende licht.²⁵⁷ Het kan dus bij Van Egmonds glas worden uitgesloten dat de stroken met de architectuurafbeelding, die zich op de achterzijde van het carton bevinden, iets te maken hebben met een dergelijke doorslag. Deze stroken zijn immers geen doorslagen maar ze bestaan uit apart, opgeplakt papier.

Ik vraag me dan ook een aantal zaken af ten aanzien van Van Ruyven-Zemans betoog over het glas van bisschop van Egmond. Ten eerste is voor mijn gevoel haar conclusie, dat de betekening op de achterkanten van de twee stroken zou bewijzen dat er geen voorstelling van de Heilige Drie-eenheid heeft bestaan tamelijk snel getrokken. Wanneer kleinere ongewenste elementen (God de Vader en een deel van Zijn spreekbanderol) van het carton zijn verwijderd, zou het niet verwonderlijk zijn als grote ongewenste elementen (de Heilige Drie-eenheid) eveneens zijn verdwenen. Ten tweede vraag ik me af wat ze precies bedoelt met haar, hierboven aangehaalde, opmerkingen over de achterkant van de cartonstroken. Is het wel zo zeker dat de architectuur op de achterzijde van het carton echt bij Van Egmonds glas hoort? Of kan (wanneer de architectuur op het carton precies dezelfde zou zijn als op het glas) deze bijvoorbeeld later zijn toegevoegd op de keerzijde van het carton? Cartons werden immers aangepast aan de nieuwe situatie.

In de tweede plaats kunnen de overige glasschenkingen aan andere kerken van Joris van Egmond niet genegeerd worden. Het eerder genoemde glas in Haarlem bevatte aantoonbaar een voorstelling van de Heilige Drie-eenheid, zoals is te zien op afbeeldingen en zoals is beschreven door Van Bueren, Van Tongerloo, Van Ruyven-Zeman en Van Swigchem (afb. 23). Deze Haarlemse voorstelling van de Heilige Drie-eenheid is in 1595 door Willem Thybaut (1524–1597) verwijderd.²⁵⁸ Verder schonk bisschop Van Egmond een glas aan de Catharijnekkerk in Utrecht waarvan tekeningen van Pieter Saenredam (1597-1665) en Arnold van Buchel (1565-1641) zijn bewaard. Op de tekening van Saenredam is nog vaag te zien dat de bisschop voor een devotiebeeltenis knielt.²⁵⁹ Om aan te tonen dat de bisschop op het laatstgenoemde glas

---

²⁵² Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 49.

²⁵³ Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 49.

²⁵⁴ Zie: Houben, *Joris van Egmond (1504-1559)*, 65.

²⁵⁵ Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 18.

²⁵⁶ Omgekeerd zou het ook kunnen gaan om een hergebruik van een architectuurafbeelding van een ander carton ten behoeve van Van Egmonds glas.

²⁵⁷ Van Ruyven-Zeman, ‘De glazen van de Sint-Janskerk en hun cartons’, 18.

²⁵⁸ Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 218, 226, 227; Louise van Tongerloo, ‘Crabeth’s etc.’, 4; Van Ruyven-Zeman e.a., *Het geheim van Gouda*, 123-126; Van Swigchem, ‘Kerkborden en kolomschilderingen in de St.-Bavo te Haarlem’, 219, 220.

²⁵⁹ Van Tongerloo, ‘Crabeth’s, Egmond’s en glazen voor de Catharijnekkerk’, 4.

hoogst waarschijnlijk knielt voor een devotie-object, gebruikt Carole Houben in haar master thesis het sterke argument, dat het glas van Joris in de Catharijnekerk zich tussen twee glazen bevond van donoren die beiden tegenover een religieuze voorstelling knielen. Het zou bepaald merkwaardig zijn als Van Egmond ‘voor de verandering’ zou hebben gekozen voor een glas waarop hij knielt zonder een object van devotie tegenover zich te hebben.²⁶⁰ Houbens argument is zeker te gebruiken voor de situatie in de Sint-Janskerk in Gouda. Hier bevindt zich immers aan de ene zijde van het glas van Van Egmond de schenking van Robert van Bergen (ca. 1515-1560), proost van het Utrechtse Oudmunster en bisschop van Luik, die geknield ligt tegenover een *Christus als Salvator Mundi* (afb. 28). Aan de andere kant is het glas te zien van Cornelis van Mierop, tussen 1545 en 1572 proost en aartsdiaken van Utrecht en deken en kanunnik van de Sint-Salvatorkerk in dezelfde plaats, die knielt voor een *Maria met Kind* (afb. 29). Houben vermoedt dat het Utrechtse glas van Van Egmond compositorisch gezien niet afwijkend zal zijn geweest van de schenkingen van de beide andere donoren uit Utrecht.²⁶¹

Tenslotte draagt Houben een argument aan dat eveneens pleit voor de aanwezigheid van de Heilige Drie-eenheid op het Goudse glas. Ze citeert de kerkenraad van Gouda die in 1621 een verzoek indiende om de Godsvoorstellungen te ‘weren’ van de glazen. De raad schreef dat ‘item also in de glazen van de kerck verscheyden affgodische schilderie gheschildert staen daer door Godts oneyndelycke ende onbegrypelycke wese selfs uitgedruckt worden, dat men by de Magistraat aanhouden sal dat sulcke affgodische schilderie souden mogen worden gheweert ende syn daertoe ghedeputeert D. Heynsbergius ende Thomas de Rhode’. Dit had tot gevolg dat twee weken later ‘[...] het glas daer den Vader den Zoon ende Heijligeest in staet, zoude worden verandert ende t selve uytgedaen’. Het zou me niet verbazen als het hierbij gaat om de afbeelding van de Heilige Drie-eenheid die in groot formaat op het glas van Van Egmond was afgebeeld. Waarschijnlijk is deze voorstelling, samen met vergelijkbare godsvoorstellungen, daadwerkelijk in 1622 verwijderd omdat door de predikanten ‘[...] t-selve mede openlijck bestraft is in verscheydene predicatiën’.²⁶² Dit was voor de kerkenraad voldoende aanleiding om het glas te veranderen. Houben gaat er vanuit dat het hierbij om meerdere glazen ging, omdat de formulering ‘in de glazen [...]’ een meervoudsvorm is.

3d.2. ‘The personal touch’ van de schenkers/geportretteerden²⁶³

3d.2.1. Gebedsportretten

De persoonlijke ‘signatuur’ van de opdrachtgevers en/of geportretteerden is in deze periode dikwijls te vinden in de schenkersrand. Zoals in hoofdstuk I werd gezegd, bevonden hun gebedsportretten zich in deze rand, samen met de heiligen en wapenschilden. Dit gedeelte bevindt zich onder of naast de religieuze hoofdvoorstelling. De gebedsportretten vormden een belangrijk element op de glazen, omdat ze een rol vervulden in de zorg voor het zielenheil.²⁶⁴ Om dit te benadrukken werden de geportretteerden in gebedshouding afgebeeld, dicht bij de religieuze voorstelling en meestal met de blik hierop gericht. In mijn onderzoek trof ik bij de glasschenkingen van alle categorieën van schenkers gebedsportretten aan. Bij de wereldlijke donoren waren het vorsten, een schout namens zijn vorst en een aantal burgemeestersfamilies. De kerkelijke en geestelijke functionarissen bestonden uit bisschoppen, abten en kanunniken. Een van de vele voorbeelden van dergelijke portretten is de bovengenoemde glasdonatie (1516) van de familie Corff in het noordertransept van de Sint-Laurenskerk in Alkmaar. Op dit glas zijn de gebedsportretten van twee generaties van de familie te zien: Claes Corff, zijn echtgenote Geertruid, hun zoons en drie schoonzoons die allen blootshoofds op kussens knielen. Interessant is dat deze familie daarnaast een kapel had in deze

²⁶⁰ Interessant is in dit verband het glas van de abdis Elburga van Boetzelaer in de Goudse Sint-Janskerk. De abdis knielt, evenals Van Egmond, niet voor een devotieobject. Maar de schenkersrand is daarentegen volkomen ‘compleet’. Er is geen suggestie dat er ooit een object uit verwijderd is.

²⁶¹ Houben, *Joris van Egmond (1504-1559)*, 64, 65. Zie ook: Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 222, 226; Rijksen, *Gespiegeld in Kerkeglas*, 26, 27; Zie: Van Eck en Coebergh-Surie, “Behold, a greater than Jonas is here”, 7, 8.

²⁶² Houben, *Joris van Egmond (1504-1559)*, 65. Citaat uit: A.A.J. Rijksen, ‘Veranderingen in de zeventiende eeuw krachtens gereformeerde opvatting in drie van de Goudse glazen. Gedeeltelijk herstel in de twintigste eeuw’, in: *Zuid-Hollandse studien*, 1 (1950) 40-52, 43, 51.

²⁶³ Voor de uitdrukking *The personal touch* dank ik Charlotte Dikken hartelijk. Ze gaf haar master thesis (2008) deze titel.

²⁶⁴ Evenals op andere religieuze middeleeuwse kunst zoals altaarstukken, epitafen e.d.

kerk, waarin zich een tweede gebrandschilderd glas bevond. Het is niet onwaarschijnlijk dat in deze kapel hun gebedsportretten ook op een altaarstuk waren afgebeeld.

3d.2.2. Heiligen

Het afbeelden van heiligen kan eveneens worden gezien als een *personal touch*. Ze verwijzen immers dikwijls naar de afgebeelde personen of de instelling waartoe ze behoorden, zoals een klooster. Hoewel heiligen dikwijls werden afgebeeld, staan ze niet op alle glasschenkingen. In de loop van de zestiende eeuw kwamen de heiligen op religieuze kunstobjecten immers minder vaak voor. In de periode ca. 1450-1550 kan niet van alle glazen worden achterhaald of ze wel of juist geen heiligen bevatten, vanwege de beperkte hoeveelheid gedetailleerde informatie die is te vinden. Het palet van heiligen zal dan ook waarschijnlijk veel uitgebreider zijn geweest dan was te achterhalen.

De typen van heiligen kent een grote variatie, die van gebied tot gebied verschillend is. In Vlaanderen en Brabant bijvoorbeeld worden de geportretteerden dikwijls vergezeld door hun naamheiligen, bij uitstek heiligen met een *personal touch*. Maar in de Noordelijke Nederlanden kwam dit type heiligen aanzienlijk minder vaak voor. Van Bueren merkt op dat in de literatuur ten onrechte wordt geschreven, dat in de Noordelijke Nederlanden vrijwel uitsluitend naamheiligen zouden zijn afgebeeld. Deze heiligen vormden hier slechts een klein deel van alle beschermheiligen. De overige typen heiligen die ze noemt zijn: een patroonheilige van een kerk, het klooster, de parochie of de stand waartoe men behoorde.²⁶⁵ Daarnaast behoren enige 'standaardheiligen', zoals Johannes de Doper, Johannes de Evangelist en Maria Magdalena, altijd bij bepaalde bijbelverhalen. Dikwijls werden de verschillende typen heiligen gecombineerd. Een voorbeeld hiervan is het sterk gehavende stenen altaarstuk met een voorstelling van Anna-te Drieën in de grafkapel van de domkanunnik Antonius Pot († 1500) in de Dom van Utrecht (afb. 30). De zes heiligen op dit altaarstuk bestaan uit de vier naamheiligen van de stichter en zijn familie. De overige twee heiligen zijn Martinus, de heilige van de Domkerk en de stad Utrecht en Maria Magdalena aan wie (samen met Catharina) het altaar in de grafkapel was gewijd.²⁶⁶

Uit het onderzoek blijkt dat heiligen door alle categorieën schenkers in de periode ca. 1450-1550 op hun glas werden afgebeeld. Zoals aan het begin van hoofdstuk II werd gezegd, waren er ten aanzien van de glazen gedurende deze gehele periode geen opzienbarende wijzigingen, ook niet in het afbeelden van heiligen. De politieke en religieuze turbulenties waren kennelijk niet van invloed op de iconografie. De heiligen die ik op de glazen vond zijn bij de wereldlijke schenkers: Anna te Drieën, Laurentius, Matthias, Benedictus, Clara en Maarten, Joris en Margareta. Een voorbeeld van een (niet bewaard) glas met de laatste twee heiligen is te vinden in de archieven. Hierin wordt vermeld dat het glas, dat Margaretha van York in 1494-1495 ter gedachtenis van haar echtgenoot Karel de Stoute schonk aan het clarissenklooster in Brielle, moest worden 'bescreven mitten ymagien van de crucifixen, van Sint Jorijs representerende de figure van wijlen hertoge Karel zaligher gedachten, ende van Sinte Margriten representerende de figure van mijne voors. genadige vrouwe, beyde knyelende onder de voors. ymagie van den crucifixe'.²⁶⁷ Hier is dus sprake van de naamheilige van de opdrachtgeefster en de 'lievelingsheilige' van de overleden Karel de Stoute. Laatstgenoemde vorst had een grote verering voor de heilige Joris, patroon van de adel, en stelde zelfs zijn leger en persoonlijke lijfwachten onder diens bescherming.²⁶⁸

De kerkelijke en geestelijke functionarissen werden in deze periode vergezeld van de heiligen: Martinus, Johannes de Doper, Elisabeth, Ambrosius, Margareta en Joris. Deze afgebeelde heiligen behoren steeds bij de geportretteerden en maken geen deel uit van de religieuze hoofdvoorstellingen, zoals scènes met Christus, Maria en Maria Magdalena. Interessant is dat bijvoorbeeld de Utrechtse bisschop Joris van Egmond op zijn Haarlemse glasschenking niet door de heilige Joris, maar door Sint Maarten wordt vergezeld (afb. 23). Deze heilige is de patroonheilige van de Domkerk en het bisdom Utrecht. De keuze voor Martinus past dan ook bij de opmerking van Van Bueren dat naamheiligen in het noorden

²⁶⁵ Wanneer een heilige behoort tot de instelling (bijvoorbeeld kerk of klooster) waartoe de opdrachtgever behoort, beschouw ik deze heilige als een *personal touch*. De geportretteerde is immers nauw verbonden met dit instituut. Maar als de patroonheilige tot de kerk behoort waaraan een glas werd geschonken, zie ik in veel mindere mate een *personal touch*.

²⁶⁶ Van Bueren, *Leven na de dood*, 93-97.

²⁶⁷ Damen, 'Vorstelijke vensters', 165, 166.

²⁶⁸ S. Marti, T-H Borchert en G. Keck (eds.), *Karel de Stoute. Pracht en praal in Bourgondië*, tent. cat. Deel: 'Kunst en zielenheil: Karel de Stoute (1433-1477) en Margareta van York als opdrachtgevers' (Brugge 2009) 250. Zie ook: Van Van Bueren, *Leven na de dood*, 95.

minder vaak voorkomen dan andere heiligen. Van Egmond liet overigens niet altijd heiligen afbeelden op zijn kunstschenkingen. Op het *Laurentius-drieluik* (1538-1542) van Maarten van Heemskerck (afb. 31) bijvoorbeeld, geschilderd voor de Laurentiuskerk in Alkmaar, is achter de knielende bisschop geen heilige maar de verrezen Christus weergegeven.²⁶⁹

3d.2.3. Wapenschilden

Visueel beschouwd, hebben de wapenschilden in deze periode meestal een secundaire plaats ten opzichte van de religieuze hoofdvoorstelling. Opdrachtgevers en/of geportretteerden lieten ze om meerdere redenen afbeelden: men bleef hierdoor als individu en als lid van een bepaalde familie langdurig herkenbaar. Daarnaast konden de wapenschilden het gebied tonen waarover men macht had. Binnen het brede spectrum van de middeleeuwse memoriecultuur had het afbeelden van wapenschilden dan ook een wereldse en religieuze functie tegelijk. De religieuze functie van identificatie hing nauw samen met de zorg voor het zielenheil. De geportretteerden moesten ook op lange termijn identificeerbaar blijven, zodat altijd voor hen kon worden gebeden. Deze identificatie kwam daarnaast tot stand door het regelmatig noemen van iemands naam. Op deze manier bleef een persoon onderdeel uitmaken van de middeleeuwse gemeenschap van levenden en doden.

Opvallend is Dikkens opmerking dat het afbeelden van wapenschilden waarschijnlijk onafhankelijk was van een eventueel iconografische programma van de kerk. Een dergelijk programma zou hoogstens van invloed geweest zijn op de hoeveelheid wapenschilden in een glas.²⁷⁰

In mijn onderzoek trof ik bij alle categorieën schenkers het gebruik van wapenschilden op de glazen aan. De behoefte om zich op deze manier te identificeren en/of te legitimeren was kennelijk onder zowel de wereldlijke opdrachtgevers als kerkelijk functionarissen groot. Hierbij is nauwelijks onderscheid te zien tussen de diverse maatschappelijke (boven)lagen. De wereldlijke schenkers bestonden uit: vorsten, adel, stadsbestuurders en individuele burgemeestersfamilies. Kerkelijke en geestelijke functionarissen waren: bisschoppen, een domproost, een abt en een vicecurieit. Opvallend is dat de kerkelijke schenkers dikwijls zijn te herkennen aan bijvoorbeeld een mijter die hun persoonlijke wapen dekt.

Een voorbeeld van een vorstelijke glasschenking met wapenschilden is het eerder genoemde glas dat Margaretha van York in 1494-1595 doneerde aan het clarissenklooster in Brielle. Op dit glas is de combinatie van de religieuze gedachtenis en het wereldse aspect van het tonen van heerserschap over bepaalde gebieden duidelijk aan de orde. Volgend op de bovengenoemde tekst over de heiligen die moesten worden afgebeeld op dit glas, wordt in de archieven vermeld: 'Ende es 't selve gelas onder bescreven ende gearmoyeert mitten wapenen van Bourgoengen ende van Engellant.'²⁷¹ Hieruit blijkt dat Margareta van York zowel haar verbondenheid met het Bourgondische rijk als haar verwantschap met het Engelse koningshuis wilde laten zien. Als Engelse prinses vervulde ze een duidelijke rol in het Bourgondische Huis. Na de dood van haar echtgenoot Karel de Stoute volgde diens negentienjarige dochter uit een eerder huwelijk, Maria van Bourgondië, haar vader op. Margareta ondersteunde haar stiefdochter bij diens politieke verantwoordelijkheden, waar deze nauwelijks op was voorbereid. Ook had Margareta invloed op het gestand doen van de huwelijksbelofte aan Maximiliaan I van Oostenrijk, die Karel namens Maria had gedaan. Toen Maria in 1482 op jonge leeftijd stierf, was de zesendertigjarige Margareta ook betrokken bij het regentschap van Maria's weduwnaar Maximiliaan van Oostenrijk over de minderjarige zoon Filips de Schone.²⁷²

Zoals eerder gezegd is op de glazen van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten veelvuldig gebruik gemaakt van heraldiek om de vorstelijke aanspraken te legitimeren.²⁷³ Bourgondische vorsten waren meesters in visuele communicatie. Onderdeel hiervan was het effectief toepassen van heraldische wapens. Het tonen van wapenschilden die betrekking hadden op de familie en de territoriale bezittingen straalde de kracht van de dynastie uit. Op een tekening van Van Buchel van het glas van (waarschijnlijk) Filips de Goede en Karel de Stoute in de Oude Kerk in Amsterdam is bijvoorbeeld duidelijk te zien dat er zeventien wapenschilden waren afgebeeld, acht aan weerszijden en één in het midden. De vier

²⁶⁹ I. Veldman, 'Een monument in de Alkmaarse geschiedenis. Het Laurentius-drieluik van Maarten van Heemskerck', in: J. Drewes e.a. (eds.), *Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens* (Hilversum 1996) 203-228, 208, 210, 217; Alkmaar behoorde tot het diocesis Utrecht.

²⁷⁰ Van Bueren, *Leven na de dood*, 92; Dikken, *The Personal Touch*, 18, 19.

²⁷¹ Damen, 'Vorstelijke vensters', 165, 166.

²⁷² Blockmans, 'Margareta van York', 43.

²⁷³ Damen, 'Heraldiek en politiek', 3.

familiewapens op het glas waren van de grootouders van Filips de Goede afkomstig. Deze grootouders waren de grondleggers van verbinding van het Bourgondische en Beierse Huis.²⁷⁴ De grootouders van vaders zijde waren hertog Filips de Stoute (1342-1404), zoon van koning Jan II van Frankrijk, en zijn echtgenote Margareta van Male, erfdochter van het graafschap Vlaanderen, die hij in 1369 huwde. Van moeders zijde waren Albrecht II van Beieren die in 1353 met Margareta van Brieg trouwde Filips' grootouders. De verwevenheid van de Bourgondische en Beierse gebiedsdelen was compleet doordat de echtgenotes van Filips de Stoute en Albrecht van Beieren elkaars zusters waren.²⁷⁵ Met het afbeelden van de wapenschilden van deze vier grootouders legitimeerde Filips de Goede zijn recht om over deze gebieden te regeren.²⁷⁶ Hoewel niet in de Noordelijke Nederlanden gelegen, is het interessant om te zien hoe zeer de Habsburgs-Bourgondische vorsten belang hechtten aan hun legitimatie. Aan de Sint-Romboutskathedraal in Mechelen bijvoorbeeld werd in 1516 door Maximiliaan van Oostenrijk en zijn kleinzoon Karel V een glas geschonken met nog meer verwijzingen dan op het glas van Filips de Goede. Op de Mechelse donatie werden hun stamboom en bezittingen weergegeven door maar liefst veertig portretten en tachtig wapenschilden.²⁷⁷

Ook kwam het voor dat de donoren glazen schonken waarop uitsluitend wapenschilden werden afgebeeld. De Habsburgs-Bourgondische vorsten bijvoorbeeld schonken zowel glazen met 'secundaire' wapenschilden, als glazen waarop alleen hun wapenschilden waren te zien.²⁷⁸ In het eerste geval maken de wapenschilden bijvoorbeeld deel uit van de schenkersrand. In het tweede geval is er uitsluitend een wapenschild afgebeeld op het glas.

Kerkelijke en geestelijke functionarissen lieten dikwijls een mijter of kardinaalshoed boven hun familiewapens afbeelden. Hiermee gaven ze aan dat ze de geestelijke tak van hun familie vormden. Een voorbeeld uit deze periode is het glas (1515-1543?) van de Leuvense abt Ambrosius van Engelen aan het klooster Sint-Catharinadal in Breda. Op deze glasschenking dekt een mijter zijn familiewapen.²⁷⁹

3d.2.4. Bijwerk/symbolen

Het bijwerk op de glazen is ook een vorm van een *personal touch*, omdat het over het algemeen een symbolische waarde had voor de opdrachtgevers. Daarnaast kon het bijwerk een status verhogende uitstraling hebben. In de periode ca. 1450-1550 heb ik echter in dat opzicht niet veel kunnen achterhalen. De reden is, dat weinig glazen uit deze tijd bewaard zijn gebleven. Ook vermelden de archieven zelden hoe het bijwerk er uit zag. Het is de vraag of het gebrek aan vermeldingen in de archieven betekent, dat de kunstenaars min of meer vrij werden gelaten in hun keuzes voor bijwerk. Als de opdrachtgevers precieze instructies hadden gegeven, was dit immers wellicht opgenomen in de contracten. Maar vanaf de volgende periode kan beduidend meer over het bijwerk worden gezegd.

Van twee typen opdrachtgevers uit deze periode heb ik de details van het bijwerk kunnen vinden: een wereldlijke vorst en twee kerkelijke functionarissen. De vorstelijke glasdonatie betreft het bewaarde glas dat Karel V in 1547 aan de Sint-Jacobskerk in 's Gravenhage schonk (afb. 22). Naast een grootse renaissance architectuur zijn op dit glas de regalia, helm en handschoenen van de keizer afgebeeld. Al deze elementen hebben een statusbevestigende effect. Renaissance elementen kwamen veelvuldig voor op kunstwerken van de Habsburgs-Bourgondische vorsten. Vooral de triomfboog was een geliefd element voor hen, omdat deze een verwijzing vormde naar de Romeinse oudheid. Met deze niet mis te verstane beeldtaal toonden de vorsten hun verbondenheid met de Romeinse keizers. De renaissance elementen waren overigens niet alleen op kunstwerken te zien. De vorsten reden bij blijde inkomsten daadwerkelijk onder een, meestal tijdelijk opgerichte, Romeinse boog door.²⁸⁰

²⁷⁴ Damen, 'Heraldiek en politiek', 8-11.

²⁷⁵ Damen, 'Heraldiek en politiek', 9.

²⁷⁶ Opmerkelijk is dat (vijf generaties na Filips de Goede) Filips II het bij zijn glasdonatie aan Gouda niet (meer) nodig vond zo veel wapenschilden af te laten beelden. Op dit glas volstaan twee complex samengestelde wapenschilden van de vorst en zijn echtgenote Mary Tudor.

²⁷⁷ Damen, 'Heraldiek en politiek', 12.

²⁷⁸ Damen, 'Vorstelijke vensters', 194, 195; Damen, 'Een vorst van glas', 95-99.

²⁷⁹ De Jongh, e.a., 1. *De Zutphense glasvondst*, 2. *Gebrandschilderd glas in Nederland van voor 1600*, 17; Van Engelen was abt van het klooster 't Park in Leuven.

²⁸⁰ Bob van den Boogert, *Habsburgs hofmecenat en de introductie van de Italiaanse Hoogrenaissance in de Lage Landen* (Amsterdam 1998) 36, 37, 70, 71, 74-77.

Op de schenking (ca. 1541) van de Utrechtse bisschop Joris van Egmond aan de Sint-Bavokerk in Haarlem (afb. 23) is eveneens een renaissancestijl architectuur met zuilen en bogen te zien. Van Egmond, die tot de hoge adel behoorde, doet in dit opzicht niet onder voor Karel V. Verder bevat het glas bijwerk met een hoge christelijke symboolwaarde: vrouwen met lijdenswerktuigen, een pelikaan die zijn borst doorboort, een hond en verder enige putti.²⁸¹ Veel eenvoudiger is het bijwerk op de glasschenking van abt van Engelen aan het klooster Sint-Catharinadal in Breda. Voor zover we weten is hierop slechts een engel als schildhouder afgebeeld. Deze figuur is een opvallende combinatie van een verwijzing naar zowel de familienaam van de abt als zijn religieuze achtergrond.

3d.2.5. Teksten

Ook voor de teksten op glazen uit deze periode geldt dat ik niet veel heb kunnen achterhalen. Wel is opmerkelijk dat van elk van de vier categorieën opdrachtgevers teksten op hun glazen werden gevonden. De meeste van deze teksten hebben in de eerste plaats een religieuze strekking. Een voorbeeld van teksten die een wereldlijke schenker liet aanbrengen, is in de eerste plaats het eerder genoemde glas van Karel V aan de Sint-Jacobskerk in 's-Gravenhage (afb. 22). Hierop is in de opengeslagen bijbel op Karels bidbank te lezen: *En el principio era la palabra* (dit is de Spaanse vertaling van de eerste woorden uit het Johannesevangelie: 'In het begin was het woord').²⁸² Zoals niet verwonderlijk is in het licht van de complexe memoriecultuur, wordt daarnaast de roem van de keizer zelf vermeld. Zijn Latijnse lijfspreuk *Plus oultre (ultra)* is verkort op het onderkleed weergegeven en verwijst naar zijn onmetelijke rijk. Onverkort luidt deze spreuk: *Montes Herculis Colun plus ultra* (Mijn rijk gaat tot de zuilen van Hercules (Gibraltar) en nog verder (tot Amerika)). Deze tekst zou zijn afgeleid van de tekst die de Griekse held Heracles (Latijn: Hercules) volgens de overlevering had laten aanbrengen op de 'Zuilen van Hercules', aan weerszijden van de Straat van Gibraltar. Hiermee meende Hercules het einde van de wereld te markeren. Karel V liet met zijn variant op deze tekst zien, dat wereld van de Habsburgse vorsten aanmerkelijk groter was.

Het tweede voorbeeld van glasteksten van wereldlijke opdrachtgevers zijn de bovengenoemde glasschenkingen van het Kaas- en Broodvolk (afb. 25). Deze glazen die voor straf moesten worden geplaatst, hebben als tekst: 'Anno 1492 drie dagen in Mei sloegen de Casenbroots de poorten van Haerlem op ende Claes van Ruyven van Haerlem doot'.²⁸³ Misschien is het een typisch twintigste-eeuwse overweging, maar ik vraag me af of het Kaas- en Broodvolk met deze summere *matter of fact*-mededeling aan gaf dat het weinig spijt had van de daad. Misschien gebruikten ze de tekst om duidelijk te maken, dat het zielenheil van de vermoorde Claes van Ruyven hen niet dagelijks aan het hart ging. Hoe dan ook is het mijns inziens een interessant voorbeeld van het vanzelfsprekende, onontkoombare karakter van de zorg om het zielenheil. Hiermee bedoel ik, dat de zorg voor het zielenheil zelfs aan de orde was als er bij de schenkers geen gevoelens van verbondenheid bestonden. Ook dan werd een memorie-glas, in dit geval onder dwang, geheel volgens de normen van het gedenken uitgevoerd.

Van de kerkelijke functionarissen is uit het onderzoek slechts één voorbeeld bekend: het glas dat bisschop Joris van Egmond aan de Sint-Bavokerk in Haarlem heeft gedoneerd (afb. 23). Net als Karel V, liet ook hij zijn persoonlijke motto op de glazen aanbrengen. In de onderrand is op dit glas in tweevoud een deel van Van Egmonds levensspreuk '*Exerce Pietatem* (Beoefen de vroomheid) te lezen. Zoals van een bisschop mag worden verwacht heeft zijn levensspreuk een religieus karakter.²⁸⁴ Het verbaast dat op de tekening van dit glas hetzelfde devies twee maal wordt geschreven. Eerder zou verwacht kunnen worden, dat op een van beide tekstvelden het eerste gedeelte van zijn devies, *Aperis manem* (Gij opent Uw hand), zou staan. Op de Goudse glasschenking die de bisschop in de volgende periode deed, staat immers het gehele devies bijeen geschreven: *Aperis manem. Exerce Pietatem* (Respectievelijk Ps. 145:16 en Tim. 4:7).

Samenvattend kan worden gesteld dat teksten vooral religieus van aard waren, hetgeen niet verwonderlijk is omdat de schenkingen dikwijls verband hielden met de zorg oor het zielenheil. Daarnaast

²⁸¹ Kloek e.a., *Kunst voor de Beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580. De eeuw van de beeldenstorm* ('s Gravenhage 1986) 80 (afb. 127).

²⁸² Johannes 1.1. Zie ook: Van den Boogert, *Habsburgs hofmecenat*, 82.

²⁸³ Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel I. Aalsmeer tot Amsterdam (Nieuwe Kerk)* (Utrecht 1928-1931) 24; Noordegraaf, 'Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens', 77; Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 9.

²⁸⁴ Houben, *Joris van Egmond (1504-1559)*, 64, 65.

blijkt de vorst vooral aandacht te besteden aan het etaleren van zijn wereldse macht. Ook lijken de schenkers graag hun persoonlijke motto op de glazen te tonen.

4. Samenvatting periode ca. 1450-1550

De achterhaalde glasschenkingen uit de periode ca. 1450-1550 werden gedaan aan kerken in de gewesten Holland, Zeeland, Brabant en Utrecht en Gelre. Dit wil niet zeggen dat in deze periode in de overige Noord-Nederlandse gewesten geen glazen werden geschenken, maar ik heb ze in mijn onderzoek niet aangetroffen. Ook kan ik geen zekere uitspraken doen over de onderlinge verhoudingen van de schenkingen binnen de gewesten.

De kwestie van hiërarchie is ingewikkeld in deze periode, omdat de complexe memoriecultuur hierbij een rol speelde: de uitstraling van status was belangrijk en daarnaast de zorg voor het zielenheil. Tegelijkertijd bestonden er restricties ten aanzien van de plaatsingsmogelijkheden. Waren bijvoorbeeld de plaatsen in de buurt van het hoogaltaar nog beschikbaar? Moest het glas passen in een iconografisch programma? Hoe groot was de macht van de kerkmeesters?

Zowel wereldlijke personen als kerkelijke en geestelijke functionarissen hebben in deze periode glazen gedoneerd aan kerken. Het is belangrijk om daarbij te onderscheiden dat de opdrachtgever niet in alle gevallen dezelfde persoon is als de geportretteerde. Het merendeel van de wereldlijke (meestal individuele) schenkers in deze periode behoorde tot de hoogste kringen van de samenleving. In de eerste plaats zijn dat de vorsten of de landvoogdes uit het Bourgondisch-Habsburgse Huis, daarnaast de stadhouders en overige leden van de hoge adel.

Opvallend is dat de groeperingen van wereldlijke opdrachtgevers in deze periode een bredere samenstelling van donoren laten zien, dan de hierboven genoemde individuele schenkers uit de allerhoogste kringen. De wereldlijke groeperingen bestonden meestal uit verschillende leden van de burgerij, zoals stadsbesturen, burgemeesters met echtgenotes en familie, een broederschap/gilde, een brouwersechtpaar en de gezamenlijke inwoners van Kennemerland en West-Friesland. Ten aanzien van kerkelijke of geestelijke functionarissen die glazen doneerden laten de onderzoekstabellen vooral individuele donoren en slecht een enkele groepering van kanunniken zien. Ik vond twee Utrechtse bisschoppen, een Utrechtse domproost (tevens lijfarts van Karel de Stoute), een Leuvense abt en een Alkmaarse vicecurieit. Opvallend is, dat ik geen individuele kanunnik aantrof in deze periode.

Aan het schenken van glazen lagen meerdere motivaties ten grondslag. Deze hadden in de eerste instantie een praktisch karakter: de (her)bouw of verbouwing van een kerk. Kerkmeesters benaderden potentiële wereldlijke of kerkelijke donoren met de vraag of ze een glas wilden schenken. Maar onderliggend hadden de motivaties een complexer karakter, dan het inwilligen van een praktisch verzoek om een bijdrage te leveren aan de (her)bouw van een kerk. Zoals in hoofdstuk I werd beschreven, bestond deze complexiteit uit aspecten die met het gehele maatschappelijke en religieuze leven samenhangen. Deze aspecten bij elkaar vormen de middeleeuwse memoriecultuur. In deze periode was de memoriecultuur een vanzelfsprekendheid voor iedereen, van de allerhoogste tot de meer eenvoudige kringen. Een voorbeeld van de veelzijdigheid van de memoriecultuur zijn de Bourgondisch-Habsburgse glasschenkingen: tegelijkertijd met de zorg voor het zielenheil liet bijvoorbeeld keizer Maximiliaan zich eveneens van een wereldse kant zien. De glazen van deze vorst samen met zijn zoon Filips de Schone en kleinzoon Karel V hadden tot doel de vorsten te legitimeren als wettige heersers over de Nederlanden. Dat ze op hun glas ook als devoot werden weergegeven is niet meer dan vanzelfsprekend in de memoriecultuur.

De iconografie bevat in het kader van de memoriefunctie van de glazen religieuze onderwerpen. Voor zover te achterhalen zijn deze dan ook op de schenkingen van alle categorieën van opdrachtgevers in deze periode te vinden. Dikwijls hadden de opdrachtgevers hierin geen vrije keuze, omdat hun glas in een bepaald beeldprogramma was opgenomen. In deze periode zijn alle gevonden religieuze voorstellingen afkomstig uit het Nieuwe Testament. Daarnaast werd de Heilige Drie-eenheid afgebeeld, die elementen uit zowel het Oude als Nieuwe Testament bevat.

In mijn onderzoek trof ik bij de glasschenkingen van alle categorieën schenkers gebedsportretten aan. De geportretteerden knielen in het schenkersgedeelte dicht bij de religieuze voorstelling. Meestal heffen ze de blik naar deze scène. Ook werden de geportretteerden uit alle categorieën dikwijls vergezeld van diverse typen heiligen. In loop 16e eeuw werden de heiligen echter soms achterwege gelaten.

Alle categorieën schenkers lieten wapenschilden op hun glazen afbeelden. Ze kunnen deel uitmaken van de schenkersrand. Maar ook komt het voor dat er uitsluitend een wapenschild is afgebeeld op de glasschenking.

De teksten op de glazen waren vooral religieus van aard, hetgeen niet verwonderlijk is vanwege de zorg voor het zielenheil. Daarnaast blijken vooral de vorsten aandacht te besteden aan het etaleren van wereldse macht. Ook lijken de schenkers graag hun persoonlijke motto veel op de glazen te tonen.

Gedurende de gehele periode ca. 1450-1550 vond ik geen opzienbarende wijzigingen in de categorieën opdrachtgevers of de iconografie. De politieke en religieuze turbulenties zijn kennelijk niet van invloed geweest op het doneren van glazen.

B. 1550-1580

1. Politieke en religieuze context

Evenals in de vorige periode (ca.1450-1550) waren ook nu de politieke en religieuze ontwikkelingen met elkaar verbonden. De verwevenheid was in de periode 1550-1580 echter zo groot, dat ik er voor heb gekozen om beide ontwikkelingen tegelijkertijd te beschrijven en niet in twee afzonderlijke gedeelten. Deze complexe periode wordt in hoofdlijnen weergegeven, zodat een globaal beeld ontstaat van de situatie waarin de opdrachtgevers zich bevonden. Na de schets van de historische context zal vervolgens, aan de hand van de onderzoekstabellen, worden beschreven hoe en in welke mate de donoren van glasschenken werden beïnvloed door deze turbulente periode.

Opmerkelijk is, dat tussen 1573 en 1580 weinig glasschenken zijn gevonden, in tegenstelling tot het tijdvak 1550-1572.²⁸⁵ Mijns inziens is de oorzaak tweeledig. In de eerste plaats gingen de meeste kerken over in gereformeerde handen en waren glasschenken met een memoriefunctie nog slechts sporadisch aan de orde. Overigens verschilde deze overgang per plaats en gewest. Daar waar een stad nog lang spaansgezind bleef, werd soms nog een memorieglas geschonken. Ook kwam het voor dat een stad heen en weer ging tussen het Spaanse bewind en dat van Willem van Oranje. Haarlem bijvoorbeeld werd in 1573 door de Spanjaarden veroverd op de Opstandelingen. Maar in 1577 kwam de stad weer terug in de handen van de aanhangers van Oranje. Een voorbeeld van een glasschenking aan de Haarlemse Sint-Bavokerk, in de periode dat dit gebouw tijdelijk weer voor de katholieke eredienst bestemd werd, is het glas van de familie Craenhals van Hottinga. Dit glas werd in de jaren zeventig van de zestiende eeuw gedoneerd en heeft een typische memorie-functie. Vanaf 1578 werd de Sint-Bavo weer gebruikt voor de gereformeerde godsdienst, dus is het glas hoogst waarschijnlijk geschonken in de jaren waarin de Sint-Bavokerk opnieuw in katholieke handen was.²⁸⁶ Hieronder volgt meer over deze glasschenking.

Ten tweede lijkt de impasse in het schenken van glazen ook te zijn veroorzaakt door de oorlogshandelingen tijdens de Opstand. De aandacht die uitging naar de Opstand en de kosten die daarmee gepaard gingen, zullen het animo voor glasdonaties hebben getemperd. Het relatief geringe aantal, door mij gevonden, glasschenken uit de periode 1573-1580 betreft vooral onderlinge donaties van steden. Deze schonken elkaar vooral glazen voor de kerken die waren beschadigd door de Spaanse troepen.

De vorige periode eindigde, politiek gezien, met het bewind van de Bourgondisch-Habsburgse vorst Karel V. Zoals eerder gezegd, regeerde hij op afstandelijke wijze over de Nederlanden. Hij woonde in Spanje en liet het bestuur over deze gebieden over aan zijn zuster Maria van Hongarije en andere buitenlanders. Prak beschrijft hoe op 25 oktober 1555 een einde kwam aan Karels regering. Leunend op de arm van zijn vertrouweling prins Willem van Oranje schreed de keizer de *Aula Magna* van het paleis op de Koudenberg in Brussel binnen om afstand te doen van de troon. Hij hield een afscheidsrede die, volgens ooggetuigen, niemand van de aanwezigen met droge ogen kon aanhoren. Karel sprak hierin over de liefde voor zijn land en de vele offers die hij had gebracht tijdens zijn veertigjarige regering. Ook vroeg hij om vergeving van zijn onbedoelde fouten en sprak de wens uit dat iedereen trouw zou zijn aan zijn opvolger. Daarmee werd de keizer, ten overstaan van de afgevaardigden van alle zeventien provinciën, opgevolgd door zijn zoon Filips II.²⁸⁷ In het licht van de latere politieke en religieuze ontwikkelingen is het interessant dat Willem van Oranje destijds een belangrijke positie aan het hof bekleedde. Hieruit blijkt dat de vorst hem vertrouwde en dat Oranje in die periode nog een medestrijder tegen de ketterij was. Ook uit de beoogde glasschenking van de prins en zijn tweede echtgenote Anna van Saksen aan de Goudse Sint-Janskerk (1562-1565) (afb. 32 en 32.a) blijkt, hoe zeer de prins toen nog een aanhanger van het katholieke geloof was. Over deze glasdonatie en haar functie in de memoriecultuur zal straks meer worden gezegd.

Wat de religieuze situatie in deze periode betreft: de problemen met de gereformeerden, die in de vorige periode (ca. 1450-1550) waren ontstaan, gingen onverminderd verder. In steden als Gent, Brugge en Antwerpen waren de kettters niet veilig. Dit had tot gevolg dat veel gereformeerden vluchtten naar het

---

²⁸⁵ Zie voor het Noorder- en Zuiderkwartier van het gewest Holland: G.J. Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland. 1572-1800. Een inventarisatie* (Leiden 2002) 79-85.

²⁸⁶ Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 218.

²⁸⁷ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 7; H. Martin (pseudoniem van M. H. de Graaff), *Erasmus en zijn tijd: historische schets* (Amsterdam 1870) 193-197.

buitenland, vooral Duitsland en Engeland.²⁸⁸ Zoals hierboven opgemerkt, verschilde echter de houding van de magistraten per plaats. In de stad Amsterdam bijvoorbeeld werden vanaf 1553 geen doodsvonnissen meer uitgesproken tegen de ketters. Tegelijkertijd blijkt uit bijvoorbeeld de glasschenking van de Amsterdamse vroedschap in 1554 dat dit college zichzelf als goed katholiek wilde profileren. Hieronder wordt hun glasschenking aan de Oude Kerk beschreven die, qua religieuze voorstelling en de aanwezigheid van heiligen, geheel in de katholieke traditie staat.

In 1559, vier jaar na zijn troonsbestijging, liet Filips het bestuur van de Nederlanden over aan zijn vertegenwoordiging en vertrok met een groot deel van zijn troepen definitief naar Spanje. Voor zijn vertrek nam de vorst in de Sint-Bavokerk in Gent afscheid van de edelen en de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal. Bij deze gelegenheid werd duidelijk gemaakt dat de gewestelijke besturen de wetten tegen de ketterij strikt in acht moesten nemen. Vervolgens schepte de vorst zich in Vlissingen in, om nooit meer voet op Nederlandse bodem te zetten.²⁸⁹ Zijn afwezigheid als heerser deed zich in veel steden in feite al eerder voor dan vanaf 1559. De stad Gouda bijvoorbeeld heeft Filips nog nooit binnen haar stadsmuren ontvangen, ook niet tijdens zijn rondreis in 1549 als kroonprins door de Nederlanden. Niettemin bestond een nauwe betrokkenheid tussen de vorst en de stedelijke overheid. Het stadsbestuur wilde in de eerste plaats de rust en de economische welvaart aan haar ingezetenen garanderen. Hiervoor waren de magistraten afhankelijk van de privileges, die de vorst aan de stad verleende. Deze bestonden in het geval van Gouda uit de toestemming om goederen naar de Zuidelijke Nederlanden te mogen exporteren. Hiertegenover stond, dat het stadsbestuur via belastingheffing mee moest betalen aan de oorlogsvoeringen van de vorst.

Glasschenkingen aan kerken droegen er toe bij dat een afwezige vorst voortdurende ‘aanwezig’ was in de stad. Met het grote glas dat Filips in 1557 doneerde aan de Sint-Janskerk (afb. 15) werd Gouda er steeds aan herinnerd, dat hij de macht had en dat loyaliteit belangrijk was voor de rust en welvaart in de stad.²⁹⁰ Dat Filips en zijn echtgenote Mary Tudor zich op het glas als zeer religieuze vorsten lieten weergeven, zal waarschijnlijk zijn bedoeld om hun geloofwaardigheid te vergroten. Een goddelijke legitimatie van vorstelijke aanspraken is immers niet nieuw. Daarnaast was een dergelijke religieuze houding een vanzelfsprekendheid in de middeleeuwse memoriecultuur.²⁹¹

Filips' halfzuster Margareta van Parma (1522-1586) werd in 1559 de nieuwe landvoogdes.²⁹² Ze werd in de eerste plaats bijgestaan door kardinaal Antoine Perrenot, heer van Granvelle (1517-1586).²⁹³ Ook werd ze geadviseerd door, onder anderen, prins Willem van Oranje (1533-1584), Lamorael, graaf van Egmont (1522-1568), Filips van Stavele, heer van Glajon (1509-1563), Karel, graaf van Berlaymont (1510-1578) en Filips van Montmorency, graaf van Horne (1524-1568). Filips behield echter vanuit Spanje het laatste woord bij alle besluiten die werden genomen in de Nederlanden. Behalve Van Berlaymont eisten de genoemde edelen al spoedig meer invloed in het centrale bestuur. Ze waren immers de hoogste leenmannen, tevens stadhouders van de vorst. Hoewel ze zelf tot de Kerk van Rome behoorden, wezen ze een al te strenge vervolging van de ketters af. Strenge straffen zouden een toenemende verharding veroorzaken, die de openbare orde in gevaar zou brengen. De weerstand van de Nederlandse bestuurders tegen Filips' ‘onbuigzame en onmenselijke politiek’ ten aanzien van de ketters groeide dan ook snel. Hiermee was de kettervervolging tot een politiek probleem geworden.²⁹⁴ De buitenlander Granvelle werd door hen beschouwd als een gevaar op politiek gebied. Hij zou te veel streven naar centralisatie en harde vervolgingen van de ketters voorstaan. In de ogen van de edelen kon zijn plaats beter worden ingenomen door leden van de Nederlandse adel. Het conflict tussen de edelen en ‘de dienstkloppende parvenu’ Granvelle was complex. Het is niet duidelijk te onderscheiden of ze Granvelle weg wilden hebben om politieke redenen of om de kettervervolgingen. Vermoedelijk zagen de edelen het eerste als onderdeel van

---

²⁸⁸ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 94; Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 18-20.

²⁸⁹ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 87.

²⁹⁰ K. Goudriaan, ‘City and Sovereign: The Pragmatic Relations between Gouda and its Monarchs Charles V and Philips II, 1549-1559’, in: W. de Groot (ed.), *The seventh Window. The King's Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 49-66, 62, 63.

²⁹¹ Voor een uitgebreide bespreking van de memoriecultuur, zie hoofdstuk I.

²⁹² Margareta was de in de Nederlanden geboren en getogen buitenechtelijke dochter van Karel V. Toen hij haar in 1529 als dochter erkende, mocht ze de naam Margareta van Oostenrijk voeren. Zie ook: Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 23.

²⁹³ Granvelle werd in 1561 door de paus tot kardinaal verheven. Zie: K. Führi, *Leven van Willem den Eersten, prins van Oranje* (Den Haag 1847) 96.

²⁹⁴ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 20.

het laatste. Toen de edelen demonstratief weigerden de vergaderingen van de Raad van State bij te wonen, riep Filips II in 1564 Granvelle terug. Dit betekende geenszins een verzachting van het beleid tegen de ketters. In een aantal brieven aan Margareta (*Brieven uit het bos van Segovia*) die de koning in oktober 1565 vanuit zijn nieuwe zomerpaleis schreef, beval hij opnieuw de wetten tegen ketters streng uit te voeren. Dit beleid had tot gevolg dat onder de Nederlandse edelen twee facties ontstonden: zij die openlijk hun afkeer toonden en zij die een afwachtende houding aannamen.²⁹⁵

Toen Granvelle weg was, bleken de staten problemen te hebben met het landsbestuur. De edelen misten de ambtelijke ervaring, die hoort bij het dagelijks bestuur. Daarnaast benoemden ze vrienden die niet altijd geschikt waren voor bestuurlijk werk. Ook bleven de financiële problemen bestaan, omdat de edelen de Staten niet konden overtuigen van de noodzaak van het doen van financiële concessies. Verder waren de edelen relatief mild voor de ketters waardoor het gereformeerde geloof zich sterk verspreidde. Overigens bleven de edelen zelf voornamelijk katholiek. Dit blijkt uit de diverse glasschenken aan de Goudse Sint-Janskerk. Het echtpaar de Ligne-van der Marck, Philippe de Ligne en Eric van Brunswijk bijvoorbeeld werden allen waarop in gebedshouding zijn afgebeeld.

Deze gang van zaken was tegen de zin van Filips en daarom verbood hij in 1565 verdere bijeenkomsten van de Staten-Generaal.²⁹⁶ Al snel na zijn vertrek werd het op grote schaal onrustiger in de Nederlanden, zowel bij groepen als individuen. De onvrede bestond uit een aantal zaken. Ten eerste heerste er kritiek op de intolerantie ten aanzien van de religie. Ten tweede hadden velen geen vertrouwen in de aanstellingen van nieuwe bestuurders die als 'jaknikkers' werden beschouwd. Ook bestond de vrees dat oude privileges of financiële posities zouden worden aangetast. Verder werden de belastingen in de Nederlanden onevenredig verhoogd. Deze verzwaring hing samen met de grote druk op de Spaanse staatskas ten gevolge van de vele oorlogsvoeringen. En tenslotte werden de Spaanse troepen op veel plaatsen als bedreigend ervaren.²⁹⁷ Ook de kentering in de welvaart gedurende de jaren zestig van de zestiende eeuw heeft voor sociale onrust gezorgd. Met name de sterk gestegen graanprijzen brachten velen in moeilijkheden.²⁹⁸

Volgens Groenveld zou Filips een ontwikkeling in de richting van een algemene opstand hebben kunnen voorkomen, als hij was blijven wonen in de Nederlanden. Hij had dan een directer, koninklijk gezag hebben kunnen uitoefenen. Ik vraag me echter af, of een 'inwonende' vorst de vele Nederlanders die geen buitenlandse bestuurders verdroegen werkelijk tot rust zou hebben kunnen brengen. Hetzelfde geldt voor de degenen die vanwege het gereformeerde geloof anti-Filips waren.

In april 1566 begaf een delegatie van edelen, onder leiding van Hendrik van Brederode (1531-1568), zich naar Brussel om Margareta het befaamde Smeekschrift aan te bieden. Hierin werd verzocht de uitvoering van de ketterplakkaten te schorsen en, samen met de Staten-Generaal, een nieuwe regeling van de godsdienstkwesaties te treffen.²⁹⁹ Tijdens deze gelegenheid zou de naam Geuzen voor de opstandelingen zijn ontstaan. De legende wil dat Gilles van Berlaymont (ca. 1545-1579), evenals zijn vader Karel van Berlaymont raadsheer van de landvoogdes, de term heeft gebruikt ten aanzien van de delegatie van edelen. Hij zou tegen Margareta hebben gezegd: '*N'ayez pas peur Madame, ce ne sont que des gueux*' ('Vrees niet, Mevrouw, het zijn slechts bedelaars'). De Atrechtse jurist Pontus Payen vermeldt in zijn geschriften dat Van Brederode vervolgens bij een feestelijke maaltijd heeft gezegd: 'Goed, als wij dan geuzen zijn, laten we dan ook maar bedelzakken dragen en uit bedelnappen drinken.' Payen schrijft dat, toen Oranje, Egmond en Horne naderhand bij deze bijeenkomst binnen kwamen, een oorverdovend 'Leve de koning! Leve de Geuzen!' losbarstte. Ook merkt Payen op dat de edelen, in plaats van hun gebruikelijk kostbare kettingen, loden en tinnen penningen om de hals droegen met de woorden *en tout fidelles au roy, jusques à porter la besace* (Getrouw aan de koning, tot aan de bedelzak toe).³⁰⁰ De tekst op deze penning van de 'Orde der Geuzen' toont aan dat de edelen in dit stadium de Nederlanden nog steeds niet los zagen van het bestuur van Filips II.

²⁹⁵ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 87-90; Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 10, 11, 25, 27, 31-34.

²⁹⁶ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 29, 30; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 89.

²⁹⁷ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 87.

²⁹⁸ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 94, Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 15, 16.

²⁹⁹ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 32.

³⁰⁰ Van Stipriaan, *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 23-25. De auteur citeert uit: Pontus Payen, *Mémoires de la guerre civile aux Pays-Bas et discours sur ce qui c'est passé en la ville d'Arras en 1577 et 1578*. Deze geschriften zijn in 1861 uitgegeven door A. Henne op last van de Société de l'Histoire de Belgique à Bruxelles; M. Dierickx, 'De eerste jaren van Filips de Schone', in: J.A. van Houtte, e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 4, *De Bourgondisch-Habsburgse monarchie 1477-1567* (Utrecht 1952) 305-349, 339, 340.

Onder invloed van Willem van Oranje, zegde Margareta in doelbewust vage formuleringen matiging van de inquisitie toe. Dit is niet verwonderlijk voor een vorstin die in 1562 een groot glas aan de Goudse Sint-Janskerk had gedoneerd (afb. 33), waarop ze zich niet alleen als machtig vorst legitimeert. De tekst op dit glas vermeldt ook duidelijk dat Margareta zichzelf als ‘allerijverigste behoedster’ van het katholieke geloof beschouwt. Uiteindelijk zou haar houding tegenover de smeekbede van de edelen door de nadere instructies uit Spanje worden bepaald.³⁰¹ Tijdens het wachten hierop brak in augustus 1566 de Beeldenstorm los na een preek van Sebastiaan Matte in Steenvoorde (West-Vlaanderen, nu Frankrijk). Dergelijke predikers vonden het niet voldoende om het (in hun opinie) ‘zuivere Woord van God’ te verkondigen. Ze wilden ook dat alle afgoderij zou worden uitgeroeid. Tijdens de Beeldenstorm werden eerst de interieurs van kerken en kloosters in Vlaanderen vernield. Vervolgens kwamen via Antwerpen de kerken en kloosters in de noordelijke gebieden aan de beurt. Een schrijnend voorbeeld van de werkwijze van de beeldenstormers werd op 24 augustus 1566 geschreven door een van de nonnen van het klooster Mariënborg in ’s-Hertogenbosch. Ze vertelt dat ‘ze als waanzinnige mensen binnen kwamen. Ze smeten alles aan stukken, te weten drie vergulde altaarstukken van houtsnijwerk, en de zitbanken, en de kasten en al het houtwerk en alle losse voorwerpen die daar waren. Het ging vervaarlijk toe alsof ze de kerk ondersteboven wilden gooien, en alles wat hun wel aanstond hebben zij gestolen en weggedragen. En toen ze daar niets meer te doen hadden, kwamen ze naar het zusterkoor en daar smeten ze mooie stukken kapot en ook veel boeken. Ze namen de sluiers en mantels mee’.³⁰² Uit het verdere relaas blijkt dat ook veel huisraad en voedsel werd gestolen, hetgeen overeenkomt met de opmerkingen van Woltjer, die dergelijke vernielingen en diefstal aan twee oorzaken toeschrijft: naast het felle calvinisme van een aantal predikers, dat hij als de belangrijkste aanzet beschouwt, noemt hij ook de sociale spanningen.³⁰³ Het is dus waarschijnlijk dat deze plunderingen van huisraad en voedsel mede voortkwamen uit armoede.

Overigens is het niet zo dat tijdens de Beeldenstorm alle kerken op gelijke wijze werden geplunderd. Afhankelijk van bijvoorbeeld het stadsbestuur werden kerken ook wel ontzien. Opvallend is dat de glazen in veel gevallen zijn bewaard. De vraag is of dit te maken had met een bepaalde tolerantie of met het simpele feit, dat bij vernieling weer en wind vrij spel hadden. En nieuwe glazen zijn immers een kostbare aangelegenheid. Ook andere kunst dan glazen werd niet altijd vernield of gestolen. Veel schilderijen bijvoorbeeld die in slechte staat verkeerden, verdwenen eerder door gebrek aan onderhoud dan door de Beeldenstorm.³⁰⁴

Margareta wilde de Beeldenstorm neerslaan maar was hierin afhankelijk van Oranje, Egmond en Horne. Deze edelen weigerden echter mee te werken aan de terugkeer naar de oude situatie, waarbij geen ruimte werd gelaten voor het gereformeerde geloof. In augustus 1566, tijdens de Beeldenstorm, sloot Margareta van Parma een overeenkomst met Willem van Oranje en zijn factie, het zogeheten Akkoord. In deze overeenkomst werd van de landvoogdes geëist dat ze geen harde maatregelen tegen de ketters zou nemen en dat beide geloofsrichtingen naast elkaar mochten bestaan. Oranje en de andere edelen voerden reeds een beleid in de gebieden waarover ze stadhouder waren, dat in feite neer kwam op godsdienstvrijheid.³⁰⁵ Zowel katholieken als gereformeerden hadden de verplichting om verdraagzaam naast elkaar te bestaan. De prins was er tijdens zijn binnenkomst in Antwerpen dan ook niet van gediend, dat de bevolking die met vele duizenden langs de weg stond, *Vive les Gueux* (Leve de Geuzen) riep. Jacob van Wesembeke, stadspensionaris van Antwerpen schrijft op 13 juli 1566 dat ‘de prins het niet goed opnam en dat hij de roepers vele keren berispte, zowel met woorden als gebaren. En dat hij soms dreigde dat hij het hen af zou leren om zo te roepen’.³⁰⁶ Oranje liet in Antwerpen, waar hij gouverneur was, drie beeldenstormers terecht stellen. Gezien de gematigdheid van de prins lijkt het me niet onwaarschijnlijk dat deze executies eerder op grond van vernielzucht en plunderingen dan vanwege religieuze motieven zijn uitgevoerd. Het herstellen van het katholicisme door de prins en de zijnen betekende immers niet, dat elke ketter moest worden terecht gesteld. Ze wilden om humanitaire en politieke redenen juist milder tegen hen optreden. In deze tijd werden ketters vooral nog gezien als deerniswekkende en misleide mensen.³⁰⁷

³⁰¹ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 91; Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 32.

³⁰² Van Stipriaan, *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 30-32.

³⁰³ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 33, 34.

³⁰⁴ S.A.C. Dudok van Heel, ‘Een kooplieden-patriciaat kijkt ons aan’, in: Kistenmaker en Jonker (eds.), *De smaak van de elite*, 19-39, 36, 37.

³⁰⁵ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 98, 99.

³⁰⁶ Van Stipriaan, *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 27, 28.

³⁰⁷ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 28.

Maar ondanks de pogingen tot het instellen en handhaven van godsdienstvrijheid bleven de onlusten op grote schaal bestaan in de Nederlanden. Hierop stuurde Margareta de Spaanse troepen naar de opstandelingen.³⁰⁸ Van Spaanse zijde werd nu een hardere lijn ingezet. Filips II verving de landvoogdes door Fernando Álvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582). In mei 1567 arriveerde de hertog in de Nederlanden met een groot bezettingsleger, dat in 1572 inmiddels was uitgegroeid tot 67.259 man. Het leger bezorgde ook in deze periode de bevolking grote overlast. Daarnaast hief Alva extreem hoge belastingen (de tiende, twintigste en honderdste penning), omdat volgens Filips de Nederlanden zichzelf moesten gaan bedruipen, in plaats van aangewezen te zijn op de Spaans financiën. Deze maatregelen stuitten op groot verzet vanwege de bestuurlijke rechtsongeldigheid en het in gevaar brengen van de Nederlandse concurrentiepositie.³⁰⁹ In feite kwam het er op neer dat de Nederlanden de troepen moesten betalen, die hen onderdrukten. Circa vier maanden na zijn aankomst richtte Alva een speciale rechtbank, de Raad van Beroerten, op om ordeverstoorers te berechten. Vanwege de vele doodvonnissen werd de Raad ook wel de Bloedraad, genoemd.³¹⁰ Van de circa elfhonderd terechtgestelden en de negenduizend bij verstek veroordeelden werden alle goederen verbeurd verklaard.³¹¹ De verdachten, die uit alle lagen van de bevolking afkomstig waren, werden beschuldigd van vernielingen in de kerken en ongehoorzaamheid aan de koning. Ook gereformeerde predikanten en leden van consistories werden opgepakt. Hoewel Egmond en Horne katholiek waren en in principe trouw aan de koning, werden ze beschuldigd van hoogverraad. In juni 1568 werden deze edelen vervolgens op de Grote Markt in Brussel onthoofd. Interessant is de opmerking van Woltjer die schrijft dat de veroordeling van Egmond en Horne, alsmede de hele Raad van Beroerten 'een blunder' van Alva kan worden genoemd. Hij schrijft dat het verstandiger van Alva was geweest om de brede groepen van de oorspronkelijk gematigde katholieken aan zich te binden. Dezen waren na de Beeldenstorm, uit afkeer van het gebeurde, immers loyaler en conservatiever geworden. Maar de afschuw over de veroordeling van Egmond en Horne bewerkte juist een verwijdering.³¹²

Oranje, wiens bezittingen eveneens verbeurd werden verklaard, week uit naar het voorouderlijk slot in het Duitse Dillenburg. Vanaf dat moment radicaliseerde de oppositie.³¹³ De prins en zijn broer Lodewijk van Nassau (1538-1474) bleken vervolgens weinig succesvol te zijn in hun militaire acties om de Nederlanden te bevrijden van Alva. Beiden zochten aansluiting bij de in 1571 opgerichte Nederduits Hervormde Kerk, die bestond uit uitgeweken orthodoxe calvinisten. Problematisch was overigens dat Oranje een uitgesproken vrijdenker was en in zijn opvattingen niet thuis hoorde bij het orthodoxe calvinisme. Ook bestond contact met de Franse Hugenoten die onder leiding stonden van Gaspar de Coligny, heer van Châtillon (1519-1572).³¹⁴ Kortstondig leek het of er een vorm van vrede was. Het verzet in de Nederlanden verminderde in deze tijd en voor een deel trokken de opstandelingen zich terug naar Duitsland, Engeland en naar zee.³¹⁵

Mensen met gematigde opvattingen op politiek en religieus gebied, zoals de prins van Oranje, konden de tegenstellingen in deze tijd blijkbaar niet verzoenen. Uiteindelijk werden de gematigden door de militante radicalen gedwongen om partij te kiezen.³¹⁶ Niet alle gewesten stonden politiek en religieus gezien overigens op één lijn: in 1574 sloten Holland en Zeeland een onderlinge unie met een eigen bestuurscollege. Dit was een revolutionaire beslissing, die buiten de koning om werd genomen.³¹⁷ In deze twee gewesten domineerden de radicalen, een harde kern van gereformeerden die geen eenheid vormden. Oranje kreeg de leiding van de unie, wat onder meer betekende dat hij aan het hoofd stond van een grote groep gereformeerde *hardliners*. Het moet voor de tolerante prins een twijfelachtige eer zijn geweest, om steeds meer als leider van de Calvinisten te zijn beschouwd. Hij had geenszins de behoefte om op één lijn te worden gesteld met de gereformeerde zaak. Zelfs stelde Oranje dat het felle calvinisme tot 'de

³⁰⁸ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 99.

³⁰⁹ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 105, 106.

³¹⁰ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 16, 17.

³¹¹ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 103, 104; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 17.

³¹² Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 42.

³¹³ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 99.

³¹⁴ In 1583 trouwde Willem van Oranje met Louise de Coligny (1555-1620), dochter van Gaspar de Coligny. Hun zoon Frederik Hendrik werd in 1584 geboren.

³¹⁵ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 108-110; Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 48.

³¹⁶ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 140.

³¹⁷ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 121, 122.

ondergang van heel dit land' zou leiden.³¹⁸ Maar, zoals hierboven meermalen gezegd, de manier waarop politiek en religie waren verstrengeld, was in deze tijd een onontkoombaar fenomeen.

In de overige gewesten wisten de gematigden juist de overhand te krijgen, maar ook zij vormden geen eenheid. Edelen bestreden elkaar en voorstanders en tegenstanders van centralisatie gaven blijk van hun verschillende opvattingen. Daarnaast bestonden op religieus gebied zowel overtuigde katholieken als gereformeerde aarzelaars. Maar wat al deze verschillende groeperingen in de overige gewesten verbond, was de idee dat gematigdheid op politiek en religieus gebied een algehele anarchie kon voorkomen.³¹⁹

Politiek gezien was het opmerkelijk dat de bovengenoemde Geuzen, die vanaf 1572 als eersten in naam van de prins een aantal Nederlandse steden binnenvielen, in lang niet alle plaatsen met open armen werden verwelkomd. In de steden waar een sterke magistraat bestond en de verdeeldheid binnen de stad beperkt was gebleven, lukte het de Geuzen niet om de stad 'voor de prins' in te nemen.³²⁰ De beroemde inname van Den Brielle op 1 april 1572 is vooral een toevalstreffer geweest, omdat de Geuzen door een storm op zee werden teruggeblazen naar de kust.³²¹ Van een vrijwillige overgave van de bevolking was bij deze gebeurtenis allerminst sprake. De Geuzenleider, de militante calvinist Willem II van der Marck, heer van Lumey (1542-1578), had immers een grove aanpak. Hij was berucht om zijn wrede optreden tegen de katholieke geestelijken en daarnaast om zijn vernielzucht ten aanzien van hun kerken en kloosters. In dit opzicht handelde Lumey bepaald niet in de geest van de prins. Deze had hem immers opgedragen zowel katholieken als gereformeerden te beschermen en geen katholieke bezittingen te beschadigen. Tenslotte was Oranje genooddaakt hem in 1573 gevangen te zetten.³²²

De koning had inmiddels de zelfstandige vergadering van de Staten verboden. Niettemin riepen de radicalen op 19 juli 1572 in Dordrecht een 'vrije vergadering der gewestelijke Staten' bijeen waarbij een eigen recht op beslissingen werd geclaimd. Het organiseren van deze vergadering was een revolutionaire daad, omdat voorheen alleen de Hollandse graaf, koning Filips II of zijn stadhouder een dergelijke vergadering mochten organiseren. Eveneens revolutionair was de benoeming van de verbannen prins Willem van Oranje als stadhouder over Holland, Zeeland en Utrecht en daarnaast het uitroepen van de vrijheid van godsdienst. Dit laatste punt werd in 1573 echter niet gedaan, doordat de katholieken als staatsvijandige bondgenoten van de Spaanse hertog van Alva werden beschouwd. Vrijheid van godsdienst werd hen daarom niet meer gegund. Voor de katholieken was deze gedachte pijnlijk. Ze hadden immers, evenals de gereformeerden, moeite met de rigoureuze politiek van Alva. Het verzet tegen de Spaanse politiek woog voor de katholieken dan ook zwaarder dan het feit dat de Opstand een gereformeerd karakter droeg. Met andere woorden: de religieuze tolerantie van vele katholieken voor de calvinistisch getinte Opstand voorkwam niet, dat ze als staatsgevaarlijk werden gezien.³²³

De Opstand kreeg vanaf deze tijd steeds meer een uitgesproken gereformeerd karakter. Regelmatig werd bijvoorbeeld vermeld, dat tegenslagen in de strijd een straf van God waren voor het tolereren van de (katholieke) 'afgoderij'. Deze vorm van religieuze bijgelovigheid stond daarmee in dienst van politiek opportunisme. Hoewel slechts circa drie procent van de bevolking zich officieel gereformeerd noemde, werd de gereformeerde Kerk voortaan tot de publieke Kerk uitgeroepen.³²⁴ Ook Oranje besloot nu ter kerke te gaan bij de gereformeerden. Op 13 december 1573 nam hij deel aan het Avondmaal in Dordrecht, maar het is opmerkelijk dat in geen enkel document wordt vermeld dat hij lidmaat van deze Kerk was geworden.³²⁵

Aan het einde van 1572 was het grootste gedeelte van Holland (behalve Amsterdam) en Zeeland inmiddels in handen van de Geuzen gekomen. Ook Friesland, Gelderland, Overijssel, Brabant en enkele Vlaamse steden kozen de kant van de Opstand. Overigens niet zo zeer vanwege het calvinisme maar vooral uit enthousiasme voor de persoon van de prins. Op veel plaatsen ontstonden aan de Opstand

---

³¹⁸ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 95, 132.

³¹⁹ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 120.

³²⁰ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 114; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 17; Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 49, 53.

³²¹ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 111, 114.

³²² Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 49, 55; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 111.

³²³ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 56.

³²⁴ Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 54, 55; In hoofdstuk I van mijn thesis is uitgebreider op de percentages katholieken en gereformeerden ingegaan.

³²⁵ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 115.

loyale gelegenheidscombinaties. Maar de meeste mensen kozen voor een vorm van neutraliteit en tolerantie.³²⁶

Het Spaanse antwoord op de Opstand bestond uit wrede strafexpedities tegen de steden die de Opstand hadden aangehangen. Alva en zijn zoon Fadrique (Don Frederik, 1537-1583) hielden slachtingen en plunderingen in vele Noord- en Zuid-Nederlandse steden. In Mechelen (2 oktober 1572), Zutphen (15 november 1572), Naarden (1 december 1572) en Haarlem (12 juli 1573) bijvoorbeeld werden bij elkaar opgeteld duizenden inwoners vermoord. Dit gebeurde ondanks het feit dat de stadspoorten in een aantal gevallen werden geopend voor de Spaanse troepen. Deze expedities hadden tot gevolg dat veel steden zich overgaven.³²⁷ In hoofdstuk I schreef ik dat het opmerkelijk is, dat zowel katholieke als gereformeerde inwoners van de steden door de Spaanse troepen werden vermoord. Alleen al in dit licht is het, mijns inziens, een merkwaardige aantijging geweest om alle katholieken te betichten van bondgenootschap met de Spanjaarden. Zoals eerder opgemerkt werden de kerken in deze steden door de Spanjaarden weer ingericht voor de katholieke eredienst. Tijdens een dergelijke situatie schonk bijvoorbeeld Sebastiaen Craenhals van Hottinga zijn glas aan de Sint-Bavo in Haarlem. Heel anders verging het in deze periode de gereformeerde kerken. Tussen 1573 en 1580 vond ik nauwelijks donaties aan deze kerken, wellicht door het oorlogstumult.

Filips raakte vanaf 1573 steeds meer in financiële problemen vanwege de oorlogen in de Nederlanden en tegen de Turken op de Middellandse zee. Hierdoor werd hij gedwongen om een gematigder politiek in het opstandige noorden te voeren. De *hardliner* Alva kreeg de schuld van het feit dat het Spaanse bewind tot nog toe de Opstand niet wist te onderdrukken. Daarom stelde de koning de gematigde, diplomatieke edelman Don Luis de Resquesens y Zuñiga (1528-1576) aan als Alva's opvolger. Na drie jaar overleed De Resquesens onverwacht en werd als landvoogd opgevolgd door de militante halfbroer van Filips, Don Juan van Oostenrijk (1547-1578).³²⁸ Vanaf 1577 sloot Filips een wapenstilstand in de oorlog op de Middellandse zee, waardoor hij meer troepen en geld beschikbaar kreeg voor de oorlog in de Nederlanden. De jaren van gematigdheid waren voorbij, waarin kennelijk geen oplossing was gevonden voor het Nederlandse conflict met Spanje.³²⁹

Tegen de zin van de bovengenoemde gematigden nam in deze tijd het aantal radicalen toe, vooral in de zuidelijke steden. Deze opstandelingen waren vooral afkomstig uit de middenstanders en handwerkslieden, die voor een groot deel gereformeerd waren. Het antiklerikalisme groeide en daarmee de onrust. Soldaten van de prins verstoorden bijvoorbeeld missen in een aantal kerken. Ook werden de magistraten en een aantal hoge edelen door de radicalen gewantrouwd, omdat ze tijdens het bewind van Alva in functie waren geweest. Deze opstandelingen wilden dan ook zelf meer macht verkrijgen in de stadsbesturen door bijvoorbeeld het herstellen van de gildes. Van oudsher hadden afgevaardigden van de gildes immers zitting in de stadsbesturen gehad.³³⁰

De koning en de zijnen namen vervolgens op twee manieren actie tegen de Staten-Generaal. In de eerste plaats stelde de vorst Alexander Farnese (1545-1592) aan als luitenant-generaal van de Spaanse troepen.³³¹ Hiermee werd het beleid van de landvoogd Don Juan militair versterkt. Bij de dood van Don Juan, in 1578, volgde Farnese hem vervolgens op als landvoogd. Vanaf 1579 rukte hij steeds verder op naar het noorden. Hierdoor vielen een aantal zuidelijke staten, zoals Vlaanderen en delen van Brabant, op zeer gewelddadige wijze in zijn handen. In de tweede plaats deed Filips II de prins van Oranje op 15 maart 1580 in de ban. Deze vijandige daad leidde ertoe, dat de vijandelijke gevoelens van de opstandelingen nu rechtstreeks tegen de koning was gericht en niet meer voornamelijk tegen zijn vertegenwoordigers en raadgevers.³³² Mijns inziens is dit de tweede politieke blunder, die vermoedelijk voortkwam uit het middeleeuwse Spaanse hiërarchische denken. Evenals de door Woltjer als blunderend bestempelde Alva, heeft Filips met het vogelvrij verklaren van en de daaruit voortvloeiende moord op Oranje olie op het vuur van de Opstand gegooid. Alva liet een kans liggen doordat na de Beeldenstorm veel geschrokken katholieken zich niet achter hem schaarden vanwege zijn extreme bewind. Filips liet met Oranje een leider met gematigde inzichten uit de weg ruimen, waardoor de Opstand zich verder radicaliseerde. Het is

³²⁶ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 17.

³²⁷ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 17; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 116, 117.

³²⁸ Evenals Margareta van Parma, was Don Juan een buitenechtelijk kind van Karel V. Hij werd in Regensburg geboren en opgevoed aan het Spaanse hof.

³²⁹ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 118-131.

³³⁰ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 130, 131.

³³¹ Hij was de zoon van de zoon van Margareta van Parma en Ottavio Farnese, hertog van Parma.

³³² Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 18; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 138.

politiek gezien merkwaardig dat Filips geen consequenties lijkt te hebben getrokken uit het mislukte beleid van Alva. Ik vraag me dan ook af, of persoonlijke wraakgevoelens jegens een voormalige vertrouweling van de Habsburgse familie een rol hebben gespeeld.

Een belangrijk politiek gegeven is, dat aan het einde van de onderzoeksperiode 1550-1580 de Nederlanden, na dertig jaar samen zijn, in 1579 in een noordelijk en zuidelijk deel uiteen waren gevallen. Bij de Unie van Utrecht (23 januari 1579) vormden voortaan alle noordelijke gewesten boven de grote rivieren een officieel bondgenootschap. Deze Unie kan worden beschouwd als een tegenhanger van de enige weken eerder gesloten Unie van Atrecht (6 januari 1579), waarbij de zuidelijke katholieke gewesten zich afscheidden van de noordelijke.³³³ Bij deze ontwikkelingen is het interessant om te beseffen dat dergelijke veranderingen de oppositie aanvankelijk nooit voor ogen hebben gestaan. Het los komen van de koning of de afscheiding van de zuidelijke gewesten is dan ook nooit het oorspronkelijke doel van de oppositie geweest.³³⁴ De Unie van Utrecht hield in dat de zeven noordelijke gewesten voortaan gezamenlijk optraden tegen de onhandelbare Spaanse troepen. Maar tegelijkertijd werd nog steeds het gezag van de Spaanse koning erkend.³³⁵ Op religieus gebied werd gestreefd naar gewetensvrijheid en onderlinge vrede tussen de religies. In de eerdere Unie van Utrecht (1579) was immers de vrijheid van geweten opgenomen. Ook werd als positief gebaar naar de katholieken aan kloosterlingen een alimentatie toegekend.³³⁶

Rond 1580 vond de officiële Alteratie plaats waarbij de katholieke Kerk naar de achtergrond werd gedrongen en het gereformeerde geloof de publieke Kerk werd. De meeste stadsbesturen hebben ook in deze periode gepoogd een vorm van tolerantie en samenwerking tussen katholieken en gereformeerden te bewerkstelligen. Men hoopte dit te bevorderen door de instelling van godsdienstvrijheid en het behoud van bestaande privileges. Het ging de bestuurders tenslotte in de eerste plaats om het bewaren van de rust in hun steden.³³⁷

---

³³³Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 17, 18; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 134.

³³⁴Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 9; Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 17,

³³⁵Zoals in het eerste couplet van het Wilhelmus: 'Den Coninck van Hispaengien heb ick altijd gheert'.

³³⁶Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 17, 18; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 134

³³⁷Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 46, 120; Abels, *Vensters des hemels*, 5; Voor Gouda, zie: Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 42.

2. Aspecten van de opdrachtgeving van glazen

Opvallend is dat vrijwel alle in dit onderzoek gevonden Noord-Nederlandse glazen uit de periode 1550-1580 werden geschonken in het tijdvak 1550-1572. Uit de jaren daarna, tussen 1573 en 1580, heb ik weinig glasschenkingen aangetroffen.³³⁸ Hieruit blijkt dat de schenkingen vooral door de katholieken werden gedaan in een periode, waarin hun kerkgebouwen nog niet waren geconfisqueerd door de gereformeerden. Toen tussen 1572/73 en 1580 steeds meer kerken overgingen naar de gereformeerden, bestond er voor de katholieken vanzelfsprekend geen aanleiding meer om glazen te schenken.³³⁹ Daarnaast is het geringe aantal schenkingen in de jaren 1573-1580 wellicht toe te schrijven aan de oorlogshandelingen. Hierdoor was veel schade berokkend aan de kerkgebouwen en wellicht waren er nog weinig mogelijkheden om op grote schaal de gebouwen te herstellen.

2a. Topografische ligging van de kerken en plaats van de glasschenkingen binnen de kerken

De kerken die in de periode 1550-1580 glasschenkingen ontvingen, liggen in de gewesten Holland, Utrecht, Gelre, Friesland en Groningen. Opvallend is dat Hollandse kerken veruit de meeste schenkingen ontvingen. Het zijn vooral de wereldlijke donoren die veel glazen aan kerken in dit gewest doneerden: Gouda (10), Amsterdam (5), Haarlem (1), Oudewater (1), Medemblik (1) en het klooster Stein bij Gouda (2).³⁴⁰ Van de schenkers uit deze categorie vond ik slechts een maal een glasdonatie aan een Friese kerk, de Nyeuwenhoffkerk in Leeuwarden.³⁴¹ Twee andere noordelijke schenkingen betreffen glasdonaties aan het kruisherenklooster in Ter Apel in het gewest Groningen.

De kerkelijke en geestelijke functionarissen schonken eveneens vooral aan kerken in het gewest Holland: de Sint-Janskerk Gouda (9) en het klooster Stein bij Gouda (5). Daarnaast vond ik drie glazen van deze categorie opdrachtgevers in Utrecht en twee in Gelre.

Waarschijnlijk zijn in deze periode meer glazen geschonken aan diverse gewesten, dan in het onderzoek kon worden achterhaald. De tabellen pretenderen dan ook geen absolute volledigheid. Wel geven de tabellen waarschijnlijk een goede dwarsdoorsnede van de topografische plaatsen waaraan glazen werden gedoneerd en de locaties binnen de kerk die gewild waren onder de donoren.

Het feit dat het zwaartepunt van de glasschenkingen op het gewest Holland ligt, heeft wellicht ook te maken met het gegeven dat in de Sint-Janskerk in Gouda bijzonder veel glazen bewaard zijn gebleven. Uit deze kerk zullen hieronder dan ook veelvuldig voorbeelden van glasschenkingen worden aangehaald. Na de brand in 1552 heeft deze kerk tussen 1555 en 1572 (en in latere perioden) een groot aantal glazen gekregen van vooraanstaande schenkers. Ook het overbrengen van de glazen van het klooster van Stein in 1580 naar de Sint-Janskerk betekende een uitbreiding met twee gecompileerde glazen (afb. 34). Deze glazen dateren oorspronkelijk uit de jaren 1556-1559.³⁴² Een van de redenen dat de Goudse glazen zo goed bewaard zijn gebleven, is het feit dat in 1566 de beeldenstorm aan de stad voorbij is gegaan. Volgens Paul Abels was Gouda overwegend katholiek en wordt nergens vermeld dat er een eventuele geheime gereformeerde gemeente heeft bestaan. Hij schrijft dat de enkeling die het waagde de kerk te bekritisieren, al snel door het stadsbestuur werd vermaand. Het goede gedrag van de stad, in de ogen van de bestuurders, blijkt uit het feit dat de landvoogdes Margareta van Parma Gouda beschouwde

---

³³⁸ Voor alle volledigheid: het onderzoek betreft uitsluitend glasschenkingen aan kerken, niet aan gebouwen van overheden of particulieren.

³³⁹ Zoals eerder gezegd werd na 1573 weliswaar een aantal kerken tijdelijk opnieuw ingericht voor de katholieke eredienst. Maar de katholieken schonken niet veel glazen tijdens deze jaren.

³⁴⁰ Zie voor Oudewater en Medemblik: Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 73, 74; zie voor Alkmaarse schenkingen aan Medemblik: P.J. Glasz, 'Voormalige glasschilderingen zoo te Alkmaar als door Alkmaar elders geschonken', in: *Oud-Holland* 26 (1908) 69-90, 69 en Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 188; voor schenkingen van Amsterdam en Brielle aan Oudewater(1577): Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 15.

³⁴¹ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 74.

³⁴² De zeven glazen uit het klooster van Stein werden in 1581 bij elkaar geplaatst in twee lege vensteropeningen in de zuidzijde van het koor van de Sint-Janskerk. In 1934 werden ze afzonderlijk aangebracht in de Van der Vormkapel. Zie: Rijksen, *Gespiegeld in Kerkeglas*, 188-195. Zie voor een afbeelding van beide samengestelde glazen uit 1581: Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 24.

als een van de *bonnes villes*. Deze benaming gold de steden die spaansgezind en katholiek waren. Ook heeft de Raad van Beroerten van Alva in deze stad ‘slechts’ zes personen veroordeeld.³⁴³

Een aantal jaren later, omstreeks 1570, waren de gereformeerden prominenter aanwezig in Gouda. Niettemin bleek een goede samenwerking mogelijk te zijn tussen de katholieken en gereformeerden. Dit toont hoe zeer het stadsbestuur op rust was gesteld. Het Goudse stadsbestuur heeft bijvoorbeeld in 1572 een verzoek gericht aan de prins van Oranje om de Sint-Janskerk (de enige parochiekerk van Gouda) open te mogen stellen voor zowel katholieken als protestanten ‘alsoe nyemant in syne gelove ofte consciëntie en behoert gedwonghen te syn’. Om de gereformeerden tegemoet te komen, zou pastoor Schoonhoven voortaan niet meer de Heilige Mis mogen lezen, maar zich moeten beperken tot een sermoen zonder altaardienst. De pastoor weigerde overigens zijn medewerking aan deze liturgische nieuwlichterij en moest daarom vertrekken.³⁴⁴

De locaties in de kerken zijn niet veel veranderd ten opzichte van de vorige periode. Tot 1572 werden de glazen immers nog steeds geschonken binnen het kader van de memoriecultuur. Dat wil zeggen dat ook in de periode 1550-1572 de glasschenkingen een plaats kregen op een locatie die zinvol was voor de zorg voor het zielenheil en daarnaast voor het vertoon van status en macht. De locaties uit de tabellen van de glazen van wereldlijke schenkers zijn: het koor, het zuider- en noordertransept en het zuider- en noorderschip.

De glazen van kerkelijke donoren werden voornamelijk aangetroffen in het koor (misschien een vertekening door de Goudse Sint-Janskerk) en de noordzijde van het schip.

2b. Status-functie opdrachtgevers en/ of geportretteerden

De vele bewaarde glazen van vooraanstaande donoren in de Goudse Sint-Janskerk tonen een interessante ‘dwarsdoorsnede’ van de verschillende categorieën opdrachtgevers. Omdat deze schenkers voornamelijk uit één kerk afkomstig zijn, kan niet zonder meer worden gezegd dat dit schenkerscorps maatgevend is voor alle glasschenkingen in Noord-Nederlandse kerken. Maar de Sint-Janskerk levert wel een fraai beeld op van de mogelijke categorieën van schenkers (onder meer) in de periode 1550-1580. Weliswaar heb ik in andere kerken deze categorieën donoren eveneens gevonden, maar niet in de mate waarin ze vertegenwoordigd zijn in de Goudse kerk.

In de periode 1550-1580 waren de glasschenkingen, evenals in de vorige periode (ca.1450-1550), vooral afkomstig uit de wereldlijke kringen van de vorsten, adellijke families, burgerij met bestuursfuncties (zoals stadsbesturen) en daarnaast van kerkelijke en geestelijke functionarissen. In dit opzicht heb ik, met name tussen 1550 en 1572, geen veranderingen kunnen constateren. Opmerkelijk is dat de politieke en religieuze turbulenties, die in het laatstgenoemde tijdvak volop aanwezig waren, kennelijk geen verandering hebben gebracht in het maatschappelijke patroon van de opdrachtgeving van glazen.

De Goudse Sint-Janskerk bezit veel glazen van donoren uit de hoogste maatschappelijke kringen, zoals vorsten en edelen. Van de vorstelijk schenkers noem ik koning Filips II en zijn echtgenote Mary Tudor(1557) (afb. 15) en daarnaast zijn halfzuster, landvoogdes Margareta van Parma (1562) (afb. 33). Een voorbeeld van een glasdonatie van edelen is het glas dat Willem van Oranje en zijn tweede echtgenote Anna van Saksen (1544-1577) omstreeks 1565 aan deze kerk schonken (af. 32 en 32.a). Dit glas heeft een opmerkelijke geschiedenis omdat de prins zich al vrij snel, in 1565, uit het glasproject terug heeft getrokken. Volgens Rijksen en Van Ruyven-Zeman kunnen hiervoor twee redenen hebben bestaan. De eerste reden die ze noemen is, dat de prins en prinses een problematisch huwelijk hadden. De prins zou in dat verband ‘zich niet [meer] met Anna van Saksen als gemalin willen laten afbeelden’, aldus Rijksen. En de tweede mogelijkheid is, dat de stad Gouda het niet raadzaam vond om een portret van de inmiddels gevluchte leider van de Opstand in de kerk te tonen. Beide redenen lijken me plausibel, waarbij de politieke problemen wellicht dominant zijn geweest. En wat het slechte huwelijk van de prins betreft: het lijkt me niet onaannemelijk dat hij bij nader inzien weigerde om zich met deze vrouw te laten afbeelden, waarvan hij (in 1571) zou gaan scheiden. De idee dat de toeschouwers hem eeuwenlang met ‘de verkeerde vrouw’ samen zouden zien, zal hem waarschijnlijk hebben tegengestaan. De schenkersrand is langdurig dicht gemetseld geweest, tot in 1657 de Goudse vroedschap hierin de wapenschilden van haar leden liet

---

³⁴³ Abels, *Vensters des bemels*, 4; Overigens bleven dergelijke veroordelingen niet onopgemerkt in de stad. Toen bijvoorbeeld de doopsgezinde Faes Dirckszoon werd geëxecuteerd, veroorzaakte deze gebeurtenis een aversie tegen de verantwoordelijke pastoor Jodicus Bourgeois.

³⁴⁴ Abels, *Vensters des bemels*, 5.

aanbrengen. Overigens schijnt de prins al in 1565 het glas niet meer te hebben kunnen betalen.³⁴⁵ De prins heeft eveneens glazen aan andere kerken gedoneerd. Vaandrager noemt een glasschenking van Oranje en zijn derde echtgenote Charlotte de Bourbon (1547-1582) aan de kerk van Oudewater.³⁴⁶ Een derde (achterhaald) glas schonk hij aan de Oude Kerk van Amsterdam.³⁴⁷

Een ander voorbeeld van een adellijke schenker was Margareta van der Marck (1527-1599), gravin van Arenberg en vrouwe over een aantal gebieden in de Noordelijke Nederlanden. Ze was getrouwd met Jean de Ligne (1525-1568) en schonk na diens dood een glas met portretten van zichzelf en haar echtgenoot in 1571 aan de Sint-Janskerk in Gouda (afb. 35). Over de motivatie om dit glas te schenken zal straks meer worden gezegd.

Een ander voorbeeld van een (lagere) adellijke opdrachtgevers uit de categorie wereldlijke schenkers is de bovengenoemde Sebastiaen Craenhals van Hottinga († 1577), een man met een gevarieerde carrière. Eerst werd hij in 1565 dijkgraaf van de Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en Westfriesland, maar in 1574 werd hij vervangen omdat hij spaansgezind was. Daarna werd de katholieke Craenhals benoemd tot schout van de stad Haarlem, die op dat moment weer in Spaanse handen was overgegaan. Uit deze periode stamt waarschijnlijk zijn glasschenking aan de Haarlemse Sint-Bavokerk, waarop ik straks terug zal komen. Vervolgens was hij vanaf 1566 baljuw van Bergen, waar hij het buiten *Craen Berch* bewoonde. In 1577 werden hij en burgemeester Gisbert van Nesse gemachtigd om, samen met bisschop Godfried van Mierlo († 1587), met de prins van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland onderhandelingen te voeren over de terugkeer van Haarlem naar de zijde van de prins. In hetzelfde jaar droegen de Staten hem op, als landdrost het platteland te zuiveren van deserteurs, landlopers en ander ongeregeld volk. Craenhals werd tenslotte op 30 juli 1577 in zijn huis in Bergen overvallen door een bende, die hem met messteken om het leven heeft gebracht.³⁴⁸

Evenals in de vorige periode werden ook nu door een aantal niet-adellijke burgemeestersfamilies glazen geschonken. In de tabellen zijn bijvoorbeeld de donaties opgenomen van de Amsterdamse burgemeestersfamilies Claeszoon van Hoppen (afb. 36) en Cornelis Brunt (afb. 37), die glazen lieten vervaardigen voor de plaatselijke Oude Kerk.³⁴⁹ Glasschenkingen van andere burgers zijn eveneens te vinden in de Sint-Janskerk in Gouda. Deze schenkingen zijn onder meer afkomstig van de families Dirck Corneliszoon van Hensbeek (afb. 38), Gerrit Heye (afb. 39) en Jan Gerritszoon Heye (afb. 40) (de twee laatstgenoemde glazen bevinden zich respectievelijk in het koor en in de Van der Vormkapel). Ook trof ik in deze kerk een glas aan van de bierbrouwer, tevens rentmeester van Filips II, Dirck Corneliszoon van Reynegom (afb. 41) evenals het glas van Jan Gerritszoon Heye afkomstig uit het klooster Stein en geplaatst in de Van der Vormkapel). Twee glazen werden achterhaald van donoren uit het gewest Groningen: de Groningse hoofdelingen Johan tho Lellens (afb. 42) en Johan de Mepsche en hun echtgenoten schonken glazen aan de kerk van het klooster in Ter Apel.

Naast burgerlijke individuen en echtparen schonken burgers ook nu weer glazen in breder groepsverband. De vroedschap van Amsterdam bijvoorbeeld schonk in 1554 een glas aan de Oude kerk (afb. 43) en in 1562 een glas aan de Nieuwe Kerk van de eigen stad. Tenslotte vond ik de categorie burgers in de Sint-Janskerk in Gouda twee glazen die door gilden zijn geschonken. Voor 1565 liet het gilde van visverkopers het glas *Jona en de walvis* (afb. 44) vervaardigen en voor 1572 schonk het gilde van de vleeshouwers het glas *Bileam en de sprekende ezzel*.

Ook werden zeer veel glasschenkingen van kerkelijke en geestelijke functionarissen gevonden in de periode 1550-1580, met name tussen 1550 en 1572. Om een voorbeeld te geven van het enthousiasme van kanunniken om glazen te doneren: tussen 1500 en 1585 werden ca. vierenzeventig glasschenkingen aan klooster- en parochiekerken gevonden door Van Tongerloo.³⁵⁰ Zoals eerder opgemerkt, is wellicht een van de redenen dat er van deze categorie donoren zo veel glazen konden worden achterhaald, het feit dat in de Goudse Sint-Janskerk veel glazen bewaard zijn gebleven. Evenals voor de wereldlijke donoren geldt dus voor de kerkelijke en geestelijke opdrachtgevers, dat de Goudse kerk niet als maatgevend kan worden beschouwd voor alle schenkingen van geestelijken in de Noordelijke Nederlanden. Niettemin leveren de

³⁴⁵ Rijkxen, *Gespiegeld in Kerkeglas*, 53; zie ook: Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 33,34; Van Ruyven-Zeman, 'De schenkers en hun motieven', 57-60.

³⁴⁶ Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkeglas in Holland*, 15.

³⁴⁷ Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand', 361.

³⁴⁸ Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 218; Zie voor Craenhals ook: Het nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.

³⁴⁹ Voor een beschrijving van deze families en hun glazen zie: I. le Long, *Historische beschrijvinge van de Reformatie der stad Amsterdam. Alles nyt geloofwaardige historie-schrijvers versaamelt, gestaapt en opgebeldert* (Amsterdam 1729) 492.

³⁵⁰ Van Tongerloo, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels', 155, 159.

Goudse glazen een bijzonder interessant beeld op van het type glazen dat de diverse kerkelijke en geestelijke functionarissen doneerden.

2c. Reden van schenking

In de onderzoekstabellen van de periode 1550-1580 heb ik nauwelijks de motivaties om te schenken genoemd. De reden hiervan is, dat in deze periode de motivaties sterk overeen komen met die uit de vorige periode (ca.1450-1550). In de eerste plaats werden de glazen ook nu vrijwel altijd geschonken, omdat een kerk gebouwd of herbouwd moest worden. Een donor kon zich geroepen voelen om een glas te schenken, omdat hij bijvoorbeeld heer over een bepaald gebied was. Het bezit van goederen en privileges vergde van hem een *do ut des*-gebaar. Een voorbeeld van een heer over gebieden van wie een glasschenking werd verwacht is Philippe de Ligne. Zijn Goudse glas *Filippus predikend, genezend en dopend* (1559) (afb. 45) wordt genoemd in een typisch *do ut des*-schrijven³⁵¹ van de Goudse kerkmeesters. Zij verzochten de graaf een glasdonatie te doen, als zijnde ‘een van de princypael hollandse vassaellen en heeren en bovendien binnen die selfve stede van der Gouwe zekere partijen van domeyne (wesende eene tol up die doorvaert aldaer) ontvangen is’.³⁵² Met andere woorden: ‘u ontvangt tol van de Gouwesluis, dan zou het een mooi gebaar zijn als u de stad daarvoor iets terug geeft’.

Ook konden schenkers economische redenen hebben om een glas te schenken voor de (her)bouw van een kerk. Een voorbeeld hiervan wordt door Gonnet genoemd: in de archieven van de stad Haarlem staat dat de burgemeesters in 1557 opnieuw een glas aan ‘de verbrande ende nyeuw gemaicte kerkcke van Medemblick’ schonken. Daarnaast wordt eveneens de opportunistisch getinte reden van de schenking vermeld: ‘het verkrijgen van benevolentie, gonst ende vruntscap van de goeden luyden, daarmede deser stede poorteren dagelijcx te handelen hebben’.³⁵³

Een tweede reden van schenken was de in de periode 1550-1572 nog steeds heersende memoriecultuur. Omdat de memoriecultuur in hoofdstuk I uitgebreid is behandeld, geef ik hier een zeer korte samenvatting. Deze cultuur komt er op neer dat een schenking aan een kerk gemotiveerd werd door een combinatie van motivaties. Deze bestonden meestal uit werelds vertoon zoals status en macht. En daarnaast speelde de zorg voor het zielenheil een grote rol. Hierbij kon het zielenheil van zichzelf, een overleden familielid of een geestelijke uit dezelfde kerkelijke gemeenschap aan de orde zijn. Dat ten aanzien van een glasschenking hierover verschillend wordt gedacht, blijkt uit een opmerking van R.A. Bosch over de reden van de glasschenking van Margareta van der Marck aan de Sint-Janskerk in Gouda (afb. 35). In zijn bijzonder heldere overzichtsboek van de Goudse glazen schrijft hij, dat Margareta ‘ondanks dat haar man [Jean de Ligne] was overleden, het glas alsnog liet plaatsen’.³⁵⁴ Ik ben van mening dat het omgekeerde het geval kan zijn. Het glas was waarschijnlijk al in 1562 besteld omdat in dat jaar een portrettekening van De Ligne werd gemaakt door Wouter Crabeth. De Ligne sneuvelde vervolgens in 1568 op het slagveld bij Heiligerlee.³⁵⁵ Zijn echtgenote zal hierdoor waarschijnlijk nog sterker zijn gemotiveerd om de glasschenking plaats te laten vinden. In die tijd was de gedachtenis aan een overleden echtgenoot immers een belangrijk onderdeel van de memoriecultuur.

In een aantal gevallen vraag ik me af of een glasdonatie van burgerlijke groeperingen alleen een ondersteuning van een kerk betekende, al of niet uit economische motieven. Of dat de schenking, volgens het *do ut des*-patroon, werd gecombineerd met het aspect van het zielenheil. Als voorbeeld geeft ik de Haarlemse glasschenkingen aan twee kloosters in de eigen stad. In de periode 1550-1580 is achterhaald dat de commandeur van het Sint-Jansklooster in 1561 een glas met een religieuze voorstelling (Johannes de Doper) ontving van de stad. En de archieven vermelden ook dat in 1552 broeder Franc Jacobszoon van Haarlem een bedrag kreeg voor een glas in de vernieuwde refter van het Zijklooster.³⁵⁶ Is hier alleen sprake is van een ondersteuning van de kloosters? Iets wat lijkt te spreken uit het gegeven dat een eerder

³⁵¹ Zie hoofdstuk I voor het begrip *do ut des*.

³⁵² I.Q. van Regteren Altena, e.a. (J.D. Hintzen), *De Goudsche Glazen. 1555-1603. Beschouwingen over Gouda, haar Sint Janskerk en de gebrandschilderde glazen* (Den Haag 1938). 93; zie ook: J. Van Damme, ‘The donation of the Seventh Window: a Burgundian-Habsburg tradition and the Role of Viglius van Aytta’, in: W. de Groot (ed.), *The Seventh Window, The King’s Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005)131-144, 131.

³⁵³ Gonnet, ‘Haarlemse glasschrijvers’, 73, 74.

³⁵⁴ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 42.

³⁵⁵ Van Ruyven-Zeman, e.a., *Het geheim van Gouda*, 64.

³⁵⁶ Gonnet, ‘Haarlemse glasschrijvers’, 69; Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*. 165.

schenking (1549) van het stadsbestuur aan het Sint-Jansklooster een gebaar van erkentelijkheid was.³⁵⁷ Maar zou het mogelijk zijn dat een stadsbestuur daarnaast op gebed voor zichzelf en de stad rekende? De archieven geven immers niet altijd uitsluitend over de volledige motivatie.

2d. Iconografie

2d.1. Religieuze voorstellingen

Omdat de meeste glazen die worden besproken, afkomstig zijn uit de Sint-Janskerk in Gouda, leunt de bespreking van de iconografie uit de periode 1550-1580 sterk op het specifieke beeldprogramma van deze kerk. De religieuze voorstellingen hierin behoren tot een overkoepelende programma en zijn voornamelijk traditioneel van karakter. De scènes zijn voornamelijk terug te voeren op de bijbel of middeleeuwse compilaties hiervan. Interessant is de opmerking van Van Eck en Coebergh-Surie dat de Goudse glazen werden geschonken in een periode, waarin de katholieke Kerk nog vitaal genoeg bleek om duidelijke boodschappen uit te dragen naar de bezoekers van de kerk. Zeker in het overwegend katholieke Gouda was er tijdens de beglazingscampagne van 1555-1571 bij geen enkele opdrachtgever sprake van een gereformeerd denken. De auteurs spreken dan ook tegen dat de donoren door de gebeurtenissen in de maatschappij zouden zijn beïnvloed bij hun keuzes. Integendeel, het beeldprogramma voor het koor en transept diende om de kerkbezoekers in de katholieke traditie te inspireren.³⁵⁸ Dat wil zeggen dat de Goudse glazen uit de periode 1555-1571 uitgesproken passen in de middeleeuwse memoriecultuur. Individuen, families of kapittels hoopten dat voor zijn (of eventueel een ander die geportretteerd was) zielenheil zou worden gebeden. Daartoe dienden de vele gebedsportretten en de religieuze voorstellingen. Daarnaast is vertoon van status en macht een werelds aspect dat ook een rol speelde op de glazen. Dit kan variëren van wapenschilden en indrukwekkend bijwerk tot kleding en teksten.³⁵⁹

In dit verband is het belangrijk te beseffen, dat in de meeste gevallen de religieuze voorstelling van te voren werd bepaald door de kerkmeesters. Zoals eerder opgemerkt konden de donoren hoogstens de inhoud van de schenkersrand bepalen.³⁶⁰ Het is dan ook de vraag of de opmerking van Van Eck en Coebergh-Surie over de niet-beïnvloede donoren juist is geformuleerd. Misschien is dit meer van toepassing op de kerkmeesters.

Toch zijn de Goudse glazen niet alleen maar traditioneel. Ze bevatten eveneens elementen, die kenmerkend zijn voor de (in hoofdstuk I behandelde) nieuwe beweging van protestantiserende katholieken. In het koor bestaan deze vernieuwingen uit de weergave van het feit dat het leven van Johannes de Doper in dienst stond van Christus. In het evangelie treedt deze heilige immers op als wegbereider voor Christus. Deze dienstbaarheid is te zien aan de voorstellingen zelf en in de bijbelcitaten op de spreekbanderolles, die alle naar Christus wijzen.³⁶¹ Dit soort teksten op banderolles zijn bijvoorbeeld te lezen op het glas van Filips II en Mary Tudor, *De inwijding van de Tempel en het Laatste Avondmaal* (afb. 15). Van Eck en Coebergh-Surie vragen zich af of de glasschilder Dirck Crabeth ook van invloed is geweest op deze vernieuwingen. De kunstenaar behoorde immers tot de hervormingsgezinden in de katholieke kerk.³⁶² Rijkssen ziet de theologische vernieuwingen op de glazen in een bredere context. Hij veronderstelt dat de renaissance ook een grote invloed had: 'de Crabeths waren [renaissancistische] vernieuwers des geestes in de glasschilderkunst'. De auteur roemt dan ook de genuanceerde, diepzinnige en realistische manier waarop Crabeth figuren weergaf. En vervolgt: 'het glasraam der renaissance is een uiting van hoge individuele kunst, volks in de zin van weerklank gevend aan dat, wat de massa bezielde, maar hoger en geestelijker in haar beoefening, boven de nijverheid uitstijgend en daarop bouwend'. De gebroeders Crabeth 'hebben deze nieuwe gedachten en ontroeringen zo zuiver en fijn mogelijk tot uitdrukking gebracht.'³⁶³

³⁵⁷ Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 132.

³⁵⁸ Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 5, 6, 24, 27, 35, 36, 39.

³⁵⁹ Van Bueren, *Leven na de dood*, 85; Van Bueren, 'Care for the Here and the Hereafter', 28.

³⁶⁰ Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 9.

³⁶¹ Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 39. Zie voor de 'Erasmiaanse geest' ook: A.A. J. Rijkssen, 'Godsdienstige en staatkundige invloeden in de wording van de Goudse glazen', in: Van Regteren Altena e.a., *De Goudsche Glazen. 1555-1603* (Den Haag 1938) 1-13, 3, 4.

³⁶² Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 42.

³⁶³ Rijkssen, *Gespiegeld in Kerkeglas*, 108, 109.

De bijbelse voorstellingen uit de periode 1550-1580 die zijn opgenomen in de onderzoekstabellen vertonen een andere samenstelling dan voorheen. In de vorige periode (ca. 1450-1550) waren bijbelse voorstellingen uitsluitend afkomstig uit het Nieuwe Testament. In de periode 1550-1580 trof ik echter meer variaties aan ten aanzien van de bijbelse thema's, zoals het Oude Testament of apocriefe bijbelboeken. Bij deze variaties rijzen enige vragen. In de eerste plaats kan men zich afvragen of de verschillen samenhangen met het feit dat er twee verschillende vormen van religie (de katholieke en gereformeerde) waren ontstaan. Wilde men in de ene keer met beeldtaal tonen dat slechts een van beide religies de ware was? Of wilde men de andere keer aangeven dat juist tolerantie ten opzichte van elkaar belangrijk was? Ten tweede is het ook mogelijk, dat de oorzaak van de variaties in de bijbelse thema's ligt in het feit, dat er uit deze periode relatief veel glazen zijn bewaard. Hierdoor zijn er wellicht meer varianten te zien, dan in een periode waaruit weinig glazen stammen. En tenslotte: zoals hierboven gezegd, de Goudse glazen waren specifiek voor een bepaald soort beeldprogramma bedoeld. In welke mate en op welke manier hing dit programma samen met het religieuze-humanistische denken van deze periode? En heeft deze nieuwe manier van denken voor variaties in de religieuze thematiek gezorgd?

Misschien kan onderzoek naar andere contemporaine kunstvormen meer inzicht verschaffen in de iconografie. Hierbij lijkt me een focus op bijbelse typen en antitypen uit deze tijd interessant. De verhalen uit het Oude Testament werden hierbij beschouwd als voorafspiegelingen van de verhalen uit het leven van Christus. De oudtestamentische verhalen waren in die zin profetisch te noemen.³⁶⁴ Veel laatmiddeleeuwse religieuze kunst ontleende deze typen en antitypen aan onder meer de *Biblia Pauperum*, een bijbel met afbeeldingen uit het Oude en Nieuwe Testament (afb. 46). Een voorbeeld van de toepassing van de typologieën als decoratie in een kerk is te vinden op het tongewelf (ca. 1518) van de Grote Kerk in Naarden. Aan de noordkant zijn tien scènes uit het leven van Christus afgebeeld. De zuidkant bevat tien oudtestamentische verhalen die naar de nieuwtestamentische verhalen verwijzen. Van Eck en Coebergh-Surie hebben het verschijnsel van typologieën behandeld ten aanzien van de (Goudse) kerkglazen. Daarnaast hebben deze auteurs interessant onderzoek gedaan naar de relatie tussen bijbelse compilaties, die destijds populair waren, en de weerslag hiervan in diverse vormen van kunst.³⁶⁵

Zoals ik hierboven opmerkte werden in deze periode meer verschillende bijbelboeken geraadpleegd voor de afbeeldingen op de glazen. Hoewel het een nieuw verschijnsel is, dat ook het Oude Testament en de apocriefe boeken werden gebruikt, blijven ook nu de scènes uit het Nieuwe Testament in de meerderheid. In de periode 1550-1580, met name tot 1572, trof ik negenentwintig scènes uit het leven van Christus, Maria en Johannes de Doper aan (de laatste heilige vooral in Gouda omdat Johannes de Doper de beschermheilige van de Sint-Janskerk was). Beiden zijn in deze kerk zowel afzonderlijk als in combinatie met elkaar afgebeeld. Glazen waarin alleen Christus is afgebeeld zijn: *De aankondiging van de geboorte van Jezus* (afb. 38 en 52), *De geboorte van Jezus*, *De twaalfjarige Jezus in de Tempel* (afb. 6), *De gevangenneming* (afb. 40), *De bespotting* (afb. 41), *Jezus door Pilatus aan het volk getoond*, *De kruisdraging*, *De Graflegging en de Opstanding*, *De opstanding* en *De hemelvaart*. Glazen die alleen Johannes de Doper weergeven zijn: *De aankondiging van de geboorte van Johannes* (afb. 38), *De geboorte van Johannes* (afb. 51), *De prediking door Johannes* (afb. 28), *Johannes bestraft Herodes* en *De onthoofding van Johannes* (afb. 7). Een combinatie van Jezus en Johannes de Doper is afgebeeld op de glazen: *De doop van Jezus door Johannes* (afb. 27), *Jezus' eerste prediking* (afb. 29) en *De vraag vanwege Johannes aan Jezus* (afb. 39). Uit het leven van Maria zijn de volgende glazen afkomstig: *De Annunciatie*, *De Visitatie* (beide afb. 36) en *Het sterfbed van Maria*. In combinatie met Christus: *De aanbidding door de herders* (afb. 43). Een nieuwtestamentische voorstelling die handelt over de periode na Jezus is: *[De diaken] Filippus predikend, genezend en dopend* (afb. 45).³⁶⁶ Slechts één maal werd gerefereerd aan de Heilige Geest: *De uitstorting van de Heilige Geest* (afb. 47), het glas waarmee de verhalencyclus uit het klooster van Stein eindigt. En eveneens één keer werd gekozen voor een voorstelling van de Heilige Drie-eenheid.

Voorstellingen uit het Oude Testament werden daarentegen slechts vijf maal weergegeven: *Het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo* (afb. 48), *Jona en de walvis* (afb. 44), *Bileam en de ezel*, *Koning David* (afb. 42) en *Mozes*. In twee gevallen in Gouda is een combinatie te zien van het Oude en Nieuwe Testament: het glas van Filips II en Mary Tudor (afb. 15) bevat zowel de oudtestamentische scène van *De*

³⁶⁴ M. Saebø, M.A. Fishbane en J.L. Ska (eds.) *Hebrew Bible, Old Testament: the history of its interpretation* (Göttingen 2008) 247.

³⁶⁵ Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 18-24; Zie voor het zestiende-eeuwse bijbels humanisme en haar invloed: Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 40 e.v.

³⁶⁶ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 12.

inwijding van de Tempel als de nieuwtestamentische voorstelling van *Het Laatste Avondmaal*. Op het glas van Margareta van Parma (afb. 33) is het oudtestamentische verhaal van *Het offer van Elia* gecombineerd met de nieuwtestamentische scène van *De voetwassing*. Verhalen uit de apocriefe boeken werden het minst afgebeeld, slechts twee maal: *De verdrijving van Heliodoros* en *Judith met het hoofd van Holofernes* (afb. 35).

In de kringen van wereldlijke schenkers zijn de drie genoemde thematieken, het Oude en Nieuwe Testament en de apocriefe bijbelboeken, bij alle categorieën van opdrachtgevers vertegenwoordigd. Zowel vorsten en adel als burgers hadden voorstellingen op hun glazen met deze thema's. Hieronder volgen in de eerste plaats een aantal voorbeelden van glasschenkingen van vorsten en edelen met bijbelse scènes op hun glasschenkingen. Daarna volgen de burgers en tenslotte de kerkelijke en geestelijke functionarissen.

Het eerste voorbeeld uit het onderzoek naar bijbelse glazen van wereldlijke schenkers geldt de beide vorstelijke glasschenkingen. Zoals gezegd, is het bijzonder dat op elk glas twee, op typologische wijze gerelateerde, bijbelse scènes zijn afgebeeld. En ook corresponderen de twee glazen met elkaar, zoals we hieronder zullen zien. Het glas van Filips II en Mary Tudor, met voorstellingen het Oude en Nieuwe Testament, bevindt zich in het noordertransept van de kerk. (In hoofdstuk I onder 2.1.3. *Combinatie van macht, status, religie* werd dit glas al eerder beschreven). Op deze glasschenking is de oudtestamentische voorstelling *De inwijding van de tempel van Salomo* gecombineerd met de scène *Het Laatste Avondmaal*. Deze voorstellingen vormen thematisch een pendant van die op de glasschenking (1562) van Margareta van Parma, in het tegenover gelegen zuidertransept (afb. 33). Op beide glazen wordt in het bovendeel een oudtestamentische scène afgebeeld waarbij God een offer aanvaardt (het offer van koning Salomo bij de inwijding van de Tempel en het offer van de profeet Elia). In het onderste deel van het glas is in beide gevallen een nieuwtestamentische voorstelling te zien van Christus tussen Zijn discipelen (respectievelijk *Het Laatste Avondmaal* en *De Voetwassing*). In deze twee vorstenglazen wordt dan ook de boodschap gebracht dat offers en tekenen die in de oudtestamentische tijd plaats vonden, verwijzen naar het veel belangrijkere offer van Christus.³⁶⁷ Interessant is de opmerking van Bosch, die zegt dat de handeling die te zien is op *De Voetwassing* in de bijbel direct voorafgaat aan *Het Laatste Avondmaal*.³⁶⁸

Van Eck en Coebergh-Surie schrijven dat ook de twee kleine glazen, hoog in het transept verband houden met de twee vorstelijke glazen. Beide kleine glazen werden geschonken door de Goudse gilden van de visverkopers en vleeshouwers. Ten eerste het glas *Jona en de walvis* (afb. 44) van de visverkopers: Hierop wijst Jona naar een banderol met de tekst: 'Ziet, meer dan Jona was hier'. Deze tekst verwijst naar het glas van Filips II, waarop in de aureool van Christus is te lezen: 'Ziet, een grotere dan Salomo is hier'. Kort samengevat, luidt de boodschap op zowel de vorsten- als gildenglazen, dat in de oudtestamentische tijd tekens nodig waren om God te ervaren. Geheel in de traditie van typologische afbeeldingen gebruikten profeten deze tekens om de heidenen te overtuigen van God. In de nieuwtestamentische tijd is dit overbodig geworden door de komst van Christus. Ten tweede bestaat een relatie tussen het glas van Margareta van Parma en het kleine glas *Bileam en de ezel*. Ook hier ontvangt een profeet een teken van God en keert zich tegen de heidenen.³⁶⁹

Ook twee glazen van donoren uit de categorie adel passen thematisch bij elkaar. Van Eck en Coebergh-Surie tonen de relatie aan die bestaat tussen de transeptglazen van Eric II, hertog van Brunswijk en Lunenburg (1528-1584) en Willem van Oranje, in respectievelijk het noorder- en zuidertransept. Deze glazen bevatten respectievelijk een apocrief en nieuwtestamentisch thema. Het apocriefe bijbelverhaal³⁷⁰ *De verdrijving van [de Syrische generaal] Heliodoros uit de tempel in Jeruzalem* op het glas van Van Brunswijk (afb. vormt een pendant met het nieuwtestamentische verhaal *De Tempelreining* op het glas van Oranje.³⁷¹ Volgens de auteurs bevatten beide glazen voorstellingen, die verwijzen naar het zuiveren van het Huis van God, wanneer dit van buiten wordt aangevallen. Evenals bij de glazen van Filips en Margaretha is hier een bepaalde (typologische) thematiek te zien: goddelijke tekenen zijn overbodig geworden wanneer Christus zelf is verschenen: op het glas *De verdrijving van Heliodoros* (afb. 49) verjagen engelen, die door God zijn gezonden de indringer uit de Tempel. In *De Tempelreining* (afb. 32) treedt Christus echter zelf op om de Tempel te zuiveren van ongewenste figuren.³⁷²

In Gouda hebben ook burgers glazen met een bijbelse voorstelling geschonken aan de Sint-Janskerk. Burgemeester Gerrit Heye Gerritszoon, zijn echtgenote Margriet Hendriksdochter en zijn

³⁶⁷ Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 22-26.

³⁶⁸ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 46.

³⁶⁹ Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 30-33.

³⁷⁰ 2 Makkabeeën 3:24, 26.

³⁷¹ Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 24, 25, 30.

³⁷² Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 24, 33-36.

zwager Frederik Adriaenszoon met diens dochter Gerborch doneerden het nieuwtestamentische glas *De vraag vanwege Johannes de Doper aan Jezus* (1556) (afb. 39) voor het koor. Ze kijken vanuit de schenkersrand omhoog naar de figuur van Christus, aan Wie wordt gevraagd: *Tu ne es qui venturus es?* (Zijt Gij het die komen zou?).³⁷³ Opmerkelijk is dat het glas in het koor is geplaatst. In dit gedeelte van de kerk zijn immers vooral de glazen van kerkelijke en geestelijke functionarissen te vinden. Ik vraag me af of dit betekent dat Heye zich bijzonder aangesproken voelde ten aanzien van het thema dat binnen het beglazingsprogramma op die speciale plaats thuis hoorde. Of dat hij, zonder speciale affiniteit met het thema van dit glas, graag een prominente plaats wilde krijgen voor zijn schenking.

De kerkelijke en geestelijke functionarissen hebben ook in de periode 1550-1580 (uiteraard) religieuze voorstellingen laten afbeelden op hun glazen. Of misschien beter gezegd: in de meeste gevallen overlegd en ingestemd met de kerkmeesters. Opvallend is dat ik bij hen voornamelijk scènes uit het Nieuwe Testament aantrof en geen enkele uit de apocriefe boeken. Hierin blijken ze de traditie uit de vorige periode voort te zetten. Het zou interessant zijn om te onderzoeken of de reden van de afwezigheid van deze laatste boeken ligt in het feit dat de kerkelijke schenkers ze niet passend vonden. Of dat ik ze niet heb kunnen vinden tijdens het onderzoek.

Een voorbeeld van een glas met een nieuwtestamentische voorstelling dat door kerkelijke schenkers werd gegeven, is de schenking van de kanunniken van Oudmunster in Utrecht aan de Sint-Janskerk in Gouda (1564) (afb. 50). Op dit glas aan de noordzijde van het koor is de geboorte van Christus te zien. Geheel volgens de iconografische traditie is daarboven de scène met de verkondiging aan de herders afgebeeld. En ook traditioneel zijn de drie Koningen die in de verte aan komen rijden. De geboorte scène vindt niet plaats vindt in de gebruikelijke armoedige stal, maar in een combinatie van klassieke paleisarchitectuur en stalelementen.

Een uitzondering op deze regel is Elburga van Boetzelaer (ca. 1510-1568), abdis van het benedictijner klooster van Rijsenburg. Zij is de enige geestelijke (vrouwelijke) schenker op wiens glasschenking een oudtestamentische scène is afgebeeld in deze periode. In 1561 doneerde ze een glas voor het noordertransept van de Sint-Janskerk in Gouda met de voorstelling van het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo (afb. 48).³⁷⁴ Volgens Van Ruyven sluit het glas aan bij het naastgelegen glas van Filips II. Op beide glazen is koning Salomo afgebeeld die volgens Van Ruyven een voorafschaduwning van Christus was.³⁷⁵ Een interessante verklaring voor het zelden afgebeelde verhaal van de koningin van Sheba en Salomo wordt gegeven door Van Damme. Hij schrijft dat Viglius van Aytta (1507-1577), raadsheer onder Karel V en Filips II, invloed uitoefende op de keuze van onderwerpen op glazen en panelen in de kerken van Gent en Gouda. Hij speelde een rol in Gouda omdat hij betrokken was bij de keuze van het onderwerp van het glas van Filips II. Aytta's belangstelling voor het onderwerp van de koningin van Sheba en Salomo blijkt uit zijn bestelling bij Lucas de Heere van een paneel met dit onderwerp. Het kunstwerk was bedoeld voor de vergadering van de ridders van het Gulden Vlies in de Sint-Bavokerk in Gent (1559.) Salomo vertoont hierop de gelaatstrekken van Filips II. Ook lijkt de zeldzame voorstelling van de diaken Philippus in zowel Gent als Gouda te wijzen op een dergelijke relatie. In Gouda is de diaken te zien op het glas van Philippe de Ligne (afb. 45).³⁷⁶

2d.2. *The personal touch van de schenkers/geportretteerden*

2d.2.1. Gebedsportretten

In de periode 1550-1580, met name tot ca. 1572 komen op vrijwel alle glazen uit het onderzoek gebedsportretten voor. Uit de hoeveelheid gebedsportretten in de tabellen blijkt dat in deze periode de gedachteniscultuur nog sterk leefde, ondanks de turbulenties op religieus gebied. Maar, zoals eerder opgemerkt, is deze onrust van plaats tot plaats verschillend geweest. Dit betekent dat op andere plaats dergelijke portretten nog werden afgebeeld op de glazen, terwijl elders dat niet meer aan de orde was in de

³⁷³ Mattheus 11:13.

³⁷⁴ 1 Koningen 10: 1-13; zie voor biografische gegevens van Elburga van Boetzelaer (ook bekend als Elburg van Langerak): de website van het Nieuw Biografisch Woorden boek > Elburg van den Boetzelaer >deel 8 > p.144, 145.

³⁷⁵ Van Ruyven-Zeman, e.a., *Het geheim van Gouda*, 74.

³⁷⁶ J. Van Damme, 'The donation of the Seventh Window', 140; zie ook: Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 27; Van Van Aytta is bekend dat hij in 1571 zelf een glas schonk voor het koor van de Jacobijnerkerk in Leeuwarden, waarschijnlijk ter vervanging van het verloren glas van zijn oom Bucho, pastoor van Swichum. Zie: Van Haersma Buma, *De Grote of Jacobijnerkerk te Leeuwarden*, 57.

(publieke) kerk. De periode tot ca. 1572 is echter de laatste geweest waarin nog op grote schaal gebedsportretten werden afgebeeld op glasschenkingen. Aan het eind van de zestiende eeuw, wanneer de Reformatie de publieke kerkinterieurs bepaalt, verdwijnen ze van de glazen.³⁷⁷

Ook nu zijn de opdrachtgevers dikwijls dezelfde personen als degene die zijn geportretteerd. Zoals eerder werd besproken is het persoonlijk 'aanwezig zijn' in de schenkersrand immers een belangrijk fenomeen in de middeleeuwse cultuur van de gedachtenis. In het geval van glasschenkingen waar families op voorkomen, heb ik echter niet altijd kunnen achterhalen wie van de geportretteerde familieleden de opdrachtgever was. Het kan het ouderpaar zijn, zoals waarschijnlijk het geval is bij de schenking (ca. 1555) van burgemeester Jan Claeszoon van Hoppen en zijn gezin aan de Oude kerk van Amsterdam (afb. 36). Maar ook kunnen kinderen postuum hun ouders, tezamen met zichzelf, hebben laten afbeelden. Een voorbeeld hiervan is in de tabellen te zien bij de glasschenking (1555/1556) van de kinderen van burgemeester Cornelis Brunt aan de Oude Kerk in Amsterdam (afb. 37). In de schenkersrand zijn aan de linkerkant (vanuit de toeschouwer gezien) Brunt en zijn vier zoons bij de heilige Cornelius afgebeeld. Aan de rechterkant bevinden zich de portretten van zijn echtgenote met dochter en schoondochter bij de heilige Catharina.³⁷⁸ Het is me niet geheel duidelijk wat de betekenis is van de zwarte kleding van de laatstgenoemde drie personen. Bij gebedsportretten is immers dikwijls moeilijk te onderscheiden of de geportretteerden kleding dragen die tot een orde behoort, of seculiere kleding die daar sterk op lijkt.³⁷⁹ Op het glas van de vrouwelijke leden van de familie Brunt lijkt de dracht op een normale tabbaard, maar dan voorzien van een hoofdbedekking. De tabbaard was een kledingstuk dat vrouwen en mannen tot ver in de zestiende eeuw droegen. Het was een overkleed dat van binnen en buiten meestal van kostbare stof was gemaakt. Zwart was de kleur die het meest werd gedragen, maar ook stoffen als brokaat en goud- en zilverlaken werden gebruikt. Dit statussymbool werd zo algemeen dat Karel V in 1531 en 1545 verbood dat 'Jan en alleman' zich in een luxueus uitgevoerde tabbaard hulden. Dit voorrecht stond hij alleen toe aan de bovenlaag. Aan het einde van de zestiende eeuw werd de tabbaard meestal nog alleen van zwart laken of fluweel gemaakt.³⁸⁰ In de literatuur heb ik niet kunnen ontdekken of een kap een onderdeel van de tabbaard kon zijn. Misschien dragen de Brunt-vrouwen dan ook een losse zwarte kap. De vrouwen op de hieronder genoemde glasdonatie van de familie van Reynegom (afb. 41) hebben een soortgelijke tabbaard met zwarte kap.

Wat opvalt, is dat gebedsportretten op verschillende plaatsen op een glas kunnen zijn afgebeeld. In veel gevallen bevinden de geportretteerden zich in de schenkersrand, maar sommige donoren laten zich afbeelden in de hoofdvoorstelling.³⁸¹ In beide gevallen richten de geportretteerden hun blik meestal naar een religieuze voorstelling op het glas. Op de schenking van Filips II en Mary Tudor bijvoorbeeld, zijn de donoren op het plan van de bijbelse voorstelling te vinden en niet in de schenkersrand (afb. 15). Het echtpaar maakt in geknielde houding deel uit van de Avondmaalsscène. Een dergelijke positie geldt eveneens voor Philippe de Ligne, burggraaf van Leiden, heer van Wassenaer († 1583), die in 1559 het glas *Filippus predikend, genezend en dopend* (1559) (afb. 45) schonk aan de Sint-Janskerk. De Ligne knielt op hetzelfde plan als de kreupelen die genezing zoeken bij de diaken Filippus (niet te verwarren met de apostel Filippus die in de evangeliën wordt genoemd).³⁸² Overigens is het merkwaardig dat auteurs een dergelijke positie in het plan van de hoofdvoorstelling verschillend kunnen duiden. Bosch schrijft dat De Ligne bewust is afgebeeld tussen de zieken en kreupelen omdat hij in de slag bij Grevelingen (1558) ernstig werd verlamd. Zijn positie op het glas zou weergeven dat hij genezing zoekt bij zijn

---

³⁷⁷ Milder, 'Portretten van 16^e-eeuwse Amsterdammers', 10.

³⁷⁸ Dudok van Heel, 'Een kooplieden-patriciaat kijkt ons aan', 25; Op p. 25 is het glas van de familie Hoppen afgebeeld (afb.29) en op p. 26 het glas van de familie Brunt (afb. 30). De achterste vrouw draagt een kinband waaruit blijkt dat ze hoogst waarschijnlijk was overleden ten tijde van de glasdonatie.

³⁷⁹ Lonneke Hoondert, *Kloosterkleding in beeld* (Utrecht 2010) 5, 12.

³⁸⁰ B.M.A.M du Mortier, 'Het kledingbeeld op Amsterdamse portretten in de 16^e eeuw', in: Kistenmaker en Jonker (eds.), *De smaak van de elite*, 50-57.

³⁸¹ Reeds in de voorgaande eeuw zijn op bijvoorbeeld altaarstukken deze beide mogelijkheden te zien. Een voorbeeld van donoren die op zijpanelen werden afgebeeld is het Gentse echtpaar Joos Vijd en Isabelle Borluut op *Het Lam Gods* (voltooid in 1432) van de gebroeders Van Eyck. Een schenker die 'deelneemt' aan de hoofdcène is Pieter Bladelin die door Rogier van der Weyden een altaarstuk (1445-1448) liet maken.

³⁸² Handelingen 8: 5-8.

beschermheilige.³⁸³ Hintzen daarentegen vermeldt dat deze positie niet de bedoeling was, en dat ‘volgens oude verhalen De Ligne zeer verontwaardigd is geweest over deze oplossing’.³⁸⁴

Zoals gezegd, komen op vrijwel alle glazen tot ca. 1572 gebedsportretten voor. Dat betekent dat alle categorieën van opdrachtgevers (wereldlijke personen van hoog tot lager en kerkelijke en geestelijke functionarissen) zich individueel of in groepsverband lieten afbeelden

Wat de hoogste categorie van donoren betreft, die zich in gebedshouding lieten portretteren: de vorsten Filips II en Mary Tudor en daarnaast landvoogdes Margareta van Parma lieten zich in gebedshouding afbeelden op hun glasdonaties aan Gouda. Ook de edelen lieten zich allen als een gebedsportret afbeelden. Een interessant voorbeeld hiervan is het glas van Willem van Oranje en zijn tweede vrouw Anna van Saksen. Eerder noemde ik de tekening die van het echtpaar in knielende houding is gemaakt (afb. 32.a). Hoewel de portretten uiteindelijk niet op het glas zijn aangebracht (alleen de ontwerptekening van Dirck Crabeth uit ca. 1562 resteert), zijn ze om een aantal redenen interessant.³⁸⁵ Ten eerste geven ze de prins weer in een houding die past bij zijn oorspronkelijke katholieke geloofsovertuiging. Later verbond hij zich immers met de gereformeerden. Daarnaast is het opmerkelijk dat ook Anna in de traditionele gebedshouding is weergegeven. Als dochter van Maurits van Saksen (1521-1553) was ze immers afkomstig uit een fervent protestants milieu. Deze Duitse keurvorst stelde zich in 1551 aan het hoofd van de protestanten en trok, samen met de Franse koning Hendrik II (1519-1559) ten strijde tegen Karel V.³⁸⁶ Het tamelijk uniek te noemen dat het echtpaar samen werd geportretteerd. Doordat hun huwelijk al na een aantal jaren verslechterde, is een dergelijk gecombineerd portret waarschijnlijk zeldzaam.

Een ander voorbeeld van een adellijk gebedsportret is de, hierboven als pendant van Oranjes glas genoemde, donatie van hertog Eric II van Brunswijk. Op dit glas, *De verdrijving van Heliodorus uit de Tempel*, (afb. 49) is de hertog in geknielde houding afgebeeld terwijl hij omhoog kijkt naar engelen die Heliodorus geselen. Hij is gekleed in vol hertogelijk ornaat en voor hem op de grond liggen onderdelen van zijn wapenrusting. Het onderwerp ‘reiniging’ zal Van Brunswijk hebben aangesproken, want hij was een fervent verdediger van het ware geloof sinds hij in 1548 overging van de Lutherse naar de katholieke Kerk.³⁸⁷ Ook in die zin is het glas een interessante tegenhanger van de schenking van Oranje. Beiden hebben een tegengestelde weg afgelegd op geloofsgebied.

Evenals de hoogste kringen, lieten de burgers zich in gebedshouding afbeelden. Dit benadrukt nog eens dat de idee van het belang van de gedachteniscultuur door alle rangen en standen heen liep. Een voorbeeld uit de tabellen van dergelijke portretten uit de hogere burgerij is het glas van de familie van Reynegom (afb. 41). Dit glas werd in 1556 vervaardigd voor het klooster van Stein en wordt sinds 1936 bewaard in de Van der Vormkapel in Gouda. Bierbrouwer en rentmeester Dirck Corneliszoon van Reyngom, zijn echtgenote Aechte Jansdochter en hun zoon en dochter knielen onder de scène *De bespotting van Christus*. Vader en zoon zijn gekleed in rijke tabbaarden en de beide vrouwen dragen, evenals die in de Amsterdamse Oude Kerk (afb. 36 en 37), een overkleed met hoofdbedekking. In Gouda hebben de beide vrouwen rozenkransen in de hand, evenals op het Van Hoppen-glas (afb. 36) in Amsterdam.³⁸⁸ Het is interessant om het verschil te zien tussen een glasdonatie van een familie en die van een overheidsbestuur. Op de schenking van de Amsterdamse vroedschap, *De aanbidding der berders* (1554) (afb. 43), aan de Oude Kerk bijvoorbeeld werden wel heiligen maar geen gebedsportretten van de bestuurders afgebeeld.

De vele glasschenkingen van kerkelijke en geestelijke opdrachtgevers in deze periode bevatten zonder uitzondering individuele of groepsmatige gebedsportretten. Een voorbeeld van een individueel gebedsportret is te vinden op het glas *De twaalfjarige Jezus in de Tempel* (afb. 6), in 1561 geschonken aan de Sint-Janskerk in Gouda door Petrus van Zuyren (Suyren, ca. 1503-1563), sinds 1545 abt van het norbertijnenklooster Mariënwaerd. De abt, voorzien van mijter en staf, knielt in de schenkersrand voor

³⁸³ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 100; Van Eck en Coebergh-Surie, “Behold, a greater than Jonas is here”, 37, 38.

³⁸⁴ J.D. Hintzen in: Van Regteren Altena e.a), *De Goudsche Glazen*, 93.

³⁸⁵ De tekening bevindt zich in het Amsterdam Museum.

³⁸⁶ H. Martin (pseudoniem van M. H. de Graaff), *Erasmus en zijn tijd: historische schets* (Amsterdam 1870) 192, 193.

³⁸⁷ Van Ruyven-Zeman, e.a., *Het geheim van Gouda*, 81-84 ; Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 48-51. Na een voor Van Brunswijk succesvolle veldslag beloofde Filips II hem met de hoge heerlijkheid van Stad en Land van Woerden. Na de beeldenstorm in 1566 herstelde Van Brunswijk het katholieke geloof in dit gebied. Toen het gewest Holland in 1572 koos voor de opstandelingen, verliet de hertog voorgoed de Nederlanden. Zie: Van Ruyven-Zeman, e.a., *Het geheim van Gouda*, 84.

³⁸⁸ Op de portretten van de Amsterdamse Brunt-vrouwen kon ik overigens geen rozenkrans onderscheiden.

Maria en het Kind. In een artikel over Van Zuyren wordt vermeld dat hij abt was in de bloeitijd van het klooster. Het is interessant om te zien op welke grote schaal een abt een klooster kon leiden in die tijd. Van Zuyren gaf grote sommen geld uit aan bijvoorbeeld de studie van zijn kanunniken aan de universiteit van Leuven (er bestond destijds geen universiteit in de Noordelijke Nederlanden). Ook haalde hij een docent uit Leuven naar Mariënwaerd voor de jonge monniken. Daarnaast kocht hij op uitgebreide schaal zilveren kerkgerei, damasten altaarkleden, fluwelen kazuifels, gouden koorkappen en priesterkleden. Ook bestelde hij bij Antonius Mor, leerling van de seculiere kanunnik Jan van Scorel, een altaarstuk (nu in het Musée Condé in Parijs). De kerk en kapel van het klooster werden voorzien van twee nieuwe orgels en Colijn de Nole vervaardigde een sacramentshuis. Om de grandeur van deze abt nog beter te kunnen voorstellen, is het boeiend om te lezen hoe hij zich aan Karel V presenteerde. Bij een bezoek van de vorst aan Utrecht had Van Zuyren twaalf dienaars bij zich, op wiens mouwen de initialen MW (Mariënwaerd) waren geborduurd en die allen een zilveren staf droegen. In 1561 trad hij af als abt en trok zich terug een fraai huis in Zaltbommel, samen met zijn vriendin en dochtertje Aaltje.³⁸⁹

In de categorie groepsschenken van kerkelijke en geestelijke donoren vond ik twee glazen met gebedsportretten in Gouda. Dit is een klein aantal vergeleken met de individuele schenkingen uit deze categorie. Het eerste voorbeeld van een groepsschenking is de donatie van het Utrechtse kapittel van Oudmunster aan de Sint-Janskerk in Gouda (afb. 50). Het tweede glas is de schenking van de erfgenamen van Herman Lethmaet aan dezelfde kerk. Lethmaet (1492-1555) was kanunnik van Sint-Marie in Utrecht, vicaris-generaal van de Utrechtse bisschop en hoogleraar aan de Sorbonne in Parijs. Ook was hij een vriend van Erasmus. Op dit glas, *De geboorte van Johannes de Doper* (1562) (afb. 51) is Lethmaet postuum afgebeeld. Hij knielt aan de linkerzijde van de schenkersrand voor Maria met het Kind en Johannes de Doper. Aan de rechterkant knielen de vier kanunniken die de schenking hebben gerealiseerd, die Lethmaet al tijdens zijn leven had toegezegd.³⁹⁰

2d.2.2. Heiligen

Evenals in de vorige periode komen ook in het tijdvak 1550-1572 veelvuldig heiligen voor op de glazen. Alle categorieën opdrachtgevers lieten zich op de glasschenkingen met hun naam- of patroonheiligen afbeelden.³⁹¹ Omdat de zin van het afbeelden van heiligen dezelfde was als voorheen, wijd ik daar in dit gedeelte niet over uit. Dan zou ik in herhalingen vervallen over de gedachtenis-cultuur. In hoofdstuk I ben ik immers nader ingegaan op de verschillende typen van heiligen. Kort samengevat: de keuze voor bepaalde heiligen verschilde van gebied tot gebied. Ten eerste zijn er naamheiligen waarbij de naam van de heilige en de geportretteerde overeen komen. Deze vorm van heiligen is vooral te vinden in de Zuidelijke Nederlanden. Een voorbeeld van de keuze voor naamheiligen is dan ook te vinden op de Goudse glazen van schenkers die op de Zuidelijke Nederlanden waren georiënteerd, zoals Margareta van Parma (afb. 33) en Robert van Bergen (afb. 28).³⁹² Het glas van Margareta toont de landvoogdes met haar naamheilige Margareta. Het attribuut van de heilige, de draak, is hier groot en fel afgebeeld. De heilige heeft hem duidelijk overwonnen, want haar voet is op de nek van de draak gezet. Van Ruyven-Zeman vraagt zich af, of dit beeld wijst op Margareta van Parma's strijd tegen de 'draak van de ketterij'.³⁹³ Toch lieten ook Noordelijke Nederlanders zich met hun naamheiligen afbeelden. Het glas van de Amsterdamse familie Brunt (afb. 37) is hiervan een voorbeeld: Cornelis en Trijntje Brunt laten zich door hun naamheiligen Cornelius en Catharina vergezellen.

Ten tweede zijn er verschillende soorten patroonheiligen (van bijvoorbeeld de adel, een kerk, een kloosterorde, een stad). Opdrachtgevers lieten zich dikwijls afbeelden met de patroonheiligen, die verbonden waren met de instellingen waartoe ze behoorden of waaraan werd geschonken. Soms vielen deze beide heiligen samen. De patroon heilige werd vooral in de Noordelijke Nederlanden afgebeeld, dikwijls in combinatie met een naamheilige.³⁹⁴ Een voorbeeld van de keuze voor een naamheilige in

³⁸⁹ Otteline Marie van der Torren- barones van Verschuer, *Mariënwaerd, een Heerlijkheid* (Dieren, z.j.) 11-14; De secretaris van de Heerlijkheid Mariënwaerd was zo vriendelijk me dit boekje toe te sturen.

³⁹⁰ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 70, 71; Van Regteren Altena e.a., *De Goudsche Glazen*, 99.

³⁹¹ Een uitzondering vormen de glazen uit het klooster Stein (nu in de Goudse Van der Vormkapel) waarop de heiligen van zowel de wereldlijke opdrachtgevers als van de kerkelijke en geestelijke functionarissen ontbreken. Misschien is dit toe te schrijven aan het kleine formaat van schenkersranden in deze reeks.

³⁹² Van Bueren, *Leven na de dood*, 93-97.

³⁹³ Van Ruyven-Zeman, e.a., *Het geheim van Gouda*, 75.

³⁹⁴ Van Bueren, *Leven na de dood*, 93-97.

combinatie met een patroonheilige, is het Goudse glas van abt Petrus van Zuyren (afb. 6). Half achter de abt staat zijn naamheilige de apostel Petrus en rechts de patroonheilige van zijn klooster, Maria met het Christuskind. Een tweede voorbeeld waarbij de naamheilige tevens de patroonheilige voorstelt, is de Goudse glasdonatie van Margaretha van der Marck en Jan (van Aremborg) de Ligne (afb. 35). Op dit glas zijn de heiligen Johannes de Doper en Catharina afgebeeld. Johannes was zowel de naamheilige van De Ligne, als de patroonheilige van de Goudse Sint-Janskerk. Catharina is in dit geval de patroonheilige van de kerk in Zevenbergen waar De Ligne in 1568 werd begraven. Het blijkt overigens een vast patroon te zijn dat bij de afbeelding van naam- en andere heiligen, de man steeds de naamheilige bij zich heeft.³⁹⁵

Op een aantal glazen zijn uitsluitend patroonheiligen afgebeeld. Hierin doen zich allerlei variaties voor. Ten eerste behoren de patroonheiligen in een aantal gevallen uitsluitend bij de kerk waaraan wordt gedoneerd. Een voorbeeld hiervan is het glas van de Amsterdamse vroedschap aan de Oude Kerk (afb. 43). Hierop zijn de heiligen Nicolaas en Johannes de Doper afgebeeld, beiden de patroonheiligen van de Oude Kerk. Ten tweede kan een patroonheilige van de kerk waaraan wordt gedoneerd samenvallen met de eigen patroonheilige. Een voorbeeld hiervan is het Goudse glas van Hendrik van Swol († 1574) (afb. 7). In de schenkersrand gaat Van Swol vergezeld van Johannes de Doper. Deze heilige verwijst hier naar zowel het Haarlemse Sint-Jansklooster, waarvan Van Swol commandeur was, als de Goudse Sint-Janskerk waarin het glas werd geplaatst.³⁹⁶ Een tweede voorbeeld van een dergelijke dubbelrol van heiligen is het Goudse glas dat werd geschonken door de erfgenamen van de Utrechtse kanunnik Herman Lethmaet (afb. 51). Hierop is Maria zowel de patroonheilige van de kerk van de gevers (de Sint-Marie in Utrecht) als van de ontvanger (de Goudse Sint-Janskerk).

Soms worden patroonheilige op verschillende manieren geïnterpreteerd. Een voorbeeld hiervan is glas van hertog Eric van Brunswijk, waarop de heilige Laurentius (ca. 230-258) op twee manieren wordt geduid (afb.49). Op het glas is deze heilige afgebeeld in diakenkleding met zijn attributen (het rooster en de palmtak) en bevindt zich achter Van Brunswijk. Volgens Van Ruyven-Zeman zag de hertog een verband tussen de voor hem succesvolle slag bij Saint-Quentin (10 augustus 1557) op Laurentiusdag en het ingrijpen van heilige zelf. Op die datum nam Van Brunswijk, die in het Spaanse leger meevocht, twee belangrijke Fransen gevangen.³⁹⁷ Bosch geeft een geheel andere lezing van de keuze voor Laurentius door Van Brunswijk. Deze auteur verbindt de heilige met de op het glas afgebeelde geschiedenis van Heliodorus, die de rijkdommen van de Tempel in Jeruzalem wilde roven. De verwijzing naar Laurentius zou er uit bestaan, dat deze heilige ten tijde van de christenvervolgingen de schatten van de Kerk moest uitleveren aan keizer Valerianus I (ca. 200-260). In plaats daarvan deelde hij de rijkdommen aan de armen uit en zou gezegd hebben: 'zie daar de schatten van de kerk'. Uiteindelijk werd hij op een rooster boven het vuur gefolterd en stierf.³⁹⁸ Mijns inziens verdient de eerste lezing de voorkeur, maar het is zeker niet uitgesloten dat beide lezingen een rol hebben gespeeld bij de keuze voor Laurentius.

Ten derde zijn er 'standaardheiligen'. Zij kwamen bijna altijd voor bij een bepaalde nieuwtestamentische scènes zoals de Graflegging, Kruisiging of het Laatste Oordeel. Ook deze heiligen konden een dubbelrol hebben op een kunstwerk. Het Goudse glas van Filips II en Mary Tudor is hiervan een voorbeeld (afb. 15). Filips gaat vergezeld van de apostel Filippus, zijn naamheilige. Daarnaast is Filippus een 'standaardheilige' bij voorstellingen van Het Laatste Avondmaal. Sommige van deze standaardheiligen, zoals Johannes de Doper, Barbara, Catharina en soms Christophorus, werden misschien gekozen om hun beschermende en genezende kracht.³⁹⁹

Een speciale vermelding verdient het glas van de abdis Elburga van Boetzelaer in de Sint-Janskerk in Gouda (afb. 48). Haar keuze voor een oudtestamentische scène (het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo) is tamelijk bijzonder, zoals hierboven reeds werd vermeld.⁴⁰⁰ Maar ook het feit dat de abdis in de schenkersrand vergezeld gaat van de engel Gabriël is mijns inziens origineel te noemen. Gabriël wordt in de literatuur over christelijke iconografie soms wel en soms niet tot de heiligen gerekend. De literatuur die de aartsengel onderbrengt bij de groep van heiligen, noemt Gabriël echter bij de verdere uitwijding niet een heilige, maar een aartsengel.⁴⁰¹ Gabriël is dan ook niet een heilige in de gebruikelijke

³⁹⁵ Van Bueren, *Leven na de dood*, 94, 95.

³⁹⁶ Van Ruyven-Zeman, e.a., *Het geheim van Gouda*, 91.

³⁹⁷ De gevangen waren de Franse bevelhebber Anne, hertog de Montmorency (1493-1567) en de Franse maarschalk Jacques d'Albon de Saint-André (1512-1562).

³⁹⁸ Rosa Giorgi, *Heiligen* (vert. Murk Salverd, (Milaan/Gent/Amsterdam 2002, 2004) 217.

³⁹⁹ Van Bueren, *Leven na de dood*, 93-97.

⁴⁰⁰ Zie hierboven onder 'religieuze voorstellingen' de veronderstelde invloed van Viglius van Aytta.

⁴⁰¹ Zie: J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie* (Haarlem 1978) 258, 259; Giorgi, *Heiligen*, 142-145.

zin, want hij is nooit een mens geweest die tot heilige is verheven. In andere literatuur wordt Gabriel niet beschouwd als heilige maar uitsluitend als engel.⁴⁰² Mijns inziens geeft Goosen de sleutel tot de keuze van Elburga voor Gabriel. De auteur benadrukt dat de engel de aankondiger is van de geboorten van respectievelijk Johannes de Doper en Jezus. Gabriel verschijnt aan Johannes' vader Zacharias en vervolgens aan Maria om de geboorten van respectievelijk Johannes en Jezus aan te kondigen.⁴⁰³ Zou het kunnen zijn, dat Elburga met de keuze van Gabriel een verbinding heeft willen leggen met de thematiek van de koorglazen: de levens van Jezus en Johannes? In het koor zijn immers twee glazen te zien waarop Gabriel de beide geboortes aankondigt: op het (niet bewaarde) glas uit 1559/60 van Theodorus Spierinck van Well (afb. 52) verschijnt Gabriel aan Maria en op het glas van de familie van Hensbeek (afb. 38) uit 1561 komt Gabriel bij Zacharias in de Tempel.⁴⁰⁴

2d.2.3. Wapenschilden

Het afbeelden van wapenschilden op de glasschenkingen werd ook in de periode 1550-1580 onverminderd voortgezet. Op de glazen van alle categorieën opdrachtgevers konden ook nu de wapenschilden verduidelijken welke identiteit de geportretteerden hadden, aan wie ze verwant waren, welke status ze bezaten, welke bezittingen ze hadden en tot welke orde of instelling ze behoorden. Het aantal wapenschilden dat op een glas werd weergegeven, kan sterk verschillen. Soms is het er slechts één. Maar meestal zijn het er twee, vier, acht, zestien of zelfs tweeëndertig. Het is interessant deze wapenschilden zo veel mogelijk te relateren aan de personen bij wie ze hoorden. Zo ontstaat een beeld van de opdrachtgevers en hun familie en daarnaast van de sociale, maatschappelijke context waarin ze zich bewogen. Per categorie opdrachtgevers zal ik enige voorbeelden geven van de manier waarop met het afbeelden van wapenschilden werd omgegaan.

In de categorie wereldlijke schenkers, subcategorie vorsten, valt het Goudse vorstenglas van Filips II en Mary Tudor op door de soberheid ten aanzien van de hoeveelheid wapenschilden (afb. 15). Hoewel prominent aanwezig boven de tekstcartouche, werden slechts de beide wapens van de vorst en vorstin afgebeeld. Deze wapenschilden zijn overigens complex van samenstelling, want de wapenschilden van familie en gebiedsdelen zijn er in gecombineerd. Een reeks van kwartieren van voorouders, zoals de zeventien kwartieren waarmee Filips de Goede zijn afstamming toonde op een glasschenking aan de Oude Kerk in Amsterdam (zie hoofdstuk I), worden op het glas van Filips en Mary niet weergegeven. Wellicht spreekt de tekst op de cartouche van zo veel voorouderlijke luister, dat het afbeelden van een grote reeks kwartieren niet nodig werd geacht. De Bourgondiërs in de tijd van Filips de Goede moesten zich immers voortdurend bewijzen als erfgenamen van de macht. Het gecombineerde Habsburgs-Bourgondische huis ten tijde van Filips II zat daarentegen aanzienlijk machtiger in het zadel.

Ook het tegenoverliggende glas van Margareta van Parma (afb. 33) is in dit opzicht sober te noemen. Ook op haar glas staat haar persoonlijke wapen boven de tekstcartouche, waarin haar vorstelijke status wordt vermeld. Dit wapenschild is aanzienlijk eenvoudiger van samenstelling dan dat van Filips en Mary. Het lijkt een alliantie te zijn van haar eigen wapenschild met dat van Oostenrijk en van haar tweede echtgenoot Ottavio Farnese (1524-1586) Toch is dit niet de enige afbeelding van haar wapenschild op dit glas. Op speelse wijze is het meermalen geweven in het kleed dat in plooiën over de bidtafel is gedrapeerd.⁴⁰⁵

Opmerkelijk is dat de adel, in tegenstelling tot de vorsten, het belangrijk vond haar afstamming te tonen door het afbeelden van grote reeksen kwartieren. Op het Goudse glas van hertog Eric van Brunswijk (afb. 49) bijvoorbeeld zijn zeventien wapenschilden te zien. Dicht bij de knielende hertog is zijn persoonlijke wapenschild weergegeven, gedekt door de hertogelijke kroon. Daarnaast worden aan de linker- en rechterzijde van de schenkersrand de zestien kwartieren van zijn voorouders getoond.⁴⁰⁶ Hetzelfde geldt voor de beoogde glasdonatie van Willem van Oranje en Anna van Saksen (afb. 32.a). Op de tekening van de schenkersrand zijn boven hun hoofden niet alleen in groot formaat hun beider

⁴⁰² E. Kirschbaum, e.a. (eds.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 8 delen, deel 2, *Allgemeine Ikonographie*, F-K), (Rome/Freiburg/Bazel/Wenen 1970) 74, 75; Kirschbaum brengt Gabriel niet onder in de delen van zijn reeks over heiligen, maar in de delen over algemene iconografie.

⁴⁰³ L. Goosen, *Van Andreas tot Zacheüs*, (Nijmegen 1992, derde druk 1999) 60, 61.

⁴⁰⁴ Het huidige glas met de verkondiging aan Maria dateert uit 1656 en werd geschonken door de vroedschap van Gouda.

⁴⁰⁵ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 98.

⁴⁰⁶ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 48-51.

persoonlijke wapenschilden afgebeeld. Ook de zestien kwartieren van de voorouders werden getekend. Het adellijke echtpaar Margareta van der Marck en Jan de Ligne heeft er een schepje bovenop gedaan en liet op de Goudse glasschenking, naast hun persoonlijke wapenschilden, achtentwintig voorouderlijke kwartieren afbeelden (afb. 35). Aan de voorbeelden uit de categorie vorsten en adel is te zien, dat de wapenschilden moesten aantonen dat deze personen afstamden uit families die reeds lang macht uitoefenden.

Ook burgers lieten, evenals in de vorige periode, ook nu de wapenschilden van zichzelf of een gemeenschap afbeelden. Een voorbeeld uit de tabellen van de wapenschilden die een overheidscollege liet aanbrengen, is het glas *De aanbidding der berders* (1554) (afb. 43). Op dit glas, dat werd geschonken door de Amsterdamse vroedschap aan de plaatselijke Oude Kerk, is twee maal het wapenschild van Amsterdam te zien. Opvallend is dat, om de legitimatie kracht bij te zetten, ook de wapenschilden van Karel V, het Habsburgse Huis en het gewest Holland zijn afgebeeld.

Niet alle burgerlijke groeperingen, buiten families gerekend, hadden behoefte aan veel wapenschilden op hun glas. Sommige groeperingen hielden het zeer eenvoudig. Het Goudse glas van het vleeshouwersgilde bijvoorbeeld bevat slechts een wapen met een hoorn. Vermoedelijk is dit wapenschild van het gilde. Op de pendant van het gilde van visverkopers (afb. 44) is zelfs helemaal geen wapenschild te zien.⁴⁰⁷

Burgerlijke groeperingen, zoals families, lieten meestal alleen hun familiewapens afbeelden. Dit varieerde van één wapenschild tot twee of vier. De familie van Hensbeek bijvoorbeeld liet op hun Goudse glas slechts één familiewapen afbeelden (afb. 38). Twee familiewapenschilden zijn te vinden op een glasschenking uit het klooster van Stein: in het midden van de schenkersrand van het glas van het echtpaar Jan Gerritszoon Heye (afb. 40) staan hun beider wapenschilden. De familie Gerrit Heye Gerritszoon heeft in deze categorie opdrachtgevers het maximale aantal wapenschilden af laten beelden dat ik in mijn onderzoek kon vinden (afb. 39). Op dit Goudse glas staan de vier familiewapens van het echtpaar. Opmerkelijk is dat de hoeveelheid wapenschilden dus niet afhankelijk blijkt te zijn van het formaat van het glas. Op het grote glas van de familie van Hensbeek (afb. 38) bijvoorbeeld werd slechts één wapenschild weergegeven, op het veel kleinere glas van de familie Jan Gerritszoon Heye (afb. 40) twee. De vraag is dan ook of de hoeveelheid wapenschilden werd bepaald door de behoefte om meer of minder indruk te maken. Of dat de burgers zodanig recent waren gestegen op de maatschappelijke ladder, dat de voorouders nog geen wapenschilden, maar hoogstens huismerken bezaten.

De glazen van de kerkelijke en geestelijke functionarissen bevatten evenals in de vorige periode wapenschilden. Soms was het slechts een enkel wapenschild, maar wanneer deze functionarissen tot de adel behoorden, werden meerdere kwartieren afgebeeld. Dit was geheel in lijn met de wereldlijke adellijke donoren. Een voorbeeld van de wapenschilden op een glasschenking van een kerkelijke functionaris die uit de adel stamde, is het Goudse glas van de abdis Elburga van Boetzelaer (afb. 48). Zij koos voor een afbeelding van de zestien kwartieren van haar voorgeslacht. Ook Joris van Egmond liet op diverse glasschenkingen zijn achttien wapenkwartieren afbeelden (afb. 23 en 27). Ten aanzien van zijn Goudse en Haarlemse schenkingen zijn deze duidelijk op respectievelijk het glas en de tekening te zien. Voor Van Egmonds andere schenkingen zijn de tekeningen van Van Buchel informatief.⁴⁰⁸

Een uitzondering op de regel dat adellijke kerkelijke en geestelijke functionarissen veel kwartieren af lieten beelden, is de Goudse glasschenking van de Utrechtse kanunniken van Oudmunster (afb. 50). Hoewel wellicht een aantal van hen van adel is geweest, zoals de deken Willem Taets van Amerongen (1544-1596), werd op dit glas per kanunnik slechts één persoonlijke wapenschild afgebeeld. De gehele onderkant van de schenkersrand wordt afgesloten door de twaalf wapenschilden van de kanunniken. Het persoonlijke wapenschild van de deken heeft overigens een eenzame ereplaats: het prijkt op de hoogte van de rechterschouder van Christus.

Kerkelijk en geestelijke functionarissen, die niet van adel waren, brachten aanzienlijk minder wapenschilden aan op hun glasschenking. Evenals het geval is bij hun adellijke collegae, strookt dit met het aantal wapenschilden van hun wereldlijke tegenhangers. Een voorbeeld van een dergelijke kerkelijke functionaris is de Johannier commandeur Hendrik van Swol (afb. 7). Op zijn Goudse glas werden slechts twee wapenschilden afgebeeld: dat van het instituut waartoe hij behoorde en een persoonlijk wapenschild. Het eerstgenoemde is het wapenschild van de Jansorde met het rechte kruis in een rood

---

⁴⁰⁷ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 56-58.

⁴⁰⁸ Van Tongerloo, 'Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekkerk', 1-8. Zie voor Buchelius: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/inscriptiones/139>

veld. Daarnaast is het wapen van de stad van herkomst (Zwolle) van Van Swol te zien, een recht zilveren kruis in een blauw veld. Het wapen van Zwolle beschouwde van Swol waarschijnlijk als een persoonlijk wapen, want ook op zijn zegel is dit rechte kruis afgebeeld. Overigens krijg ik de indruk dat op dergelijke zegels het rechte kruis ook kan verwijzen naar de Jansorde. Zegels bevatten immers geen kleuren. Op wapenschilden is het wel duidelijk wanneer het om de Jansorde gaat, omdat het veld dan rood is gekleurd. Verder draagt de commandeur het achtpuntige kruis van zijn orde aan een halsketting op de borst en is dit kruis eveneens in linnen geborduurd op zijn kleding.⁴⁰⁹ In deze categorie opdrachtgevers zijn ook voorbeelden te vinden van opdrachtgevers die meer persoonlijke wapenschilden af liet afbeelden. Op het Goudse glas van de Utrechtse Johannierter balijer Wouter van Bijler (Bylaer) bijvoorbeeld werden, behalve het bovenin geplaatste Johannierter wapen, ook zes persoonlijke wapenschilden geschilderd (afb. 53). Een van deze zes wapenschilden is overigens het rechte Johannierter kruis op een rood veld. Abt Petrus van Zuyren beperkte zich op zijn Goudse glasschenking tot vier familiewapens (afb. 6). Interessant is dat het vijfde wapenschild op dit glas niet, zoals we bij Van Swol en Van Bijler zagen, van een orde is. Het gekroonde wapenschild aan de voeten van Maria behoort specifiek tot het klooster Mariënwaerd.⁴¹⁰

Eenvoudiger qua wapenschilden zijn de glazen die een aantal, waarschijnlijk niet-adellijke, kerkelijke functionarissen schonken aan het klooster van Stein (nu in de Goudse Van der Vormkapel). Hierop zijn in alle vijf gevallen de wapenschilden bovenin de tracering aangebracht. In vier gevallen gaat het om één wapen en in het geval van Willem Jacobszoon om twee wapenschilden. Het wapenschild van Robert Janszoon lijkt voor de helft uit huismerktekens te bestaan (afb. 54).

2d.2.4. Bijwerk/symbolen

Terwijl het bijwerk uit de vorige periode beperkt was te achterhalen, zijn in de periode 1550-1580 meer glazen en dus meer bijwerk gevonden. Op de glazen van alle categorieën donoren (wereldlijke en geestelijke) heb ik nu bijwerk aangetroffen. Ook de variatie in het bijwerk is beduidend groter dan voorheen. Bij sommige schenkers is het bijwerk een belangrijk onderdeel van de voorstelling, bij anderen vormt het een bescheidener aspect. Aan de hand van vooral de glazen in de Goudse Sint-Janskerk wordt getoond, welke varianten in het bijwerk bestonden. Hierbij gaat het om de typen opdrachtgevers en de vormen van bijwerk.

Opmerkelijk is dat de meeste donoren een voorkeur vertonen voor klassiek, renaissancistisch bijwerk in de vorm van architectuur. Aan de hand van het onderzoek van Van den Boogert heb ik in het vorige gedeelte (de periode ca. 1450-1550) uitleg gegeven van de redenen waarom deze renaissancistische architectuur geliefd was bij veel vooraanstaande schenkers. In deze vorige periode waren het immers vooral de vorsten en edelen die een dergelijk bijwerk kozen. De vorsten verbonden zich met deze vormentaal met de Romeinse keizers. De edelen op hun beurt lieten met renaissance-motieven eveneens hun macht zien en daarnaast wellicht hun verbondenheid met het Habsburgse Huis.⁴¹¹ In de periode 1550-1580 laten echter steeds meer vooraanstaande burgers klassiek bijwerk afbeelden. De glazen in Goudse Sint-Janskerk uit deze periode laten goed zien dat de klassieke architectuur als bijwerk nu door een bredere laag schenkers dan voorheen werd gekozen.

Om te beginnen de beide Goudse vorstenglazen: zoals valt te verwachten, lieten Filips II en Margareta van Parma een ruime hoeveelheid klassiek bijwerk afbeelden (afb. 15 en 33). Het glas van Filips II bevat in zowel de Oud- als Nieuwtestamentische voorstelling rijke classicistische architectuur. Bovenin het glas wordt de Tempel in Jeruzalem als klassieke gebouw weergegeven. De onderste voorstelling, *Het Laatste Avondmaal*, speelt zich eveneens af tegen een classicistisch decor met pilasters, bogen en klassieke ornamenten. Ook de onderste rand waarin de wapenschilden en tekstcartouche zijn afgebeeld, zijn klassieke architectuur en ornamenten te zien. Maar niet alleen de architectuur op dit glas is klassiek. Ook de figuren die de tekstcartouche vasthouden zijn klassiek: twee allegorische, gevleugelde figuren, *Justitia* (gerechtigheid) en *Temperantia* (Gematigdheid). Ook de hoofdvoorstellingen *De Voetwassing* en *Het offer van*

⁴⁰⁹ Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 86, 427.

⁴¹⁰ Dit wapen behoort aan de adellijke familie van Cuyk, die in de twaalfde eeuw het klooster Mariënwaerd stichtte. Het gekroonde wapen bleef gehandhaafd als het wapen van de Heerlijkheid Mariënwaerd (en van de plaats Cuyk). Zie: W. Veerman, *Het geheim van Mariënwaerd. Een eeuwigdurende monumentale herinnering aan het klooster Mariënwaerd te Beesd en de abt Petrus van Zuyren uit 1560* (Beesd 2006) 12, 13; Het wapen is eveneens te zien op het Goudse glas van Cornelis (van Cuyck) van Mierop.

⁴¹¹ Van den Boogert, *Habsburgs hofmecenaat*, 36, 37, 70, 71, 74-77.

Elia op het glas van Margareta spelen zich af tegen een klassieke architectuur met Korintische zuilen en een boogingang.

Geheel in lijn met de vorsten voorzagen ook nu weer de adellijke schenkers hun glazen bij voorkeur van rijke, klassieke architectuur. Het Goudse glas *De Tempelreiniging* (afb. 32), dat oorspronkelijk door Willem van Oranje zou worden geschonken, toont een perspectivisch indrukwekkend tempelinterieur, geheel in de renaissancistische stijl. Ook de Goudse glazen van Eric van Brunswijk en Philippe de Ligne (afb. 49 en 45) en zijn geplaatst in een grootse klassieke architectuur.

Zoals gezegd gingen in deze periode steeds meer burgers klassieke elementen afbeelden op hun glasschenkingen. Ze voorzagen hun glasdonaties, evenals de vorsten en edelen, bij voorkeur van klassieke architectuur. Voorbeelden hiervan zijn zowel in Gouda als Amsterdam te vinden. Op het Goudse koorglas van de familie Hensbeek, *De aankondiging van de geboorte van Johannes de Doper*, bijvoorbeeld is de hoofdvoorstelling gesitueerd in een rijk uitgevoerd klassiek tempeldecor (afb. 38). Dit geldt eveneens voor de glazen in de Amsterdamse Oude Kerk van de familie Jan Claeszoon van Hoppen (afb. 36) en de plaatselijke vroedschap (afb. 43). Op beide glazen zijn de hoofdvoorstellingen geplaatst in grootse architectuur met Korintische zuilen en pilasters, gedekt door forse kroonlijsten. Een uitzondering vormt de Amsterdamse glasschenking *Het Sterfbed van Maria* van de familie Cornelis Brunt (afb. 37). Het bijwerk op dit glas heeft een bescheiden architectuur, zeker vergeleken met de twee andere Amsterdamse schenkingen aan de Oude Kerk.

De kerkelijke en geestelijke functionarissen die glazen schonken aan de Sint-Janskerk lieten, evenals in de vorige periode, vooral klassieke architectuur afbeelden als bijwerk. In die zin verschilden ze niet van de wereldlijke vorsten, adel en burgers. Het glas van Elburga van Boetzelaer bijvoorbeeld vertoont grootse classicistische architectuur, waarin het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo plaats vindt (afb. 48). De troon van de als Romeinse keizer uitgedoste koning Salomo staat in een antieke paleisarchitectuur. Op de achtergrond is een ronde tempelvorm te zien. Ook in de schenkersrand van dit glas zijn klassieke elementen opgenomen, zoals een Dorisch hoofdstel en een kariatideherm (dragende figuur).

Het is interessant om te zien dat niet alle opdrachtgevers klassiek bijwerk kozen voor hun glasdonaties. Op dergelijke glazen bestaat het bijwerk uit contemporaine of gehistoriseerde, niet-klassieke elementen. Dit verschijnsel is op de schenkingen van zowel wereldlijke (adellijke en burgerlijke) opdrachtgevers als van kerkelijke en geestelijke functionarissen te zien. De vorsten kozen hier echter niet voor. En onder edelen kwam niet-klassiek bijwerk minder vaak voor dan onder burgers. Het is intrigerend dat opdrachtgevers bijwerk verkozen (of aanvaardden), dat tegen de gangbare trend onder de aanzienlijken in ging. Maar het zou ook kunnen zijn, dat ze geen andere keuze hadden omdat 'hun' bijbelse scènes zich in de natuur afspeelden. Hoewel ook hierin klassieke architectuur denkbaar kan zijn, leent deze omgeving zich hiervoor immers minder vanzelfsprekend.

Een voorbeeld van een donatie van adellijke opdrachtgevers die uitsluitend niet-klassiek bijwerk lieten aanbrengen, is het Goudse glas *Judith met het hoofd van Holofernes*, geschonken door het echtpaar Margareta van der Marck en Jan de Ligne (afb. 35). Hierop is een middeleeuws kasteel te zien op de achtergrond. Ook de hoofdvoorstelling vindt plaats in (niet-klassieke) luxueuze legertenten. Opmerkelijk voor dit adellijke echtpaar is, dat zelfs in de schenkersrand geen klassieke elementen zijn te vinden.

Ook burgerlijke glasschenkingen bevatten soms geen enkele klassieke verwijzing. Voorbeelden hiervan zijn de beide Goudse gildenglazen met de voorstellingen *Jona* (afb. 44) en *Bileam*. Het glas met de voorstelling van *Jona* toont een middeleeuwse stad op de achtergrond. Het glas met het verhaal van *Bileam* heeft als achtergrond een legertentenkamp.

Tenslotte zijn er enige glazen in deze periode die een combinatie van klassiek en niet-klassiek bijwerk bevatten. Dit verschijnsel is te zien op drie Goudse glazen van kerkelijke en geestelijke functionarissen en op één burgerlijke Goudse glasschenking. Daarnaast komt deze combinatie voor op drie glazen uit het klooster Stein eveneens van beide genoemde categorieën opdrachtgevers. Op dergelijke glazen ging het niet-klassieke bijwerk in de hoofdvoorstelling altijd samen met wel-klassieke elementen in de schenkersrand. Voorbeelden van glazen van kerkelijke en geestelijke functionarissen met deze combinatie in Gouda zijn de drie koorglazen van Robert van Bergen (afb. 28), Joris van Egmond (afb. 27) en Cornelis van Mierop (afb. 29). Alle bevatten een in een landschap gesitueerde hoofdvoorstelling en een schenkersrand met bescheiden klassieke architecturale elementen. De drie glazen zijn door Dirck Crabeth vervaardigd en naast elkaar geplaatst in het centrum van het koor. Crabeth heeft duidelijk een eenheid tussen deze glazen willen aanbrengen. De burgerlijke glasschenking met niet-klassiek bijwerk in de Sint-Janskerk is het koorglas *De vraag vanwege Johannes de Doper aan Jezus* van de familie Gerrit Heye Gerritszoon

n(afb. 39). De scène met Christus die spreekt met de discipelen van Johannes is afgebeeld tegen een middeleeuws stadsdecor. In de schenkersrand bevinden zich enige klassieke decoraties van leeuwenkopjes.

Een dergelijke combinatie van klassiek en niet-klassiek bijwerk trof ik eveneens aan bij glasschenkingen aan het klooster van Stein van de familie Jan Gerritszoon Heye (afb. 40), prior Robert Janszoon (afb. 54) en kloosteroverste Willem Jacobszoon. Op deze glazen zijn in de schenkersrand klassieke ornamenten te zien, zoals maskers en kariatiden. In de hoofdvoorstelling ontbreekt echter elke klassieke verwijzing. Zoals hierboven opgemerkt zijn dit typisch voorbeelden van bijbelverhalen, die zich in de buitenlucht afspelen.

2d.2.5. Teksten

Op de glazen uit de periode 1550-1580, met name tot 1572 zijn veelvuldig en dikwijls op uitgebreide wijze teksten aangebracht. Alle gevonden teksten zijn getranscribeerd in de tabellen te lezen. De wereldlijke schenkers (vorsten, edelen en burgers) hebben meestal gekozen voor teksten, die een combinatie zijn van persoonlijke roem en godvruchtigheid. De relatief grote hoeveelheid bijbelteksten op de glasschenkingen van alle wereldlijke en kerkelijke categorieën kan samenhangen met het feit, dat in de Goudse kerk een beeldprogramma van bijbelverhalen is aangebracht. De glasschenkingen van bisschop Joris van Egmond aan Haarlem en Gouda (afb. 23 en 27) bijvoorbeeld lijken aan te tonen dat een dergelijk beeldprogramma van invloed was bij de keuze van teksten. Op zijn Haarlemse glas uit de vorige periode staat geen bijbeltekst. De reden is waarschijnlijk dat op dit glas geen bijbelverhaal is afgebeeld, maar een voorstelling van de Heilige Drie-eenheid. Op de Goudse donatie staan wel bijbelteksten, die betrekking hebben op het bijbelverhaal op het glas.

Ten eerste de teksten van de wereldlijke opdrachtgevers, te beginnen met de vorsten: op de beide Goudse vorstenglazen uit deze periode zijn teksten opgenomen, die op de roem en vroomheid van de schenkers wijzen. De glasdonatie van Filips II en Mary Tudor (afb. 15) bijvoorbeeld bevat Latijnse bijbelteksten, die betrekking hebben op koning Salomo en Christus. Voor de goede verstaander verwijzen de teksten over Salomo naar de Spaanse koning zelf en zijn afkomst. Een van deze bijbelteksten luidt in de vertaling: 'Ik heb Uw gebed verhoord en indien Gij voor Mijn aangezicht wandelt zoals Uw vader gewandeld heeft, dan zal ik uw koningstroom voor altijd bevestigen'. Daarnaast laat Filips geen misverstand bestaan over zijn geërfde macht en de goddelijke legitimatie hiervan: 'De zeer doorluchtige Philips, zoon van de onoverwinnelijke en zeer verheven keizer Karel V door de genade Gods koning van Spanje, Engeland, Frankrijk en de beide Siciliën et cetera aartshertog van Oostenrijk, hertog van Bourgondië, Brabant, Gelderland et cetera, graaf van Vlaanderen, Henegouwen, Holland, Zeeland et cetera en heer van Friesland et cetera Vader des vaderlands de allerschachtmoedigste, godvruchtigste heeft dit glas geschonken tot versiering van deze kerk. Wiens troon als de zon de gehele wereld vervullende tot in eeuwigheid moge staan. In het jaar des Zaligmakers Christus 1557'. Deze indrukwekkende tekst wordt op de tekstcartouche aangevuld met de persoonlijke motto's van de beide schenkers, die de geëtaleerde macht in een goddelijk licht zetten. Van Filips luidt het devies: *Dominus mihi adjutor* (De Heer is mij tot steun) en van Mary: *Veritas temporis filia* (De waarheid is de dochter van de tijd).⁴¹²

Ook Filips' halfzuster Margareta legitimeert zich in de tekst op haar Goudse glas (afb.33). Ze vermeldt dat ze van Karel V afstamt en een zuster is van Filips: 'Vrouwe Margaretha van Oostenrijk, dochter van Keizer Karel V, hertogin van Parma, Piacenze, Castro en Penna en vrouwe van Novara, tevens regentes en landvoogdes der Nederlanden voor haar broeder, Philips'. Daarnaast zag Margareta zichzelf als beschermer van de Kerk. Hierin is ze explicieter dan Filips, die zichzelf alleen als godvruchtig afschildert. Margareta liet op haar glas schrijven: 'Der christelijke godsdienst en goddelijke eredienst allerijverigste behoedster heeft dit glas tot versiering dezer kerk geschonken in het jaar onzes Heren 1528'. Margareta heeft in tegenstelling tot Filips en Mary geen devies op haar glas laten aanbrengen. Ook opmerkelijk is dat op dit glas geen bijbelteksten zijn geschreven, die de voorstelling expliciteren.

Weliswaar minder uitgebreid dan de vorsten, maar ook de edelen roemden hun status, daden en geloofsijver op hun glasdonaties. Hertog Eric van Brunswijk (afb. 49) bijvoorbeeld laat optekenen: 'De zeer doorluchtige Erik door Gods genade hertog van Brunswijk en Luneburg, rijksvorst, baron van Liesvelt, heer in Woerden enzovoort heeft dit glas geschonken vanwege de katholieke godsdienst in 1566'.

---

⁴¹² Het devies van Filips II is afkomstig uit de brieven van Paulus aan de Hebreëen. Mary's devies werd door de Tudors van Hendrik VIII tot Elizabeth I gebruikt. Zie: Donald Gordon, 'Veritas filia temporis: Hadrianus Julius and Geoffrey Whitney', in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 3, Nr. 3/4 (april- juli 1940) 228-240.

Het levenshouding van de hertog komt tot uitdrukking in zijn persoonlijke motto, *Ex duris gloria* (Roem door beproevingen). Interessant is, dat niet alle edelen het nodig vonden zo veel over zichzelf mee te delen op hun glas. Graaf Philippe de Ligne (afb. 45) bijvoorbeeld liet een soberdere tekst aanbrengen dan Van Brunswijk. In de schenkersrand, onder zijn persoonlijke wapenschild, staat alleen zijn devies: *Je le tiendray* (ik zal het vasthouden).

De soorten teksten van burgers op de glazen verschillen niet veel van die van de vorsten en edelen. Bijbelteksten, een enkel motto en eenvoudigweg een naam en jaartal zijn in wisselende samenstellingen bij deze groep te vinden. Wel verschillend van de vorsten en edelen is het feit dat burgers zich niet zo bombastisch af laten schilderen op hun glazen.

Soms zijn uitsluitend bijbelteksten weergegeven, zoals in het geval van de Goudse gildenglazen.⁴¹³ Hierop staan alleen de bijbelcitataten, die verwijzen naar de voorstellingen van respectievelijk Jonas (afb. 44) en Bileam. Twee ander voorbeelden van glazen met alleen een bijbeltekst zijn de Goudse glazen van de families Gerrit Heye Gerritszoon (afb. 39) en Van Hensbeek (afb. 38). Het glas van de Amsterdamse vroedschap (afb. 43) tenslotte vermeldt de bijbeltekst, die betrekking heeft op de voorstelling *De aanbidding van de berders*. Uit deze vijf voorbeelden blijkt dat de achterhaalde glasdonaties met uitsluitend bijbelteksten vooral gegeven werden door burgerlijke groeperingen (gilden, families en stadsbestuur).

Vaker werden echter naast de bijbelteksten ook persoonlijke mededelingen dan wel motto's aangebracht. Op de Amsterdamse schenking van de familie Jan Claeszoon van Hoppen (afb. 36) bijvoorbeeld staat, behalve bijbelteksten die verwijzen naar de voorstellingen *De Annunciatie* en *Visitatie*, op een banderol in de hand van een bisschoppelijke figuur: *Nemo laeditur nisi a se ipso* (Niemand wordt gekwetst dan door zichzelf). De Frans-Duitse historicus Izaak le Long (1683-1762) schreef in 1729 dat 'deze woorden schynen aan te wysen, dat de gever van dit glas de swaere kosten van syne penitentie, en by gevolge ook van 't geven van dit glas, niemandt anders als sich selve hadde te wyten'. Dit is een fraai voorbeeld van het begrip van een (nota bene protestantse) auteur voor de middeleeuwse memoriecultuur.⁴¹⁴

Ook werden op glasdonaties uitsluitend de namen van de schenkers en de jaartallen van de schenking aangebracht. Voorbeelden hiervan zijn de glazen van de beide Groningse hoofdelingen, Tho Lellens (afb. 42) en De Mepsche met hun echtgenotes. In het geval van Johan de Mepsche is daar echter zijn functie aan toegevoegd: 'Johan de Mepsche Rentmeester, Rath und Lieutenant der Stadt und Lande van Groningen prouest to Loppersum Agnes sijn huijsvrouw Anno 1561'. Het is niet met zekerheid te zeggen of de voorstellingen op deze oude glazen van respectievelijk Mozes en koning David nooit voorzien zijn geweest van bijbelteksten.

Een van de vragen ten aanzien van twee burgerlijke glazen uit deze periode is: zijn de teksten hierop afhankelijk van de persoonlijke inbreng van de schenkers? Of worden ze bepaald door mogelijkheden die het vensterformaat en de algemene compositie van de glazen bieden? Voorbeelden zijn de beide glasdonaties van burgers aan het klooster van Stein (nu in de Goudse Van der Vormkapel) (afb. 40 en 41). Deze glazen bevatten verschillende typen teksten, terwijl de glazen qua formaat en compositie identiek zijn. Het glas van de familie Jan Gerritszoon Heye (afb. 40) bevat, behalve het jaartal van schenken, een bijbeltekst die verwijst naar de scène van de Gevangenneming. De familie Dirck Corneliszoon van Reynegom daarentegen liet op het Stein-glas (afb. 41) geen bijbeltekst afbeelden, die naar de hoofdvorstelling verwijst. De enige tekst op dit glas is Van Reynegoms motto: *Rien sans émuier* (Niets zonder het hart). Bij dergelijke vragen moet overigens altijd mee worden gewogen of latere restaurators misschien wijzigingen hebben aangebracht.

Ten tweede de teksten op de glasdonaties van de kerkelijke en geestelijke functionarissen: zij hebben, evenals wereldlijke schenkers, gekozen voor zowel bijbelteksten als persoonlijke motto's. Sommigen combineerden beide, anderen hebben alleen een bijbelcitaat of uitsluitend een devies laten afbeelden. Voorbeelden van glasdonaties met uitsluitend uit een bijbeltekst zijn te vinden in de Goudse Sint-Janskerk: op het glas van Cornelis van Mierop (afb. 29) en van de kanunniken van Oudmunster (afb.

---

⁴¹³ Uiteraard vermelden de opdrachtgevers daarnaast ook dikwijls hun namen en het jaartal van de schenking.

⁴¹⁴ Le Long, *Historische beschryvinge van de Reformatie der stad Amsterdam*, 492.

50). Op de Stein-glazen van Nicolaes Ruysch, Robert Janszoon (afb. 54), Willem Jacobszoon en Thomas Hermanszoon (afb. 47) zijn eveneens uitsluitend bijbeltesten te lezen.

Verrassend is dat een aantal kerkelijke en geestelijke functionarissen alleen hun motto op de glasdonatie liet schrijven. Deze deviezen konden zowel een seculier als religieus karakter hebben. Van deze categorie zou verwacht kunnen worden, dat ze juist (ook) bijbelteksten lieten aanbrengen. Maar hoewel de hoofdvoorstellingen bijbels zijn, werd op deze glazen echter geen enkele bijbeltekst geciteerd. Een voorbeeld hiervan is de Goudse glasschenking van Wouter van Bijler (Bylaer) (afb. 53). Op dit glas is prominent zijn motto geschreven: *Moderata Durant* (Maat houdt stand).⁴¹⁵ Ook op het glas van Hendrik van Swol staat, behalve zijn naam, functie en jaartal, zijn devies *Sollicite concupiscam* (Zorgvuldig zal ik begeren). Het is me overigens niet duidelijk of in de opengeslagen bijbel op de bidbank van Van Swol een tekst is te lezen. Opmerkelijk is dat ook de geestelijke vrouwelijk opdrachtgever uit deze periode geen bijbeltekst, maar alleen een devies liet aanbrengen: op haar Goudse glasdonatie liet Elburga van Boetzelaer schrijven: 'Ic betrou in God' (afb. 48).

Evenals bij wereldlijke opdrachtgevers bevatten sommige glazen van kerkelijke en geestelijke functionarissen een combinatie van een bijbeltekst en een devies. Een voorbeeld hiervan is het Goudse glasschenking van Robert van Bergen (afb. 28). Hierop staat in het opengeslagen boek in kleine letters de psalmtekst: 'Welzalig de man die de Here vreest'.⁴¹⁶ Onder Van Bergens wapenschilden is zijn devies te lezen: *Velis quod possis* (Moogt gij willen wat gij kunt). Ook het Goudse glas van Joris van Egmond bevat een dergelijke combinatie (afb. 27).⁴¹⁷ Op zijn donatie is een aantal bijbelteksten te zien die betrekking hebben op Christus, met name op *De Doop in de Jordaan*. Daarnaast heeft Van Egmond zijn persoonlijk devies aan laten brengen: *Pietatem exerce* (Beoefen de vroomheid). Dit devies, dat overigens in feite een bijbeltekst⁴¹⁸ is, heeft Van Egmond eveneens op zijn glasschenking (in de vorige periode) in de Haarlemse Sint-Bavokerk aan laten brengen (afb. 23). Het kon de toeschouwers daar niet ontgaan, want het devies is in tweevoud prominent afgebeeld onder in de schenkersrand. Bijzonder is dat Van Egmond op zijn Culemborgse glasdonatie (1554) een uitgebreide beschrijving van zijn status liet opnemen: *Reverendissime quondam Egmondani Hagiomachorum Capituli Culemburgensis*. Een dergelijke uitweiding kwam ik alleen tegen bij het postume Goudse glas van Herman Lethmaet, waarop de kanunniken zijn status lieten optekenen (afb. 51). In de tekstcartouche staat (uit het Latijn vertaald): 'Tot aandenken van de heer Herman Lethmaet uit Gouda, die aan de Sorbonne te Parijs bij het doctoraat de eerste plaats behaalde, kanunnik en deken der kerk van Sint-Marie te Utrecht, hebben de erfgenamen dit glas geschonken als een monument, 1562, de laatste mei.' Ik heb niet kunnen achterhalen of Lethmaet al bij zijn leven heeft bepaald, dat zijn functies moesten worden vermeld op het glas. Of dat de kanunniken hiertoe naderhand hebben besloten.

---

⁴¹⁵ Seneca, *Troades*, vers 256.

⁴¹⁶ Psalm 112:1.

⁴¹⁷ Zie voor een uitleg over de waarschijnlijk verwijderde voorstelling *De Heilige Drie-eenheid*: de vorige periode (ca. 1450-1550) onder 'religieuze voorstellingen'.

⁴¹⁸ Timotheus 4:7.

3. Samenvatting periode 1550-1580

De glasschenkingen uit de periode 1550-1580 die ik kon achterhalen zijn afkomstig uit de gewesten Holland, Utrecht, Gelre, Friesland en Groningen, waarbij het gewest Holland verreweg de meeste glazen heeft ontvangen voor de kerken. De locatie van de glazen binnen de kerk verschilde niet van de vorige periode. De memoriecultuur (tot 1572) lijkt hiervoor bepalend te zijn geweest. De glazen kregen een plaats die in dit verband gunstig was, zoals het koor of transept. Enkele glazen zijn ook te vinden in het noorder- en zuidertransept.

Opmerkelijk is, dat ondanks de politieke en religieuze turbulenties, die al bestonden tussen 1550 en 1572, nog voortdurend dergelijke glasschenkingen werden gedaan. Dit verschilde overigens per stad, onder andere omdat steden soms opnieuw in Spaanse handen vielen en de kerken weer voor de katholieke eredienst werden ingericht. Veel van de voorbeelden uit deze periode stammen uit Gouda, waar het stadsbestuur lange tijd tolerant kon blijven. Gouda is dan ook niet altijd maatgevend voor de overige steden.

Vrijwel alle glazen uit de periode 1550-1580 werden geschonken in de jaren voorafgaand aan de Alteratie, dat wil zeggen tussen 1550 en 1572. In die periode deden dezelfde typen opdrachtgevers glasschenkingen, als die in de vorige periode: wereldlijk personen zoals vorsten, edelen en burgers en kerkelijke en geestelijke functionarissen.

De meeste donaties hebben dan ook het karakter van een memorieschenking. Zoals eerder gezegd manifesteert de memoriecultuur zich in een complex van wereldlijke en religieuze boodschappen: religieuze voorstellingen, gebedsportretten, identificerende wapenschilden, heiligen, bijwerk, teksten en een locatie binnen de kerk die gunstig is voor de gedachteniscultuur. Geheel in de memorie-traditie lieten alle opdrachtgevers hun gebedsportretten schilderen in de schenkersrand. Ook traditioneel bij alle categorieën was het afbeelden hierin van naam- en patroonheiligen. Bij de glazen uit het klooster van Stein (in de Goudse Van der Vormkapel) ontbreken de heiligen, maar ik vraag me af of dit misschien samen hangt met het kleine formaat van deze glazen. Niettemin vindt ik het opmerkelijk dat de opdrachtgevers zich, in het kader van een memorieschenking, niet door heiligen lieten vergezellen.

De redenen voor het doen van glasdonaties tussen 1550 en 1572 bleef ook nu onveranderd. Zoals gebruikelijk in de memoriecultuur gingen wereldlijke en geestelijke motivaties hand in hand. Wat de wereldlijke kant betreft: men kon zich bijvoorbeeld verplicht voelen tot een *do ut des*-handeling omdat men de heer of vrouw over een gebied was. Het was dan vanzelfsprekend dat men bijdroeg aan de (her)bouw van een kerk in zijn of haar gebied. Daarnaast konden het bezit van goederen en privileges een rol spelen. De Goudse glasschenkingen van de kanunniken, de proost Robert van Bergen (afb. 28) en de deken Cornelis van Mierop (afb. 29), allen van het Utrechtse Oudmunster, hielden bijvoorbeeld verband met het feit dat Gouda tot het aartsdiaconaat van Oudmunster behoorde. Maar ook economische motieven konden een rol spelen. Een stadsbestuur kon bijvoorbeeld een raam doneren om zijn afzetgebied veilig te stellen. In deze gevallen is het verleidelijk om te stellen dat een schenking geen memorie karakter kon hebben. Maar ik ben er niet zeker van of in de middeleeuwen bij dergelijke schenkingen toch ook gebeden voor de gevende stad werden verwacht van de ontvangende kerk.

Na 1572 zijn weinig glazen meer geschonken. Dit heeft een aantal redenen. Ten eerste waren de publieke kerken inmiddels gereformeerd geworden, waardoor de vroegere kerkelijke en geestelijke functionarissen geen reden meer hadden om glasdonaties te doen. Ook de wereldlijke personen die katholiek waren gebleven, zoals de Habsburgse vorst en daarnaast veel edelen en burgers, hebben om dezelfde reden na de Alteratie geen glazen meer gegeven. Ook zullen de protestantse wereldlijke schenkers weinig hebben kunnen doneren tussen 1573 en 1580, vanwege het oorlogsgeweld van de Opstand

Iconografisch gezien, heb ik in deze periode (tot 1572) enige veranderingen waar genomen. Zowel bij de wereldlijke opdrachtgevers als de kerkelijke en geestelijke functionarissen waren de voorstellingen nu niet meer uitsluitend uit het Nieuwe Testament afkomstig, maar toonden deze meer variaties in bijbelse thema's.⁴¹⁹ De glazen van de wereldlijke donoren bevatten scènes uit het Oude en Nieuwe Testament en de apocriefe boeken (*De verdrijving van Heliodoros*, afb. 49 en *Judith met het hoofd van Holofernes* afb. 35). De kerkelijke en geestelijke opdrachtgevers hebben scènes uit het Nieuwe Testament op hun glazen laten afbeelden. De enige uitzondering vormt het Goudse glas van Elburga van Boetzelaer met het oudtestamentische verhaal *Het bezoek van de koningin van Sheba aan Salomo* (afb. 48). Eveneens

---

⁴¹⁹ De relatief grote hoeveelheid nieuwtestamentische scènes kunnen samenhangen met de grote nadruk op de Goudse Sint-Janskerk, waar een dergelijke beeldprogramma bestaat.

eenmaal heb ik in deze periode een voorstelling van de Heilige Drie-eenheid verondersteld. Dit betrof de Goudse glasschenking van bisschop Joris van Egmond (afb. 27).⁴²⁰

Alle categorieën opdrachtgevers lieten ook nu hun wapenschilden ter identificatie afbeelden. De wapenschilden konden betrekking hebben op hun familie, gebiedsbezit, kerk of kloosterorde. De wapenschilden die ik aantrof in deze periode vormen in geen van de gevallen een hoofdvoorstelling zoals in latere perioden.

Eveneens bij alle categorieën trof ik bijwerk aan op de donaties. De glazen uit deze periode bevatten veel klassiek bijwerk zoals architectuur, personificaties en ornamenten. Maar sommige donoren lieten juist historiserende of contemporaine architectuur en voorwerpen schilderen. Burgers lieten nu dikwijls, evenals vorsten en adel, grootse klassieke architectuur op hun glas aanbrengen. In de vorige periode heb ik dergelijk bijwerk bij deze categorie niet aangetroffen. Maar vertekenend kan zijn, dat uit die periode veel minder glazen en beschrijvingen van de iconografie konden worden achterhaald.

Hetzelfde geldt voor de teksten. Ook nu werden veel meer teksten gevonden dan in de vorige periode. Dit betekent dat een substantiële vergelijking niet mogelijk is. Het is bijvoorbeeld niet voldoende om op basis van drie gevonden teksten uit de vorige periode vergelijkingen te maken met de teksten uit de periode 1550-1580. Opvallend is overigens wel dat twee van deze drie teksten een soortgelijk karakter hebben als die uit de volgende periode: godvruchtigheid en zelfprofilering. Bij alle categorieën komen bijbelteksten en persoonlijke deviezen voor. De bijbelteksten hebben meestal betrekking op de religieuze voorstelling op het glas. Opvallend is, dat de persoonlijke deviezen van kerkelijke opdrachtgevers niet altijd religieus van karakter zijn.

---

⁴²⁰ Zie voor een uitleg over de waarschijnlijk verwijderde voorstelling *De Heilige Drie-eenheid*: de vorige periode (ca. 1450-1550) onder 'religieuze voorstellingen'.

C. 1580-1609

1. Politieke context

In de periode 1580-1609 zijn politiek en religie weliswaar nog steeds met elkaar verweven. Maar deze contexten worden nu apart besproken, omdat in deze periode een beter onderscheid tussen beide is aan te brengen dan in het vorige tijdvak (1550-1580). De suggestie voor de tijdsafbakening 1580-1609 is afkomstig van Truus van Bueren.⁴²¹ Haar overweging is, dat deze afbakening interessant is, omdat aan het begin ervan de Reformatie goeddeels een feit is en aan het einde het Twaalfjarig Bestand begint.

De dramatische vogelvrij verklaring van prins Willem van Oranje op 15 maart 1580 had verstrekkende gevolgen voor de persoon van de prins en de Nederlanden als geheel. In de verklaring van de ban, die door het gehele land werd afgekondigd, verweet Filips II op felle toon de prins ondankbaarheid, meined, schijnheiligheid en vele andere ondeugden. De Opstand en religieuze problematiek in de Nederlanden zouden alle de schuld van Oranje zijn. Degene die hem ter dood zou brengen, wachtte als beloning vijftienduizend gouden kronen en verheffing in de adelstand. De prins schreef in het jaar daarna, samen met zijn Franse hofpredikant Pierre Loyseleur de Villier (ca. 1530-1590) de '*Apologie ofte Verantwoordinghe*'. Hierin geeft Oranje antwoord op de aantijgingen uit de ban. Ook verzet hij zich tegen de fysieke uitschakeling, die de ban hoogst waarschijnlijk zal veroorzaken. Duidelijk weerlegt de prins de beschuldiging van ontrouw aan de Habsburgse vorsten. Hij stelt, dat hij altijd trouw is geweest aan Filips' vader Karel V. Maar hij schrijft ook dat hij zich in zijn jonge jaren ten tijde van Karel niet voor heeft kunnen stellen dat 'wij eindelijk gedwongen zouden worden, zelf het brandijzer in de handen te nemen tegen de kanker van Spanje'. Wanneer Oranje ouder wordt, verbaast de houding van de Spanjaarden hem niet, omdat 'wij van hunne wreede en gierige en hoogmoedige manieren zeer juiste kennis droegen'. Hij vindt het dan ook onmogelijk om Filips te volgen, die 'duysent en duysent mael' zijn rol als landsheer te buiten was gegaan. De *Apologie* was gericht aan de Staten-Generaal met de bedoeling de tweedracht te voorkomen, die Filips tussen de Staten en Oranje trachtte te zaaien. De prins legde uit dat de vorst een verdeel en heers-politiek volgde, waarmee deze hoopte het volk te onderwerpen en de gereformeerde religie te elimineren. Overigens ontvingen niet alleen de Staten-Generaal de *Apologie*, maar alle Europese vorsten kregen een afschrift.⁴²²

De Staten-Generaal kwamen tot het besluit dat Filips niet meer als landsheer gehandhaafd kon blijven. Hoewel de Staten een grote bestuurlijke macht uitoefenden, achtten ze de tijd nog niet rijp om geheel zonder landsheer te regeren. Mede op aanraden van Oranje werd Frans van Valois, hertog van Anjou (1555-1584), broer van de Franse koning Hendrik III (1551-1589) aangezocht deze taak op zich te nemen. Anjou stemde toe en op 23 januari 1581 werd in Bordeaux een overeenkomst met de hertog gesloten. Vanaf dit moment werd hij soeverein vorst over de Nederlanden, hoewel niet alle gewesten deze katholiek als vorst wilden erkennen. Holland en Zeeland bleven weliswaar binnen de generaliteit, maar hielden vast aan Oranje als leider, zoals in 1575-1576 was bepaald.⁴²³ Met het binnen halen van Anjou als landsheer was het onvermijdelijk om openlijk en officieel de trouw aan Filips op te zeggen. Op 26 juli 1581 werd daartoe de *Akte van Verlatinghe* gepasseerd waarin de Staten uiteen zetten dat een vorst weliswaar door God was aangesteld, maar bij wangedrag kon worden vervangen.⁴²⁴ Voor verdere uitleg verwijs ik naar het gedeelte over de *Akte van Verlatinghe* in hoofdstuk I.

Het lijkt kenmerkend voor de gespannen verhouding tussen de Noordelijke Nederlanden en Filips, dat na de royale glasschenking van Filips II in 1557 aan de Sint-Janskerk in Gouda geen glasdonaties van hem meer bekend zijn. Dit is niet verwonderlijk want in werelds opzicht was zijn macht te zeer tanende, en was representatie middels glasvertoon niet meer aan de orde. Daarnaast had de vorst in religieus opzicht geen enkele band met gereformeerd geworden kerken.

Terug naar Anjou. Deze hertog had in feite weinig aanzien en in een poging zijn macht te vergroten, belegerde hij in januari 1583 onder meer Antwerpen. De onderneming mislukte volledig en

⁴²¹ Ook de manier waarop de andere vier tijdvakken elkaar opvolgen is afkomstig van Truus van Bueren.

⁴²² K. Führi, *Het leven van Willem den Eersten, Prins van Oranje* (Leiden 1858), 48, 673-676; zie ook: P. van Peteghem, 'Politieke ideologie in de Apologie', in: *Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na vierhonderd jaar. 1580 - 1980* (Amsterdam 1980) 20-25, 23.

⁴²³ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 138, 139; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 20, 21.

⁴²⁴ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 139, 140; Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 18.

Anjou trok zich vervolgens terug in Frankrijk.⁴²⁵ Een maand na zijn dood, op 10 juni 1584, vond op 10 juli een dramatische moord plaats in de Nederlanden. De vogelvrij verklaarde Oranje werd om het leven gebracht door de Bourgondische edele Balthasar Gerards (Gérard, ca. 1557-1684). Gerards kwam naar Delft om als Frans gezant het overlijdensbericht van Anjou aan de prins te overhandigen. Een naaste van Oranje heeft de moord beschreven: ‘Balthasar kwam op hem [Oranje] af, en door zijn mantel heen schoot hij een geweer af, dat met drie kogels was geladen. [...] De prins zeeg ineen [...] en viel op de grond. En dit waren zijn laatste woorden: “Mon dieu ayez pitié de mon âme, mon dieu ayez pitié de ce pauvre peuple.” (Mijn God, heb medelijden met mijn ziel, mijn God heb medelijden met dit arme volk)’. De moordenaar lijkt vooraf nagevraagd te hebben bij de Spaanse veldheer Farnese of hij de beloning van vijftiengduizend duizend kronen zou krijgen. Daarnaast heeft hij, eveneens van te voren, gebiecht bij een Franciscaner monnik in Doornik en absolutie ontvangen. Gerards werd na de moord op zijn vlucht gevangen genomen. Cornelis van Aerssen (1545-1627), sinds 1582 pensionaris van Brussel en vanaf 1584 griffier van de Staten-Generaal, beschreef als ooggetuige de folteringen en executie van de moordenaar die tussen 11 en 14 juli in Delft plaats vonden. Door folteringen probeerde men te achterhalen of er medeplichtigen aan de moord waren. Van Aerssen verbaast zich erover dat dat Gerards, ondanks urenlange hevige folteringen, alles verdroeg vanuit de overtuiging dat hij met zijn daad de katholieke zaak had gediend.⁴²⁶

De dood van Oranje maakte eens te meer duidelijk dat de Nederlanden in politieke en religieuze zin waren verdeeld. Ten aanzien van de politiek schrijft Prak dat Oranje, ‘dankzij zijn charisma en populariteit, de enige politicus was die de gewesten kon bewegen tot samenwerking’. Na de dood van de prins waren de gewesten dan ook een ‘eenvoudige prooi voor de gedisciplineerde operaties van Parma [Farnese], die in 1585 de ene stad na de andere veroverde. [...] Tegen het einde van 1587 waren de opstandelingen terug gedrongen tot een positie achter de rivieren de Rijn, Waal en IJssel.’⁴²⁷ De dood van de prins toont eveneens de religieuze verdeeldheid. Er was geen sprake van een algemeen gevoelde rouw. Uiteraard hadden de medestanders van de overleden prins gevoelens van rouw en verslagenheid, maar onder kleine groepen felle katholieken heerste vreugde. Aernt van Buchell (Buchelius, 1565-1641) uit Utrecht, zoon van een kanunnik, schreef in zijn dagboek dat de prins ‘de dood was gestorven die hij verdiende’.⁴²⁸ Maar ook orthodox calvinisten waren niet aangedaan door de moord. Ze beschouwden Oranjes dood als een straf van God voor Oranjes rekkelijkheid. Groenveld schrijft dat het overigens pas latere generaties calvinisten zijn geweest, die de prins tot ‘kampioen van het calvinisme’ hebben gemaakt.⁴²⁹ Van Deursen maakt een interessante opmerking over de religieuze verdeeldheid, die tegelijkertijd gekenmerkt werd door een wederzijdse politieke afhankelijkheid: ‘De Nederlandse Opstand zou nooit zijn gelukt als de katholieken het succes ervan niet hadden getolereerd’.⁴³⁰

De Staten-Generaal, die inmiddels uit een gereduceerde aantal gewesten bestonden (Vlaanderen en Brabant waren in handen van Spanje gebleven), zochten in 1585 steun bij Frankrijk en de Engelse koningin Elisabeth I (1533-1603). De vorstin zegde haar steun toe, maar wilde tegelijkertijd de Spaanse koning niet van zich vervreemden. Dit laatste werd gemotiveerd door haar vrees voor Farnese en voor de katholiek factie in haar eigen land. Het ingewikkelde patroon waar Elisabeth dus mee te maken had, uitte zich in tegenstrijdigheden: de koningin kon geen sympathie op brengen voor opstandelingen, die zich tegen een door God aangestelde vorst verzetten. Maar niettemin stuurde ze in 1585 troepen en geld naar de Nederlanden, toen bleek dat Farnese steeds verder oprukte en dreigde de havens van Antwerpen en Oostende te bezetten. Elisabeth stuurde haar vertrouweling Robert Dudley (1533-1588), graaf van Leicester als aanvoerder van de Engelse troepen. Tegelijkertijd werd hij de nieuwe gouverneur over de Nederlanden. Opvallend is de beschrijving die Groenveld geeft van de motivaties om Leicester bij zijn komst in de Nederlanden vorstelijke waardigheid te verlenen. Iedere groepering had daarvoor zijn eigen motieven. In Holland en Zeeland bijvoorbeeld waren sommigen pro-Engels en daarnaast beducht voor het oprukken van Farnese. In Utrecht en Gelre werd gestreefd naar een gematigde centralisatie in de geest van Oranje. En tenslotte zagen orthodoxe calvinisten in Leicester een geestverwant die kon strijden voor het ‘ware geloof’. Maar vervolgens daalde de ster van Leicester al snel. Hij stelde zich onsympathiek op

⁴²⁵ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 21.

⁴²⁶ Van Stipriaan, *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 63-65. Zie voor Van Aerssen: het Nationaal Archief: <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/eaid/1.10.01/node/c01%3A0.#c01:0>.

⁴²⁷ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 21.

⁴²⁸ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 201.

⁴²⁹ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 147.

⁴³⁰ Van Deursen, *Plain lives in a golden age*, 320.

tegenover de gematigde regenten ten gunste van de orthodoxe calvinisten. Deze houding had tot gevolg dat het gewest Holland zich tegen hem verzette. Ook waren de handelsmaatregelen van Leicester ongunstig voor dit gewest.⁴³¹

De in 1586 aangestelde landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) was gekant tegen de macht van Leicester. In de eerste plaats was hij een voorvechter voor een leidende positie van het gewest Holland in de Staten-Generaal. Ook was hij gekant tegen de grote rol van de calvinisten, omdat hij een voorstander van religieuze gematigdheid was. Van Oldenbarnevelt heeft in zijn rol als 'advocaat van den lande' dan ook alles in het werk gesteld om Leicester uit de Nederlanden te laten vertrekken. Dit werd uiteindelijk mogelijk doordat de troepen van Leicester verraad hadden gepleegd. Ze hadden Deventer en een schans in Zutphen aan de Spanjaarden uitgeleverd. Door deze daden keerden eveneens de calvinisten zich van Leicester af. Toen ook nog bekend werd, dankzij Van Oldenbarnevelt, dat Elisabeth onderhandelde met Farnese, was het onvermijdelijk dat Leicester in december 1587 terug moest keren naar Engeland. Bij deze onderhandelingen werd het plan ontworpen waarbij Leicester de Noordelijke Nederlanden tot vrede moest overhalen.⁴³²

Na het vertrek van Leicester wilden de Staten-Generaal geen landsheer meer boven zich gesteld zien. Van Oldenbarnevelt zette zich vervolgens in om een statenbond te creëren waarbij het zwaartepunt op het sterke en rijke gewest Holland kwam te liggen. Hij schoof graaf Maurits van Nassau, vanaf 1584 ook prins van Oranje (1567-1625), naar voren als stadhouder van Holland en Zeeland. Kort daarna werd de prins eveneens stadhouder over Utrecht, Gelre en Overijssel. Van Oldenbarnevelt en Maurits bouwden samen aan de nieuwe Republiek, waarbij Van Oldenbarnevelt voor de bestuurlijke en Maurits voor de militaire aangelegenheden verantwoordelijk was.⁴³³

Politiek gezien ontstond in deze periode officieel de Republiek der Verenigde Nederlanden. Hierin kwam de soevereiniteit bij de Staten-Generaal, bestaande uit afgevaardigden van de adel en steden, te liggen. Groenveld noemt dit het eindpunt van de ontwikkeling die in 1572 begon, waarbij de staten van Holland regeringsbevoegdheden naar zich toetrokken. De Staten-Generaal waren voor veel taken verantwoordelijk: defensie, financiën, het sluiten van bondgenootschappen en zaken van oorlog en vrede. In elk gewest bleef een stadhouder aangesteld, meestal een persoon uit het Huis Oranje of Nassau. Deze stadhouders traden in de Republiek dikwijls op als bemiddelaars, en in het buitenland als diplomatieke vertegenwoordigers.⁴³⁴ Hoewel de Republiek in deze periode een moderne staatsvorm lijkt, bleven in de zeven noordelijke gewesten in feite nog veel middeleeuwse rechten en gewoontes gehandhaafd. Ondanks het overkoepelend verband behield elk gewest een al eeuwen gekoesterd gevoel van soevereiniteit. De Hollanders bijvoorbeeld vergeleken zich met de voorouderlijke Bataven, bij wie de leiding had bestaan uit alle weerbare mannen. Deze leidende groepering zou vergelijkbaar zijn met de Staten uit later eeuwen. De geschiedschrijver Hadrianus Junius (Adriaen de Jonghe, 1511-1575) schreef in zijn boek *Batavia* (postuum uitgegeven in 1588) dat de diverse Nederlandse hertogen en graven gedurende eeuwen wederrechtelijk een solistisch bestuur uitgeoefend hebben. De macht had in feite bij de groep van weerbare mannen moeten blijven liggen.⁴³⁵

De economie trok in deze periode sterk aan, met name in westelijk Holland. Deze commerciële expansie was onderdeel van de stijgende lijn op dit gebied in Europa gedurende de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. Het westen van Nederland kende in die tijd reeds een ver doorgevoerde verstedelijking. In samenhang daarmee bevorderde de ontwikkeling van de handel, scheepvaart en nijverheid een stijgende welvaart in deze regio's. In 1559 lag het economische zwaartepunt nog in Vlaanderen en Brabant, maar in de loop van de tijd verschoof dit vooral naar Holland en Zeeland. Er ontstonden nieuwe afzetmarkten die -vanaf 1590- bestonden uit het mediterrane gebied, Oost-Indië en Oost-Azië. In dit verband werd op initiatief van Van Oldenbarnevelt in 1602 de Verenigde Oost-Indische Compagnie opgericht. Dit was de eerste grote monopolistische handelsonderneming in Europa. Volgens Groenveld is de V.O.C. overigens sterk overschat in de geschiedschrijving. De belangrijkste vracht bestond uit specerijen, die slechts op beperkte schaal werden gebruikt. In tegenstelling tot het westen, werkte de bevolking in de meer oostelijk gelegen gebieden voornamelijk in de agrarische sector.⁴³⁶

---

⁴³¹ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 147-153; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 22.

⁴³² Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 147-153.

⁴³³ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 388.

⁴³⁴ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 21.

⁴³⁵ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 184.

⁴³⁶ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 208, Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 28.

De toegenomen welvaart lijkt zich ook te weerspiegelen in de glasdonaties van de overheden. In de periode 1580-1609 doneerden bijvoorbeeld tientallen stadsbesturen en overige bestuurslichamen glazen aan kerken. De steden Gouda, Haarlem, Alkmaar en Hoorn bijvoorbeeld schonken samen al veertien glazen in deze tijd.⁴³⁷ Opvallend is, dat vooral het (heldhaftige) zelfbewustzijn naar voren komt, zoals is te zien op de glasschenken in Gouda en Edam. Aan de welvaart en nijverheid wordt in deze tijd minder gerefereerd dan in de periode 1621-ca. 1650. Alleen het Leidse glas (1608) in de kerk van Edam verwijst direct naar haar nijverheid en daarmee samenhangende handel (afb. 55). Pas in de periode 1621- ca. 1650 wordt de nijverheid en welvaart vaker getoond op glasschenken. Hierover zal meer worden gezegd in het deel over die periode.

Terug naar de politiek. Spanje had vanaf 1585 militaire, politieke en financiële problemen waardoor de Republiek een tijdlang minder van de vijand had te duchten. De oorlogen in de Republiek en Frankrijk waren geldverslindend en Filips II leende op de geldmarkten van Genua en Antwerpen meer dan hij ooit zou kunnen afbetalen.⁴³⁸ De eerste politieke tegenslag voor de vorst was het mislukte *masterplan* om met een reusachtige vloot, de *Armada*, Engeland en vervolgens de Nederlanden te veroveren. De *Armada* was het antwoord van Filips op de samenwerking van de Engelse koningin Elisabeth met Frankrijk en de Nederlanden. Gehinderd door diverse stormen kon de Spaanse vloot niet de juiste koers houden en daarnaast maakten de gezagvoerders ook tactische fouten. Het lukte hen niet om de vloot uiteindelijk te verbinden met het leger van Farnese dat in Vlaanderen lag. Uit het relaas van de Spaanse kapitein Alonso Vanegas van het vlaggenschip *San Martín* blijkt dat de religie eveneens een rol speelde bij het bepalen van de tactiek. Hij schrijft dat men aan de kapitein-generaal Alonzo Pérez de Guzmán el Bueno, hertog van Medina-Sidonia (1550-1615) en neef van Filips, meedeelde dat 'als hij zijn leven wilde redden, hij vredesonderhandelingen met de vijand moest aanknopen. [...] Het was onmogelijk op andere wijze de dood te ontkomen. De hertog gaf ten antwoord, dat 'hij op de Heer en Zijn roemruchte Moeder vertrouwde en dat Dezen hem in een veilige haven zouden brengen'. Niettemin had het vlaggenschip zo veel voltreffers gekregen dat 'het voldoende zou zijn om een rots te vernietigen'.⁴³⁹ De Engelsen en Nederlanders brachten immers gedurende maanden veel schade toe aan de *Armada*. Tenslotte joegen ze de Spaanse vloot zodanig op, dat het restant hiervan om Schotland heen naar huis moest varen. Bij deze actie verloren de Spanjaarden vierenveertig schepen en daarnaast was een groot aantal onbruikbaar geworden.⁴⁴⁰

Na dit echec op zee richtte Filips zijn aandacht op Frankrijk. In dit land 'dreigde' de protestants gezinde Hendrik III van Navarre, uit het Huis Bourbon (1553-1610) als Hendrik IV op de Franse troon te komen.⁴⁴¹ En een calvinistische Franse vorst zou uiteraard een gevaar vormen voor Spanje zelf en haar gezag in de Nederlanden. Ook werd gevreesd voor het welzijn van het gehele katholicisme in Europa. Filips deed een poging om zijn katholieke dochter Isabella (1566-1633) op de Franse troon te plaatsen, een gewaagd idee omdat het Franse erfrecht alleen mannelijke pretendentes toestond. Tot drie maal toe liet hij Farnese Frankrijk binnen vallen vanuit de Nederlanden. Maar het bleek onmogelijk voor de Spanjaarden om op twee fronten effectief oorlog te voeren. Farnese overleed, dodelijk gewond, in december 1592 in Atrecht en in het volgende jaar werd het Spaanse bewind in Brussel gedwongen om met de Franse koning Hendrik IV een wapenstilstand sluiten.⁴⁴²

Filips, die inmiddels in de zeventig was, wilde maatregelen nemen voor zijn troonsopvolging. In zijn ogen was zijn zoon Filips III (1578-1621) een zwakke figuur, die niet in staat zou zijn een groot rijk te besturen. Voor zijn dochter Isabella had de vorst een nieuw project bedacht. Hij arrangeerde een huwelijk, waarbij ze aartshertog Albertus van Oostenrijk (1559-1621), broer van de Duitse keizer, tot echtgenoot zou krijgen. Op 6 mei 1598 deelde Filips bij de 'Acte van Afstand' mede dat de echtelieden de Nederlanden als bruidsschat kregen en als landvoogden over dit gebied zouden regeren. Hierbij ging het volgens de koning nog steeds om zeventien gewesten, maar in de praktijk was de bruidsschat dankzij de

⁴³⁷ Vaandrager, *De Goudse glasschenken aan kerken*, 162.

⁴³⁸ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 156, 157; Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 21; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 22, 23.

⁴³⁹ Van Stipriaan, *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 67, 68.

⁴⁴⁰ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 155; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 22.

⁴⁴¹ Hendrik van Navarre was als Hendrik III van 1572 tot 1610 koning van Navarre en als Hendrik IV van 1589 tot 1610 koning van Frankrijk.

⁴⁴² Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 169, 170; voor Farnese zie: Servaas de Bruin, *Historisch en geografisch woordenboek* (Leiden 1869) 1028.

effecten van de Opstand bijna gehalveerd. De noordelijke Nederlanden hadden zich immers onttrokken aan de Spaanse soevereiniteit. In september van hetzelfde jaar stierf de koning in zijn Spaanse paleis het *Escorial*.⁴⁴³

Groenveld geeft een interessante beschrijving van een aantal -tegenstrijdige- kenmerken van Filips II. De vorst was voor zijn vijanden de wrede tiran, maar voor de Spanjaarden gold hij als een gelovige *rey prudente* (verstandige vorst). De auteur merkt op dat in de moderne geschiedschrijving een genuanceerder beeld van de vorst wordt geschetst dan voorheen. Filips wordt hierin beschreven als een vorst, die met zware taken op politiek en religieus terrein was belast. Hij beschouwde deze persoonlijke opdrachten als van God gegeven, en dit gaf hem de idee dat alleen hij beslissingen kon nemen op politiek gebied. Zijn van God gegeven positie bracht eveneens met zich mee, dat Filips zichzelf beschouwde als leider in de strijd voor de 'ware Kerk'. Het nemen van beslissingen was overigens moeilijk voor hem, omdat hij een aarzelende natuur had. Daarnaast duurde de berichtgevingen, waarop hij zijn besluiten moest baseren, lang omdat ze dikwijls van ver moesten komen. Uit de vele aantekeningen die de vorst bij de ontvangen brieven schreef, bleek hoe zeer hij verre van *up to date* was. Ook had hij geen financieel inzicht waardoor hij grootschalige projecten aanging, die niet haalbaar waren. Groenveld citeert een treffende karakterisering van de vorst door J.W. Berkelbach van den Sprenkel: 'Man van plichtsbefef, maar bang; van overtuiging, maar benepen; autocraat, maar zonder gave van het bevel, en zo een tragische figuur.'⁴⁴⁴

De Republiek bleef in een oorlogssituatie met Spanje verkeren. Het bewind vanuit Brussel hield vast aan de soevereiniteit over alle gewesten, dus ook de zeven in het noorden. En de Republiek van haar kant bleef aanvallen uitvoeren: Maurits ondernam veldtochten om de oostelijke en zuidelijke grenzen van de Republiek te beschermen. Zijn leger veroverde Zutphen, Deventer, Steenwijk, Coevorden, Geertruidenberg en Groningen, Twente, een aantal steden in de Achterhoek en langs het zuidelijke gedeelte van de Rijn. Daarnaast werden steden veroverd die buiten het eigen grondgebied lagen, zoals Hulst, Breda, 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Groenlo en Oldenzaal. In 1600 wilden de Staten-Generaal ook een halt toeroepen aan de kaapvaarten vanuit Vlaamse kustplaatsen, die schadelijk waren voor de handelsschepen van de Republiek. Het leger van Maurits, dat hiertoe optrok naar Duinkerken en Nieuwpoort, werd echter verrast door de Spaanse troepen. Ondanks vele verliezen aan mensenlevens wist het Republikeinse leger deze slag bij Nieuwpoort te winnen. In de jaren negentig van de zestiende eeuw waren Van Oldenbarnevelt en Maurits voortvarend met dergelijke acties, maar na de eeuwwisseling hadden de bewindvoerders minder succes.⁴⁴⁵

Na de komst in 1602 van de Spaanse bevelhebber Ambrogio Spinola, markies de los Balbases (1569-1630), vielen gedurende 1606 een aantal steden aan de oostgrens weer in Spaanse handen. Deze gebeurtenissen leidden in de Republiek tot de bereidwilligheid om vredesonderhandelingen te voeren. Aan Spaanse kant ontstond eveneens een dergelijke bereidwilligheid, omdat in december van dat jaar de Spaanse troepen op grote schaal tot muiterijen vervielen en daarnaast koning Filips III (vorst sinds september 1598) vrijwel bankroet was. Uiteindelijk werd op 4 april 1609 een bestandsovereenkomst getekend, die voor twaalf jaren zou gelden. Hierbij werd aan vrijwel alle wensen van de opstandelingen ten aanzien van de handel op Oost-Indië, de blokkade van de Schelde en de mogelijkheid om het katholieke geloof te verbieden, voldaan. Formeel erkende Spanje niet de afhankelijkheid van de Republiek, maar het sluiten van de overeenkomst was niettemin een vorm van erkenning van haar eigenstandigheid. Na de ratificatie van het Bestand gaven Frankrijk, Engeland en Venetië blijk van hun acceptatie van de onafhankelijkheid van de Republiek: vertegenwoordigers werden voortaan als volwaardige ambassadeur beschouwd.⁴⁴⁶

---

⁴⁴³ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 156, 157, 169.

⁴⁴⁴ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 169, 170.

⁴⁴⁵ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 172.

⁴⁴⁶ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 22; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 171-173; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 23, 24.

2. Religieuze context

Gedurende de periode 1580-1609 werd de overgang van de publieke Kerk van ‘katholiek’ naar gereformeerd een feit.⁴⁴⁷ Omstreeks de jaren zeventig en begin tachtig van de zestiende eeuw werd de oorspronkelijke publieke Kerk binnen een tiental jaren definitief vervangen door de gereformeerde Kerk. Zoals in hoofdstuk I al werd gezegd, moesten de katholieken in deze periode hun kerkgebouwen en overige bezittingen afstaan aan de gereformeerden. Deze situatie zal voor de katholieken buitengewoon moeizaam en frustrerend zijn geweest. Zij verloren hun kerken en veel bijbehorende bezittingen, terwijl ze in de meeste steden nog steeds numeriek een meerderheid vormden. Ook in het licht van de katholieke gedachteniscultuur moet het voor hen pijnlijk zijn geweest om de graven van verwanten, en daarnaast soms familiekapellen, ‘achter te laten’ in een kerk die hen wezensvreemd was geworden.

De katholieken en overige religieuze groeperingen werden, vooral kerkelijk gezien, in deze periode naar de clandestiene en privésfeer verbannen. De gereformeerde Kerk is echter nooit officieel een staatskerk geweest. Maar ze werd door de overheid in toenemende mate bevoordeeld.⁴⁴⁸ Dit is een opmerkelijk verschijnsel omdat de gereformeerden een minderheid vormden, die verdeeld was in kleine groeperingen.⁴⁴⁹ Daarnaast was deze bevoorrechting van de gereformeerden in strijd met het artikel uit de *Unie van Utrecht* (1579), waarin iedereen gewetens- en godsdienstvrijheid werd beloofd.⁴⁵⁰ De tolerantie die in de *Unie* werd beoogd, kwam bijvoorbeeld onder meer tot uitdrukking in het feit dat aan kloosterlingen alimentatie werd toegekend.⁴⁵¹

Voor de glasschenkingen had het feit dat de publieke Kerk nu gereformeerd was, tot resultaat dat de katholieken geen meer glazen schonken aan de publieke kerken.⁴⁵² De glazen uit de vorige periode lieten zien dat de gedachteniscultuur een grote rol speelde, en de gereformeerde Kerk stond immers afwijzend hier tegenover. Daarnaast zullen de meeste katholieken, zoals hierboven gezegd, in het geheel geen affiniteit meer hebben gehad met de nieuwe bestemming van hun oude kerken.

Niet alle besturen aanvaardden overigens klakkeloos de bevoorrechting van de gereformeerden. De regering van het gewest Holland bijvoorbeeld was liberaler dan elders. Niemand werd gedwongen om toe te treden tot de gereformeerde Kerk. Alleen gevangenen moesten verplicht deel nemen aan de kerkdiensten en catechisatie.⁴⁵³ Ook stadsbesturen konden een tolerante houding aannemen. In Gouda bijvoorbeeld voegde het stadsbestuur zich weliswaar officieel naar de bepalingen van de Staten. Maar in 1583 werd vastgelegd dat het gereformeerde geloof ‘bij conniventie en provisie es aenghenomen’ (oogluikend en voorlopig). Het Goudse stadsbestuur wilde op verschillende manieren tegemoet te komen aan de katholieken. Ten eerste werden in de gereformeerde Kerk tolerante voorgangers aangesteld. Bij voorkeur koos men hiervoor oud-priesters en –monniken die geen al te rechtzinnige toon aansloegen. Het stadsbestuur hoopte met dergelijke voorgangers eveneens te vermijden, dat de gereformeerde synodes zich gingen bemoeien met de Goudse aangelegenheden. Ten tweede werden plakaten met antikatholieke teksten niet opgehangen in de stad. Ook bleef de kerk haar middeleeuwse naam ‘Sint-Janskerk’ behouden. En tenslotte werden in de jaren 1580-1581 (zeven jaar na de Alteratie) in deze kerk twee compilaties van de eerder genoemde glazen uit het klooster van Stein aangebracht. Abels vindt het opmerkelijk, dat in deze tijd glazen geplaatst werden die als een picturale afronding kunnen worden gezien van het verhaal van Jezus in samenhang met Johannes de Doper, dat in het koor wordt verteld. Op de glazen uit Stein is het verhaal van de gevangenneming van Jezus tot en met de uitstorting van de Heilige Geest afgebeeld (de Kruisiging ontbreekt, zie periode 1550-1580).⁴⁵⁴

Aan de belangrijke rol van de katholieke Kerk op het gebied van het onderwijs, de armenzorg en het patronaat van de schone kunsten en letteren kwam na de Alteratie een einde. Het onderwijs en de armenzorg kwamen nu in handen van de gereformeerden, die deze voorzieningen betaalden uit de inkomsten van het voormalige katholieke kerkelijke bezit. Op basis van de structuur van de oude parochies behartigden de kerkmeesters overigens de belangen van alle ‘parochianen’, gereformeerd en

---

⁴⁴⁷ De aanhalingstekens geven aan dat, voorafgaand aan de Reformatie, er één publieke Kerk was. Pas nadat twee geloofsrichtingen ontstonden, wordt gesproken van (rooms)katholiek.

⁴⁴⁸ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 226.

⁴⁴⁹ Van Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord*, 41.

⁴⁵⁰ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 29.

⁴⁵¹ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 17, 18; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 134

⁴⁵² Glasz, ‘Voormalige glasschilderingen’, 72.

⁴⁵³ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 21.

⁴⁵⁴ Abels, *Vensters des bemels*, 5, 6, 11, 10 (zie op p. 10 noot 16). Afbeeldingen van de compilaties op p. 8 en 9.

niet-gereformeerd.⁴⁵⁵ Behalve de genoemde voorzieningen kon bijvoorbeeld iedereen begraven worden in de kerk of op het kerkhof.⁴⁵⁶ Het kerkelijk patronaat van de kunsten en letteren speelde nu echter geen rol meer. In de gereformeerde kerkgebouwen werd immers de voorkeur gegeven aan een sobere inrichting zonder pracht en praal.⁴⁵⁷

Hoewel de gereformeerde Kerk steeds meer tot publieke Kerk werd hebben oude en nieuwe tradities lang naast elkaar voort bestaan. Dit is toe te schrijven aan een aantal factoren: ten eerste bestond een gebrek aan goed geschoolde dominees. Daarnaast bleef het volk gehecht aan traditionele uitingsvormen en de zogenaamde volksdevotie. Het volk was weinig geïnteresseerd in actuele theologische kwesties, waardoor allerlei katholieke tradities in stand bleven. Zo kon men in de publieke kerk soms kiezen of een kind volgens de oude of nieuwe leer zou worden gedoopt.⁴⁵⁸ Interessant is het voorbeeld van De Moor die de hybride ‘overgangshouding’ beschrijft, die in deze tijd kon bestaan. Ze noemt edelen die van oudsher hun dochters graag in kloosters, zoals het door haar onderzochte klooster Leeuwenhorst, plaatsten. Tegelijkertijd sympathiseerden sommigen van deze edelen met het protestantisme.⁴⁵⁹ Onder invloed echter van het piëtisme dat in het begin van de zeventiende eeuw onder de gereformeerden opkwam, verdwenen geleidelijk de Roomse trekken uit de volkscultuur.⁴⁶⁰

Van Deursen maakt een interessante opmerking over het op nieuwe wijze voortzetten van de katholieke tradities. Hij noemt in dit verband bijvoorbeeld het feit dat de kerk, letterlijk en figuurlijk, in het centrum van het dorp bleef staan en daarnaast de kerkklok nog steeds de uren sloeg. Ook bleef de preekstoel gehandhaafd als plaats waar ook allerlei wereldse zaken werden afgekondigd. Dit laatste fenomeen betekende dat in de kerk ‘terstont nae den segen’ zowel aankondigingen van verkopen en pachten, als ambtelijke mededelingen werden gedaan. Dikwijls gingen de mededelingen over pachtproblemen. Bekend is bijvoorbeeld dat in Haarlem vanaf de kansel bevolen werd dat een bepaalde pachter van het Avondmaal was uitgesloten, tot hij zijn belastingen had betaald. Deze merkwaardige grens tussen kerkelijke en wereldlijke belangen was, volgens Van Deursen, toe te schrijven aan het publieke karakter van de gereformeerde Kerk. Slechts in bepaalde steden werden dergelijke aankondigingen bij het stadhuis aangeplakt.⁴⁶¹

Ook de benoeming van kerkmeesters was traditioneel te noemen. Evenals voorheen, werden zij gekozen uit de notabelen van het dorp, zonder aanzien van de godsdienstige gezindte. Het kwam dan ook regelmatig voor dat een katholiek tot kerkmeester werd verkozen. Pas in 1654 werden katholieke kerkmeesters, tezamen met diverse overheidsdienaars, ‘afgeset ende andere van de ware Christelijke Gereformeerde religie in desselfs plaetsen gesurrogeert’.⁴⁶² Een voorbeeld van een stadsbestuur waarin beide geloofsvormen op evenwichtige wijze naast elkaar konden bestaan, is dat van Amersfoort. Veertig procent van de Amersfoortse bevolking was katholiek gebleven en daardoor is het ondenkbaar, dat er een volledig gereformeerd stadsbestuur zou zijn samengesteld. Het aantal gereformeerden nam in Amersfoort weliswaar continu toe tot 1700, maar dit gebeurde heel geleidelijk. Behalve katholieken en gereformeerden heeft vanaf 1579 in deze stad een grote middengroep bestaan, de *entre dues*, die geen keuze maakte tussen beide geloofsvormen. Tussen 1579 en 1625 bestond het bestuur dan ook uit katholieken, gereformeerden en ‘liefhebbers’ van het protestantse geloof. Overigens hadden de katholieken uit het bestuur dikwijls familiebanden met vooraanstaande gereformeerden.⁴⁶³

De overheersende positie van de gereformeerden nam in de loop van de jaren toe, maar de situatie per regio of stad was verschillend. In het gewest Holland bijvoorbeeld zorgden de synoden er voor dat de rechte leer werd gehandhaafd.⁴⁶⁴ De classes hadden een grote en pragmatische invloed. Ze bepaalden of de zuivere leer en de kerkelijke tucht werden gehandhaafd. Daarnaast waren ze verantwoordelijk voor de benoeming van predikanten, de armenzorg en de scholen. Wanneer bijvoorbeeld predikanten ‘wt het

---

⁴⁵⁵ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 209; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 21.

⁴⁵⁶ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 210; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 21.

⁴⁵⁷ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 213.

⁴⁵⁸ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 231.

⁴⁵⁹ De Moor, *Verborgten en geborgen*, 18.

⁴⁶⁰ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 213; het piëtisme is een vrome, verinnerlijkte protestantse levenswandel.

⁴⁶¹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 21, 32.

⁴⁶² Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 22; J.F. van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie* (Amsterdam 1910) 80.

⁴⁶³ J.G. Smit, ‘De reformatie van Amersfoort (1579-1625)’, in: H. ten Boom (ed.), *Utrechters entre deux. Stad en Sticht in de eeuwen van de Reformatie. 1520-1620* (Delft 1992) 231-262, 254.

⁴⁶⁴ Een synode is een vergadering van de classes (groepen van afgevaardigden uit de regionale gereformeerde kerken).

Sticht [Utrecht] of ander niet wel ghereformeerde quartieren comen', moest bij de beroeping grote voorzichtigheid worden betracht.⁴⁶⁵ Maar binnen het gewest Holland kon de situatie per stad verschillen. In Leiden en Gorkum bijvoorbeeld hadden veel edelen en ambachtsheren het patronaats- of collatierecht. Deze traditie uit de oorspronkelijke Kerk is in de Nederlanden na de Alteratie blijven bestaan. Dit hield in, dat deze heren zelf predikanten aanstelden in de van hen afhankelijke dorpen.⁴⁶⁶ Maar de Hollandse classes hebben via de Staten uiteindelijk het recht gekregen om alle predikanten te beoordelen, ook wanneer ze door de bovengenoemde heren waren aangesteld.⁴⁶⁷

In het licht van de glazen is het belangrijk te zien, dat de overheid van de Republiek zichzelf beschouwde als dienaar van God. Ze waakte dan ook over de strikte instandhouding van de gereformeerde godsdienst. In artikel 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis is dan ook opgenomen, dat de overheid de dienares van God is en geroepen om de Kerk te beschermen. Daarnaast moest de overheid er voor zorgen dat overal het evangelie werd gepreekt. Dat men streng toezag op gehoorzaamheid, blijkt bijvoorbeeld uit de maatregelen die tegen soldaten (de grootste groep overheidsdienaren) konden worden genomen. Godslastering en het beschimpen van de ware godsdienst of haar wettelijke overheid worden in één zin als reden voor ontslag genoemd. Van Deursen wijst op twee interessante fenomenen in de opstelling van dit artikel. Ten eerste gaat in de formulering de religie nadrukkelijk vooraf aan het gezag. En ten tweede wordt met de term 'ware godsdienst' aangegeven, dat men zich in staat achtte 'waar van vals' te onderscheiden. Om politiek correct te ogen, kozen de regenten publiekelijk altijd voor de gereformeerde godsdienst, ook als ze er persoonlijk andere ideeën op na hielden.⁴⁶⁸

De bescherming die de overheid de Kerk bood, betekende dat er een *do ut des*-situatie was ontstaan: de overheid moest de publieke religie welgezend zijn. En tegelijkertijd moest de Kerk achter het beleid van de magistraten staan.⁴⁶⁹ Wat betekent de wederzijdse betrokkenheid tussen overheidsbestuur en Kerk nu voor de glasdonaties? Hoe groot zijn in dat opzicht de verschillen vóór en na de Reformatie? In hoofdstuk I schreef ik al dat de samenwerking tussen overheidsbestuur en Kerk mijns inziens geen nieuw verschijnsel was. Na de Alteratie was de overheid weliswaar gereformeerd en niet, zoals in Filips' tijd, katholiek. Maar de vermenging van landsbestuur en religie kwam in beide gevallen sterk overeen. Het is dan ook opvallend dat de nieuwe, gereformeerde overheid zich evenzeer geroepen voelde glazen te schenken. Ik zou zelfs willen stellen dat de vroegere complexe memoriecultuur, waarbij wereldse en religieuze zaken zijn verweven, op een nieuwe manier springlevend is: de gereformeerde overheid toonde immers op haar glazen dat ze nauw betrokken was bij de (vernieuwde) religie. Daarnaast waren de wereldse aspecten, zoals zelfprofilering, vriendschappelijke banden of economische drijfveren niet veel anders dan in de middeleeuwen.

De Jong verwoordt de, als noodzakelijke gevoelde, verwevenheid van wereldlijk gezag en religie op interessante wijze in haar boek over keizer Lodewijk de Vrome (778-840). Weliswaar gaat dit boek over middeleeuwse boetedoening, maar ik zou dat breder willen opvatten, namelijk als 'tijdloos' publiek vertoon in relatie tot een door God gesanctioneerde macht. Overstraald door goddelijke licht heeft macht immers een bovennatuurlijk en daarmee onontkoombaar karakter. De auteur schrijft dat (zorgvuldig geënceneerde) publieke handelingen en rituelen de primaire instrumenten waren van het politieke leven.⁴⁷⁰ Ook de gereformeerde overheid heeft begrepen, dat glasschenkingen aan haar eigen kerkgebouwen de mogelijkheid bood zich als permanent aanwezige hoedster van de Kerk te profileren. In de eindconclusie zal ik nader ingaan op de overeenkomsten en verschillen tussen de glasdonaties voor en na de Reformatie.

---

⁴⁶⁵ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 5, 6.

⁴⁶⁶ Engelina P. de Booy, *De weldaet der scholen: het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw* (Haarlem 1977) 85.

⁴⁶⁷ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 10, 11.

⁴⁶⁸ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 13, 14.

⁴⁶⁹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 30, 33.

⁴⁷⁰ M. de Jong, *The penitential State. Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814-840* (Cambridge 2009) 245-249.

3. Aspecten van de opdrachtgeving van glazen

3a. Topografische ligging van de kerken en plaats van de glasschenkingen binnen de kerken

De beschreven schenkingen uit deze periode zijn gedaan binnen het Noorder- en Zuiderkwartier van het gewest Holland. Dit was ook het geval in de vorige periode, maar toen trof ik ook nog enige glasschenkingen aan in Utrecht, Gelre, Friesland en Groningen. Van de andere gewesten van de Republiek is uit de periode 1580-1609 slechts een enkel glas bewaard gebleven. Het topografische overzicht van de (bewaarde en niet bewaarde) stedenschenkingen aan steden uit deze periode ziet er als volgt uit: Gouda doneerde behalve aan de eigen stad, aan Stolwijk, Bodegraven, Katwijk aan de Rijn, Edam, Woudrichem, Middelburg (ZH⁴⁷¹), Waarder en Oudewater.⁴⁷² Interessant is dat Gouda meestal glazen schonk aan gereformeerde kerken, maar kennelijk voor de katholiek gebleven kerk van Middelburg (ZH) een uitzondering maakte. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de deels katholieke vroedschap van Gouda.⁴⁷³ De stad Hoorn schonk een glas aan Edam.⁴⁷⁴ Alkmaar doneerde aan Sint-Pancras en Edam.⁴⁷⁵ Dordrecht gaf in deze periode glazen aan Gouda, Edam, Woudrichem en Noordeloos. Leiden schonk aan de kerken van Wassenaar en Valkenburg.⁴⁷⁶ Haarlem doneerde aan Oudewater, Gouda, Zandvoort en Edam.⁴⁷⁷ Hoewel de Hollandse ‘nederzetting’ ’s-Gravenhage geen stad was, wilde het graag meedoen met het schenken van glazen en doneerde aan de kerken van Stolwijk, Katwijk aan de Rijn en Valkenburg.⁴⁷⁸ Naast stedenschenkingen waren er in deze periode glazen van de Staten van Holland. Zij doneerde aan de volgende Hollandse kerken: Oudewater, Bodegraven, Haastrecht, Gouda, Edam, Vlaardingen en Katwijk aan de Rijn, Polsbroek, Willemstad en Zwartewaal.⁴⁷⁹ Tenslotte deden De Hoogheemraadschappen van Rijnland, Delfland en Schieland de volgende glasschenkingen: Rijnland schonk aan Warmond, Gouda en Katwijk aan de Rijn. Delfland doneerde aan De Lier, Overschie en Maasland. Schieland tenslotte schonk glazen aan Overschie, Capelle aan de IJssel en Nieuwerkerk aan de IJssel.⁴⁸⁰

De glazen die in de tabellen van de periode 1580-1609 zijn opgenomen, zijn alle afkomstig uit de Grote of Sint-Nicolaaskerk in Edam en de Sint-Janskerk in Gouda. De beide kerken van Edam en Gouda leveren (ook) in deze periode bijzonder interessant materiaal, vanwege de grote hoeveelheid bewaarde glazen. Daarnaast bieden deze kerken een goed inzicht in de variatie die bestond ten aanzien van de typen van schenkers. De glazen uit de Edamse Grote of Sint-Nicolaaskerk werden geschonken na de brand van februari 1602. De herbouw duurde vierentwintig jaren, waarbij eerst de toren en de librije werden hersteld en daarna het transept en het koor. De oudste glazen zijn te vinden in het koor en het transept en dateren uit de periode 1606-1608. Het koor is langgerekt en bevat dankzij deze lengte niet minder dan achttien bewaarde glazen.⁴⁸¹ In 1608 werd de beglazing tijdelijk gestaakt en pas in de jaren 1624-1625 hervat.⁴⁸² Een deel van de glazen is dan ook in de tabellen van de periode 1580-1609 opgenomen, een tweede deel in de periode 1621-ca.1650.

De glazen in de Goudse Sint-Janskerk zijn geplaatst, nadat in 1590 begonnen was met de verhoging van het middenschip. Een opmerkelijk detail is, dat voor de inmiddels gereformeerde kerk sloopmateriaal van het Goudse Maria Magdalenaklooster werd gebruikt. De eerste glazen na de

---

⁴⁷¹ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 174. De Goudse glasschenking aan Middelburg (ZH) is verloren gegaan. Er resteert een tekening waarop te zien is: het Goudse stadswapen met de doornenkrans, vruchten, bloemen, vogels en de tekst ‘Gouda 1607’.

⁴⁷² Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 188.

⁴⁷³ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 167; Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 84.

⁴⁷⁴ Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 79.

⁴⁷⁵ Glasz, ‘Voormalige glasschilderingen’, 72; Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 79.

⁴⁷⁶ Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 83.

⁴⁷⁷ Gonnet, ‘Haarlemse glasschrijvers’, 72, 74; zie ook: Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 81, 82.

⁴⁷⁸ Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 84.

⁴⁷⁹ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 174-184.; Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 83.

⁴⁸⁰ Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 85.

⁴⁸¹ In de literatuur kon ik niet vinden of dit opmerkelijk langgerekte koor oorspronkelijk een functie had als koor voor een kloostergemeenschap.

⁴⁸² Z. van Ruyven-Zeman, ‘Edam, een Hollandse stad in de zeventiende eeuw’, in: Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, e.a.(eds.), *Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote kerk. Monument van kunst en geschiedenis* (Edam-Volendam 1994) 19-24, 14; Z. van Ruyven-Zeman, ‘Geschiedenis van de beglazing’, in: Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, e.a.(eds.), *Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote kerk. Monument van kunst en geschiedenis* (Edam-Volendam 1994) 25-32, 25.

verbouwing werden tussen 1593 en 1594 geschonken door de stad Gouda. Deze donatie bestaat uit de dertien wapenglazen hoog in de dwarsbeuk, in de lichtbeuk van het van het middenschip en boven de ingang onder de toren. Vervolgens werden tussen 1594 en 1603 negen glazen geschonken door diverse overheidsinstellingen.⁴⁸³

Over de locatie van de glazen binnen de kerken kan ik geen bijzondere uitspraken doen. In de kerken waar de glazen zijn bewaard, zoals Edam en Gouda zijn de locaties weliswaar te traceren. Maar de vraag is, hoe kenmerkend deze locaties zijn voor het schenkerspatroon in deze periode. In Edam moesten immers vrijwel alle donaties in deze periode geplaatst worden in het koor, omdat de bouw van het schip heel langzaam vorderde.⁴⁸⁴ De reden van plaatsing in Gouda is eveneens eenvoudig te duiden. Het koor was reeds voorzien van glasschenkingen tijdens de voorafgaande beglazingscampagne tussen 1555 en 1571. Dit betekent dat de glazen die in de periode 1580-1609 werden geschonken aan de Sint-Janskerk alle voor het schip waren bestemd. Over het dikwijls veronderstelde verschil in status tussen het noordelijke en zuidelijke gedeelte kan ik geen uitspraken doen ten aanzien van de glasschenkingen uit deze periode. Wel lijken de donoren ook in deze periode nog steeds belang te hechten aan een goede plaats in de kerk. Het stadsbestuur van Alkmaar bijvoorbeeld eiste in 1606 voor haar glasschenking aan Edam een ‘behoorlijke plaats’. Dit resulteerde toen in de centrale plaats in het koor.⁴⁸⁵

3b. Status-functie opdrachtgevers en/ of geportretteerden

De trend die in de vorige periode (1550-1580) vanaf 1573 zichtbaar werd, heeft zich in de periode 1580-1609 voortgezet. Dit betekent dat binnen de categorie wereldlijke donoren geen glazen meer werden geschonken door vorsten en edelen.⁴⁸⁶ Het zwaartepunt van de glasschenkingen verschoof na de Alteratie sterk naar de burgerlijke overheidsbesturen, zoals alle belangrijke Hollandse steden, de Staten van Holland, de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier, Admiraliteiten en Hoogheemraden.⁴⁸⁷ Vooral de rijke stadsbesturen vormden de belangrijkste doelgroep van de kerkmeesters, die om glazen kwamen vragen. In de kerken van Edam en Gouda bijvoorbeeld zijn dan ook de glasschenkingen van eenentwintig steden en een banne⁴⁸⁸ te vinden. Dergelijke donaties (van steden en andere overheden) kwamen weliswaar al voor in de vorige perioden, maar het aantal en de variatie in schenkers werd nu groter. Overigens moet worden aangetekend, dat de overheidsbesturen niet uitsluitend uit burgers bestonden. Niettemin heb ik deze besturen ondergebracht bij de (sub)categorie burgers omdat burgers het leeuwendeel vormden.

De situatie bij de kerkelijke en geestelijke functionarissen was aanzienlijk dramatischer dan bij de wereldlijke schenkers. Bij de laatstgenoemden verdwenen weliswaar bepaalde lagen, zoals de vorsten en grotendeels de adel, maar andere groeperingen kwamen juist sterk opzetten. De kerkelijke en geestelijke functionarissen, individuen of groeperingen, verdwenen echter totaal van het schenkerstoneel. Het is duidelijk dat deze categorie opdrachtgevers geen belangstelling meer had, of uitgenodigd werd, om glazen te schenken aan de publieke kerken. Deze waren immers voor het grootste deel gereformeerd geworden gedurende de vorige periode.

Opvallend is dat de nieuwe gereformeerde belanghebbenden tussen 1580 en 1609 weliswaar glazen aan kerken schonken. Maar ze deden deze schenkingen (nog) niet in de hoedanigheid van kerkmeesters. Ze doneerden vooral als leden van bijvoorbeeld een stadsbestuur. In deze periode trof ik evenmin glazen aan van predikanten. Zij zullen, in tegenstelling tot de prelaten uit de vorige perioden, financieel wellicht niet in staat zijn geweest om glasschenkingen te doen. Van Deursen schrijft dan ook dat vooral de plattelandsdominees te maken hadden met een ‘soberheyt van gagie’, waardoor ze uiteenlopende bijbanen moesten nemen. Sommigen deden bijvoorbeeld chirurgijnswerk of gaven onderwijs naast het gemeentewerk. Anderen verbouwden gewassen of hielden vee en verkochten de producten hiervan. Soms brachten deze nevenfuncties de predikant (en zijn vrouw) in conflict met de classis, maar dikwijls werd

⁴⁸³ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 15, 16.

⁴⁸⁴ De donoren van glazen voor het schip in de Grote- of Sint-Nicolaaskerk zullen dan ook in de laatste periode (1621-ca.1650) worden besproken.

⁴⁸⁵ Glasz, ‘Voormalige glasschilderingen’, 72.

⁴⁸⁶ Een uitzondering vormt het glas *De vrijheid van consciëntie* dat de Staten van Holland tezamen met prins Maurits in 1596 schonken aan de Goudse Sint-Janskerk.

⁴⁸⁷ Abels, *Vensters des bemels*, 12; zie ook: Van Eck en Coebergh-Surie, “Behold, a greater than Jonas is here”, 43, 44.

⁴⁸⁸ Een banne is een rechtsgebied van een stad.

toegestaan dat hij ‘eenige coophandel off neeringe soude mogen doen’, mits ‘ontstichtinge of opspraecke vermeden konden worden’.⁴⁸⁹

Portretten van opdrachtgevers of andere personen zijn nu vrijwel afwezig. Al vanaf 1572 werden immers geen glazen meer geschonken in het kader van de zorg voor het zielenheil, waardoor gebedsportretten van de glazen verdwenen. Slechts op één glas trof ik portretten aan: de glasschenking *Het ontzet van Leiden* (1604) van de stad Delft aan de Goudse Sint-Janskerk (afb. 56) bevat de portretten van prins Willem van Oranje, een Leidse burgemeester, drie Delftse burgemeesters, een Delftse schepen en geuzenadmiraal Lodewijk van Boisot. Dit type portretten houdt geen verband meer met het fenomeen gebedsportretten uit de periode voor de Alteratie.

3c. Reden van schenking

Ook in deze periode heb ik de redenen van schenken niet uitvoerig in de tabellen opgenomen. In hoofdstuk I ben ik uitvoerig hierop in gegaan. In het kort komt het er op neer dat in materiële zin het meestal ging om schenkingen naar aanleiding van een brand (bijvoorbeeld Edam), vernieling door de Spanjaarden (bijvoorbeeld Oudewater) of een verbouwing (bijvoorbeeld Gouda). In immateriële zin werden glasschenkingen nog altijd als *billboards* beschouwd om wereldlijke en religieuze of moralistische boodschappen uit te dragen.⁴⁹⁰ Het is interessant om te zien dat deze aspecten van de middeleeuwse memoriecultuur, weliswaar met een ander gezicht, tamelijk constant bleven. Kort gezegd: het middeleeuwse machtsvertoon van de vorst en de oorspronkelijke Kerk werd vervangen door dat van de Republiek, die tevens hoeder was van de Kerk. De toeschouwers van de glasschenkingen tussen 1580 en 1609 werden dan ook gewezen op de macht van de Republiek, de steden en andere overheidslichamen. Daarnaast maakte de middeleeuwse gedachteniscultuur plaats voor het op een andere, gereformeerde manier manifesteren van religie. Met hun glasschenkingen lieten de overheden zien dat ze de beschermers van het geloof waren. Een voorbeeld van de verwevenheid van Staat en Kerk is te zien aan een schrijven van de Kerkmeesters van de Grote- of Sint-Jacobskerk in Den Haag aan de Staten van Holland omstreeks 1594. Hierin staat dat de kerkmeesters de Staten ‘als beschermers van de ware Christelijke religie’ verzoeken om een glas te schenken.

3d. Iconografie

3d.1. Religieuze, allegorische en historische voorstellingen

Ten opzichte van de tabellen van de vorige periode, blijkt in de periode 1580-1609 een tweevoudige aanvulling nodig te zijn op de iconografische onderdelen. In het vorige tijdvak bestond het eerste gedeelte van het deel ‘iconografie’ alleen uit religieuze voorstellingen. Nu komen daar allegorische en historische voorstellingen bij.⁴⁹¹ De beide nieuwe thematieken hebben te maken met, zoals Spicer zegt, de *Selbstdarstellung* van de opdrachtgevers na de Reformatie. In hoofdstuk I werd uitgebreid ingegaan op deze drie vormen van nareformatische *Selbstdarstellung*. Kort samengevat: ten eerste de historische gebeurtenissen die aan de Opstand zijn gerelateerd, ten tweede de burgerlijk mythologie en tenslotte de bijbelse thema’s. Vanwege het zo veel mogelijk beperken van herhalingen, ga ik niet opnieuw op Spicers theorie in, maar geef hier alleen een aantal voorbeelden uit de tabellen van de drie vormen van *Selbstdarstellung*.

Ten eerste worden de religieuze voorstellingen besproken: na de Reformatie werd, evenals voorheen, dit type voorstellingen nog steeds op glasschenkingen afgebeeld. Aangetekend moet worden dat in de kunsthistorische literatuur nareformatische bijbelse voorstellingen dikwijls als historiestukken worden aangeduid, wellicht op grond van afgebeelde gehistoriseerde kostuums. Maar omdat bijbelse voorstellingen op glasschenkingen in het licht van de mentaliteit van de opdrachtgeving een ‘hoofdstuk apart’ vormen, maak ik liever een onderscheid tussen bijbelse en overige geschiedenissen. Een voordeel van deze indeling is ook, dat historische verwarring wordt vermeden: bijbelse verhalen bestaan immers uit zowel reële (vooral oudtestamentische) geschiedenissen als gefingeerde (nieuwtestamentische)

⁴⁸⁹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 73-76.

⁴⁹⁰ Met dank aan Mario Damen voor het begrip *billboards*.

⁴⁹¹ Van Eck en Coebergh-Surie, “Behold, a greater than Jonas is here”, 44.

gelijkenissen Daarnaast is het vanuit het verschijnsel opdrachtgeving interessant, om te zien wie zich aangetrokken voelde tot bijbelse en wie tot overige geschiedenissen.

Opvallend is dat in de periode 1580-1609 de bijbelse voorstellingen sterk in de minderheid waren. De keuze voor (vier) bijbelse onderwerpen in Gouda is overigens geen toeval. De glazen moesten immers passen bij de reeds aanwezige voorreformatorische donaties van de wereldlijke en kerkelijke machthebbers, waarop deze onderwerpen waren afgebeeld. Ook in technisch opzicht zijn de Goudse glazen ‘retro’. Ze grijpen voor een deel terug naar de oude techniek van het gebruik van door en door gekleurd glas in plaats van emailverf.⁴⁹²

De boodschap van de dergelijke voorstellingen was in de periode 1580-1609 een andere dan in de katholieke tijd. Na de Reformatie kregen de bijbelse voorstellingen vooral een moralistisch karakter.⁴⁹³ Deze karakterwisseling hing samen met het feit dat geen verbinding meer bestond tussen een religieuze afbeelding en de (middeleeuwse) zorg voor het zielenheil. De glazen met bijbelse voorstellingen in Gouda uit deze periode hebben alle een typisch nareformatorisch moralistisch karakter. Het Amsterdamse glas, *De farizeeër en de tollenaar* (afb. 57), bevat een waarschuwing tegen hoogmoed. De Rotterdamse glasschenking, *Jezus en de overspelige vrouw* (afb. 58), verwijst naar het belang van eerlijke rechtspraak. *Koning David en de Christelijke Ridder*, geschonken door het Noorderkwartier van de Staten van Holland, toont goed bestuur en Gods vergevingsgezindheid. Het vierde bijbelse glas tenslotte is de Leidse donatie, *Het ontzet van Samaria* (1601) (afb. 12). Op dit glas wordt een parallel getrokken tussen het ontzet van Samaria in de bijbel en dat van Leiden tijdens de Opstand.⁴⁹⁴

Daarnaast werden in de periode 1580-1609 de religieuze, bijbelse scènes veelvuldig aangevuld met allegorische voorstellingen. Evenals de genoemde moralistische bijbelse voorstellingen, hadden ook deze tot doel de toeschouwers bewust te maken van het belang van deugdzaamheid. De christelijke en klassieke normen waren niet duidelijk meer te onderscheiden en konden zowel met bijbelse als allegorische beeldtaal worden uitgedrukt. Opvallend is dat steden, binnen het bestek van een paar jaar, soms zeer verschillende typen voorstellingen op hun glasschenkingen lieten afbeelden. De ene keer wordt prominent in beeld naar de bijbel verwezen, de andere keer slechts zijdelings in de tekst. Dit is bijvoorbeeld te zien aan de Leidse glasschenkingen aan de kerken van Gouda en Edam. Deze stad schonk in 1601 aan de Goudse Sint-Janskerk het bovengenoemde glas *Het ontzet van Samaria* (afb. 12), geheel in stijl met het religieuze beeldprogramma van de kerk. In Edam werd echter in 1608 op de Leidse glasschenking prominent het wapen van Leiden afgebeeld met aan weerszijden een man en een vrouw (‘Arbeyt’ en ‘Neringh’) met de stad als achtergrond (afb. 55). De enige religieuze verwijzing op dit glas bestaat uit de opmerking dat Leiden God dankbaar is dat Hij ‘Neerings stuur wil leijden’. In Edam zijn op de glazen van de andere donors eveneens geen bijbelse voorstellingen te vinden. Het zou speculatie zijn om te stellen dat Leiden zich altijd wilde conformeren aan het bestaande beeldprogramma van de ontvangende kerk. Maar de schenkingen in Gouda en Edam lijken wel in die richting te duiden.

De allegorische of, zoals Spicer het ruimer noemt, de burgerlijke mythologische voorstellingen op de glasschenkingen waren in deze periode, evenals de bijbelse scènes, in de minderheid als hoofdvoorstelling. Allegorische verwijzingen zijn weliswaar dikwijls te zien op de glazen maar komen voornamelijk voor in het bijwerk. In de tabellen worden slechts vijf allegorische voorstellingen genoemd die een duidelijke hoofdrol spelen op glasschenkingen en daarnaast negenentwintig allegorische elementen die de rol van bijwerk hebben. Van de allegorieën in de hoofdvoorstellingen noem ik ten eerste het Goudse glas van de Staten van Holland en prins Maurits, *De vrijheid van Consciëntie* (afb. 59). Op dit glas wordt de vrijheid, en de strijd om die te bereiken, weergegeven met allegorische beeldtaal: een vrouw op een zegekar, getrokken door de zinnebeeldige figuren van Liefde, Gerechtigheid, Eendracht, Trouw en Standvastigheid.

De wagen overrijdt de ‘verdreven tyrannie’.⁴⁹⁵ De figuur op de zegekar met het zwaard en schild vertolkt de bescherming hiertegen. Naast haar staat een naakte vrouwenfiguur (Consciëntie, Geweten) die haar rechterhand op het hart legt en haar linkerhand op de bijbel. Waarschijnlijk is het geen toeval dat op het glas van de Staten van Holland op deze nadrukkelijke wijze de gewetensvrijheid werd afgebeeld. Twee

⁴⁹² Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 175.

⁴⁹³ Spicer, “So Many Painted Jezebels”, 261-273; zie ook: Van Eck en Coebergh-Surie, “Behold, a greater than Jonas is here”, 43, 44.

⁴⁹⁴ Zie: Van Ruyven-Zeman, e.a., *Het geheim van Gouda*, 115-118. Onder ‘teksten’ wordt nader op de overeenkomst tussen de beide bevrijdingen ingegaan.

⁴⁹⁵ Van Ruyven-Zeman, e.a., *Het geheim van Gouda*, 104, 105; Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum Netherlands Medii Aevi*, deel III (Amsterdam 2000).

jaar voor dat het glas werd geplaatst, had het Hof van Holland strenge maatregelen uitgevaardigd tegen samenkomsten met katholieken. Maar het stadsbestuur van Gouda weigerde deze plakaten te gehoorzamen, omdat men de religieuze tolerantie wilde handhaven. Deze tolerante houding (en zelfs de titel van het glas) is bijvoorbeeld ook te zien aan de vlucht van Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590) uit Delft naar Gouda. Hij droeg zijn *Synodus van der Conscientien Vryheydt* op aan het Goudse stadsbestuur.⁴⁹⁶ Evenals het Leidse voorbeeld doneerden de Staten van Holland heel verschillende glazen aan de diverse kerken. Ze schonken in 1604 bijvoorbeeld een veel eenvoudiger glas aan de kerk van Edam. Op dit glas is geen groots vertoon van strijd en geloof te zien, maar slechts een afbeelding van de Hollandse tuin met de leeuw (afb. 60).

Een voorbeeld van wellicht pragmatische redenen om verschillende typen allegorische glazen te schenken zijn de twee donaties van de stad Dordrecht. De stad schonk zowel aan Gouda (1597) (afb. 61) als Edam (1606) een glas met een voorstelling van de *Dordtse Stedemaagd*. Op beide glazen is zij gezeten in de Hollandse tuin onder een triomfboog, met een lauwerkrans op het hoofd en een palmtak in de hand. In Gouda is de maagd omringd door de vier kardinale deugden, maar in Edam zijn deze deugden hoogst waarschijnlijk vanwege ruimtegebrek achterwege gelaten. Interessant is dat de Dordtse Stedemaagd ook al voor de Reformatie werd afgebeeld. Uit een stadsrekening uit 1554 blijkt dat ze was te zien op een glas in de Sint-Jorispoort. Een Stedemaagd zou dan ook gerelateerd kunnen zijn aan Maria in de *Hortus Conclusus*.⁴⁹⁷

Een voorstelling die, naast allegorisch bijwerk, vooral een typische uiting is van burgerlijke mythologie is de voorstelling *De slag bij Damiate*. Dit thema liet de stad Haarlem, zowel voor als na de Reformatie, veelvuldig op haar glasschenken afbeelden (afb. 17 en 18). Het is opvallend dat de stad zowel voor als na de Reformatie dit verhaal gebruikte om te laten zien dat ze altijd de verdediger van het ware christelijke geloof was.⁴⁹⁸ In de periode 1580-1609 hebben de kerken van Gouda (afb. 17) en Edam van Haarlem dan ook een groot glas gekregen met deze voorstelling. Het verhaal van de slag bij Damiate schijnt een combinatie van feiten en fictie te zijn. De poorters van Haarlem zouden, samen met de poorters uit Dokkum, tijdens de vijfde kruistocht (1217-1221) deel hebben genomen aan de slag. Veel later werd dit verhaal ook gebruikt om het Haarlemse stadswapen te ontwerpen: het eenvoudige wapen van de stad werd, volgens de legende, uitgebreid met het zwaard en het kruisvaarderskruis. Keizer Frederik II (1194-1250) en de toenmalige patriarch van Jeruzalem verleenden deze wapenvermeerdering, vanwege de vermeende heldhaftigheid van de Haarlemmers.⁴⁹⁹ Het is op zijn minst opmerkelijk dat in het oudst bewaarde stadszegel uit 1345 het zwaard en kruis nog niet werden afgebeeld.

In deze periode werden de eigen historie en de eigen, aan de Opstand gerelateerde, wapenfeiten eveneens graag samen afgebeeld op glazen.⁵⁰⁰ Ik heb uit de periode 1580-1609 een aantal voorbeelden van dergelijke voorstellingen gevonden. Op het glas *Het ontzet van Leiden* in de Sint-Janskerk in Gouda (afb. 56), toont Delft, dat de stad een groot aandeel heeft gehad in de bevrijding van Leiden. De watergeuzen hebben Leiden immers vanuit Delft over het water bevrijd in de herfst van 1574. Daarnaast benadrukt de stad met het afbeelden van het portret van Willem van Oranje, dat de leider van de Opstand in hun stad verbleef.⁵⁰¹ Een tweede voorbeeld van een glas met een historisch thema vormt het glas in Edam van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier (afb. 64). Op dit glas werd de zeeslag op de Zuiderzee in 1573 tegen de Spaanse admiraal (van Henegouwse afkomst) Maximilien de Hénin-Liétard, graaf van Bossu (1542-1578) afgebeeld. Aan Hollandse zijde werd gevochten door een veel kleinere geuzenvloot onder leiding van de burgemeester van Monnikendam, Cornelis Dirckszoon (1542-1583).⁵⁰² De Admiraliteit heeft hoogst waarschijnlijk voor dit thema gekozen, omdat het een keerpunt was in haar geschiedenis. Na deze slag was het Noorderkwartier van Holland immers bevrijd van de Spaanse troepen.

---

⁴⁹⁶ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 130; Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 44.

⁴⁹⁷ Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 44; Van Ruyven-Zeman, 'De schenkers en hun motieven', 57, 58.

⁴⁹⁸ Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 44.

⁴⁹⁹ Noord Hollands Archief: <http://www.noordhollandsarchief.org/canon-van-haarlem/4-damiate-en-de-damiaatjes/85/389/>

⁵⁰⁰ Spicer, "So Many Painted Jezebels", 261-173.

⁵⁰¹ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 142; Van Eck en Coebergh-Surie, "Behold, a greater than Jonas is here", 44.

⁵⁰² Van Ruyven-Zeman, 'De schenkers en hun motieven', 56.

Admiraal Bossu werd gedurende drie jaren gevangen gezet in Hoorn, waar zijn admiraalsstaf en beker nog te zien zijn in het Westfries Museum.

Opvallend in de periode 1580-1609 is de grote toename van het wapenschild als hoofdvoorstelling. Deze zullen onder ‘wapenschilden’ worden besproken.

3d.2. *The personal touch van de schenkers/geportretteerden*

3d.2.1. Portretten

Zoals eerder gezegd, werden er tussen 1580 en 1609 geen gebedsportretten meer afgebeeld op de glazen die voor de publieke, gereformeerde kerken waren bestemd. Gebedsportretten hadden alleen in de katholieke geloofsbeleving een zinvolle plaats. Ik trof in het onderzoek binnen de periode 1580-1609 slechts één glas met portretten aan: de schenking van Delft aan de Goudse Sint-Janskerk, *Het ontzet van Leiden* (1603-1604). Hierop zijn de portretten ten voeten uit afgebeeld van prins Willem van Oranje, de burgemeester van Leiden (Pieter Adriaenszoon van der Werff), drie Delftse burgemeesters (Claes Adriaenszoon van Adrichem, Frans Corneliszoon Duyst van Santen, Pouwels Corneliszoon van Beresteyn), een lid van de Delftse Veertigraad (Dirck Robbrechtszoon van Schilperoort, vanaf 1637 burgemeester) en geuzenadmiraal Lodewijk van Boisot (ca. 1530-1576) (afb. 56). Mijns inziens is in dit groepsportret een opvallend staaltje van anachronisme toegepast. Ten tijde van de vervaardiging van het glas was de prins al bijna twintig jaar geleden gestorven. Pieter van der Werff was burgemeester van Leiden tijdens de Opstand, maar trad af aan het einde van 1574. De drie Delftse burgemeesters bekleedden hun functies allen na de Opstand: Van Adrichem 1585-1606, Van Santen 1579, Van Beresteyn 1601-1608. Van Schilperoorts functie is me tot 1614 (intrede in de Delftse Veertigraad) niet duidelijk. En Boisot tenslotte was ongeveer achtentwintig jaar geleden gestorven. Dit doet ook de vraag rijzen of de uitdrukking die in de literatuur wordt gebruikt voor de schenkers namens een stad altijd juist zijn. Dikwijls staat er ‘het stadsbestuur’, ‘de vroedschap’, ‘de burgemeesters’ of ‘de stad’. Maar in het licht van het Delftse glas, vraag ik me af of de glasschenking niet door een bredere groep van sponsors werd gedaan. Archiefonderzoek zou helderheid kunnen bieden, maar gaat in het kader van deze thesis te ver.

3d.2.2. Heiligen

Omdat de publieke kerken gereformeerd waren geworden, trof ik geen heiligen meer aan op glasschenkingen uit deze periode.

3d.2.3. Wapenschilden

Het afbeelden van wapenschilden ging in de periode 1580-1609 onverminderd verder. Maar omdat in deze periode alleen glazen van wereldlijke groeperingen werden gevonden, betreft het nu uitsluitend de wapenschilden van deze categorie donoren. Individuele wereldlijke schenkers trof ik immers niet aan, evenmin als glasdonaties van kerkelijke en geestelijke functionarissen.

In eerdere perioden kwam het reeds voor dat een glas één of meerdere wapenschilden als hoofdvoorstelling bevatte.⁵⁰³ Maar in de periode 1580-1609 werd het wapenschild in sterk toenemende mate het belangrijkste thema op de glazen. In de onderzoekstabellen van de periode 1580-1609 zijn de glazen waarin een of meerdere wapenschild(en) het meest prominente onderdeel vormen, opgenomen onder ‘hoofdvoorstellingen’. Wapenschilden met een visuele bijrol staan, evenals in de vorige perioden, onder het gedeelte ‘wapenschilden’.

Het afbeelden van wapenschilden op glazen veranderde, maatschappelijk gezien, in deze periode. Vóór de Opstand waren het vooral de diverse edelen die hun wapenschild toonden. In de zeventiende eeuw, toen de adel in aantal en betekenis afnam, profileerde vooral het stadspatriciaat zich met een dergelijke attributen. Vooral in het Noorderkwartier van Holland waren het ook de lagere sociale klassen, die zich een statusverhogend wapenschild aanschafden. Niet iedereen kon zich echter een wapenschild permitteren, waardoor ook glazen werden geschonken met alleen huismerken.⁵⁰⁴ Een voorbeeld hiervan is

---

⁵⁰³ Zie voor glazen met uitsluitend wapenschilden de, in de periode ca.1450-1550 genoemde, tabellen in het artikel van Damen, ‘Een vorst van glas’, 97-99.

⁵⁰⁴ Noordegraaf, ‘Gebbrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens’, 85,86.

in deze periode de donatie van vierentwintig plaatselijke magistraten (ca. 1607), waarop geen wapenschilden maar hun persoonlijk huismerken zijn afgebeeld. Een dergelijke glasschenking zullen we ook in de laatste periode (1621-ca. 1650) terug zien.

De Goudse glazen die tussen 1594 en 1603 werden gedoneerd, zijn wat betreft het afbeelden van wapenschilden wellicht uitzonderlijk te noemen. De meeste van deze glazen tonen immers niet als centraal motief het wapenschild of de wapenschilden van de opdrachtgevers.⁵⁰⁵ Hierboven schreef ik al dat de uitzonderingspositie van Gouda ten aanzien van de voorstellingen op de nareformatorische glazen samenhang met het beeldprogramma uit de voorreformatorenische tijd. Op het glas van de Staten van Holland in de Sint-Janskerk, *De vrijheid van Consciëntie* (afb. 59), bijvoorbeeld zijn de relatief kleine wapenschilden van de vijfentwintig belangrijkste steden van het Zuiderkwartier aan weerszijden van de allegorische voorstelling en rondom de tekstcartouche aangebracht. Bovenin het glas hangen, aan door engelen vastgehouden linten, een klein wapenschild met de Hollandse leeuw en dat van prins Maurits. Het grootste deel van dit glas bestaat echter uit de allegorische voorstelling. Toch kent de Sint-Jan ook donaties uit deze periode met uitsluitend wapenschilden: het Goudse stadsbestuur schonk in 1593-1594 een reeks van twaalf enigszins monotone glazen waarop het stadwapen werd afgebeeld. Deze glazen bevinden zich hoog in het schip. Daarnaast bevat het glas dat de Hoogheemraden van Rijnland in 1596 aan Gouda doneerden vrijwel uitsluitend wapenschilden in klein formaat van de opdrachtgevers.

Het programma in de kerk van Edam laat een ander overheersend beeld zien, dan dat in Gouda. In deze kerk bestaan de voorstellingen voornamelijk uit wapenschilden. Voorbeelden van schenkingen waarop wapenschilden de hoofdrol spelen zijn: de glazen van de Staten van Holland (1606) (afb. 60), de Admiraliteit van Amsterdam (1607) (afb. 8), Delft (1606), Rotterdam (1606), Monnikendam (1606), Alkmaar (1606), Medemblik (1607), Gouda (1606) (afb. 63), Purmerend (1607), Ilpendam (1607), de banne Oosthuizen (ca. 1607), en de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier (1607). Op een aantal glazen in Edam staat het wapenschild weliswaar centraal (Dordrecht, Hoorn, Enkhuizen, Amsterdam ((afb. 63)) en de Admiraliteit van West-Friesland ((afb. 62)) maar is het bijwerk, zoals bijvoorbeeld de schildhouders, zo overheersend dat ze apart onder 'bijwerk' worden vermeld.⁵⁰⁶

Het is belangrijk te beseffen dat het schenken van wapenglazen niet noodzakelijkerwijs betekende dat de religie geen rol speelde voor de opdrachtgevers en de ontvangende kerkmeesters. Het glas dat de Staten van Holland als (zoals de kerkmeesters schreven) 'beschermers van de ware Christelijke religie' omstreeks 1594 doneerden aan de Grote- of Sint-Jacobskerk in Den Haag bijvoorbeeld, bevat het wapenschild van de Staten in de Hollandse Tuin en daarnaast die van de Hollandse en West-Friese steden.⁵⁰⁷ Visueel gezien refereert het glas niet rechtstreeks aan de religie. Maar het zou mijns inziens een vergissing zijn om een dergelijke donatie vanwege deze wapenvoorstelling als uitsluitend seculier te betitelen. Daarvoor was in die tijd de verwevenheid van de Staat met de Kerk te groot. Holland manifesteerde zich met het wapenglas niet alleen als politiek lichaam, maar ook als hoeder van 'het ware Christelijke religie'.

3d.2.4. Bijwerk/symbolen

Evenals in de vorige periode werd ook tussen 1580 en 1609 veelvuldig bijwerk aangebracht op de glazen. In het onderzoek heb ik in deze periode meer en uitgebreider bijwerk gevonden dan voorheen. Maar ik kan niet met zekerheid zeggen of deze toename eenvoudigweg verband houdt met het feit, dat met het voortgaan van de tijd steeds meer glazen bewaard zijn gebleven. In zowel Edam als Gouda lijkt het of de groeperingen van wereldlijke schenkers ruimschoots gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheden die het bijwerk ze bood om status, macht en geestelijke overtuiging te tonen.⁵⁰⁸

In Gouda werd op zes van de negen glazen grootse architectuur weergegeven: *De vrijheid van Consciëntie* (afb. 59), *De slag bij Damiate* (afb. 17), *De Dordtse Stedemaagd* (afb. 61), *De farizeeër en de tollenaar* (afb. 57), *Jezus en de overspelige vrouw* (afb. 58), *Koning David en de christelijke ridder*. In tegenstelling tot Gouda werd in kerk van Edam nauwelijks architectuur afgebeeld. Dit is niet verwonderlijk want op de Edamse wapenglazen is architectuur minder aan de orde dan op Goudse glazen met figuratieve voorstellingen. In

⁵⁰⁵ De serie van twaalf glazen met het Goudse wapen reken ik niet als afzonderlijke creaties.

⁵⁰⁶ Met name de schenkingen van Dordrecht, Hoorn en Enkhuizen bevatten zeer grote schildhouders.

⁵⁰⁷ Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 64.

⁵⁰⁸ In deze periode trof ik geen glazen aan van individuele wereldlijke schenkers of van kerkelijke opdrachtgevers.

Edam bevatten de glazen dan ook vooral bijwerk, dat bestaat uit symbolische thema's waaronder personificaties (afb. 20).

Architectuur in het bijwerk werd dikwijls gecombineerd met allegorische elementen. Op het Goudse glas van de Staten van Holland en prins Maurits bijvoorbeeld zijn, naast de architectuur, engelen als schildhouders afgebeeld en houden twee naakte figuren de tekstcartouche vast (afb. 59). Het Goudse glas van Dordrecht (afb. 61) bevat eveneens een dergelijke combinatie: behalve een renaissancistische triomfboog zijn de vier kardinale deugden van de overheid in personificaties voorgesteld: (vertaald uit het Latijn) Voorzichtigheid, Matigheid, Gerechtigheid en Standvastigheid.

Op diverse glazen werd een combinatie van praktische zaken, die betrekking hebben op de geveer en daarnaast allegorische elementen weergegeven. In Edam is deze mengvorm (dagelijkse zaken en allegorische elementen) bijvoorbeeld te zien op het bijwerk van het glas van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier (afb. 62). Hierop is wapentuig te zien dat verwijst naar de praktijk van de marine. Meer allegorisch op dit glas zijn de zeegoden die dolfijnen berijden, zeeslangen, een triton met hoorn (die de roem van de Admiraliteit verkondigt), een meermin met spiegel (symbool van de naakte waarheid) en engelenkoppen.⁵⁰⁹

De glazen met voornamelijk decoratieve elementen kunnen, evenals glazen met allegorisch bijwerk, symbolieken bevatten. Het is de vraag of bijvoorbeeld bloemen en vruchten om hun schoonheid of sfeer van welvaart werden afgebeeld, of dat er meer aan de hand was. In 1596 schreef de Zuid-Nederlandse kunstschilder Joris Hoefnagel (1542-1600) immers, dat 'de wijsheid de vruchten van het leven voortbrengt, en de wetenschap zelfs bloemen draagt; de eerstgenoemde is nuttig, de laatstgenoemde schenkt luister'.⁵¹⁰ Vanuit een dergelijke gedachte heeft het afbeelden van bloemen en vruchten een symbolische functie. Een voorbeeld van een glas met onder meer deze elementen is de Edamse donatie van de stad Delft (afb. 64). Hierop zijn vazen met bloemen en vruchten, te zien. Ook de Edamse schenking van Rotterdam heeft dergelijk bijwerk: het glas wordt omlijst door bloemen, vruchtenguirlandes vogels en putti.

Een fraai voorbeeld van het etaleren van stadsroem, niet alleen in de hoofdvoorstelling maar ook via het bijwerk, is de Goudse donatie van Haarlem, *De slag bij Damiate* (afb. 17). Het bijwerk wordt intensief ingezet om de slag bij Damiate en de roem van Haarlem weer te geven: de goden Mars en Neptunus, oorlogstuig, een Romeinse krijgsman met het oude stadswapen (de dorre boom), de figuur Volstancheijt (Standvastigheid) met het nieuwe stadswapen, het patriarchenkruis, het zwaard, sterren, een scheepszaag, een ketting, klokken (Damiaatjes), een anker (alle toespelingen op de verovering van Damiate).⁵¹¹

3d.2.5. Teksten

In de periode 1580-1609 zijn, evenals in de vorige periode, vrijwel altijd teksten aangebracht op de glasschenkingen van groeperingen van wereldlijke opdrachtgevers (de enige gevonden categorie in het tijdvak 1580-1609).⁵¹² Interessant is, dat ook nu in teksten dikwijls naar het geloof wordt verwezen. Het verschil is echter dat een dergelijke verwijzing in de vorige periode vooral bestond uit citaten van bijbelteksten. In de periode 1580-1609 trof ik echter slechts één maal een letterlijke bijbeltekst aan: op het glas van Rotterdam in de Goudse Sint-Janskerk, *Jezus en de overspelige vrouw* (1601) (afb. 58) staat onder Jezus de bijbehorende bijbeltekst: 'Wie van u zonder zonden is, werpe de eerste steen. Ga heen zondig niet meer'.⁵¹³ Een opvallend detail is, dat de tekst ondersteboven staat, zodat alleen Jezus hem goed kan lezen. Misschien heeft de vervaardiger de bijbelse mededeling dat Jezus (onbekende) woorden in het zand schreef, samen laten vallen met Zijn gesproken -op het glas geciteerde- woorden.

Verder zijn de verwijzingen op glazen naar God geen bijbelteksten, maar gelovige uitspraken van de opdrachtgevers. De teksten getuigen altijd van de hoop en verwachting dat God op allerlei gebieden het leven leidt: Hij hielp bij de strijd en gaf tenslotte de uitredding, daarnaast ondersteunde Hij de handel

⁵⁰⁹ Van Ruyven-Zeman, 'De schenkers en hun motieven', 56.

⁵¹⁰ A. Chong, 'Wat onder de naam van stilleven is begrepen', in: A. Chong en W. Kloek (eds.), *Het Nederlandse stilleven. 1550-1720*, tent. cat. (Amsterdam, Cleveland, Zwolle 1999) 11-38, 24-26.

⁵¹¹ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 134,

⁵¹² Uit de eerdere periode, ca. 1450-1550, vond ik slechts eenmaal een tekst, maar veel is vermoedelijk verloren gegaan.

⁵¹³ Johannes 8, 2-11.

en nijverheid. Een voorbeeld van de laatstgenoemde economische dankbaarheid is tekst op het Edamse glas van Leiden (afb. 10). De stad dankt God voor het feit dat Hij ‘Neerings stuur wil leijden’.

De uitredding door God in tijden van strijd was bij uitstek een geliefd onderwerp voor een land in een oorlogssituatie. Een voorbeeld van een tekst, waaruit geloof in de leiding van God bij de strijd blijkt, is te lezen op het Goudse glas van Leiden, *Het ontzet van Samaria* (afb. 12). De Leidenaars zagen een verrassende parallel tussen de bevrijding van Samaria in het bijbelverhaal en het ontzet van hun eigen stad. De voorstelling van het ontzet van Samaria op het glas diende ‘tot bewys van even gelycke haerder stadt geschiet in den 5536 Jaer nae des werelts scheppinge ende 1574 nae Christi ons eenigen Heylandts gheboorte, in de welcke claerlicken blyckt zijn mogende handt in 2481 tussche beyde verloope jare geensins vercort te zyn.’⁵¹⁴

Ook de tekst op het Statenglas in Gouda (afb. 59) is typisch voor de Opstand, zij het minder gericht op het geloof dan het Leidse glas. Het Statenglas toont met de verschillende personificaties veeleer de bescherming tegen de Spaanse tirannie, dan de bescherming van het geloof. De tekst verwijst dan ook vooral naar de strijd tegen de tirannie en niet naar geloofszaken. Tot enige jaren geleden werd de gewapende personificatie die de bescherming tegen de tirannie verbeeldt, gezien als de beschermer van het geloof. Waarschijnlijk is onder invloed van de gereformeerden in de eerste helft van de zeventiende eeuw de naam van de gewapende personificatie op de bijbehorende banderol gewijzigd in ‘Bescherming des Geloofs’. De staat werd toen immers gezien als instelling van God, met als voornaamste taak de bescherming van de Kerk. Door deze wijziging ontstond een discrepantie tussen de personificaties en de tekstcartouche, waarin onder meer gesproken wordt over de ‘Bescherminge van Tiranny’. Ook wordt in de tekst uitgelegd, dat het uitblijven van deze vrijheid de Opstand had veroorzaakt.⁵¹⁵

Naast woorden van hoop konden teksten een meer vermanend religieus karakter hebben. Het Goudse glas van de steden van het Hollandse Noorderkwartier, *Koning David en de Christelijke Ridder*, bijvoorbeeld bevat een tekst, die Gods beloning beschrijft wanneer men de eigen zonden betreurt. Tegelijkertijd wordt opgeroepen om het geloof te verdedigen: ‘Den Croone des levens met vrede sal hij ontfangen, die als David met leetwezen zijn zonden bescreit heeft, en als den Christelycken Ridder met groot verlangen de wapenen des geloofs altyt tot Stryden bereijyts heeft’.

Verder konden teksten bestaan uit motto’s. Deze zijn niet nieuw, want ze kwamen in de vorige periode eveneens af en toe voor op de glasschenkingen van zowel wereldlijke opdrachtgevers als kerkelijke en geestelijke functionarissen. Een voorbeeld van glazen met motto’s zijn de Edamse en Goudse (afb. 17) schenkingen van de stad Haarlem. Vrijwel altijd werd op deze glasschenkingen het stedelijke devies *Victim vim virtus* (De deugd overwint het geweld) op de glazen aangebracht.

Het benoemen van onderlinge vriendschapsbanden tussen de steden in deze periode is een nieuw fenomeen. Dergelijke verbondenheden zijn hoogst waarschijnlijk voortgekomen uit de gezamenlijke strijd tegen Spanje. Vriendschap wordt bijvoorbeeld gememoreerd op de glasschenking van de stad Dordrecht aan Gouda (afb. 61). De opdracht luidt: ‘Aan de heilige vriendschap met de vroedschap en het volk van Gouda, tot dusver vroom onderhouden en nog in het vervolg trouw te onderhouden, heeft de vroedschap en het volk van Dordrecht dit glas toegewijd’. Overigens lijkt mijn opmerking hierboven (in het gedeelte ‘portretten’) over bredere sponsorgroep dan alleen een stadsbestuur, door deze tekst te worden bevestigd.

---

⁵¹⁴ Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 146; Van Eck en Coebergh-Surie, “Behold, a greater than Jonas is here”, 44.

⁵¹⁵ Zie: Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum Netherlands Medii Aevi*, deel III, 104, 105; Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 130.

De volledige tekst luidt:

Naar Bescherminge van Tiranny
en Vryheyd der Conscientie
Dees Nederlanden men lange heeft zien haaken
Waar naar gevoegt zijn meenigvuldig Dissentie
Met Moorden, Rooven, Doodslaan, Branden en Blaaken
Maar Heer, Gy die een Rigter zyt in alle Zaaken
Nu liefde, Eendracht met Standvastigheyd verwekt
Die met Geregthigheyd en Trouwheyd des Hertzen Waaken
Op dat Tiranny onder de Wagen blyft Subject
Waarop men Vryheyd der Conscientie ziet Triumpheren
De Landen zijn Gelukkig daar de Deugden Regeeren.

In deze periode vond ik eenmaal een tekst op een glas, waarin expliciet werd weergegeven dat het overheidsbestuur een historische legitimatie bezat. De Hoogheemraden van Rijnland en de stad Haarlem schreven op hun Goudse glas: ‘Willem, Roomsche koning, 18^{den} Grave van Holland, Conyng Willem van Romem heeft die Hoogheemraden van Rijnland gepreveligeert in den jare 1255’.

Dikwijls werd echter gekozen voor een summierere tekst op de glasdonaties. In dergelijke gevallen noemden de opdrachtgevers uit de overheid alleen de naam van hun college of stad en het jaartal van de schenking. In de kerk van Edam is dit te zien op dertien glazen: één maal op het glas van de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier en twaalf maal op die van de steden. In Gouda geldt een dergelijke summierere vermelding voor de glasschenking van Delft, waarop alleen ‘Anno 1603’ is geschreven (afb. 56).

4. Samenvatting periode 1580-1609

In de vorige periode trof ik glazen aan uit de gewesten Holland, Zeeland, Utrecht, Gelre, Friesland en Groningen. Uit de periode 1580-1609 echter werden uitsluitend glazen gevonden in het Noorder- en Zuiderkwartier van het gewest Holland. Het is duidelijk dat in dit gewest de meeste lucratieve activiteiten waren. Opdrachtgevers hechtten nog steeds belang aan het verkrijgen van een goed zichtbare en statusbevestigende locatie voor hun glasschenkingen. Dit laatste verschijnsel is hoogst waarschijnlijk dan ook ‘van alle tijden’. Een glasschenking bevat immers een complex van boodschappen, die de opdrachtgevers op een zo gunstig mogelijke plaats wilden etaleren.

Ten opzichte van de vorige periode, onderging het schenkerscorps tussen 1580 en 1609 sterke wijzigingen. De publieke kerken waren nu gereformeerd geworden en dat betekende in de eerste plaats dat de glasdonaties van de katholieke kerkelijke en geestelijke functionarissen achterwege bleven. Daarnaast blijkt uit het onderzoek dat de vorsten en edelen, op een sporadische uitzondering na, geen glazen meer doneerden.⁵¹⁶ Deze laag vormde in de vorige periode het landsbestuur, maar in de periode 1580-1609 werd het politieke landschap sterk gewijzigd. De vorst werd ‘verlaten’ en hoewel nog pogingen zijn ondernomen om nieuwe landvoogden aan te stellen, werd de soevereine Republiek een feit. Dit verklaart waarom het aantal glasschenkingen van de overheidscolleges van de Republiek sterk toe nam. Steden en andere overheidscolleges waren nu de doelgroep van de kerkmeesters bij hun zoektocht naar sponsors. Het tonen van een nieuwe zelfbewustzijn, de zorg van de overheid voor de publieke kerken en de hulp bij de wederopbouw van verwoeste kerken zullen factoren geweest zijn die de toename van de overheidsschenkingen verklaren. Nieuwe schenkersgroeperingen uit de overheid zijn tussen 1580 en 1609: de Staten van Holland, de gezamenlijke steden van het Noorderkwartier van de Staten van Holland, de Admiraliteit van Amsterdam, de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier, de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier en de Hoogheemraden van het Zuiderkwartier van Holland. Niet alle schenkerstypen waren overigens nieuw in deze periode. Stedelijke overheden schonken voorheen al glazen, maar hun aantal groeide explosief vanaf de periode 1580-1609. In tegenstelling tot de vorige periode vond ik overigens geen glazen van kleinere groeperingen wereldlijke schenkers, zoals burgemeestersfamilies, rentmeesterfamilies en gilden.

De redenen om te schenken zijn mijns inziens maar ten dele veranderd ten opzichte van de vorige periode. Materiële aanleidingen, zoals herbouw na een brand, bestonden immers nog steeds. Door de verwoestingen vanwege de oorlogshandelingen waren er echter nu meer kerken die hulp nodig hadden. Evenals voorheen bestonden ook nu immateriële motivaties om een glas te schenken: wat de religieuze aspecten betreft, speelde de zorg voor het zielenheil geen rol meer. Daarmee verdwenen de gebedsportretten en heiligen van de glazen. Maar op menig glas in de periode 1580-1609 wordt op diverse manieren het geloof van de schenkers getoond. Bijbelse voorstellingen werden weliswaar ook nu weergegeven, maar deze kregen nu een moralistisch karakter. Daarnaast werden dergelijke moralistische boodschappen in deze periode een aantal keren uitgedragen door allegorische, mythologische beeldtaal. Ook toonden de schenkers dikwijls hun eigen historie met reële en minder reële voorstellingen. Onverminderd blijken de glazen met hun voorstellingen ook nu *billboards*⁵¹⁷ te zijn om de macht, status en religie van de opdrachtgevers te tonen.

Wat de iconografie betreft, is het opvallend dat de schenkers soms zeer verschillende voorstellingen op hun diverse glasschenkingen lieten aanbrengen. Het lijkt erop dat men zich conformeerde aan een bepaald opgelegd programma in een kerk. In deze periode zijn de tabellen voornamelijk gebaseerd op de kerken van Gouda en Edam en dit vertekent misschien een algemener beeld. In Gouda moesten de nieuwe glazen immers aangepast worden aan de figuratieve, bijbelse glazen uit de vorige periode. De nieuwe glazen in de Goudse kerk bevatten naast bijbelverhalen, allegorische figuren, de eigen historie, (burgerlijke) mythologie en enkele wapenglazen. De Edamse glazen zijn waarschijnlijk maatgevender voor veel glasschenkingen in de tijd van de Republiek. Vanwege de brand bestond hier geen dwingend ouder beeldprogramma meer, waaraan moest worden gerefereerd. Opmerkelijk is dat tussen 1580 en 1609 in deze kerk geen bijbelse voorstellingen werden afgebeeld. Een groot deel van de glazen bestaat uit wapenglazen, allegorieën en (burgerlijke) mythologie. Pas veel later worden bijbelse voorstellingen weer gangbaarder bij glasdonaties aan kerken. In de periode 1621-ca. 1650

---

⁵¹⁶ De uitzondering wordt gevormd door de schenking van prins Maurits, die hij samen met de Staten van Holland deed aan de Sint-Janskerk in Gouda.

⁵¹⁷ Met dank aan Mario Damen voor deze (hier) anachronistische term.

zullen we ze dan ook zien terug komen. Duidt dit op het verschijnsel, dat (behalve in Gouda) bijbelse voorstellingen nog te zeer de signatuur van glasschenken van vóór de Reformatie droegen?

Ten aanzien van het bijwerk kan ik geen brede vergelijking maken met de vorige periode (1550-1580). De glazen uit de vorige periode zijn (behalve in Gouda) niet bewaard of zodanig beschreven, dat ik iets over het bijwerk kan zeggen. Het bijwerk in Gouda uit de vorige periode bestaat voor een belangrijk deel uit renaissancistische architectuur. Ook in de daarop volgende periode, 1580-1609, werd deze renaissancistische architectuur in Gouda afgebeeld. Dergelijk bijwerk ontbreekt tussen 1580 en 1609 echter in de kerk van Edam.

Wat de boodschappen betreft die op de glazen werden uitgedragen: het lijkt er sterk op dat in alle perioden het bijwerk sterk bijdroeg aan het beeld dat de toeschouwers moesten vormen van de opdrachtgevers. Alles wat kon bijdragen aan een overtuigend beeld van de donor werd dan ook aangewend: mythologische figuren, personificaties, voorwerpen die met strijd samenhangen of juist met voorspoed. Ook de schildhouders op de wapenglazen zijn dikwijls indrukwekkende dieren, zoals leeuwen, griffioenen, een eenhoorn en een zwaan.

De teksten op de glazen tonen zowel veranderingen als continueringen. Nieuw is dat bijbelteksten, op één uitzondering na, werden vervangen door mededelingen over het geloof van de opdrachtgevers. Eveneens nieuw is het benoemen van vriendschapsbanden of het beschrijven van de legitimatie van een overheidsinstelling. Motto's daarentegen werden zowel in de vorige periode als tussen 1580 en 1609 aangebracht op de glazen.

D. 1609-1621

1. Politieke context

De periode 1609-1621 wordt gevormd door de jaren van het Twaalfjarig Bestand, waarin een aantal politieke, maatschappelijke en religieuze zaken in de Republiek dooreen speelde. De belangrijkste leidende figuren tijdens de Bestandsperiode waren de raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) en prins Maurits van Oranje (1567-1625). Sinds 1586 hadden de raadpensionaris en de toen zestienjarige prins samen de leiding over de Republiek. Oldenbarnevelt was verantwoordelijk voor de politieke zaken en Maurits voor het leger.⁵¹⁸ Deze beide functies waren echter sterk verweven. Het leger was voor haar functioneren immers afhankelijk van de toelage van de Staten-Generaal. Binnen de Staten-Generaal was het gewest Holland zeer belangrijk. Oldenbarnevelt was de belangrijkste vertegenwoordiger van Holland en had daarmee grote invloed op de geldstromen van het gewest.⁵¹⁹ Naarmate Holland steeds zelfstandiger opereerde binnen de Staten, werd dit door Maurits gezien als een bedreiging voor de gehele Staat en daarmee zijn leger. De niet altijd soepele samenwerking werd tijdens het Bestand steeds moeilijker. Ten eerste voelde Maurits zich overbodig als legeraanvoerder. In tegenstelling tot Oldenbarnevelt was hij dan ook gekant tegen de wapenstilstand.⁵²⁰ Ook veroorzaakte het karaktersverschil van de beide leiders spanningen. Oldenbarnevelt was het type van 'stille wateren, diepe gronden' en had veel diplomatiek gevoel. Maurits daarentegen was het type van de heldere calculator die geen risico's wenste te nemen. In de loop van de tijd groeide de aversie van de prins dan ook tegen Oldenbarnevelt. Hij beschouwde hem als een gevaar voor de Republiek, omdat de raadpensionaris de Franse koning Henrik IV wilde steunen.⁵²¹ Dit zou, volgens de prins, een gevaar betekenen voor de onafhankelijkheid van de Republiek.

Behalve ten aanzien van de politiek stonden Oldenbarnevelt en Maurits ook op religieus gebied tegenover elkaar. Oldenbarnevelt profileerde zich als een tolerante, Arminiaanse figuur en Maurits hing steeds openlijker de contraremonstranten aan. Laatstgenoemden zagen in de prins een belangrijke bondgenoot in de strijd tegen Oldenbarnevelt.⁵²² Door deze verbinding vormden de politiek en religie, op haast traditioneel te noemen wijze, een explosieve combinatie. Het is interessant dat Maurits niettemin in deze periode een glas heeft geschonken aan het katholieke klooster van Sint-Agatha bij Cuijk. Het is niet onwaarschijnlijk dat de prins, op zijn minst in een aantal gevallen, tolerant stond tegenover katholieken. Zijn maitresse Margareta van Mechelen (ca. 1580-1662) was immers een devoot katholieke Zuid-Nederlandse edelvrouw, die volgens Kikkert 'even vaak in de biechtstoel als in Maurits' sponde was te vinden'.⁵²³ Ik vraag me af, of de prins zo hoog verheven was, dat de contraremonstranten dergelijke tekenen van vriendschap met de katholieken door de vingers moesten zien.

De aanleiding voor het Bestand was het feit dat zowel Spanje als de Republiek oorlogsmoe waren geworden. Het over en weer veroveren van (haven)steden was een moeizame en kostbare inspanning, die beide landen wilden beëindigen.⁵²⁴ Een belangrijke zeeslag vond bijvoorbeeld in april 1607 plaats bij Gibraltar. De Nederlanders versloegen hierbij verpletterend de Spanjaarden en deze gebeurtenis werd door een aantal Admiraliteiten gememoreerd: de West-Friese Admiraliteit bijvoorbeeld schonk een glas aan de Oosterkerk van Hoorn met in de onderkant een voorstelling van deze zeeslag (afb. 65). Daarnaast gaf de Amsterdamse Admiraliteit een groot paneel met deze zeeslag aan prins Maurits voor zijn nieuw in te richten vertrekken aan het Binnenhof.⁵²⁵ Over de slag bij Gibraltar zal hieronder meer worden gezegd.

Een ander belangrijk gegeven in de aanloop naar vredesbesprekingen was het feit dat Spaanse koning Filips III (1578-1621) niet meer geloofde in de onderwerping van de zeven noordelijke provincies. De Republiek op haar beurt had geen fiducia meer in de inname van de zuidelijke gewesten. Sinds 1606 werden dan ook in Antwerpen onderhandelingen gevoerd tussen de twee landen, waarbij Oldenbarnevelt

---

⁵¹⁸ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 33. Maurits werd door velen beschouwd als opperbevelhebber in dienst van de Staten-Generaal. Maar hij was in feite niet meer dan kapitein-generaal van zijn vijf gewesten Holland, Zeeland, Gelderland, Overijssel. Zie: Groenveld, *De bruid in de schuit*, 43.

⁵¹⁹ G.H. Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt* (Hilversum 2001) 30, 31.

⁵²⁰ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 111.

⁵²¹ De protestants opgevoede Hendrik IV was in 1593 van het calvinistische naar het katholieke geloof gegaan.

⁵²² Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 33, 34; Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt*, 30, 31 48.

⁵²³ J.G. Kikkert, *Maurits van Nassau* (Soesterberg 2008) 173.

⁵²⁴ Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt*, 51.

⁵²⁵ R. Daalder, 'Modello voor een schilderij van de Zeeslag bij Gibraltar, 25 april 1607', in: *Bulletin van de Vereniging Rembrandt* 21, 3 (2011) 20-23.

een belangrijke rol speelde.⁵²⁶ Hij stond een definitieve vrede voor, maar door de verdeeldheden binnen de Republiek ten aanzien van de voorwaarden en effecten van een eventuele vrede, stuurde Oldenbarnevelt aan op een wapenstilstand.

Spanje werd tijdens de onderhandelingen vertegenwoordigd door de gunsteling van Filips III, Francisco Gómez de Sandoval, hertog van Lerma (1552/1553 – 1625), die bekend stond om zijn vredeswensen. Een belangrijke kwestie voor Spanje was het feit, dat de financiële middelen van de koning vrijwel waren uitgeput. Bovendien waren ten gevolge van deze financiële problemen de Spaanse troepen op grote schaal aan het muiten geslagen. Ook waren de Spaanse Habsburgers in Duitsland betrokken geraakt bij de Dertigjarige Oorlog (1618-1648).⁵²⁷ Om gezichtsverlies te beperken, eisten de Spaanse onderhandelaars dat hun land nog steeds als de grootste mogendheid werd erkend. Deze eis hield verband met het feit, dat de ondertekening van het Bestand weinig eervol voor Spanje was. Verder had Filips III niet de religieuze zendingsdrang van zijn vader Filips II geërfd. Het aspect van het katholieke geloof was nu dan ook minder belangrijk geworden. De bereidwilligheid om te onderhandelen werd aan Nederlandse zijde vooral veroorzaakt door de inname van een aantal steden aan de oostgrens.⁵²⁸

In het buitenland werd met argusogen gekeken naar de vredesonderhandelingen. Vooral de Franse koning Hendrik IV prefereerde een tijdelijke wapenstilstand boven een permanente vrede.⁵²⁹ Na enige bemiddeling van buitenaf werd op 9 april 1609 de overeenkomst tussen de Republiek en Spanje ondertekend. Hierbij was formeel geen sprake van vrede maar van een bestand, een wapenstilstand.

De meeste eisen van de Republiek op politiek en religieus gebied werden in het verdrag ingewilligd. In de eerste plaats werd een consolidatie van het bestaande grondgebied geëist. Dit hield in dat de Republiek nu een zelfstandige status had verworven tegenover het Habsburgse Rijk van Filips III. Daarnaast werd de scheiding tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden geformaliseerd. Ten tweede werd internationale erkenning van de soevereiniteit van elk van de zeven gewesten verlangd. Dit had tot resultaat dat Frankrijk, Engeland en Venetië de Republiek officieel erkennen.⁵³⁰ In deze landen en stadsstaat werden vervolgens de eerste ambassadeurs uit de Nederlandse Republiek gestationeerd. Ten derde moest de Republiek ongehinderd kunnen varen op de Aziatische en Amerikaanse koloniale gebieden.⁵³¹ Dit laatste was overigens tegen de zin van de Spanjaarden. Oldenbarnevelt heeft vervolgens vage beloften gedaan aan de Spanjaarden dat de oprichting van de West Indische Compagnie zou worden uitgesteld. Dit had tot gevolg dat de Hollanders en Zeeuwen de oorlog voort wilden zetten. De handelslieden uit deze gewesten voelden wilden hun pasverworven overzeese handel voortzetten. Als gevolg hiervan begonnen ze een publiekscampagne tegen Oldenbarnevelt. Hierbij werd de Spaanse koning als onbetrouwbaar voorgesteld en werd de suggestie gewekt dat het beëindigen van de oorlog de ondergang van de Republiek zou betekenen.⁵³²

Het was in deze periode niet altijd duidelijk bij wie binnen de Republiek in feite de hoogste autoriteit rustte. Volgens Prak was dit in 1609 een ingewikkelde kwestie vanwege de diverse interne relaties, zoals die tussen de gewesten en de Staten-Generaal, de Staten van Holland en de stadhouder en de relatie tussen geestelijken en stadsbesturen. Al deze relaties interpreteerden de kwestie van de landelijke autoriteit verschillend.⁵³³ Daarnaast vormde het feit dat er geen interne vijand meer viel te bestrijden een risico voor interne scheuringen in het land.⁵³⁴ Ook bestonden op politiek en economisch terrein grote verschillen tussen de gewesten: Holland, Zeeland (inclusief Zeeuws Vlaanderen) en Friesland waren in 1609 vrije gewesten. Maar de situatie in het graafschap Zutphen was ingewikkelder. Dit behoorde eveneens tot de Republiek, maar de steden Twente en Groenlo binnen dit graafschap vielen onder het Spaanse bewind. Een dergelijke gespletenheid gold ook voor Brabant. Het noordelijke gedeelte (inclusief

---

⁵²⁶ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 37, 38.

⁵²⁷ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 37, 38.

⁵²⁸ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 23.

⁵²⁹ Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt*, 51.

⁵³⁰ In 1596 sloot de Republiek (onder leiding Oldenbarnevelt) het Drievoudig Verbond met Engeland en Frankrijk. Deze alliantie had tot doel de drie landen te verenigen in de strijd tegen Spanje. Respectievelijk in 1598 en 1604 werden echter door Frankrijk en Engeland toch vredesonderhandelingen gevoerd met Spanje.

⁵³¹ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 22, 23; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 171-173; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 23, 24; Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt*, 51, 52.

⁵³² Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt*, 51.

⁵³³ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 31.

⁵³⁴ Deze opmerking werd in een eerder stadium door Hugo de Groot gedaan. Zie: Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt*, 52

Bergen op Zoom en Breda) viel onder de Republiek. 's-Hertogenbosch en de Meierij daarentegen waren in Spaanse handen.⁵³⁵ Ook de economische bedrijvigheid verschilde tussen de gewesten en daarbinnen de steden. Vooral de westelijke kustprovincies beleefden een grote economische groei. Te land en ter zee kon nu immers handel worden gedreven zonder het risico van oorlogshandelingen. In het gewest Holland ontwikkelden de steden zonder haven dikwijls industrieën. Leiden had een lakenindustrie waarbij wollen stoffen werden geweven. Ook Haarlem kende een textiele industrie: het weven en bleken van linnen. Gouda legde zich toe op het vervaardigen van pijpen. De kustplaatsen hadden daarentegen hun specialisaties op het gebied van de handel. Over het algemeen voeren de Hollanders op Noord-Europa en Azië. In het Hollandse Noorderkwartier werd, vooral vanuit Hoorn en Enkhuizen, handel gedreven met de Baltische staten. Ook Friesland handelde voornamelijk met de Noord-Europese landen. In het Zuiderkwartier van Holland onderhield Rotterdam handelsbetrekkingen met Frankrijk en Engeland. Dordrecht handelde niet over zee, maar via de rivieren de Maas en Waal. De Zeeuwen dreven vooral handel met de Atlantische kustplaatsen.

Daarnaast bestonden industrieën die waren gericht op het aanleveren van goederen die nodig waren voor de bovengenoemde industrieën. Deventer bijvoorbeeld maakte vaten, Gelderland en Zeeland verbouwden op grote schaal gewassen en Drenthe fokte trek- en lastdieren. Bij zo veel uiteenlopende belangen moest dikwijls worden gezocht naar politieke compromissen.

In 1621 werd in aanvulling op de Vereenigde Oost-Indische Compagnie⁵³⁶, die handelsbetrekkingen onderhield met Azië, de West Indische Compagnie opgericht. De laatstgenoemde onderneming behartigde de handel met Noord- en Zuid-Amerika en West-Afrika. Amsterdam werd nubelangrijker dan Antwerpen en had een leidende positie in het handelsverkeer van Noordwest-Europa. In deze handel speelden de hieronder genoemde immigranten uit Brabant en vooral Antwerpen een rol. Om het betalingsverkeer in deze complexe handelsstromen te vergemakkelijken, werd in 1609 de Amsterdamse beurs opgericht.⁵³⁷ In dat opzicht was de komst naar de stad van de Portugese joden eveneens belangrijk voor de VOC: zij handelden vooral in VOC-aandelen.⁵³⁸ Amsterdam groeide in deze periode ook fysiek, wat is te zien aan de derde grote uitleg van de stad. Hierbij werd het eerste deel van de grachtengordel (van het IJ tot de Leidsegracht) aangelegd.⁵³⁹

Stimulerend voor de diverse bedrijvigheden was het feit, dat in de zeventiende eeuw de mensen gemakkelijke toegang hadden tot de lokale bestuurders. Dezen waren zelf immers dikwijls ondernemers en kooplieden en toonden dan ook begrip wanneer men investeringen, uitbreidingen en vernieuwingen wilde realiseren. Volgens Prak vormde zich een band tussen de bestuurders en de rijken. Macht en geld gingen samen door bijvoorbeeld huwelijksluitingen. In de loop van de tijd verminderde de band tussen handel en politiek en gingen de regenten een aparte, gespecialiseerde klasse vormen. Nieuwkomers werden hiervan uitgesloten. Voortaan was een echte regent iemand die uitsluitend regent was en geen handel meer dreef.⁵⁴⁰

Een belangrijke economische impuls kwam van de forse instroom van de immigranten. Ze kwamen uit gebieden, die ze om geloofsredenen al sinds de tweede helft van de vorige eeuw hadden ontvlucht. De immigranten, met name uit Vlaanderen, Brabant en Wallonië waren in bijvoorbeeld economische en artistieke zin van grote betekenis. Zo verbeterden ze in Leiden de bestaande lakenindustrie, door lichtere en goedkopere wollen stoffen te weven. Ook in artistiek opzicht hebben bijvoorbeeld de vele kunstschilders, een belangrijke bijdrage geleverd aan het artistieke klimaat in de Noordelijke Nederlanden.⁵⁴¹

In hoeverre waren de zeventiende-eeuwse industrieën vernieuwend? Enerzijds bleken de technische vernieuwingen belangrijk te zijn voor de economische vooruitgang. Ook kwam er met de komst van de zuidelijke immigranten na de val van Antwerpen (1585) een grote hoeveelheid kennis en kapitaal naar het noorden. Het hele land ontwikkelde markten voor goederen, kapitaal en werk en de overheid stimuleerde deze activiteiten. Maar anderzijds waren bepaalde zaken ouderwets: om de vele -

---

⁵³⁵ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 27.

⁵³⁶ Opgericht in 1602. Zie: periode 1580-1609.

⁵³⁷ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 28.

⁵³⁸ L. Petram, *De bakermat van de beurs* (Amsterdam 2011) 118-189, 122-124, 145-148, 157.

⁵³⁹ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 27, 28; Zie voor de vier stadsuitbreidingen van Amsterdam aan het einde van de zestiende en in zeventiende eeuw ook: J. E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Amsterdamse stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Bussum 2010).

⁵⁴⁰ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 4, 5, 125, 127.

⁵⁴¹ Bekende namen zijn: Karel van Mander, Hendrick Goltzius, Frans Hals.

onderling verbonden- sectoren heen bestonden meer of minder traditionele economieën. Deze maakten het uiteindelijk moeilijk om te blijven groeien. De groei stopte dan ook in het midden van de zeventiende eeuw. Maar, schrijft Prak niet zonder trots: ‘De zeventiende-eeuwse Republiek speelde een belangrijke rol in de ontwikkelingen die leidden tot een hoog niveau van welvaart in de West-Europese landen, een welvaart die hen in staat stelde de wereldeconomie te domineren’.⁵⁴² In tegenstelling tot het westen van de Republiek was het oostelijk deel in 1609 minder welvarend. Hier bestond nog steeds de dreiging van oorlog en nam de bevolking juist af.⁵⁴³

In sociaal opzicht bestonden eveneens verschillen tussen de gewesten. In de gebieden die verder waren gelegen van de Hollandse steden, zoals het oostelijk deel van Utrecht, Gelderland, Overijssel, Friesland en Groningen, speelde de adel een grotere rol. Deze groepering kreeg haar inkomsten vooral uit publieke posten. Men was bijvoorbeeld lid van de Staten-Generaal, Admiraliteiten, universiteitsbesturen, de VOC, Gecommitteerde Raden, rechtbanken of waterschappen (dijkgraaf). Hoewel de invloed van de adel achteruit ging, bleef hun prestige op economisch en politiek gebied in stand. De adel had dan ook invloed op het hof en het leger en speelde daarnaast een rol in het sociale klimaat in Europa. In feite waren de aristocraten *trendsetters* en de niet-adellijke rijken stelden dan ook alles in het werk om evenzeer deftig te zijn. Als het niet te duur was, werd bijvoorbeeld een landhuis gekocht, waar de titel van ‘heer’ aan was verbonden. Ook werd gepoogd burgerlijke dochters te koppelen aan een adellijke partner. Toch was ‘aristocratisering’ eerder uitzondering dan regel. De aristocratie trouwde meestal met haar soortgenoten, zodat adel en patriciaat in de zeventiende eeuw twee verschillende groepen bleven.⁵⁴⁴

Op sociaal-politiek en sociaal-religieus gebied vonden tussen 1609 en 1619 diverse hergroeperingen plaats. Mensen uit de voormalige politieke middengroep en de opstandelingen waren nu in niet duidelijk omlinnde kampen terecht gekomen. Maar in de loop van de decennia werden deze groeperingen echter duidelijker omlinnd en herkenbaar. Op kerkelijk gebied is een ontwikkeling te zien die anders liep, dan werd verwacht. De openbare Kerk leek aanvankelijk een steeds gematigdere volkskerk te worden. Maar na de staatsgreep van Maurits en onder druk van de contraremonstrantse gewesten en steden ontstond een orthodoxere tegenbeweging.⁵⁴⁵ Over deze ontwikkeling zal straks meer worden gezegd.

Een belangrijk conflict tijdens de Bestandperiode had een, in eerste instantie, theologisch karakter. Hierover zal meer worden gezegd onder ‘religieuze context’ maar vanwege de politieke impact wordt deze problematiek op deze plaats ook besproken. Het conflict tussen de Arminianen (remonstranten) en Gomaristen (contraremonstranten) veroorzaakte een kettingreactie, die op politiek en religieus gebied voor grote onenigheden zorgde. Oldenbarnevelt speelde hierbij een belangrijke rol. De raadpensionaris, die de Arminianen ondersteunde, was van mening dat de Staat invloed moest houden in kerkelijke aangelegenheden. Dit denkbeeld veroorzaakte grote vijandigheid bij de Gomaristen, die juist wilden dat de Staat weinig gezag zou uitoefenen op dit gebied.⁵⁴⁶ Oldenbarnevelt heeft op een aantal manieren geprobeerd de twisten onder controle te krijgen door het ingrijpen van de overheid. De Staten van Holland stelden bijvoorbeeld in 1615 dat over de twisten alleen op een gematigde toon mocht worden gesproken. Op de kansel in de kerken moest zelfs worden gezwegen over de verschillen. Het verzet van de Gomaristen kreeg een extra impuls toen in 1617 de Scherpe Resolutie werd uitgevaardigd. Hierin werd bepaald dat onlusten de kop zouden worden ingedrukt door eigen legers (‘waardegelders’) van de steden. Deze stadslegers waren uitsluitend verantwoording verschuldigd aan de Staten en de stedelijke magistratuur. Daarnaast werd door de Staten van Holland, met Oldenbarnevelt voorop, zowel een provinciale als nationale synode afgekeurd. Met deze laatstgenoemde poging wekte de raadpensionaris de woede van de Gomaristen op. Ze vielen Oldenbarnevelt dan ook aan in diverse vijandige pamfletten, waarop de raadpensionaris antwoordde met zijn *Remonstrantie* aan de Staten van Holland (1618). Hierin verweert hij zich tegen de aantijgingen en roemt daarnaast uitgebreid zijn vermeende belangrijke afkomst. Familieantecedenten waren weliswaar belangrijk in deze periode, maar dit legitimeert nog niet een dergelijke rijke fantasie, aldus Janssen.⁵⁴⁷ In juni 1618 werd niettemin tegen de wil van Oldenbarnevelt in

---

⁵⁴² Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 109, 110.

⁵⁴³ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 28, 29.

⁵⁴⁴ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 124, 131-133.

⁵⁴⁵ Groenveld, *De bruid in de schuif*, 42, 43.

⁵⁴⁶ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 33.

⁵⁴⁷ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 24, 33; Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt*, 14-17; Webside Nieuw Nederlands biografisch woordenboek (Johan van Oldenbarnevelt):

de nationale synode in Dordrecht bijeen geroepen, die vrijwel geheel bestond uit contraremonstranten. Hieronder zal meer worden gezegd over de synode en de religieuze ontwikkelingen.

Ondanks protesten van Oldenbarnevelt namen de Staten-Generaal maatregelen, die indruisten tegen de bovengenoemde Hollandse besluiten op politiek en religieus gebied. In de eerste plaats gaven ze Maurits de opdracht om de waardegelders af te danken.⁵⁴⁸ De prins zal dit gaarne hebben gedaan, omdat deze stadsmilities zijn macht, die was gebaseerd op het staatsleger, ondermijnden. Daarnaast verzette de prins zelf op dubieuze wijze in de Hollandse steden de wet.⁵⁴⁹ Zijn recht tot magistraatsverandering gold immers alleen in samenspraak met de Gecommitteerde Raden. Maurits heeft deze Raden echter niet geraadpleegd bij de wetsverzetting. Pas achteraf hebben de Staten van Holland deze actie van de prins goed gekeurd.⁵⁵⁰ Een groot deel van de regenten die Oldenbarnevelt goed gezind waren, is bij deze gelegenheid verjaagd. Het kwam er op neer dat veel steden hun magistraten nu door Oranjegezinde contrareformisten moesten vervangen.⁵⁵¹ In Gouda werden bijvoorbeeld drieëntwintig regenten ontslagen uit de vroedschap en vervangen door 'politiek correcte' regenten. Dezen waren vooral afkomstig uit de opkomende burgerij, waardoor de macht van de oude families sterk verminderde.⁵⁵² Hieronder wordt beschreven hoe, in bijvoorbeeld Gouda, een dergelijk stadsbestuur van invloed kon zijn op manier waarop de bestaande katholieke kerkglazen werden behandeld.

Maurits werd nu beschouwd als de voorman van de Anti-Hollandse politiek en kon dus op gehoorzaamheid aan zijn wetsverzetting rekenen. Hoewel Maurits zich verbonden had met de Gomaristen, is het de vraag in hoeverre hij in wezen even intolerant was ten opzichte van geloofszaken. Was hij overtuigd orthodox of werd hij vooral meegeslept door de Gomaristen, omdat dezen tegen Oldenbarnevelt en diens politiek waren gekant?⁵⁵³ Groenveld schrijft dat Maurits in zijn afkeer van Oldenbarnevelt werd beïnvloed door diens vijanden. Dezen beschuldigden de raadpensionaris onder meer van Spaans gezindheid.⁵⁵⁴ Zelf noemt de prins zijn keuze in het belang van 'den staet van den lande ende religie'.⁵⁵⁵ Volgens Prak, heeft de prins opmerkelijk lang gearzeld of hij zich in zou zetten voor de Arminianen of de Gomaristen. Ook viel Maurits met zijn uiteindelijke keuze voor de Gomaristen uit de toon bij zijn familie. Zijn stiefmoeder Louise de Coligny en zijn halfbroer Frederik Hendrik bleven immers bij de Arminiaanse predikant Johannes Uytenbogaert (1557-1644).⁵⁵⁶ Ten slotte is het, zoals hierboven opgemerkt, voor de contraremonstrantse prins opmerkelijk, dat hij in 1618 een glas (afb. 5) schonk aan een katholiek klooster en een relatie had met de een devote katholieke vrouw. Van Oldenbarnevelt is niet eenduidig te zeggen dat hij een uitgesproken gematigd denker was. Vaak wordt hij gezien in het licht van zijn persoonlijk devies, dat een duidelijk relativerende betekenis heeft: *Nil scire tutissima fides* (Niets te weten is het veiligste geloof). Maar Prak schrijft dat hij in wezen neigde naar de contraremonstranten. Vanwege politiek pragmatisme koos hij echter in het openbaar voor de remonstranten. Dezen eisten immers een leidende rol op voor de Staat.⁵⁵⁷

Oldenbarnevelt verloor inmiddels steeds meer aanhangers en ook zijn verhouding met Maurits was tot een dieptepunt gedaald. Op 29 augustus 1618 werd de raadpensionaris gevangen gezet. De Staten van Holland protesteerden hevig omdat het een onwettige daad was, zonder toestemming van de Staten Oldenbarnevelt in dit gewest te arresteren.⁵⁵⁸ Uit het relaas van zijn knecht Jan Francken blijkt, dat de gevangenneming geheel onverwacht kwam voor Oldenbarnevelt. Hij was op die dag, zoals gewoonlijk, naar een vergadering op het Binnenhof in Den Haag gereden. Onder het voorwendsel dat de prins hem

---

http://www.historici.nl/retroboeken/nnbw/#page=202&accessor=accessor_index&accessor_href=accessor_index%3FSearchSource%253Autf-8%253Austring%3Doldenbarnevelt&view=imagePane

⁵⁴⁸ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 33.

⁵⁴⁹ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 191.

⁵⁵⁰ Groenveld, *De bruid in de schuif*, 34, 35.

⁵⁵¹ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 36.

⁵⁵² Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 22.

⁵⁵³ Zie: Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 33.

⁵⁵⁴ Groenveld, *De bruid in de schuif*, 31.

⁵⁵⁵ Groenveld, *De bruid in de schuif*, 31.

⁵⁵⁶ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 34.

⁵⁵⁷ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 32.

⁵⁵⁸ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 35,36.

wilde spreken is Oldenbarnevelt naar diens kamer gegaan, waar hij vervolgens werd gearresteerd.⁵⁵⁹ Oldenbarnevelt was waarschijnlijk overtuigd van een goede afloop want hij zei tegen Francken: ‘Het zal niet lang duren, ik heb hiertoe niemand reden gegeven’.⁵⁶⁰ De maanden hierop volgend werd hij vele malen verhoord door commissies, waarin zijn persoonlijke vijanden zitting hadden. Het verweer van Oldenbarnevelt, de pogingen tot bemiddeling van vooraanstaande personen en de smeekbedes van onder meer Maurits’ stiefmoeder Louise de Coligny hadden dan ook geen effect. Op 12 mei 1619 werd het doodvonnis uitgesproken en op de volgende dag voltrokken.⁵⁶¹ Ook hiervan is verslag gedaan door Francken.⁵⁶²

Na het uit de weg ruimen van Oldenbarnevelt was Maurits nu de centrale machthebber. Zijn visie zou grote invloed hebben op de manier waarop in 1621 het Bestand werd beëindigd.⁵⁶³

De prins en de toenmalige machthebbers in de Republiek wilden de oorlog met Spanje hervatten, ondanks het feit dat de Spaanse Habsburgers gedurende de Bestandsjaren krachtiger waren geworden. De motivatie van de Republiek om weer tot oorlog over te gaan, was echter slecht gefundeerd. Maurits was in de loop van de jaren een aarzelende en minder slagvaardige persoon geworden. Daarnaast was zijn sterke raadsman Oldenbarnevelt van het toneel verdwenen. De prins werd nu vooral omringd door regenten, die hem om opportunistische redenen niet tegen durfden te spreken.⁵⁶⁴ De oorlogsvoorbereidingen van de Republiek hadden, volgens Prak, een duidelijk economisch karakter: ten eerste werd de Vlaamse kust geblokkeerd, ten tweede werd de hoge importbelasting op goederen uit de Zuidelijke Nederlanden opnieuw geheven, ten derde werden de rivieren afgesloten voor verkeer en de koloniale handel tenslotte werd gestimuleerd om Spanje te ondermijnen.

Ook in Spanje was de roep om oorlog sterker geworden, onder meer omdat de hertog van Lerma uit zijn functie als belangrijkste minister van de koning was verwijderd. De hertog was, zoals eerder gezegd, juist een groot voorstander van het continueren van de wapenstilstand.⁵⁶⁵ Daarnaast was de situatie in Frankrijk en de Duitse landen tijdens de Bestandsjaren veranderd: Frankrijk was verzwakt en het Duitse Rijk was sinds 1618 verwickeld in de dertigjarige oorlog.

In augustus 1621 vonden de eerste militaire schermutselingen plaats: er werden schoten gelost in een artilleriegevecht bij Sluis in Vlaanderen.⁵⁶⁶

---

⁵⁵⁹ Ook Hugo de Groot (1583-1645, pensionaris van Rotterdam) en Rombout Hoogerbeets (1561-1625, pensionaris van Leiden) werden op hetzelfde tijdstip en op dezelfde manier gearresteerd. Beiden werden ‘levenslang’ gevangen gezet op slot Loevenstein. Zie: Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 35.

⁵⁶⁰ Van Stipriaan, *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 105-109.

⁵⁶¹ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 39-42; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 35, 36; Webside Nieuw Nederlands biografisch woordenboek (Johan van Oldenbarnevelt):

http://www.historici.nl/retroboeken/nnbw/#page=202&accessor=accessor_index&accessor_href=accessor_index%3FSearchSource%253Autf-8%253Astring%3Doldenbarnevelt&view=imagePane

⁵⁶² Van Stipriaan, *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 110-113.

⁵⁶³ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 23.

⁵⁶⁴ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 64.

⁵⁶⁵ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 37.

⁵⁶⁶ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 37.

2. Religieuze context

Vigilate Deo Confidentes (Waakt in vertrouwen op God). Deze woorden vormden sinds de zestiende eeuw het devies van de Staten van Holland.⁵⁶⁷ Ze geven weer hoezeer de overheid van de Republiek haar taken zag in een religieus licht. Van een scheiding tussen Kerk en Staat was immers nog lang geen sprake. Zoals eerder gezegd, zag ze zichzelf sinds de Alteratie ‘als de dienaar Gods, geroepen om de Kerk te beschermen en overal het Evangelie te laten preken’. Dit Evangelie werd geïnterpreteerd vanuit het gereformeerde geloof, en de Kerk was nu de nationale manifestatie van deze geloofsvisie.⁵⁶⁸ Zoals eerder opgemerkt, was de publieke, gereformeerde Kerk officieel geen staatskerk, maar een Kerk die begunstigd werd door de overheid. Dit is extra opmerkelijk, omdat het aantal gereformeerden in de samenleving nog steeds in de minderheid was.⁵⁶⁹

Voor de glasdonaties van de overheid betekent de gereformeerde dominantie dan ook, dat de glazen de religieuze waarden waar de overheid voor stond, weergaven.⁵⁷⁰ Ook als de glazen, iconografisch beschouwd, in onze ogen niet direct getuigen van het geloof, hebben ze naar alle waarschijnlijkheid een religieuze, morele connotatie gehad. Deze connotatie is weliswaar niet te vergelijken met de religieuze oproep die uitging van voorreformatorische glazen. Deze hadden immers voor een deel een functie in de gedachteniscultuur. Maar de nareformatorische glasschenkingen hebben mijns inziens eveneens een religieuze functie bezeten⁵⁷¹: de opdrachtgever uit de overheid zag toe op de juiste handhaving van het gereformeerde geloof. En haar ‘aanwezigheid’ in de glazen houdt de burgers voor, dat de handhaving hiervan bij de combinatie Staat en Kerk ligt.

De twee belangrijkste hervormde geloofsgroepen in deze periode waren de Arminianen (de remonstranten of rekkelijken) en de Gomaristen (de contraremonstranten of preciezen). Weliswaar bestonden er meer protestantse groeperingen, zoals de luthersen en doopsgezinden, maar zij hadden een ondergeschikte positie of werden zelfs verboden.⁵⁷² De groep van de Arminianen bestond uit relatief veel regenten, maar van Deursen waarschuwt voor een al te simplistische tweedeling in de trant van: de rijke, culturele remonstranten en de arme, eenvoudige contraremonstranten. In beide groeperingen zijn immers regenten te vinden. Degenen uit de groep van de Gomaristen waren echter meestal ‘preciezer’. De tolerantere, remonstrantse regenten lieten zich daarentegen wel eens van een opportunistische kant zien, ‘d’een om zijn officie niet te verliezen dat hij heeft, d’ander om te krijgen tghene hij niet en heeft’.⁵⁷³

De spanningen, met name tussen de meer volkse aanhangers van de beide groeperingen, liepen soms hoog op in deze periode. Het was dan ook onvermijdelijk dat er door beide zijden duchtig werd gescholden op de tegenpartij: de remonstranten maakten de contraremonstranten uit voor slijkgeuzen.⁵⁷⁴ Omgekeerd scholden de contraremonstranten de remonstranten uit voor bavianen.⁵⁷⁵ De vooringenomenheid jegens de anderen was bij de (volkse) contraremonstranten het grootst.⁵⁷⁶ Predikanten werden door hen gedwongen openlijk te kiezen. Ze moesten vanaf de kansel duidelijk zeggen dat ze het remonstrantisme afwezen, anders vonden ze geen gehoor meer. Wanneer een dominee met remonstrantse ideeën de preekstoel beklom, liepen de contraremonstranten dan ook menigmaal demonstratief de kerk uit. Uit steden als Haarlem en Alkmaar zijn berichten afkomstig dat ouders zelfs weigerden hun kinderen te laten dopen door een remonstrantse dominee. Om de rust in de kerk enigszins te bewaren, werden dan ook bijvoorbeeld contraremonstrantse dominees beroepen. Zo vroeg bijvoorbeeld het kerkbestuur van Gorcum om nieuwe predikanten, ‘die gebleven zijn bij de oude gereformeerde religie’.⁵⁷⁷ Uit onvrede met

---

⁵⁶⁷ <http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/spreuken/Pages/Vigilate%20Deo%20Confidentes.aspx> Naderhand werd dit het devies van de provincie Zuid-Holland.

⁵⁶⁸ Van Deuren, BeS., 13.

⁵⁶⁹ Groenveld, *De bruid in de schuif*, 43.

⁵⁷⁰ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 167.

⁵⁷¹ Evenals de middeleeuwse glazen vormt de religie een onderdeel van een complex van boodschappen.

⁵⁷² Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 224-226, 237.

⁵⁷³ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 316, 335.

⁵⁷⁴ Deze term hangt samen met het feit dat de contraremonstranten zich beschouwden als geuzen, helden van (in dit geval) het geloof.

⁵⁷⁵ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 320.

⁵⁷⁶ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 316; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 31. Onder hen bevonden zich veel immigranten die, evenals Gomarist, uit Vlaanderen afkomstig waren. Zie: Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 32.

⁵⁷⁷ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 321- 323.

de plaatselijke kerkelijke gemeente gingen de contraremonstranten dikwijls ‘met waghens ende schuyten vol ghepackt’ naar andere plaatsen om een ‘ghesonder spijsse voor haere siele’ te zoeken. Wellicht is uit deze gang over soms modderige paden de toevoeging ‘slijk’ aan het begrip ‘geus’ (waar de contraremonstranten zich mee tooiden) ontstaan.⁵⁷⁸

Waar ging de onenigheid tussen beide groeperingen over? In het kort komt het er op neer dat de kwestie van de predestinatie, de voorbeschikking, door de theologische hoogleraren Jacobus Arminius (Jacobus Hermanszoon, 1559-1609) en Franciscus Gomarus (François Gomaer, 1563-1541) verschillend werd uitgelegd. Voor Arminius was de predestinatie verbonden met de vrije wil, de mogelijkheid om wel of niet een goed werk te doen. Het uitvoeren hiervan kon vervolgens leiden tot het geaccepteerd worden door God. Gomarus daarentegen veronderstelde dat de mens te zondig is om ooit via zijn wil tot goede werken gered te kunnen worden. Hij beschouwde de leer van Arminius, met het element van de vrijheid om te kiezen, dan ook als crypto-katholiek.⁵⁷⁹

Al snel werd deze theologische discussie vermengd met de politiek. De groep van de Arminianen vond dat de politieke instituten van de Republiek de leiding over de Kerk moesten hebben. Maar de Gomaristen wilden de leiding over hun Kerk in eigen hand houden. De Hoge Raad was in 1608 niet onder de indruk van beider standpunten en vroeg hen de strijdbijl te begraven. Dit advies werd echter niet opgevolgd en Gomarus schreef een boos pamflet over de verhouding tussen Kerk en Staat. De hofpredikant van Maurits, Uyttenbogaert die de zieke Arminius verving, schreef vervolgens in 1610 een antwoord. Dit was gewijd aan de Staten van Holland en werd met hun toestemming geschreven. In dit geschrift werd onder meer verzocht een provinciale synode bijeen te roepen, waarop de Arminianen zich konden verdedigen. Het is belangrijk te zien dat ze met het inroepen van de Staten om een van oorsprong theologische kwestie te beoordelen, duidelijk aangaven dat de staat boven de Kerk ging.⁵⁸⁰

De gevraagde synode werd niet gehouden, maar de verschillende standpunten leidden steeds meer tot een publiek debat. De contraremonstranten werden agressiever en beschouwden tegenwerking als vijandigheid, zelfs als verraad aan de Opstand. In 1614 hebben de Staten-Generaal nog gepoogd tolerantie per decreet op te leggen, maar dit voorstel werd door de contraremonstranten verworpen. Er dreigde vervolgens een nationale crisis, toen de contraremonstrantse steden Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend vanaf 1616 zelf bepaalde welk religieus beleid ze zouden voeren.⁵⁸¹

De contraremonstranten werden steeds machtiger en drongen de Arminianen in het defensief. Laatstgenoemden werden geassocieerd met alles wat gevaarlijk en slecht was: ze zouden bijvoorbeeld katholiek- en spaansgezind zijn, en dat was natuurlijk staatsgevaarlijk. De Arminianen zouden vast van plan zijn het gezag in handen te krijgen. Daarnaast werd hen verweten te zachtvaardig tegen dissidenten op te treden. Volgens van Deursen vergisten de regenten zich op dit punt, omdat de remonstrantse dominees dikwijls juist tot gematigdheid opriepen.

Door de bovengenoemde staatsgreep van Maurits in 1618 werd de macht van de contraremonstranten sterker dan ooit. Op hun verzoek werd de nationale Synode van Dordrecht (juni 1618) bijeen geroepen. Dordrecht was niet toevallig gekozen als plaats van vergadering. De stad had een uitgesproken contraremonstrants bestuur. De zeven gewesten vaardigden tezamen zevenendertig predikanten en zes ouderlingen af naar de synode. De universiteiten stuurden vijf professoren. De Staten-Generaal werden door achttien regenten en juristen vertegenwoordigd en uit het buitenland kwamen drieëntwintig theologen. Vrijwel iedereen op de synode was contraremonstrants, van de Arminianen predikanten waren slechts twaalf uitgenodigd. Het eindresultaat van de synode was onder meer de formulering van de ‘Dordtse leerregels’. Deze kwamen neer op een veroordeling van de remonstrantse leer. Dit betekende dan ook het einde van elke tolerantie voor de remonstranten. Iedere dominee moest de Dordtse leerregels ondertekenen en wie ongehoorzaam was, werd uit het ambt ontslagen en vervolgd.

De remonstranten lieten regelmatig hun ongenoegen blijken. Volgens Van Deursen ‘bleef het niet bij morren en protesteren alleen’. In 1619 werd bijvoorbeeld de kerk van Zevenhuizen door hen met stenen bekogeld en in Nieuwpoort waren de preken door ‘het groot getier ende moetwille’ rondom de kerk niet te verstaan. Ook werd lijfelijk geweld gebruikt: in Zoetermeer heeft bijvoorbeeld een groep van driehonderd remonstranten met stokken en stenen tachtig calvinisten de kerk uit gejaagd.⁵⁸² Als reactie op

⁵⁷⁸ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 320, 321, 322, 324.

⁵⁷⁹ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 29, 30; Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 230. In hoofdstuk I van deze thesis ben ik uitgebreider op deze materie ingegaan.

⁵⁸⁰ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 30, 31.

⁵⁸¹ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 32.

⁵⁸² Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 330, 331.

de Dordtse Synode vormden de remonstranten hun eigen, aparte Kerk. Ze moesten echter ondergronds gaan omdat hen het preken was verboden. Overigens bleven de gematigde Arminianen dikwijls wel in de gereformeerde Kerk.⁵⁸³

Van de ruim elfhonderd predikanten in de Republiek bleken er tweehonderd remonstrants te zijn. Tachtig van hen weigerden te tekenen en moesten aftreden of in ballingschap gaan.⁵⁸⁴ Sommigen van hen gingen naar Antwerpen waar ze de Remonstrantse Broederschap oprichtten. Anderen bleven ondergronds werken in de Republiek. Van de overige honderdtwintig predikanten accepteerde een klein deel alsnog de Dordtse regels, de rest legden het predikantschap neer.⁵⁸⁵ Paschier de Feyne, remonstrants predikant in Jaarsveld geeft ons een interessante beschrijving van de dwangmatigheden uit die tijd: ‘Men stuurde [...] een expressebode naar mij toe in Jaarsveld met de Dordtse geloofsartikelen. In een brief werd mij bevolen die te lezen, en ze in de vreze Gods te overwegen, en dan meteen naar Leiden op de Synode te komen. [...] Ik reisde naar Leiden op 5 augustus 1619. Daar aankomend werd ik door de voorzitter enigszins toegesnauwd, omdat ik niet eerder was gekomen. [...] De voorzitter ds. Festius Hommius zei, dat wanneer ik de geloofsartikelen weigerde te ondertekenen, dat ze me dan volgens hun opdracht uit mijn kerkelijke functie zouden ontslaan.’ Na de mededeling dat De Fyne mits ingekeerd weer welkom zou zijn in de Kerk, vervolgt hij: ‘Daarna las de voorzitter de Akte van Stilstand voor, waarin ik moest beloven mij voortaan direct of indirect van alle kerkelijke werkzaamheden te zullen onthouden et cetera. Hetgeen ik ook weigerde te ondertekenen, waarop de voorzitter zei: “Aangezien u deze akte niet wilt ondertekenen zijn de Heren Staten[] vastbesloten u het verblijf in het land, en in alle overige rechtsgebieden van dien, te verbieden.”’⁵⁸⁶ Vele predikantsgezinnen zijn na een dergelijk onderhoud gedwongen geweest de Republiek te verlaten.

Hoe was in deze tijd de situatie voor de katholieken? Ze vormden immers een groot percentage van de bevolking. Hun aantal groeide in deze periode zelfs sterk. In 1617 waren bijvoorbeeld in Amsterdam tweeduizend katholieken tegen voorheen honderd. En in Rotterdam woonden driehonderd katholieke gezinnen tegen voorheen vier. De verdrukte katholieken zagen ‘hoopgevende tekenen’ in de tweedracht aan protestantse zijde. Daarnaast werden door de Gomaristen geruchten verspreid, dat de Arminianen een bond wilden sluiten met de katholieken. Ook dit vonden de laatsten een gunstig bericht. Ze voelden zich immers solidair met de Arminianen en waarschijnlijk ook met de luthersen en doopsgezinden. Deze groeperingen verzetten zich evenzeer tegen de Gomaristische suprematie. In de stadsbesturen hielpen de katholieken remonstrantse magistraten in het zadel, om te voorkomen dat contraremonstranten deze functies zouden krijgen. De remonstranten zagen op hun beurt geen enkel heil in de (sterk antikatholieke) Gomaristen en kozen voor katholieke magistraten.⁵⁸⁷ In de steden bestond zelfs een vorm van goede samenwerking tussen de katholieken en remonstranten. In het grotendeels katholieke Amersfoort bijvoorbeeld was tussen 1579 en 1625 het stadsbestuur samengesteld uit zowel gereformeerden en protestanten uit andere groeperingen als katholieken. In deze stad heerste dan ook een tolerante houding waarbij het katholicisme (mits niet openbaar) was toegestaan. Daarnaast was de tolerantie hier zo groot dat priesters zich niet schuil hoefden te houden.⁵⁸⁸

Tot slot een opmerking over de zogeheten duidelijke verschillen tussen katholieken en gereformeerden: Woltjer schrijft dat het onderscheid tussen beiden bijvoorbeeld niet altijd is te zien aan hun geschriften. Hij noemt in dit verband de Hugenoot Jean Migault (1645-1707) die een dagboek heeft bijgehouden, dat evenzeer van een katholiek had kunnen zijn. Migault, die een roerig leven van vluchten en verhuizen kende, vertrouwde op Gods goedheid en bescherming. Zijn manier van geloven is, volgens Woltjer, niet van een katholiek te onderscheiden.⁵⁸⁹

Dit gedeelte over de religieuze strijd en het fanatisme in deze periode besluit ik met een knappe samenvatting van Van Deursen. In zijn opmerking vat hij de onoplosbare problematiek samen van mensen die op fanatieke wijze strijden voor ‘het ware geloof’. Hij schrijft (enigszins vrij vertaald) ‘dat het

⁵⁸³ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 35-39,43; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 346, 355, 356, 358.

⁵⁸⁴ Het neerleggen van het ambt werd geformaliseerd in de ‘Akte van Stilstand’.

⁵⁸⁵ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 230; Groenveld, *De bruid in de schuit*, 35-39; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 36, 37; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 354.

⁵⁸⁶ Van Stipriaan, *Oggetuigen van de Gouden Eeuw*, 116, 117.

⁵⁸⁷ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 344, 345.

⁵⁸⁸ Smit, ‘De reformatie van Amersfoort’ (1579-1625), 254.

⁵⁸⁹ J.J. Woltjer, ‘Kerkgeschiedenis en mensbeeld’, in: H. ten Boom (ed.), *Utrechters entre deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie. 1520-1620* (Delft 1992) 8; Het dagboek van Jean Migault is uitgegeven door G.H.M. Posthumus Meyes (Kampen z.j.). Zie ook: Biografisch portaal van Nederland: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/24542634>

onvermijdelijk is, dat ieder mens die meent voor zijn God te kunnen ijveren per definitie ver boven zijn macht grijpt.⁵⁹⁰ Hoe veel te meer ellende veroorzaakt een dergelijke ideële strijd, wanneer deze zich bedient van een politieke dynamiek, zoals tijdens het twaalfjarig Bestand. In dit licht bezien, is het niet onwaarschijnlijk dat veel van de overheidsglazen uit deze periode dan ook een rol vervulden in het overtuigen van de burgers, dat de overheid het in politiek én religieus opzicht bij het rechte eind had en daarom gehoorzaamd moest worden.

---

⁵⁹⁰ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 321.

3. Aspecten van de opdrachtgeving van glazen

In de tabellen uit deze tijd zijn niet bijzonder veel glazen opgenomen. De reden is dat ik een aantal clusters van glasdonaties heb gevonden, die dikwijls slechts summier zijn beschreven in de literatuur.⁵⁹¹ Ze worden echter wel hieronder in de tekst genoemd. Het zwaartepunt van de schenkingen lag op het gewest Holland, waar de diverse -nader genoemde- overheden in totaal dertig glazen doneerden.⁵⁹² In de tabellen heb ik voor vier (waarschijnlijk niet-kerkelijke) glazen uit Zandvoort een uitzondering gemaakt. Waarschijnlijk waren ze niet voor een kerk bestemd, maar de iconografie en teksten van deze glazen bieden echter een interessant inzicht in de heersende mentaliteit.

3a. Topografische ligging van de kerken en plaats van de glasschenkingen binnen de kerken

De achterhaalde glazen uit deze tijd bevonden zich in Brabant (Cuijk), Zeeland (Goes) en Holland (Hoorn en Zandvoort). Gonnet noemt eveneens de, niet nader beschreven, Haarlemse glasdonaties aan Haastrecht (1613), Lekkerkerk (1614), Krimpen (1615), Niervaart-Klundert (1618), Zuiderwoude (1618), Ransdorp (1619) en Schipluiden (1619).⁵⁹³ Al deze kerken lagen in het gewest Holland.⁵⁹⁴ Van de locaties van de glazen binnen de kerken is mij in het geheel niets bekend.

3b. Status-functie opdrachtgevers en/of geportretteerden

De overheid droeg in deze periode, evenals in het vorige tijdvak (gerekend vanaf de Alteratie), de zorg voor de protestantse kerkgebouwen. Dit betekent dat ook in de periode 1609-1621 de, door het stadsbestuur of de ambachtsheer aangestelde, kerkmeesters- en voogden op pad gingen om sponsors voor de kerkglazen te vinden.⁵⁹⁵ Vergeleken met de vorige periode vond geen wijziging plaats ten aanzien van de (wereldlijke) glasdonoren. Dit betekent ten eerste dat de adel ook nu vrijwel geen glazen meer schonk. In de periode 1609-1621 trof ik dan ook slechts één glas aan van een lid van de hoge adel: het opmerkelijke glas van Maurits aan het kruisherenklooster van Sint-Agatha bij Cuijk (afb. 5). Een ander glas van een (lagere) adellijke familie is de schenking omstreeks 1618-1620 van de Zeeuwse baljuw Michiel van Baerland (ca. 1570-1628) en zijn tweede vrouw Maria van Campen aan de Grote- of Maria Magdalenakerk van Goes⁵⁹⁶. Interessant is dat de familie Van Baerland verborgen hield dat ze katholiek was. Het Nieuw Nederlands Biografisch woordenboek vermeldt dat leden van deze familie 'slechts hervormd waren om hun ambten te kunnen bekleeden, doch in hart roomschgezind bleven'.⁵⁹⁷ Dit is geen nieuw verschijnsel want in het gedeelte over de vorige periode (onder 'religieuze context') werd al gezegd, dat magistraten naar buiten soms een andere gezindheid toonden dan ze in werkelijkheid aanhingen. Op het eerste gezicht heeft het glas van Van Baerland een tamelijk neutraal onderwerp: de brand van de Grote Kerk in 1618 en daarnaast stads- en familiewapens. Maar zou het mogelijk zijn dat het baljuwsechtpaar met dit beeld in feite het drama van de katholieke Kerk heeft willen symboliseren?

Ten tweede houdt het gelijk blijven van het schenkerscorps ten aanzien van de vorige periode in, dat veel glazen door burgers werden geschonken. De meesten van hen doneerden gedurende dit tijdvak in groepsverband. In Zandvoort vond ik echter één glasschenking uit 1621 van een individuele donor. Dit glas bevond zich in het voormalige Proveniers- of Oude mannenhuis (afb. 66).

De groeperingen van burgers bestonden voornamelijk uit stadsbesturen. Deze doneerden glazen aan kerken in de eigen plaats of (vooral) adherente regio's. Voorbeelden van deze schenkende

---

⁵⁹¹ Het aan het einde van 21011 uitgekomen *Corpus Vitrearum* van Van Ruyven-Zeman stond ten tijde van het onderzoek nog niet tot mijn beschikking.

⁵⁹² Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 79-85.

⁵⁹³ Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 74.

⁵⁹⁴ Niervaart-Klundert is pas later gaan behoren tot de provincie Brabant.

⁵⁹⁵ Van Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord*, 37; Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum Netherlands Medii Aevi*, deel III, 141.

⁵⁹⁶ Zie: Zeeuws Archief, inv. nr. ZI-II-1438.

⁵⁹⁷ Zie Nieuw Nederlands Biografisch woordenboek:

http://www.historici.nl/retroboeken/nnbw/#source=1&page=118&accessor=accessor_index&accessor_href=accessor_index%3FSearchSource%253Autf-8%253Austring%3Dbaerland

stadsbesturen zijn: Gouda (12), Haarlem (9) en Alkmaar (4).⁵⁹⁸ Als verklaring voor deze glasdonaties schrijft Vaandrager, dat tijdens het Bestand veel schenkingen werden gedaan door de stadsbesturen, omdat deze geen geld meer aan de oorlogsvoering hoefden te besteden.⁵⁹⁹ In de tabellen van deze periode werd slechts één glas opgenomen van een ander overheidslichaam: de Admiraliteit van West-Friesland. Dit glas werd in 1620 geschonken aan de Oosterkerk in Hoorn (afb. 65).⁶⁰⁰ In het licht van Vaandrager's opmerking is het opvallend dat, in tegenstelling tot de periode 1580-1609, juist minder glazen werden gevonden van de andere overheidslichamen. Donaties (zoals in de vorige periode) van bijvoorbeeld de Staten van Holland, de gezamenlijke steden van het Noorderkwartier van de Staten van Holland, de Admiraliteit van Amsterdam, de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier en de Hoogheemraden van het Zuiderkwartier van Holland heb ik nu niet aangetroffen. Men zou kunnen veronderstellen dat ook deze overheden, evenals de steden, geld over hielden omdat de oorlog geen kosten meer vergde.

Opvallend is dat de burgerlijke groeperingen van de gilden na vele decennia weer terug kwamen als opdrachtgevers van glazen. De laatste gevonden glasschenkingen van hen (in de Sint-Janskerk in Gouda) dateren immers uit de periode 1550-1580 (afb. 44). Aan het begin van de zeventiende eeuw kreeg bijvoorbeeld de nieuwe Amsterdamse Zuiderkerk zelfs vijftien gildenglazen op een totaal van achttien. Het gaat hierbij om ambachts- en schippersgilden (afb. 67). De Oosterkerk in Hoorn ontving tien gildenglazen, waarvan één afkomstig was van het Sint-Geertrudisgilde van de Rijnschippers.⁶⁰¹

3c. Reden van schenking

Glasschenkingen werden in deze periode vooral gedaan om te helpen bij het herstellen van de oorlogsschade aan de kerken. Het glas van Maurits aan het klooster van Sint-Agatha (afb. 5) bijvoorbeeld was bedoeld als bijdrage aan het herstel van de schade, die het klooster had opgelopen vanwege de oorlogshandelingen.⁶⁰² Ook nu gingen de glasdonaties gepaard met een complex van redenen. De sociale, politieke, economische en religieuze motivaties speelden zoals gebruikelijk een rol. De sociaal-politieke redenen zijn volgens Vaandrager het belangrijkste: de overheden profileerden zichzelf met hun wapenglazen in de centrale plaats van de gemeenschap.⁶⁰³

Ik vraag me echter af, of ook het religieuze aspect bij dergelijke donaties niet evenzeer belangrijk was. De overheid was nu immers de eigenaar en hoeder van de Kerk geworden en in die zin waren Staat en Kerk niet te onderscheiden. In het gedeelte 'religieuze context' van de vorige periode werd al vermeld, dat de overheid streng toe zag op de strikte naleving van de gereformeerde beginselen. Door middel van glasschenkingen was deze eigenaar en hoeder dan ook voortdurend zichtbaar aanwezig in het kerkgebouw.

3d. Iconografie

Van relatief weinig glazen uit deze periode kon ik de voorstelling achterhalen.⁶⁰⁴ Maar van de gevonden voorstellingen blijkt de iconografie vooral te verwijzen naar de eigen identiteit en geschiedenis. In dat opzicht zijn geen vernieuwingen te constateren.

3d.1. Religieuze, allegorische en historische voorstellingen

Voor zover ik kon achterhalen, bevatten de glazen uit de tabellen van deze periode vrijwel geen specifiek religieuze voorstellingen. In de vorige periode waren deze al sterk in de minderheid, maar tussen 1609 en

---

⁵⁹⁸ Zeven van de negen Haarlemse donaties waren bestemd voor kerken in het gewest Holland. Zie: Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 74.

⁵⁹⁹ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 162.

⁶⁰⁰ W. de Groot dateert dit glas in 1630. Zie: W. de Groot, 'Bloei en teloorgang van de Bourgondisch-Habsburgse glazen in de Oude kerk in Amsterdam' in: *Amstelodamum* 92-6 (2005) 17-32, 26.

⁶⁰¹ L. Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand. Gebrandschilderde glazen in Hollandse kerken gedurende de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd', in: *Holland* 33 (2001) 17-37, 35, 36.

⁶⁰² Van Liebergen en Prins, *Deftige devotie*, 70.

⁶⁰³ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 188.

⁶⁰⁴ Zowel Gonnet als Vaandrager noemen weliswaar glasschenkingen uit deze periode, maar geven vrijwel geen beschrijvingen van de voorstellingen hierop. Waarschijnlijk zijn van deze grotendeels verloren glazen alleen rekeningen in de archieven te vinden, waarop geen vermeldingen van de afbeeldingen staan.

1621 lijken ze sterk in de mode te zijn geweest. Op grond van het geringe aantal beschreven glazen uit de periode 1609-1621, durf ik overigens niet te stellen dat religieuze voorstellingen bij voorkeur werden vermeden tijdens de Bestandsperiode. Ik trof in het nieuwe *Corpus Vitrearum* immers twee gildegelazen uit de Amsterdamse Zuiderkerk aan met bijbelse onderwerpen: *Mozes bij de brandende braambos* en *Koning Cyrus geeft het vaatwerk van de Tempel terug aan de joden* (ca. 1611).⁶⁰⁵ De reden dat ik nauwelijks bijbelse onderwerpen aantrof in de Bestandsperiode, heeft wellicht te maken met het feit dat deze nog te veel aan de middeleeuwse, katholieke glazen herinnerden. Pas in de volgende periode worden regelmatig bijbelse taferelen op kerkglazen uitgebeeld. Deze voorstellingen krijgen dan echter een andere connotatie. Over deze verandering zal in het gedeelte over de periode 1621-ca. 1650 meer worden gezegd. Wel vond ik in het tijdvak 1609-1621 een historische voorstelling en enige symbolische verwijzingen.

De twee glazen van adellijke donoren uit de Bestandsperiode ademen een religieuze sfeer, hoewel ze geen bijbelse voorstellingen bevatten. In de eerste plaats is de devote, knielende houding van Maurits op zijn glasdonatie aan het klooster van Sint-Agatha bij Cuijk (afb. 5) waarschijnlijk geheel in stijl geweest met het katholieke karakter van het klooster. Het blijft een opzienbarende schenking van deze begunstiger van de gereformeerden. Onder 'iconografie' zal ik hier nader op terug komen. Ook het glas van het adellijke baljuwsechtpaar Van Baerland⁶⁰⁶ zou wel eens een religieuzer karakter kunnen hebben, dan op het eerste gezicht wordt getoond. Weliswaar wordt een historische gebeurtenis afgebeeld: de brand van de kerk van Goes in 1618. Maar het is, zoals hierboven gezegd, de vraag of hier niet alleen sprake is van historie, maar ook van een verborgen religieuze betekenis. Tenslotte was het echtpaar Van Baerland crypto-katholiek en had de (negatieve) voorstelling van de brand wellicht een essentiële betekenis, dan alleen het afbranden van een kerkgebouw. Het is het immers opvallend dat op dit glas niet ook de (positieve) herbouw wordt getoond, zoals op een glas uit de volgende periode, waarop de verbranding van de kerk van Broek in Waterland wordt verbeeld (afb. 68).

Bij de burgerlijke schenkers vond ik eveneens geen glazen met een directe religieuze voorstelling. Het geloof werd in deze tijd kennelijk vooral in symbolieken en teksten aangeduid. De voorstellingen op de glazen van deze categorie opdrachtgevers tonen een aantal varianten. Sommige bevatten allegorische symbolieken, andere historische onderwerpen. Symboliek is bijvoorbeeld te vinden op de glasschenking van het stadsbestuur van Enkhuizen (1619) aan de Oosterkerk in Hoorn. Hierop is de allegorische voorstelling te zien van de Enkhuizense Stedenmaagd (afb.70).⁶⁰⁷

Historische scènes zijn, evenals voorheen, eveneens vooral afgebeeld op glasschenkingen van overheidslichamen. Voorbeelden van historische scènes die de eigen roem tijdens de Opstand verkondigen is in de eerste plaats de glasschenking van het stadsbestuur van Hoorn (1619) aan de eigen Oosterkerk (afb. 69). Hierop is de Slag op de Zuiderzee weergegeven. Afgebeeld is het cruciale moment waarop de watergeuzen het schip van Bossu enteren. In dezelfde kerk toont het glas van de Admiraliteit van West-Friesland (1620) ook een historisch wapenfeit: de Zeeslag bij Gibraltar (afb. 65).⁶⁰⁸ Tijdens deze slag in 1607 verrasten de Hollanders onder leiding van viceadmiraal Jacob van Heemskerck (1567-1607) de voor anker liggende Spaanse vloot. De Spanjaarden verloren duizenden manschappen en twaalf van hun schepen werden vernield. De Nederlanders daarentegen verloren 'slechts' een honderdtal mannen en geen enkel schip. Hoofdofficier Joris van Spilbergen beschreef naderhand de 'heerlijke victorie die God verleent heeft', waarbij het 'branden der Spaensche Galioens vreeselijck ende wonderlijck was om te sien'.⁶⁰⁹ Zijn woorden tekenen het feit, dat Gods leiding ook in deze periode een belangrijk gegeven bleef. Politiek gezien is het interessant dat de Admiraliteit koos voor een gebeurtenis, die een van de aanleidingen vormde tot het overleg dat zou leiden tot het Twaalfjarig Bestand. Kennelijk was de roem van de zeeslag doorslaggevend voor de keuze van het onderwerp, dan het feit dat Maurits geen voorstander van het Bestand was.

Behalve nieuwe glasdonaties werden, vanwege de overheersing van de contraremonstranten in deze tijd, veranderingen aangebracht op bestaande glazen. In 1621 werden bijvoorbeeld in Gouda drie afbeeldingen van God de Vader en de Heilige-Drie-eenheid verwijderd van de voorreformatische

⁶⁰⁵ Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum, Part I: The North, Part II: The South*.

⁶⁰⁶ Zie: Zeeuws Archief, inv. nr. ZI-II-1438.

⁶⁰⁷ Dit glas bevindt zich in het Frans Hals museum in Haarlem. Zie: Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 77.

⁶⁰⁸ In 1622 ontving Maurits van de Admiraliteit van Amsterdam een groot (180 x 488 cm.) schilderij met dezelfde voorstelling, geschilderd door Cornelis Claeszoon van Wieringen (voor 1580-1633). Het paneel was een cadeau voor de nieuwe inrichting van Maurits' verblijf aan het Binnenhof in Den Haag. Het bevindt zich thans in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam. Zie: Daalder, 'Modello voor een schilderij van de Zeeslag bij Gibraltar, 20-23.

⁶⁰⁹ Daalder, 'Modello voor een schilderij van de Zeeslag bij Gibraltar, 20.

glazen, die waren vervaardigd tussen 1555 en 1571.⁶¹⁰ De Goudse kerkenraad had geklaagd bij de magistraten over de al te naturalistische Godsafbeeldingen en de laatsten lieten vervolgens de voorstellingen verwijderen van drie glazen. Het gaat hierbij om de glazen van Filips II (afb. 15), Margareta van Parma (afb. 33) en Joris van Egmond (afb. 27).⁶¹¹ In Haarlemse Sint-Bavokerk was een dergelijke actie al eerder ondernomen. Al in 1595 werd door de glasschilder Willem Thybaut de Heilige Drie-eenheid op het glas van bisschop Joris van Egmond (afb. 23) gedeeltelijk vervangen. In dezelfde kerk werd een dergelijke voorstelling verwijderd uit het glas van de familie Sebastiaan van Craenhals. Het is niet bekend wanneer dit is gebeurd, maar aangezien Craenhals' dochter Maria de verwijdering beschrijft, zal het omstreeks dezelfde periode hebben plaats gevonden.⁶¹²

3d.2. *The personal touch van de schenkers/geportretteerden*

3d.2.1. Portretten

Het enige portret op een glasschenking uit deze periode is het bovengenoemde gebedsportret van Maurits (afb. 5). Het is overigens verbazingwekkend dat de contraremonstrantse prins zich op deze wijze liet afbeelden. Kennelijk had de prins de 'souplesse' om zich te conformeren aan de katholieke ontvangers van zijn glasschenking. Geheel volgens de katholieke traditie ligt Maurits geknield en heeft de handen gevouwen in gebed. Hij draagt een verguld harnas waarover een vorstelijke paarse mantel is geslagen, die is gevoerd met hermelijn. De goudkleurige helm en handschoenen liggen op de grond. Voor de prins staat een lessenaar die op een tafel staat, die is bedekt met een diepblauw kleed met gouden franjes. Op de lessenaar ligt een opengeslagen boek. Een interessant detail is het kleine medaillon aan de linkerkant van het glas met de Hebreeuwse naam van God (*Jahweh*). Dit lijkt sterk op het medaillon dat na de Reformatie werd aangebracht op het Goudse glas van Filips II (afb. 15) ter vervanging van de afbeelding van de Heilige Geest. Toch is het glas niet alleen religieus van karakter. De kleding, het bijwerk, het grote wapenschild en de tekst laten geen twijfel bestaan over de importantie van de prins.

3d.2.2. Heiligen

Evenals in de vorige periode (na de Alteratie) werden heiligen niet meer afgebeeld in deze periode. In de gereformeerde geloofsbeleving vervulden ze immers geen rol meer.

3d.2.3. Wapenschilden

Zowel de edelen als burgers lieten ook in deze periode hun wapenschilden afbeelden op hun glazen. Wat de adellijke donors betreft: op het kloosterglas van Maurits (afb. 5) staat bovenin prominent zijn persoonlijke wapenschild. Het wordt gedekt door een grafelijke kroon en omringd door het devies van de orde van het Gulden Vlies. Het echtpaar Van Baerland liet zowel hun persoonlijke wapenschilden als het wapenschild van Goes aanbrengen op hun glasdonatie.⁶¹³

De wapenschilden op burgerlijke glasschenkingen zijn vooral afkomstig van de overheden. De Admiraliteit van West-Friesland bijvoorbeeld heeft haar wapenschild, dat identiek is aan dat van West-Friesland, centraal af laten beelden op de schenking aan de Oosterkerk in Hoorn (afb. 65). Om dit wapenschild heen zijn een aantal kleinere wapenschilden gegroepeerd, die ik niet kon identificeren. Waarschijnlijk zijn ze van Hollandse overheden. Op het glas van de stad Enkhuizen (afb. 70) staat, behalve de Stedenmaagd, ook het stadswapen van Enkhuizen. Het Haarlemse glas bevat de wapenschilden van Haarlem en Noord-Holland, maar het is me niet duidelijk of deze oorspronkelijk zijn.

---

⁶¹⁰ Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum Netherlands Medii Aevi*, deel III, 142; Van Ruyven-Zeman, e.a., *Het geheim van Gouda*, 56.

⁶¹¹ Spicer, "So Many Painted Jezebels", 256; Tijdens de restauratie van het glas van Van Egmond door Jan Schouten werd de Godsfiguur teruggeplaatst. Zie: Bosch, *De 72 glazen van de Sint Janskerk*, 80.

In 1933 plaatste J.L. Schouten een reconstructie van de bovenste delen van de glazen van Margareta van Parma en Joris van Egmond. Rijkse vond in 1950 dat deze actie twijfelachtig was, omdat niemand weet hoe de bovenste delen eruit hebben gezien. Zie: Abels, *Vensters des hemels*, 15.

⁶¹² Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 218, zie ook noot 106.

⁶¹³ Zie: Zeeuws Archief, inv. nr. ZI-II-1438.

3d.2.4. Bijwerk/symbolen

Beide adellijke glasschenkingen tonen elementen van een renaissancistische architectuur: de knielende Maurits wordt omgeven door vier vrijstaande Korintische zuilen, die op sokkels met reliëfs staan (afb. 5). Op de zuilen rust een architraaf waarop het wapenschild van de prins staat, vastgehouden door twee figuren. Aan de architraaf is een baldakijn bevestigd, waarvan een lauwerkrans afhangt die tot dicht bij hethoofd van Maurits reikt. Ook de kleuren doen vorstelijk aan: overwegend goud, oranje en paars. Dit bijwerk toont duidelijk dat het hier om een belangrijke persoon gaat. Het glas van Van Baerland in Goes bevat bescheidener bijwerk. De renaissancistische architectuur bestaat hier uit een versierde poort.

Op de burgerlijke, glazen uit deze periode verwijst het bijwerk meer specifiek naar de opdrachtgever. Weliswaar werd soms eveneens classicistische architectuur afgebeeld, maar de verwijzing naar de donor speelt de hoofdrol. Een voorbeeld van deze gecombineerde elementen (klassieke architectuur en identiteits-attributen) is ten eerste de glasschenking van het stadsbestuur van Hoorn aan de eigen Oosterkerk (afb. 69). Hierop omgeeft een boogstructuur op zuilen de Slag op de Zuiderzee. Verder zijn twee bazuinende putti, twee eenhoorns en twee mannen die naast een pot zitten waarin ze een kwast(?) dopen, afgebeeld. Ook het Westfriese Admiraliteitsglas in deze kerk (afb. 65) bevat een boogstructuur, waaromheen figuren en putti zijn afgebeeld. Onderin zijn, naast marine-attributen, ook zeegoden en kanonnen te zien. Het meest opvallende bijwerk op dit glas zijn de twee grote Hollandse leeuwen die het wapenschild vast houden. Een voorbeeld van een glas met bijwerk dat vooral naar de eigentijdse situatie verwijst, is het glas van de vissersstad Enkhuizen in de Oosterkerk in Hoorn (afb.70): aan weerszijden van de Enkhuizense Stedenmaagd staan een visser en zijn vrouw. Ook het overige bijwerk op dit glas heeft betrekking op de visserij.

3d.2.5. Teksten

In deze periode heb ik weinig teksten gevonden op de glazen. Het glas van prins Maurits (afb. 5) bevat een seculiere tekst: rond zijn wapenschild, staat het devies van de Orde van het Gulden Vlies geschreven: *Honi soit qui mal y pense* (Schande over hem die er kwaad van denkt). Voor een schenking van een contraremonstrant aan een katholieke instelling, lijkt dit hier een dubbelzinnige betekenis te hebben gekregen. Maar wellicht is dit een typisch eenentwintigste-eeuwse gedachte. Op het glas van de andere adellijke opdrachtgevers, het echtpaar van Baerland uit Goes⁶¹⁴, staat volgens het Zeeuws Archief een Latijnse tekst, maar deze kon ik niet achterhalen.

Bij de burgerlijke glasschenkingen uit de tabellen is het enige overheidsglas met een tamelijk uitgebreide tekst het glas van Enkhuizen in de Oosterkerk van Hoorn (afb. 70). Uit de woorden blijkt dat Enkhuizen zich verzekerd voelde van Gods bescherming: *Dominus nobiscum quis contra nos* (God is met ons, wie kan tegen ons zijn?).⁶¹⁵ De teksten op de Zandvoortse glazen uit het Proveniershuis zijn relatief lang en hebben een religieuze, moralistisch bedoelde strekking: er wordt opgeroepen tot het in stilte doen van goede werken, het beheersen van zijn tong en het vermijden van geestelijke oppervlakkigheid. Ook wordt gewezen op het feit dat een mens rijk is dankzij Gods zegen en niet door eigen inspanning (afb. 66).

---

⁶¹⁴ Zie: Zeeuws Archief, inv. nr. ZI-II-1438.

⁶¹⁵ Psalm 8:31. Zie: Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', 77.

4. Samenvatting periode 1609-1621

De kerken die glazen ontvingen liggen in de gewesten Brabant, Zeeland en Holland, waarbij het zwaartepunt op Holland ligt. Ten opzichte van de vorige periode is dat voor een deel een verandering: toen vond ik uitsluitend glasschenken in het gewest Holland (Edam en Gouda).

Evenals als in de vorige periode had de overheid ook nu de zorg voor de Kerk en haar gebouwen. In de periode 1609-1621 zijn dan ook weinig veranderingen te constateren: geen kerkelijke opdrachtgevers, een sporadische adellijke schenker en burgerlijke overheden, zoals steden, een admiraliteit.

De praktische reden om te schenken bestond vooral uit hulpverlening bij de opbouw van de verwoeste kerken. Zoals voorheen bestond een glasschenking eveneens uit een complex van sociale, politieke, economische en religieuze motivaties. Dit lijkt in alle onderzochte perioden (hoewel verschillend van karakter) gelijk te zijn. Het voor deze periode en persoon opmerkelijke glas van Maurits (afb. 5) is een goed voorbeeld van deze complexiteit. Op het glas zijn een aantal boodschappen te zien die variëren van legitimatie en status tot religiositeit. Het glas van Maurits (afb. 5) is uitzonderlijk voor deze tijd. Het heeft een tamelijk katholiek karakter, vanwege de gebedshouding van de prins. Minder religieus van aard zijn de kleding, het bijwerk en het wapenschild op het glas. Deze laten geen misverstand bestaan over de identiteit van de geportretteerde. De overheidsdonaties hebben waarschijnlijk uitdrukking gegeven aan het feit dat de overheid de hoeder van de Kerk was en dat de burgers -op zijn minst- werden aangespoord om het 'rechte, gereformeerde pad' te houden.

De iconografie van de glazen uit de vorige periode werd voortgezet. Veelal is bij alle categorieën opdrachtgevers de eigen identiteit het belangrijkste verschijnsel. Dit betekent dat de nadruk valt op de eigen historie en heroïsche wapenfeiten. Daarnaast wordt in symbolische beeldtaal en teksten blijk gegeven van een zeer religieuze levenshouding. God speelt, evenals voorheen, een grote rol ten aanzien van bescherming en voorspoed in het leven. Opvallend is, dat in deze periode sporadisch religieuze afbeeldingen, zoals bijbelverhalen met een moralistische strekking, werden gevonden. Wapenschilden werden ook nu meestal afgebeeld op de glazen. Zowel de adellijke Maurits als de burgerlijke stadsbesturen of admiraliteit lieten een of meerdere wapenschilden schilderen op hun glazen.

Het bijwerk in deze periode is vergelijkbaar met voorheen. Het staat ook nu ten dienste van het zelfbeeld van de opdrachtgevers: een machtige prins, ijverige steden en een strijdvaardige admiraliteit.

E. 1621-ca. 1650

1. Politieke context

Nadat in 1621 het Twaalfjarig Bestand ten einde liep, werd de oorlog met Spanje hervat. Prins Maurits, die nooit een voorstander van vrede was geweest, had voldoende invloed in de in de Staten-Generaal om zijn wil door te zetten. Belangrijk was hierbij de invloed van de Hollandse regenten, waaronder velen die hun positie aan Maurits hadden te danken. De redenen dat de oorlog moest worden hervat, waren zowel de angst voor binnenlandse twisten als voor een Habsburgse aanval. Daarnaast veronderstelde Maurits, dat buitenlandse protestanten konden profiteren van het feit dat Spanje de bescherming van de Zuidelijke Nederlanden moest intensiveren bij een hervatting van de oorlog. Zo konden bijvoorbeeld de Duitse protestanten zich onder leiding van Maurits' neef, keurvorst Frederik V van de Palts (1596-1632), beter teweer stellen tegen de Habsburgers tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Op het persoonlijke vlak is het niet ondenkbaar dat Maurits zijn roem via het slagveld wilde vergroten, nu zijn leeftijd en fysieke toestand dat nog mogelijk maakten.⁶¹⁶

De politieke situatie in het grootste deel van Europa was omstreeks 1618 sterk veranderd. Veel Europese staten waren inmiddels betrokken geraakt bij de Dertigjarige Oorlog, die was veroorzaakt door politieke en religieuze conflicten. Dit betekende dat de strijd tussen katholieken en protestanten weer oplaaide. Aan protestantse zijde ontstond een coalitie bestaande uit de Nederlandse Republiek, Engeland, Denemarken, Frankrijk en Zweden. Aan katholieke zijde verenigden de Duitse en Spaanse Habsburgers zich. Daardoor waren de Zuidelijke Nederlanden een belangrijk strategisch gebied in het conflict.

Een van de aanleidingen voor de Dertigjarige Oorlog was het conflict tussen de Duits-Roomse keizer Ferdinand II (1578-1637) en de protestanten in Bohemen. De streng katholieke, contrareformatorische keizer wilde Bohemen weer tot het katholicisme dwingen. Een van de bondgenoten van Ferdinand was het Habsburgse Spanje. De Bohemers negeerden de wensen van de keizer en stelden in 1619 de bovengenoemde protestantse keurvorst Frederik V van de Palts aan als hun nieuwe koning, Frederik I van Bohemen. Deze vorst was via zijn moeder Louise Juliana van Nassau (1576-1644, dochter van Willem van Oranje en Charlotte de Bourbon) een volle neef van de prinsen Maurits en Frederik Hendrik. Zijn leger werd echter in 1620 bij Praag verslagen door keizer Ferdinand. Daarna vluchtte Frederik met zijn gezin naar de Republiek, waar hij zijn verdere leven doorbracht in Den Haag. Hij kreeg de bijnaam 'de Winterkoning' omdat hij slechts één winter heeft geregeerd.⁶¹⁷ Maurits stond duidelijk aan de zijde van de protestantse coalitie, wat onder meer blijkt uit zijn zorg voor de gevluchte Boheemse vorst.⁶¹⁸

Aanvankelijk verliep de hervatte oorlog met Spanje niet gunstig voor de Republiek. Maurits was ziek geworden en niet meer in staat krachtig op te treden als legeraanvoerder. Op 23 april 1625 overleed hij in Den Haag. De eerder genoemde Spaanse bevelhebber Spinola was in deze tijd aanzienlijk succesvoller dan de Nederlanders en veroverde een aantal steden. De Republiek stelde zich slechts defensief op en verloor belangrijke plaatsen binnen en buiten haar grondgebied (onder andere Breda en Gulik).⁶¹⁹

Binnen de Republiek heerste aanvankelijk weinig eensgezindheid over de voortzetting van geldverslindende oorlog met Spanje. Een aantal Hollandse steden, zoals Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Alkmaar en Delft, voelden om economische redenen niets voor een voortzetting. Andere steden zoals Leiden, Haarlem, Gouda, Brielle en Gorcum wilden om dezelfde redenen juist wel doorgaan met de oorlog. Leiden en Haarlem bijvoorbeeld vreesden voor de concurrentie van de textielindustrie in de Zuidelijke Nederlanden. Het eigen belang was dus een factor van betekenis bij de beoordeling over het al dan niet sluiten van vrede met Spanje.⁶²⁰

Frederik Hendrik, die in 1625 zijn halfbroer Maurits opvolgde, kreeg tenslotte voldoende politieke steun en geld om zijn strategieën uit te voeren. Belangrijke politieke facties waren het uiteindelijk min of

---

⁶¹⁶ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 55, 56.

⁶¹⁷ Frederik regeerde dertien jaar (1610-1623) als keurvorst over de Palts en slechts één winter (1618-1619) als koning van Bohemen.

⁶¹⁸ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 24, 25.

⁶¹⁹ A. Th. van Deursen, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 123.

⁶²⁰ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 191.

meer eens geworden ten aanzien van de noodzaak van oorlog. Ook van de zijde van de orthodoxe calvinisten werd de oorlog als zinvol beschouwd. Hun aversie tegen de katholieke Spaans en Duitse Habsburgers leefde immers onverminderd verder. De middelen om de oorlog te kunnen voeren, waren overigens voornamelijk afkomstig van het gewest Holland.⁶²¹

Met het optreden van Frederik Hendrik keerde het tij in de Republiek. Deze stadhouder beschikte over veel militair en technisch inzicht en legde zich toe op de versterking van de grenzen. Vooral werd belang gehecht aan de beveiliging van de oostgrens, vanwege de dreiging van de Duits-Spaanse troepen. De versterking van de zuidgrens diende om de verbinding tussen de Spaanse (Zuidelijke) Nederlanden en Duitsland te verbreken. Na de veldtocht langs de Maas in 1632, die succesvol eindigde met de inname van Maastricht, was de Republiek aanzienlijk veiliger geworden. In 1635 sloot de stadhouder een bondgenootschap met Frankrijk, zodat zijn positie ten opzichte van Spanje (in Zuidelijke Nederlanden) werd versterkt. De ‘Spaanse’ Zuidelijke Nederlanden lagen nu voor Spanje strategisch ongunstig ingeklemd tussen de Republiek en Frankrijk.⁶²²

Economisch gezien waren de veroveringen in het zuiden en oosten van de Republiek een belangrijke stimulans voor de economie. In de eerste plaats betrof dit Holland en daarnaast Zeeland en Friesland. Het feit dat de Republiek nu vanuit de landzijde gerekend onaantastbaar was, stimuleerde de kooplieden.⁶²³ De welvaart en het culturele niveau van de gegoede lagen (ook de middenklasse) in de maatschappij is in deze periode af te lezen aan de glasschenkingen. Onder ‘status en functie van de opdrachtgevers’ zal meer worden gezegd over het verschijnsel dat meerdere soorten burgers glazen doneerden in deze tijd. Ooggetuigen vermelden dat de huizen goed waren gemeubileerd en onderhouden. Ook is het opvallend dat in de Nederlanden veel mensen schilderijen bezaten. Er bestond een brede belangstelling voor deze kunstvorm, die ook als beleggingsobject aantrekkelijk leek te zijn. De Engelse connoiseur John Evelyn beschrijft dan ook in 1641 dat ‘een gewone boer twee- tot drieduizend pond neertelt voor deze waar, waarmee hun huizen [...] volhangt en die ze vervolgens met aanzienlijke winst verkopen’.⁶²⁴ Nu is het de vraag wat Evelyn onder een gewone boer verstond. Rijke boeren hadden aanzien, want ze maakten deel uit van diverse besturen, zoals waterschappen, kerkenraden, rechtbanken en belastingkantoren.⁶²⁵ Wat ook zal hebben bijgedragen aan het culturele niveau is het feit dat, in vergelijking met het buitenland, velen konden lezen en schrijven.⁶²⁶

In het Hollandse West-Friesland en het Noorderkwartier veranderde in deze periode vooral veel door de inpolderingen. Dit herschiep het landschap en daarmee de manier van broodwinning van velen. Niet voor iedereen was deze inpoldering overigens een verbetering.⁶²⁷ Opvallend is dan ook dat bij de glasschenking (1635) van het polderbestuur van de Schermer aan de kerk van Schermerhorn dit probleem duidelijk wordt gemaakt. Op het glas is een vrolijke boerin te zien naast een vertwijfelde visser (afb. 71). Ook het glas dat Enkhuizen in 1636 aan Schermerhorn schonk refereert aan beide beroepsgroepen. Dat door de nieuwe situatie spanningen konden ontstaan blijkt uit een hooglopende ruzie tussen Hoorn en Enkhuizen. Zo was er in 1625 een militaire actie tussen beide steden.⁶²⁸ Opvallend is dan ook dat ik in deze periode geen onderlinge glasdonaties van beide steden heb kunnen ontdekken. De laatste glasschenking van Enkhuizen aan Hoorn dateert van 1619 (afb. 70). Omgekeerd vond ik zelfs helemaal geen nareformatische glasschenkingen.

Terug naar de oorlogsvoering: De Nederlandse schatkist kreeg in 1628 een flinke impuls door de verovering van de Spaanse zilvervloot bij Cuba. De commandant van de West Indische Compagnie, Piet Heyn (1577-1629), vertrok in dat jaar met de kaapvaart-opdracht in dit gebied een konvooi Spaanse schepen met een lading zilver te overmeesteren. Na een maand van tevergeefs wachten, verschenen uiteindelijk achttien Spaanse schepen. In een brief aan de WIC, schreef Heyn dat de Spanjaarden weinig weerstand hadden geboden. Het roepen van *bonne guerre* door de Nederlanders leidde op alle Spaanse schepen tot overgave. Ook beschrijft Heyn de buit, die niet alleen uit veel zilver bestond, maar ook uit huiden, cochenille, indigo et cetera.⁶²⁹ Het negentiende-eeuwse lied over de Zilvervloot zegt: ‘zijn daden

⁶²¹ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 25; Groenveld, *De bruid in de schuit*, 90, 242.

⁶²² Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 39.

⁶²³ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 202, 242.

⁶²⁴ Van Stipriaan, *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 162, 163.

⁶²⁵ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 197.

⁶²⁶ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 195, 196.

⁶²⁷ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 191, 192.

⁶²⁸ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 191, 192.

⁶²⁹ Van Stipriaan, *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 130-132.

benne groot'. Maar dit betreft waarschijnlijk eerder het feit dat Heyn veel kostbaarheden meebracht, dan dat hij zijn strijdkunst moest inzetten bij deze gelegenheid.⁶³⁰

In het licht van de context van deze periode waarin de strijd werd hervat, is het interessant om de beglazingen van de kerken te bekijken. Het lijkt alsof het schenken van glazen in oorlogstijd bevestigend is voor de eigen identiteit en die van de Republiek. Uit de periode van het Twaalfjarig Bestand vond ik immers niet veel donaties, terwijl zowel voor als na het Bestand toen de Republiek in oorlog verkeerde, veel werd geschonken. Bij deze schenkingen wordt de identiteit en onderlinge verbondenheid door onder meer wapenschilden, teksten en bijwerk sterk geëtaleerd. Daarnaast verwijst het wapengekletter op sommige glazen naar de hernieuwde oorlogssituatie. Uit alle categorieën schenkers kwamen opdrachten voor glasonaties. In de jaren twintig, dertig en veertig van de zeventiende eeuw schonken veel overheidsbesturen en (adellijke) particulieren glazen aan de kerken van Bloemendaal, Schermerhorn, Egmond aan den Hoef, Alkmaar en Brakel.

Terug naar de politiek: op 14 maart 1647 stierf Frederik Hendrik en werd opgevolgd door zijn zoon Willem II. Het Huis van Oranje was ten tijde van Frederik Hendrik in aanzien gestegen. Hun status was bijna koninklijk te noemen, overigens meer in hun eigen ogen dan in die van de Europese vorstenhuizen. De stadhouder en zijn echtgenote Amalia van Solms, gravin van Braunfels (1602-1675) beijverden zich intensief het hof op een vorstelijker niveau te brengen. Ook bevorderden ze, als echte vorsten, de kunsten. Ze verbeterden paleis Noordeinde en het Binnenhof en lieten de nieuwe paleizen Honselaarsdijk, Ter Nieuburg en Huis ten Bosch bouwen. Na de dood van Frederik Hendrik gaf Amalia van Solms aan bekende kunstschilders de opdracht om (tussen 1648-1651) de Oranjezaal van Huis ten Bosch te voorzien van een geschilderde lofzang op het leven van haar echtgenoot.⁶³¹ Het is, in het licht van het bevorderen van kunst door dit echtpaar, opmerkelijk dat de glasschenkingen uitsluitend op naam van Frederik Hendrik staan. Hij doneerde glazen aan de kerk van Egmond aan den Hoef (afb. 72), Buiksloot, Heemstede, Piershil, de Prinsenkapel in Breda en de Janskerk in Utrecht.⁶³² Ook de opvolgers van Frederik Hendrik doneerden kerkglazen: van Willem II trof ik slechts één donatie aan (Schoondijke in Zeeland), maar Willem III schonk tenminste zes glazen (aan de kerken van Hoorn, Buiksloot, Oudshoorn, Bodegraven, Biervliet ((afb. 73)) en Maastricht).

Het stijgen van de status van de Oranjes is ook te zien aan hun huwelijksluitingen in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De statusstijging via een huwelijk was nog niet aan de orde bij Frederik Hendrik. Zijn vrouw, gravin Amalia van Solms, was 'slechts' hofdame van Elizabeth Stuart (1596-1662), de echtgenote van de Winterkoning.⁶³³ Deze Engelse prinses was de dochter van koning Jacobus I (1566-1625). Maar daarna veranderde de status van de Oranjes. Omdat ze informeel aan het hoofd van de Republiek stonden, hadden buitenlandse vorsten om strategische redenen belang bij een verbinding met het Huis van Oranje. Vooral op militair gebied waren de Oranjes immers belangrijke leiders geworden in de lastig te coördineren federatieve Republiek.⁶³⁴ Frederiks zoon, Willem II, trad dan ook in 1641 in het huwelijk met een prinses: Maria Stuart (1631-1660), dochter van de Engelse koning Karel I (1600-1649). Het bleef bergopwaarts gaan met het Huis van Oranje. Willem III (1650-1702) trouwde in 1677 eveneens een Engelse prinses: Maria Stuart (1662-1694), dochter koning Jacobus II (1633-1701). Door dit huwelijk werd Willem III, naast zijn stadhouderschap, zelfs koning van Engeland, Schotland en Ierland.⁶³⁵

Politiek gezien leek met de komst van Frederik Hendriks opvolger Willem II, die in 1647 op drieëntwintigjarige leeftijd aan de macht kwam, de tijd van zijn oom Maurits enigszins terug te keren. Hij was, evenals Maurits, tegen de vrede met Spanje gekant en wilde de oorlog met Spanje voortzetten. Ondertussen werd echter in Munster verder gegaan met de in 1646 begonnen vredebesprekingen. Met Frankrijk als bondgenoot hoopte Willem de Zuidelijke Nederlanden op Spanje te veroveren. Ook wilde hij

---

⁶³⁰ De buit bedroeg, omgerekend, ca. 5,5 miljoen euro.; Zie: Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 39.

⁶³¹ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 181.

⁶³² Z. van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum The Netherlands Volume IV. Stained Glass in the Netherlands before 1795. 2 Parts, Part I: The North* (Amsterdam 2011) en Z. van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum The Netherlands Volume IV. Stained Glass in the Netherlands before 1795. 2 Parts, Part II: The South* (Amsterdam 2011) 225, 359, 374, 389, 438 (noot 102), 462, 483, 490, 614 (noot 155), 638, 707, 681.

⁶³³ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 180, 181; De Winterkoning, Frederik van de Palts/van Bohemen was getrouwd met een dochter van de Engelse koning Jacobus I, Elizabeth Stuart (1596-1662). Haar hofdame Amalia van Solms, gravin van Braunfels (1602-1675), kwam mee op de vlucht naar de Republiek. Hier trouwde ze met Frederik Hendrik.

⁶³⁴ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 180-183.

⁶³⁵ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 181.

langs militaire weg persoonlijk meer aanzien krijgen. In tegenstelling tot de Europese vorsten genoot hij immers weinig officiële macht, omdat het landelijk gezag bij de Staten-Generaal lag.⁶³⁶ Daarnaast deden zijn politieke methoden eveneens aan Maurits denken. Tegenstanders werden bijvoorbeeld naar Den Haag gelokt, om vervolgens als gevangenen naar slot Loevestein te worden afgevoerd.⁶³⁷ Toen de Staten van Holland een deel van haar troepen ontbond, was dit voor Willem II een daad van minachting voor zijn autoriteit en oorlogsideeën. In het geheim bereidde hij een aanval voor op Amsterdam. Zijn twaalfduizend man raakten echter de weg kwijt in de mist, waardoor een passerende koerier de Amsterdammers kon waarschuwen. De stad sloot op tijd haar poorten voor Willems leger.⁶³⁸

Willem II stierf op 6 november 1650 aan de pokken na slechts drie jaren van stadhouderschap. Zijn zoon Willem III werd acht dagen na het overlijden van zijn vader geboren, waardoor de Republiek voor het eerst in haar korte geschiedenis geen stadhouder uit het Huis van Oranje meer had.⁶³⁹

In 1648 werd de Vrede van Munster gesloten, waar ik kort iets over zal zeggen. In hoofdstuk I ben ik uitgebreider op dit onderwerp in gegaan. Twee jaar eerder werd op initiatief van Frankrijk en Zweden begonnen met vredesonderhandelingen. Ook de Republiek werd hierbij uitgenodigd. Aanvankelijk bestond binnen de Republiek geen eensgezindheid over vredessluiting vanwege conflicterende (handels)belangen. Het initiatief voor vrede was weliswaar uitgegaan van de Staten-Generaal, maar hierbinnen waren Leiden, Utrecht en Zeeland tegen de vredessluiting gekant. Voorstanders van de vrede stelden echter, dat door de successen van Frederik Hendrik geen landoorlog meer nodig was. Als er al oorlog gevoerd moest worden, dan alleen op zee. Vooral de oostelijke gewesten hadden genoeg van de troepenverplaatsingen van zowel het Staatse als het vijandelijke leger. Daarnaast werd de behoefte tot vredesonderhandelingen gestimuleerd door de financiële problemen die de oorlog met zich had meegebracht. Door deze verdeeldheid binnen de Staten-Generaal was het aanvankelijk lastig om in te gaan op de Spaanse verzoeken tot onderhandeling. Dit land werd door binnenlandse problematiek dusdanig geteisterd dat het tot vrede bereid was. Maar na de overwinningen in Zeeuws-Vlaanderen was de beveiligingsbuffer vrijwel gedicht. Hierdoor kregen de vredesfacties in de Republiek uiteindelijk de overhand.⁶⁴⁰

De Vrede van Munster paste in een bredere internationale politiek, dan alleen het conflict tussen de Republiek en Spanje. De aan het begin genoemde oorlogskoalities beëindigden hun strijd in de Vrede van Westfalen (1648,) waarvan de Vrede van Munster een onderdeel was. Door de Vrede van Westfalen veranderde het internationale machtsevenwicht rondom de Republiek sterk. Voor het eerst in de geschiedenis raakte het kolossale Habsburgse Rijk versnipperd. De macht van de Duitse Habsburgse keizer verminderde aanzienlijk, doordat de Duitse landvorsten meer soevereiniteit kregen, de zogeheten *Landeshoheit* kreeg nu meer gewicht. Deze vorsten bepaalden voortaan zelf hun politieke beleid ten aanzien van het binnen- en buitenland. Verder moest de keizer het aangaan van oorlog, dan wel het sluiten van vrede, eerst aan de landvorsten voorleggen.

Ook de Spaanse Habsburgers verloren aan het einde van de oorlog hun machtige status. In de eerste plaats moest Spanje de Republiek erkennen als soevereine staat. De Republiek eiste dat haar eeuwige soevereiniteit werd erkend op basis van een status zoals die van Venetië. Dit betekende dat haar positie zich direct onder die van de keizer en koningen bevond. De vertegenwoordigers van de Republiek wilden dan ook voortaan met *Illustres Hauts et Puissants Seigneurs*, (Hoog Mogende Heren) worden aangesproken.⁶⁴¹ Verder bleef Spanje een problematische relatie houden met Frankrijk en vergden opstanden in het binnenland en Italië veel aandacht van de Spaanse regering.⁶⁴²

Bij een aantal glasdonaties uit het midden van de jaren vijftig wordt verwezen naar de Vrede van Munster. In de Oude Kerk van Amsterdam bijvoorbeeld wordt de vrede tussen de Republiek en de

---

⁶³⁶ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 42-45; Groenveld, *De bruid in de schuit*, 24, 243..

⁶³⁷ Van Stipriaan, *Oggetuigen van de Gouden Eeuw*, 169-172.

⁶³⁸ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 43, 44, 192, 193; Groenveld, *De bruid in de schuit*, 135-137.

⁶³⁹ Het eerste stadhouderloze tijdperk duurde tot 1673. Deze ingewikkelde periode werd gekenmerkt door binnenlandse partijvormingen en oorlogen met Engeland en Frankrijk. Het tweede stadhouderloze tijdperk (1702-1747) ontstond na de dood van de kinderloze Willem III. In 1747 werd het Huis van Oranje voortgezet door Willem van Nassau-Dietz (1711-1751), als stadhouder Willem IV van Oranje. Zijn vader was Johan Willem Friso (1687-1711), stadhouder van Friesland en Groningen, die verongelukte bij Moerdijk.

⁶⁴⁰ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 26; Groenveld, *De bruid in de schuit*, 242; Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 39.

⁶⁴¹ Groenveld, *Unie, Bestand, Vrede*, 25, 26.

⁶⁴² Groenveld, *De bruid in de schuit*, 129, 130.

Spaanse koning uitgebeeld op glasschenking van vier Amsterdamse burgemeesters (afb. 74).⁶⁴³ En de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en Waterland doneerden een glas aan De Rijk met een allegorische verbeelding van de Vrede van Munster (afb. 75).⁶⁴⁴ (Hieronder wordt nader ingegaan op deze donaties).

Vanwege het feit dat de opvolger van Willem II nog slechts een baby was, riepen de Staten van Holland in 1651 een vergadering bijeen. Hiervoor werden delegaties uit alle gewesten uitgenodigd. Op deze bijeenkomst, die van januari tot augustus duurde, werden de vormen van bestuur en de machtsstructuren besproken. Onder invloed van het gewest Holland werd besloten dat elke provincie zijn eigen stadhouder zou benoemen. Deze politieke constructie ontlokte de Hollandse Groot Pensionaris De Witt de uitspraak, dat de Republiek eerder een federatie van zelfstandige staatjes was dan een vereniging van provinciën.⁶⁴⁵ Deze situatie betekende overigens niet alleen een grote gewestelijke autonomie, maar ook dat Holland dominante bleef. Dit gewest was financieel immers het sterkst en had daardoor de belangrijkste stem.⁶⁴⁶

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw verdween langzamerhand de grote welvaart, die de Republiek kende in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het voert hier te ver om daar uitgebreid op in te gaan. Maar deze achteruitgang, die in geheel West-Europa voelbaar was, hing samen met een aantal politieke en economische factoren. Ten eerste werd de Republiek in de latere zeventiende eeuw een partij in de internationale oorlogen, vooral op zee. Ten tweede namen Engeland en Frankrijk handelsmaatregelen die ongunstig waren voor de Republiek. De nijverheid nam nu af en ook de boerenstand raakte financieel in de problemen.⁶⁴⁷

---

⁶⁴³ Op dit glas overhandigt koning Filips IV de vredesakte aan de leden van de Staten-Generaal. In werkelijkheid werd de koning vertegenwoordigd door gezanten.

⁶⁴⁴ Op dit glas wordt de god Mars wordt door vier vrouwen in de boeien geslagen.

⁶⁴⁵ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 173.

⁶⁴⁶ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 45, 176.

⁶⁴⁷ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 167-169, 202.

2. Religieuze context

Onverminderd duurde na 1621 de controverse voort tussen de remonstranten (Arminianen) en contraremonstranten (Gomaristen), die in de vorige periode was ontstaan. De geloofsuitoefening van de remonstranten werd ook nu sterk bemoeilijkt. Omdat ze weigerden de contraremonstrantse geloofsopvattingen te volgen, werden de remonstranten nog steeds beboet en uiteen gejaagd als ze hun eigen predikanten wilden horen. Dit gold eveneens voor andere protestantse groeperingen en de katholieken. Weliswaar probeerde Maurits de al te felle contraremonstranten tot een rustigere toon te bewegen en toonde hij zelf gematigdheid. Maar in de ogen van de remonstranten bleef Maurits onbetrouwbaar vanwege de wetsverzetting van 1618 en zijn verantwoordelijkheid voor de dood van Oldenbarnevelt.⁶⁴⁸

Zoals toen gebruikelijk was, luchtte men zijn hart via pamfletten. Uit een aantal hiervan blijkt, dat de remonstranten revolutionaire ideeën begon te ontwikkelen. Eén pamflet liet hierover geen misverstand bestaan: 'Wie Maurits doodt, die tiran die de vrijheid verdrukt, is geen moordenaar maar een verlosser'. Daarnaast wordt de prins in hekeldichten vergeleken met Brutus en zelfs Alva.⁶⁴⁹ Deze revolutionaire geest leidde tot een gericht verzet tegen Maurits. De beide zonen van Oldenbarnevelt, Willem, heer van Stoutenberg (1590- voor 1638) en Reinier, heer van Groenevelt (ca. 1588-1623), werden hiervan de leiders. Ze hadden alle redenen om rancuneus tegen Maurits te zijn, die immers hun vader in 1619 om had laten brengen. Afgezien van traumatische gevoelens over deze moord, werden ze ook financieel zwaar getroffen. De bezittingen van hun vader werden geconfisqueerd en daarnaast werden deze zoons van hun functies ontheven.⁶⁵⁰ Samen met de remonstrantse predikant Hendrick Slatius (1585-1623) werd een aanslag op het leven van Maurits beraamd. De huurlingen die ze daartoe opdracht hadden gegeven, verraadden het plan echter aan de stadhouder. Slatius en Reinier werden opgepakt en terecht gesteld, maar Willem wist te ontkomen naar Brussel.⁶⁵¹ De vrijdelde aanslag verergerde de aversie tegen de remonstranten. Ze mochten geen vergaderingen meer houden en de predikant die het waagde uit zijn buitenlandse ballingschap terug te keren, zou ter dood worden gebracht. Gelukkig kwam hier niet veel van terecht maar de maatregelen tonen de spanningen in die tijd.⁶⁵²

Bij de komst van Frederik Hendrik hoopten de remonstranten op een verbetering van hun situatie. De nieuwe stadhouder leek immers goede betrekkingen te hebben met bijvoorbeeld de gevluchte remonstrantse hofpredikant Uytenbogaert. Maar Frederik Hendrik wilde de plakkaats tegen de remonstranten niet opheffen. Hij veronderstelde dat dit veel burgerlijke onrust zou geven, die ongunstig was voor de oorlogssituatie waarin het land verkeerde. Hij volgde ten aanzien van de remonstranten liever een politiek van 'de andere kant uitkijken'. Dit betekende weliswaar minder strenge regels, maar geen vrijwaring van vervolging. Ook tijdens de eerste jaren van het bewind van Frederik Hendrik werden de remonstranten dus nog steeds opgepakt, werden hun samenkomsten verstoord en moesten daarnaast de predikanten onder schuilnamen en vermommingen werken.⁶⁵³ In dit licht is het interessant dat Frederik Hendrik, voor zover ik kon achterhalen, slecht één glas aan een gereformeerde kerk (van Egmond aan den Hoef) heeft gedoneerd (afb. 72).

In de loop van de eerste helft van de eeuw groeide niettemin de tolerantie voor andersdenkenden in de Republiek. Van invloed op de toenemende tolerantie was de houding van de regenten, die een klimaat van rust en orde belangrijker vonden dan scherpelijperij op geloofsgebied. Dikwijls bestonden regentenfamilies uit zowel gereformeerden als niet-gereformeerden, waardoor regenten van dichtbij tolerantie ervoeren. Ook zagen ze in dat andersdenkenden onmisbaar waren voor de welvaart in de Republiek. Dit betekende dat dat een positie als tweederangs burger onhoudbaar was. Omstreeks 1630 kreeg de tolerantie een openbaar karakter. De meerderheid van de regenten weigerden de remonstranten

---

⁶⁴⁸ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 123; Van Deursen, *De hartslag van het leven*. 123.

⁶⁴⁹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 359-361.

⁶⁵⁰ Willem was gouverneur van Bergen op Zoom en Reinier was plaatsvervangend hoogheemraad van Delfland. Zie: H. Kajaan, H. *Inventaris van het archief van de familie Van Oldenbarnevelt, (1449) 1510-1705*, Nationaal Archief (1987) 3.20.41, p. 13.

⁶⁵¹ A. van Houten, *Kerk aan de Laan: de geschiedenis van de remonstrantse broederschap te 's-Gravenhage en omstreken* (Hilversum 1996) 41, 42.

⁶⁵² Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 368, 369.

⁶⁵³ Van Houten, *Kerk aan de Laan*, 42.

verder te belemmeren in hun godsdienstuitoefening. En ook Frederik Hendrik was van mening dat de remonstranten niet meer vervolgd moesten worden.⁶⁵⁴

Hoewel de contraremonstrantse gereformeerden andere geloofsgroeperingen aan zich ondergeschikt had gemaakt sinds de Synode van Dordrecht (1618/19), is er nooit een zuiver gereformeerde staatskerk geweest. Veel remonstranten bleven immers in de kerk en beïnvloedden daarmee het religieuze karakter. Daarnaast bestond al sinds de komst van de Reformatie nog steeds een grote groep on- of buitenkerkelijken. Deze mensen werden geen lidmaat van de gereformeerde Kerk, omdat ze niet wilden kiezen tussen het katholicisme en de gereformeerde Kerk. Gedurende de hele eeuw is het niet altijd duidelijk geweest of en hoe deze ‘onbeslisten’ uiteindelijk een keuze maakten. Soms lijkt het of de gereformeerden meer succes hadden, dan weer de katholieken. Een voorbeeld van het laatste is te zien aan de verdrievoudiging van het aantal priesters in 1650 ten opzichte van 1610. Opvallend is daarnaast dat de adel veelal katholiek was gebleven. In de ogen van zowel Maurits als Frederik Hendrik lijkt dit weinig problematisch te zijn geweest, want beiden hadden een goede verstandhouding met katholieke edelen.

Niettemin mochten de katholieken officieel geen openbare ambten uitoefenen. In de steden en gewesten waren de belangrijkste posten dan ook voor de gereformeerden. Maar de lagere ambten werden, met name op het platteland, tot in de achttiende eeuw ook aan katholieken toegewezen. Uit een rapport van de Staten van Holland bijvoorbeeld blijkt dat in tweehonderd plaatsen ruim zeshonderdvijftig katholieken een functie hadden als baljuw, drossaard, schout, burgemeester, schepenen, secretaris, kerkmeester, armenmeester, heemraad et cetera. Dikwijls werden ze benoemd omdat geen ander in aanmerking kwam. Maar ook kwam het voor dat een katholieke ambachtsheer welbewust een geloofsgenoot op een dergelijke post benoemde. Na de tweede helft van de eeuw liep het aantal katholieken in de Republiek echter terug. In 1665 was veertig procent van de bevolking nog katholiek, in 1726 nog slechts circa 34 procent.⁶⁵⁵

In hoeverre hebben de religieuze ontwikkelingen uit deze periode hun weerslag gehad op de glasschenkingen? Uit de tabellen blijkt duidelijk dat velen op hun glazen wilden verwijzen naar het belang van het geloof, met name in de teksten. Religieus getinte teksten op de glazen bevatten weliswaar zelden een direct citaat uit de bijbel, ze zijn niettemin doortrokken van het christelijke gedachtegoed, dikwijls op moraliserende toon. Vooral burgerlijke opdrachtgevers hadden behoefte aan een dergelijke profilering. Ik kan overigens niet bepalen of het hierbij om contraremonstranten of om remonstranten uit de burgerij gaat. Dergelijke teksten zijn immers in de gehele eerste helft van de eeuw te vinden op de glazen. Dus ook in de latere periode wanneer de tegenstellingen tussen beiden minder scherp waren worden. De zoutzieders in Edam bijvoorbeeld smeken in de tekst op hun glas (afb. 98) God in 1625 om Zijn zegen en in 1652 stelt de Ransdorpse vroedschap Jacob Beynesen Lammes: ‘Geef een ijder Recht na Gods Woort gepreessen soo sult Ghij waerlijk sijn dienaers weesen’.

Opvallend is dat in deze periode een groot aantal burgerlijke opdrachtgevers, evenals de genoemde vroedschap Lammes, op glasschenkingen een combinatie van het geloof en de praktijk van het dagelijkse leven toont. Het gaat hierbij om zowel individuele donors als groeperingen. De *Selbstdarstellung* als gelovige en nijvere opdrachtgever komt tot uitdrukking in zowel teksten, voorstellingen als bijwerk. Ik vraag me af of dit voortkomt uit een typisch protestantse levenshouding. Zeer kort samengevat zou men kunnen zeggen, dat in de protestantse theologie de gelovige zelf zijn religie en aardse levenswandel moet combineren. De (katholieke) priester bemiddelt immers niet meer tussen het hemelse en aardse. Maar de combinatie van geloof en dagelijks leven op de glasschenkingen kan ook te maken hebben met het feit, dat dat een ‘gewoner’ publiek in deze periode ook glazen ging schenken. In tegenstelling tot de adel, van wie alleen al de naam en de wapenschilden indruk maakten, verleende vooral het beroep en de daaruit voortvloeiende welvaart de gelovige burger zijn identiteit.

Toch vond niet iedereen in deze periode het belangrijk om zijn geloof te laten blijken op zijn glasschenking. Is dit misschien het gevolg van de langzaam tolerantere houding in het land, waardoor duidelijke religieuze stellingname niet meer zo nodig was? Regelmatig wordt nu op glazen alleen benadrukt dat de schenker zo welwillend is geweest om een glas te doneren. Soms resulteerde dit in een simpel, niet-religieus rijmpje. De opdrachtgevers uit Oost- en Westzanen bijvoorbeeld schreven op hun Edamse glas: ‘Als men 1600 En 24 heeft Gheschreven, hebben Die van Saenderdam Dit Glas Ghegeven’.

---

⁶⁵⁴ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 206, 207, 216.

⁶⁵⁵ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 206, 208, 229, 230, 231, 233, 236, 237, 242.

3. Aspecten van de opdrachtgeving van glazen

Gedurende de gehele periode 1621-ca. 1650 en in de daarop volgende decennia van de zeventiende eeuw werden het schenken van glazen aan kerken voortgezet. Waarschijnlijk werden nog meer glazen geschonken, dan op mij dit moment bekend zijn. Dit geldt overigens ook voor de vorige perioden. Hoewel verondersteld zou kunnen worden, dat naar mate de periode recenter is, steeds meer glazen bewaard zijn gebleven, zijn ook uit de periode 1621-ca. 1650 e.v. veel glazen verloren gegaan. Dit hangt onder meer samen met het feit, dat tegen het einde van de zeventiende eeuw de belangstelling voor gedecoreerde glasdonaties verminderde. Hiervoor zijn een aantal redenen aan te voeren. In de eerste plaats werd door het nareformatorische gereformeerde kerkvolk meer gelezen in de bijbel en gezangboeken dan in de middeleeuwen.⁶⁵⁶ Blank glas, dat ongetemperd het licht doorliet, werd dan ook als een verbetering gezien. De oude gekleurde glazen werden in deze tijd al snel vervangen door het modieuzere blanke glas.⁶⁵⁷ Ten tweede ging de kennis van het glasschilderen langzamerhand verloren. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw kwam een goedkopere, kwalitatief mindere techniek van glasschilderen op. Op een enkele uitzondering na vonden veel glaskunstenaars deze werkwijze niet interessant. Ze verkozen voortaan dan ook paneel en doek. Dit betekende dat het voor opdrachtgevers minder gemakkelijk werd om glazen te bestellen. Ook was het lastig om glazeniers te vinden die reparaties konden uitvoeren. Wanneer een glas in verval raakte, werd het uiteindelijk dan ook dikwijls vervangen door blank glas.

3a. Topografische ligging van de kerken en plaats van de glasschenkingen binnen de kerken

De glazen uit deze periode werden geschonken aan kerken in de gewesten Holland (Noorder- en Zuiderkwartier), Zeeland, Brabant, Gelre, Utrecht en Groningen. Het gewest Holland was ook in deze periode verreweg het rijkst bedeed met glasschenkingen. Daarbij is het opvallend dat veel van deze schenkingen zich vooral bevinden in het Noorderkwartier, tot aan Oost-Vlieland (dat toen nog bij Holland hoorde). Voor details van de plaatsen waaraan glazen werden geschonken verwijs ik naar de tabellen. Het zou te ver voeren om hier de vele tientallen donaties afzonderlijk te noemen.

Wat de locatie van de glasschenkingen binnen de kerk betreft: de hiërarchische plaatsing van de glasschenkingen speelde ook in deze periode nog steeds een grote rol. Elke zondag tijdens de eredienst zagen de kerkgangers aan de plaatsing van de glazen in welke verhoudingen de donoren uit de Republiek tot elkaar stonden. Kerken werden druk bezocht omdat ze naast de eredienst voor meer zaken werd gebruikt. Er werden bestuursvergaderingen gehouden, de organisten speelden ook buiten de eredienst op het orgel en men kon wandelen langs de monumenten voor nationale helden. De opdrachtgevers van glazen vonden het dus belangrijk dat van de hiërarchische plaatsing van hun glasdonatie een boodschap uitging naar alle toeschouwers. Bij glasschenkingen van bijvoorbeeld Hollandse steden telde de senioriteit en de rangorde bij het kiezen in de Hollandse Staten.⁶⁵⁸

Het koor van een kerk was een geliefde plaats voor een schenking. Hier werd het Avondmaal gehouden en werden mensen begraven. Daarnaast was, indien aanwezig, het transept een eervolle plaats. Volgens Groenveld is in kerken die in korte tijd zijn beglaasd, zoals in Edam en De Rijp, de hiërarchie van bijvoorbeeld de Hollandse steden goed te zien. In deze kerken is het oorspronkelijke 'totaalconcept' nog (min of meer) zichtbaar. Hier heeft het transept de hoogste status, gevolgd door het koor en tenslotte het schip. En evenals in de middeleeuwen was de noordzijde belangrijker dan de zuidzijde.⁶⁵⁹ Vaandrager schrijft dat de verloren gegane glazen van kerk van Vlaardingen een goed voorbeeld vormen van de gebruikelijke hiërarchie. Dankzij een beschrijving uit 1832 is bekend dat de hoge bestuurscolleges glazen hadden aan de noordzijde, de steden in de bovengenoemde volgorde aan de zuidkant en de drie voornaamste waterschappen in het koor. Soms werd de vaste hiërarchie echter doorbroken wanneer een stadsbestuur een glas schonk aan de eigen kerk. In Edam bijvoorbeeld bevindt het glas van de plaatselijke vroedschap zich aan de zuidzijde van het koor, een hogere plaats dan waarop Edam normaliter recht had. Interessant is dat de hiërarchie niet alleen gold voor herbouwde kerken. Ook in kerken die omstreeks het midden van de zeventiende eeuw nieuw zijn gebouwd, werd de oude hiërarchie toegepast.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 189.

⁶⁵⁷ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 181-185.

⁶⁵⁸ Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum Netherlands Medii Aevi*, deel III, 145, 146.

⁶⁵⁹ Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 20, 21.

⁶⁶⁰ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 173, 185.

3b. Status-functie opdrachtgevers en/ of geportretteerden

Belangrijk is om te realiseren dat de vorige periode (1509-1621) een korte tijdspanne van slechts twaalf jaren omvatte. De periode 1621-ca.1650 is aanzienlijk ruimer en wordt vanwege een aantal interessante gevallen verruimd naar bijvoorbeeld de jaren zestig, zeventig en begin tachtig van de zeventiende eeuw. Dit betekent dat voorzichtigheid is geboden bij uitspraken over opdrachtgeving. In een korte periode worden immers meestal minder glazen gedoneerd dan in een langer tijdvak.

Een aantal kerken uit deze periode bevat een schitterende collectie glazen waarbij diverse typen opdrachtgevers, wereldlijk en (gereformeerd) kerkelijk, een glas schonken. Omdat de beglazing meestal in een korte periode plaats vond, bieden deze kerken een goed beeld van de typen schenkers en de bovengenoemde hiërarchie van de plaatsing. Het gaat hierbij om de kerken van Edam, Schermerhorn, De Rijp en Bloemendaal.

In de periode 1621-ca.1650 werden meer typen van opdrachtgevers gevonden dan in de vorige periode. De samenstelling van de maatschappelijke leggen waaruit glasschenkers uit deze periode voortkwamen, laat dan ook een breed spectrum zien. De top werd gevormd door regenten en het verwante patriciaat. De adellijke en burgerlijke regenten besloegen overigens nog geen één procent van de bevolking, wat neerkomt op ongeveer tweeduizend mensen. De volgende laag bestond uit kooplui, ondernemers, hoge ambtenaren en rijke boeren. In deze laag zijn bijvoorbeeld zakenlieden als bierbrouwers en wijnkopers en academici als artsen en predikanten te vinden.⁶⁶¹

Vooraf valt op dat wereldlijke individuele opdrachtgevers royaler glazen doneerden dan tijdens het Twaalfjarig Bestand. Ze kwamen nu overwegend voort uit de categorie burgers, maar ook (hoge) adel schonk geregeld glazen. Dit laatste is een verandering ten opzichte van de vorige periode, toen alleen prins Maurits een glas schonk aan het klooster van Sint-Agatha (afb. 5). Kennelijk heeft het enige decennia geduurd alvorens de adellijke opdrachtgevers weer glazen wilden doneren aan de (nu gereformeerde) kerk. De laatste periode waarin deze groepering veelvuldig voorkwam was 1550-1573, toen de publieke Kerk nog niet gereformeerd was.

Tussen 1621 en ca. 1650 trof ik meerdere individuele (hoog)adellijke opdrachtgevers aan. Van de kant van de Oranjes werden nu diverse glazen geschonken: stadhouder prins Frederik Hendrik (1584-1647) doneerde in 1634 een glas voor het koor van de Slotkapel van Egmond aan den Hoef in het gewest Holland (afb. 72). Een paar jaar later gaf de stadhouder een glas aan de kerk van Maasluis. Zijn kleinzoon Willem III (1650-1702) schonk in 1660 een glas aan de kerk van het Zeeuwse Biervliet, dat zich nog steeds in de oostgevel bevindt (afb. 73).⁶⁶² In 1667 doneerde hij een glas aan de nieuw gebouwde kerk van Oudshoorn, bij Alphen aan de Rijn.

De overige adellijke individuele schenkers zijn, evenals de Oranjes, te vinden in het Noorderkwartier van Holland en in het gewest Zeeland. Edelen die, zoals Frederik Hendrik, glazen doneerden aan Egmond aan den Hoef waren Johan van Foreest en Thomas van Egmond van de Nynburgh (afb. 76). Beiden schonken in 1634 glazen voor deze Slotkapel. Van Foreest was ambachtsheer van de Egmond en Van Egmond was burgemeester van Alkmaar. In Zeeland zijn drie niet bewaarde schenkingen (1672) van dergelijke individuele adellijke opdrachtgevers bekend. Alle drie hadden een bestuurlijke positie en schonken glazen aan de kerk van 's-Heerenhoek bij Borsele op Zuid-Beveland. Philibert van Cats en Frederick van Watervliet waren heer over een aantal gebiedsdelen. Van Watervliet was daarnaast lid van de Rekenkamer in Zeeland. Het derde glas is afkomstig van de adellijke burgemeester van Goes, Emmery van Watervliet.

Van sommige individuele adellijke opdrachtgevers valt op dat ze de ene keer glazen schonken op persoonlijke titel en de andere keer, in groepsverband, vanuit hun maatschappelijke positie. Een voorbeeld hiervan zijn twee glasdonaties van de ambachtsheer in het Zuiderkwartier van het gewest Holland, Cornelis Pompe van Meerdervoort. In 1668 schonk hij samen met zijn echtgenote Alida van Beveren een glas aan de kerk van Hendrik Ido Ambacht waarop al zijn titels omstandig worden vermeld. Als dijkmeester van de Zwijsrechtse Waard schonk hij vervolgens, samen met zeven hoogheemraden, een glas aan dezelfde kerk.⁶⁶³

⁶⁶¹ Groenveld, *De bruid in de schuit*, 170, 193.

⁶⁶² Op de website van deze kerk staat abusievelijk Willem II vermeld.

⁶⁶³ Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand', 31.

In deze periode trof ik, evenals in de periode 1550-1580, niet alleen adellijke individuele maar ook adellijke groepsschenkingen (echtparen) aan. De vijf gevonden glazen van dergelijke groeperingen werden aan kerken van Holland, Zeeland en Groningen geschonken. Ook bij hen gaat het in alle gevallen om donoren met een bestuurlijke positie. Nieuw is mijns inziens dat sommigen van hen nu een burgemeestersfunctie hadden.

In De Rijp betreft de schenking naar alle waarschijnlijkheid een glas (1656) van het ambachtsherenpaar Sweers. Het glas van een andere ambachtsheer, Johan Wolfert van Brederode en zijn echtgenote Anna van Nassau Siegen, bevindt zich nog steeds in de kerk van Bloemendaal (afb. 77). Aan de kerk van Appingedam doneerden tussen 1659-1669 burchtheer tevens dijkgraaf Rengers en zijn vrouw een glas. En in dezelfde kerk werd een glasschenking gedaan door de gedeputeerde van Groningen en lid van de Admiraliteit van Amsterdam (?), Lewe en zijn vrouw. De burgemeester (van Goes) onder deze groepsschenkingen is David van der Nisse (1654-1705), die met zijn vrouw Clara van Borssele van der Hooghe een glas aan de kerk van 's-Heerenhoek schonk.

Een nieuw verschijnsel in deze periode zijn de glasschenkingen van burgerlijke individuele opdrachtgevers. Voorreformatorische burgerlijke glasdonaties waren, voor zover ik kon achterhalen, immers altijd afkomstig van groeperingen zoals families of gilden.⁶⁶⁴ Daarnaast bestonden na de Alteratie de burgerlijke glasdonaties (tot 1621) vooral uit collectieve overheidsschenkingen. Het is de vraag, of deze individualisering van glasschenkingen samen hangt met het wegvallen na de Reformatie van de middeleeuwse gedachteniscultuur. Zo lang deze bestond was het immers kennelijk van belang om meerdere personen waar mee men zich verbonden voelde te memoreren op een glasdonatie. Na de Reformatie lijkt het niet meer nodig te zijn om bijvoorbeeld de ouders, echtgenote en kinderen af te laten beelden. In dat licht is het overigens merkwaardig dat de adel juist niet meer individueel schonk na de Reformatie, maar vooral als echtpaar. Vanwege de vele stedenschenkingen bleef niettemin het aantal burgerlijke groepsschenkingen, ondanks de individualisering, dominant na 1621.

De individuele burgers uit de periode 1621-ca.1650 hadden, evenals de adel, vooral bestuurlijke functies: burgemeesters, vroedschappen en leden van een Admiraliteit. Voorbeelden van burgemeesters en vroedschappen zijn in deze categorie individuele burgerlijke opdrachtgevers te vinden in de kerk van Ransdorp: Jacob Beynesen Lammes en Pieter Corneliszoon gaven in 1652 ieder een glas aan de kerk van hun woonplaats. Frans Corneliszoon (afb. 83) en Sijmen Hens (afb. 20), beiden afgevaardigden voor Edam in de Amsterdamse Admiraliteit, schonken in respectievelijk in 1624 en 1625 glazen aan de Grote Kerk in hun woonplaats.

Een aantal individuele burgerlijke opdrachtgevers had geen bestuurlijke positie in een overheid maar was werkzaam in de handel of oefende een ambacht uit. In De Rijp bestaat bijvoorbeeld nog steeds het glas (1655) van Wijnant Tijmenszoon Tol, een Amsterdamse makelaar in handelsgoederen (afb. 78). Eveneens in de Rijp schonk de wever Jochem Corneliszoon in 1656 een glas dat nu helaas nog slechts uit fragmenten bestaat.⁶⁶⁵ Het is niet toevallig dat beide schenkingen in het Noorderkwartier zijn te vinden. Hier werden, in tegenstelling tot het Zuiderkwartier, in de loop van de zeventiende eeuw door 'gewonere' burgers glazen geschonken. Glazen in het Zuiderkwartier bleven daarentegen vrijwel de gehele eeuw voornamelijk afkomstig van hoge overheidscolleges en ambachtsheren. Beide kwartieren ontvingen overigens glazen van de Oranjes. De kerk van Edam in het Noorderkwartier liep voorop met glazen van gewonere opdrachtgevers. In deze stad schonken deze burgers reeds in het eerste kwart van de eeuw glazen aan de kerk.⁶⁶⁶

Onder de opdrachtgevers in de categorie individuele burgerlijke schenkers vond ik één glas van een opdrachtgever die naast koopman ook burgemeester was: Claes Jacobszoon Lakeman doneerde in het midden van de zeventiende eeuw een glas aan de kerk van Beverwijk.⁶⁶⁷ Het is interessant dat deze donor,

---

⁶⁶⁴ Dit stond in contrast met andere kunstwerken die een functie hadden in de gedachteniscultuur. Hierop zijn wel degelijk individuen afgebeeld, zelfs wanneer ze getrouwd waren en/of een gezin hadden.

⁶⁶⁵ N. de Goede, e.a., *Glazen Verhalen. De Grote Kerk van De Rijp*, (De Rijp zj) 43, 53.

⁶⁶⁶ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 185.

⁶⁶⁷ P.C. Bloys van Treslong Prins en J. Belonje, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland*, 5 delen, deel II, *Amsterdam (Nieuwe Lutherse Kerk) tot Edam* (Utrecht 1928-1931) 164/165.

zo laat in de eeuw, beide beroepen combineerde. Bestuurders lieten immers steeds meer hun handelsbezigheden varen en werden *full time* bestuurder.⁶⁶⁸

Veel meer burgerlijke donaties werden niet individueel gedaan, maar in groepsverband. Het gaat hierbij vooral om groepen van burgers met overheidsfuncties. Deze categorie schenkers was niet anders dan in de vorige periode. Maar wel nam het aantal overheidsschenken explosief toe. Zoals eerder gezegd zal niet elk overheidsbestuur volledig uit burgers hebben bestaan. Afhankelijk van het gebied hadden meer of minder leden van de adel eveneens zitting in deze besturen. Ook waren edelen dikwijls lid van een kerkenraad of diaconie en hadden in deze hoedanigheid een relatie met het gemeentelijke bestuur.⁶⁶⁹ Deze bestuurlijke overheidsgroeperingen bestaan uit de Staten-Generaal, de diverse gewestelijke Staten, waterschapsbesturen, Admiraliteiten, stadsbesturen en juristencolleges. Daarnaast werden glazen gedoneerd door gilden en andere beroepsverboden. Tenslotte zijn er groeperingen waarvan we de samenhang niet kunnen duiden, zoals een groep van mannen in Zaandam en een groep van vrouwen in De Rijp (afb. 79).

Om met hoge, overkoepelende bestuurscolleges te beginnen: de Staten-Generaal, de Staten van Holland en de Staten van Zeeland schonken in deze periode diverse glazen. De Staten van Holland bijvoorbeeld schonken tussen 1595 en het vierde kwart van de zeventiende eeuw tenminste tien glazen. De gecommiteerde Raden van het Hollandse Noorderkwartier bestelden circa zeven glazen. Van het Zuiderkwartier zijn slechts twee giften bekend.⁶⁷⁰

Verder trof ik donoren uit diverse waterschapsbesturen aan. De dijkgraaf en heemraden van de nieuw drooggemalen polders in het Noorderkwartier, de Beemster(1612), de Purmer (1622) en de Schermer (1635) bijvoorbeeld schonken diverse glazen. Eveneens in het Noorderkwartier werd een glas geschonken door het hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en West-Friesland. In het Zuiderkwartier trof ik slechts één glasschenking aan: van het polderbestuur van de Zwijndrechtse Waard.

Een aantal schenkingen werden gedaan door groeperingen uit de militaire sfeer, zoals de donaties van de Admiraliteiten. In de vorige perioden zagen we al de donaties (1607) van de Admiraliteiten van Amsterdam en West-Friesland aan de kerk van Edam. Naderhand schonken deze beide Admiraliteiten glazen (1669 en 1670) aan de kerk van Oudshoorn.

Van de magistraten van de steden werden in deze periode tientallen glasschenkingen gevonden. Opvallend daarbij is, dat door diverse stadbesturen meerdere glasschenkingen aan kerken werden gedaan. Voorbeelden van besturen met dit brede schenkingspatroon zijn: Alkmaar, Amsterdam, Beverwijk, Haarlem, Hoorn, Enkhuizen en Medemblik. Al deze steden bevinden zich in het Noorderkwartier van Holland. Daarnaast werden soms onherstelbaar beschadigde glazen een tweede of derde keer door dezelfde donor vervangen. Om een indruk te krijgen van de nareformatorische stadsschenkingen: tussen 1596 en 1681 schonk Haarlem vijftig kerkglazen. De stad was dan ook belangrijk als nummer twee in de ranglijst van Hollandse steden en had daarnaast een groot aantal inwoners, meer dan bijvoorbeeld Gouda. Als hierbij de in dit onderzoek niet vermelde glazen aan andere instellingen en particulieren zouden worden geteld, blijkt Haarlem bijzonder vrijgevig te zijn geweest. De stad wordt op de voet gevolgd door het stadsbestuur van Alkmaar. Deze stad doneerde tussen 1594 en 1706 drie- tot vierenveertig glazen. Hoorn was bescheidener en bestelde tussen 1606 en 1669 zesentwintig glazen.⁶⁷¹

Een speciale donatie van een groepering is het glas van het juristencollege van Medemblik (afb. 80). Dit werd in 1681 geschonken aan de stedelijke Bonifatiuskerk. Niet eerder vond ik een schenking van een dergelijke groepering, die met een voorstelling van *Het Salomonsoordeel* de beroepsgroep onder de aandacht bracht. De enige andere voorstelling van het Salomonsoordeel uit deze periode is te vinden op het glas van de schepenen van Schermerhorn (afb. 13), die tevens rechter waren. Het is me niet duidelijk geworden of het juristencollege van Medemblik een apart juridisch orgaan was, dan wel de stedelijke rechters. Hieronder zal meer worden gezegd over dit type voorstellingen.

Groeperingen uit de nijverheidssector die, evenals in vorige perioden, ook nu glazen schonken waren de gilden en andere beroepsverbanden. Waarschijnlijk is door deze groeperingen een groot aantal glazen gedoneerd in de zeventiende eeuw.⁶⁷² De Amsterdamse Zuiderkerk bijvoorbeeld kreeg aan het

---

⁶⁶⁸ Groenveld, *De bruid in de schuif*, 185.

⁶⁶⁹ Groenveld, *De bruid in de schuif*, 191.

⁶⁷⁰ Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand', 32.

⁶⁷¹ Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand', 32; Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 184, 189.

⁶⁷² C.A. van Swigchem, *Een goed regiment. Het burgerlijk element in het vroege gereformeerde kerkinterieur* (Den Haag 1988) 53.

begin van de eeuw vijftien gildeglazen (afb. 67), wat een aanzienlijk aantal is op een totaal van achttien glazen. De Oosterkerk van Hoorn ontving tussen 1618 en 1619 negen glasschenkingen van de ambachtsgilden.⁶⁷³ In de Grote Kerk van Edam zijn slechts twee (bewaarde) glazen van ambachtslieden te vinden, maar deze zijn dan ook bijzonder groot en fraai te noemen. Een van beide is afkomstig van de plaatselijke scheepstimmerlieden (afb. 14 en 88), het andere glas is van de zoutzieders (afb. 98). Drie glasdonaties van groeperingen van kuipers, wevers en reders zijn te vinden in de kerk van De Rijp. Het Rijn-schippersgilde van Medemblik bestelde een glas voor de plaatselijke Bonifatiuskerk. En bakkers, korenmolenaars, houtkopers en scheepsbouwers tenslotte schonken twee glazen aan de kerk van Zaandam.⁶⁷⁴ Het is opmerkelijk dat de glasschenkingen door de gilden en andere samenwerkingsverbanden van ambachtslieden nog lang hebben voortgeduurd. In de kerk van Schiedam bijvoorbeeld werden in het laatste kwart van de zeventiende eeuw elf glazen door hen geschonken. En in het eerste kwart van de daaropvolgende eeuw nog eens zes.⁶⁷⁵

Soms zijn er groeperingen (m/v) waarvan de samenhang niet duidelijk is: een groep mannen schonk bijvoorbeeld in 1630 een glas aan de Wester- of Bullekerk van Zaandam. Een andere groepering liet in 1686 bij de notaris vast leggen dat ze eveneens een glas wilden bestellen voor deze kerk. In De Rijp hebben twee groepen een glas geschonken na de brand van 1654. In alle gevallen is het is echter onbekend wat hen bond. Waren ze collega's of familie van elkaar? Een glasschenking van vrouwen is te vinden in de kerk van De Rijp (afb. 79). Hier hebben zeventien vrouwen, waarvan acht 'Jacobs' heetten, een glas gedoneerd. Het mogelijk dat het bij deze groepsdonatie om een familieschenking gaat.⁶⁷⁶

Na lange afwezigheid is het opvallend dat in deze eeuw weer glazen van individuele kerkelijke functionarissen werden gevonden. Hoewel de glazen van later datum zijn dan de meeste glasschenkingen uit dit onderzoek, is het toch van belang ze op te nemen. Na het wegvallen van de katholieke glasschenkers is het immers de eerste keer dat ik glazen van protestantse individuele kerkfunctionarissen aantrof. Opvallend is dat het in de meeste gevallen gaat om schenkers en kerken in het Hollandse Noorderkwartier, evenals de bovengenoemde glasschenkingen van 'gewonere' burgers. Het eerste voorbeeld van een predikantenglas (1682) is de schenking van de Zaanse predikant Johannes Vergeer (afb. 81). Het bevindt zich nog altijd in de Westerkerk van Zaandam. Een tweede voorbeeld is de predikant Horatius van Calsbeek die een glas schonk aan de kerk van het Westfries Hoogwoud.⁶⁷⁷

Voor het overige werden glasschenkingen in deze categorie vaak gedaan door combinaties van opdrachtgevers. De Oudhoornse predikant, ouderlingen, diakenen, armen- en kerkmeesters bijvoorbeeld schonken samen in 1670 een glas aan hun kerk. Maar er waren ook andere combinaties mogelijk: de kerk- en weesmeesters van Schermerhorn doneerden in 1635 een glas aan hun kerk. En kerk- en oudkerkmeesters gaven glazen aan de kerken van De Rijp (1665) en Zaandam (1686).

Soms werden schenkingen gedaan aan andere dan de eigen kerk. De Amsterdamse kerkenraad bijvoorbeeld gaf in 1635 een glas aan de kerk van Schermerhorn. En omstreeks 1700 schonken de predikanten van de classis Schiedam een glas aan Bergschenhoek. Een bijzonder geval tenslotte is de schenking van de protestantse kanunniken van de Sint-Janskerk in Utrecht die in 1674 een glas schonken voor het kapittelhuis van hun kerk.

Wat de portretten op glazen betreft: in deze periode vond ik drie glazen met portretten. Het eerste glas bevat een medaillon met het portret van stadhouder Willem III (afb. 73) en is te zien in de kerk van Biervliet. Het tweede glas, in de Oude Kerk van Amsterdam, werd door de burgemeesters geschonken naar aanleiding van de Vrede van Munster en is narratiever van karakter (afb. 74). Het toont Filips IV van Spanje en enige leden van de Nederlandse Staten-Generaal, die zijn geportretteerd in een scène waarbij de koning het vredesakkoord overhandigt. De leden van de Staten-Generaal vallen op door hun jolige, zelfverzekerde houding, waarbij een van hen zijn hoed op een staf omhoog steekt. Onderdanigheid is in hun lichaamstaal ver te zoeken. Het derde glas tenslotte bevat een portret uit een ver verleden: de beroemde visser uit de stad Biervliet, Willem Beukelszoon, die aan het begin van de veertiende eeuw het haringkaken zou hebben uitgevonden (afb. 82).

---

⁶⁷³ Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand', 375, 376.

⁶⁷⁴ Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand', 375, 376. De bakkers en molenaars schonken samen een glas. Hetzelfde geldt voor de houtkopers en scheepsbouwers.

⁶⁷⁵ Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 68.

⁶⁷⁶ Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand', 36.

⁶⁷⁷ Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand', 371.

3c. Reden van schenking

De reden van schenking verschilt weinig van de vorige periode. Praktische hulp bij herbouw na een brand kwam regelmatig voor. Zoals hierboven gezegd, schonken diverse steden in dat verband soms voor een tweede of derde maal een glas aan een verwoeste kerk. Haarlem bijvoorbeeld schonk zowel in 1430 als 1635 een glas aan de kerk van Aalsmeer. Ook Purmerend kreeg na ruim een eeuw weer een glas van Haarlem: het eerste glas dateert uit 1522, het tweede uit 1642. Medemblik ontving in de loop van de eeuwen zelfs drie glazen van Haarlem. Het glas uit 1522 werd in 1557 wegens brand vervangen en tenslotte kreeg de kerk in 1642 nog eens een glas. Goede relaties werden kennelijk over een lange periode gekoesterd.

Zelfprofilering via glasdonaties kent allerlei stimulansen, die voor een deel door de eeuwen heen gelijk bleven en voor een deel nieuw konden ontstaan. Daarbij moet worden aangetekend dat nieuw ook kon betekenen dat iets ouds een ander gezicht kreeg. Mijns inziens is bijvoorbeeld de religieuze gedachtenis-motivatie weliswaar verdwenen na de Reformatie van de glazen. Maar de gereformeerden toonden op hun manier nog steeds een religieus bewustzijn op hun glasschenkingen. Het hangt er dus vanaf vanuit welke gezichtshoek men naar bijvoorbeeld religie kijkt in verband met glasschenkingen. Als een bepaald type religieuze beleving als maatstaf wordt genomen, dan is een voorreformatoerisch glas heel anders dan een nareformatoerisch glas. Maar als het verschijnsel religie voorop staat, zijn de glazen veel minder veranderd.

Ook na 1621 kon zelfprofilering op een glas gebaseerd zijn op de economische band die men had met andere steden. Via een glasschenking voor de kerk was de ontvangende stad zich voortdurend bewust van de schenker waarmee men betrekkingen onderhield. Daarnaast kon een glasschenking van bijvoorbeeld een plaatselijke ambachtsgroepering of gilde aan de eigen kerk bezoekers van buiten wijzen op het belang van de plaatselijke nijverheid. Voorbeelden hiervan zijn de beide glazen in Edam waarop de scheepstimmerlieden (afb. 14 en 88) en zoutzieders (afb. 98) hun beroepen met de bijbehorende attributen uitgebreid lieten afbeelden.

Een ander soort zelfprofilering is het bovengenoemde glas (1656) dat de Amsterdamse burgemeesters acht jaar na de Vrede van Munster schonken aan de Oude Kerk van Amsterdam (afb. 74). Dit glas toont de politieke macht en legitimatie van de Republiek. Op duidelijke wijze wordt hierop getoond dat de Republiek een zelfstandig instituut is geworden in Europa. Zoals hierboven gezegd stralen de leden van de Staten-Generaal op het glas triomfantelijkheid uit en buigen ze niet voor de Spaanse koning, met wie ze letterlijk op gelijke voet staan.

Verder kon een motivatie om een glas te schenken aan een kerk in een andere plaats samenhangen met familierelaties. De regenten van Alkmaar bijvoorbeeld schonken in dat verband glazen aan De Vuursche (1658) en Maasdam (1662).⁶⁷⁸

3d. Iconografie

3d.1. Religieuze, allegorische, historische en contemporaine voorstellingen

Uit deze periode kon ik veel voorstellingen achterhalen met religieuze, allegorische, historische en contemporaine voorstellingen. Deze veelvoud van thematieken was ook al te zien in de (nareformatoerische) periode 1580-1609. Toen volgde ik de indeling van Spicer: religieuze, allegorische en historische voorstellingen. Ook voor de periode 1621-ca. 1650 wordt deze indeling van de iconografische thema's gehandhaafd.

Ten aanzien van de categorie wereldlijke opdrachtgevers valt op, dat de adellijke donoren op de glazen vooral hun wapens met toebehoren, zoals helmtekens en dekkleden, af lieten beelden (afb. 76). Enige verdere figuratie werd niet aangetroffen op individuele of gezamenlijke adellijke glasschenkingen. In die zin zijn hun glazen tamelijk eenvormig. Aangezien edelen regelmatig zitting hadden in overheidsbesturen, is het opvallend dat de glasschenkingen van de overheid vaak wel figuratief zijn. Conformeerden de edelen zich bij dergelijke glasschenkingen aan thematieken die door burgers werden gekozen, zoals we hieronder zullen zien?

Soms zijn meerdere adellijke wapenglazen binnen een kerk zelfs vrijwel precies hetzelfde. Dit geldt voor de glazen van Van Foreest en Van Egmond (afb. 76) in de kerk van Egmond aan den Hoef.

---

⁶⁷⁸ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 167.

Beiden lieten, afgezien van enig bijwerk, op identieke wijze hun wapenschild afbeelden. Opvallend is dat adellijke echtparen hun wapenschilden dikwijls afzonderlijk lieten afbeelden en niet als alliantiewapen. Een adellijk echtpaar, zoals Johan Wolfert van Brederode en zijn echtgenote Anna van Nassau Siegen lieten hun beider wapen op groot formaat naast elkaar aanbrengen (afb. 77). Op dit glas in de kerk van Bloemendaal zijn de wapenschilden omringd door veel, naar het echtpaar verwijzend bijwerk. Eveneens geëmancipeerd oogt de manier waarop de wapenschilden op het glas van vier schenkersechtparen in dezelfde kerk zijn afgebeeld. Op hun gezamenlijke glas zijn, in naast elkaar liggende gedeelten, de wapens van de mannen en de vrouwen geheel apart geschilderd. Elk wapen is voorzien van eigen bijwerk. Op de beide Oranjeglazen is meer te zien dan alleen een prominent wapenschild. Frederik Hendrik liet op zijn glas in de Slotkapel in Egmond aan den Hoef (afb. 72), behalve zijn familiewapen in groot formaat, eveneens een verwijzing naar de Orde van de Kousenband, de godin Athene met Nikè op de hand en een allegorische vrouwelijke figuur op een wagen met een leeuw afbeelden. Ook het glas van Willem III in de kerk van Biervliet (afb. 73) bevat, naast het wapenschild, een Athene-figuur, maar deze is in een veel groter formaat afgebeeld dan op het glas van Frederik Hendrik.

De burgerlijke glasdonaties vertonen een aanmerkelijk grotere variatie in voorstellingen dan die van de adel. Weliswaar zijn de wapenglazen veruit in de meerderheid bij de burgerlijke groeperingen zoals steden, maar daarnaast zijn veel religieuze, allegorische en historische voorstellingen te zien. Dit geldt voor zowel individuele als groepsschenkingen.

Wat de religieuze voorstellingen betreft: deze zijn dikwijls gerelateerd aan het beroep van de opdrachtgever(s). Het is overigens niet verwonderlijk dat geloof en maatschappelijke positie in deze tijd nog steeds verweven waren. De bestuurders zagen zichzelf immers als het nieuwe volk Israël, Gods uitverkorenen, op wie de taak rustte het land op christelijke wijze te leiden.⁶⁷⁹ De verwevenheid van functie en religie is bijvoorbeeld te zien op het glas van Frans Corneliszoon, afgevaardigde voor Edam in de Admiraliteit van Amsterdam, in de kerk van Edam (afb. 83). Hierop staat de terugkeer van de duif naar de ark van Noach. Dezelfde ark werd door de Rijnschippers gekozen voor hun glas in de Grote- of Sint-Bonifaciuskerk in Medemblik. Opmerkelijk is dat daaronder het gezicht op Medemblik vanaf het water is afgebeeld. Het suggereert enigszins dat Noach dit uitzicht heeft gezien.

Een interessante verwijzing naar het beroep via bijbelse voorstellingen is het glas van de schepenen van Schermerhorn die in 1635-1636 een glas met een Salomons oordeel schonken aan de kerk in hun woonplaats (afb. 13). Gerechtigheidsvoorstellingen zoals deze waren in deze tijd een geliefd onderwerp voor schenkingen van rechtscolleges.⁶⁸⁰ In de latere vierschaar van het Stadhuis van Amsterdam (gebouwd tussen 1648-1655) bijvoorbeeld bracht Hubert Quellinus een soortgelijk tafereel aan in de decoratie van marmeren reliëfs in de Vierschaar.

Een glas waarvan ik de bijbelse voorstelling niet duidelijk in verband kan brengen met de beroepsuitoefening is de schenking van het polderbestuur van de Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en West-Friesland omstreeks 1635 aan de kerk van Schermerhorn (afb. 84). Hierop is het eerste Concilie van de Apostelen afgebeeld met daaronder de stenen sluizen.⁶⁸¹ Opmerkelijk is dat de Uitwaterende Sluizen zich wilde manifesteren met een glas voorzien van een bijbelse voorstelling. Dezelfde instantie, nu zonder Waterland als mededonor, liet in De Rijk een glas plaatsen waarop geen enkele bijbelse referentie is te zien (afb. 85). Op dit glas staan, naast enige wapenschilden, vooral de sluizen en allegorische figuren centraal.

Bij de glazen van predikanten en kerkmeesters is het haast vanzelfsprekend dat bijbelse of aan de kerk gerelateerde voorstellingen werden gekozen. De schenking van de predikant Johannes Vergeer bijvoorbeeld aan de Zaandamse Westzijderkerk bevat het thema van het offer van Salomo (afb. 81). Heeft Vergeer, net als Filips II in Gouda, hiermee misschien een goddelijke goedkeuring willen suggereren? En gold deze de kerk of de eigen persoon?

De glazen van drie colleges van (oud)kerkmeesters refereren aan de herbouw van hun kerken na een brand. De betrokkenheid bij de herbouw wordt op heel verschillende wijzen uitgedrukt. In De Rijk

⁶⁷⁹ Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum Netherlands Medii Aevi*, deel III, 145.

⁶⁸⁰ Van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', 18.

⁶⁸¹ In de bijbel wordt in Handelingen 15 het in het jaar 48 in Jeruzalem gehouden concilie beschreven. Dit concilie handelde over de eenheid van de christelijke gemeenten. Van Ruyven-Zeman vraagt zich af, of de keuze van de Hoogheemraden voor dit onderwerp op hun glas verband houdt met de eenheid in besluitvorming tussen de dijkgraaf met de hoogheemraden van Kennemerland en West-Friesland enerzijds en de hoofdingelanden (leden van het polderbestuur) anderzijds. Zie: Van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', 14.

werd gekozen voor een afbeelding van de tweede Tempelbouw in Jeruzalem. Waarom deed het herbouwen van de kerk van De Rijk hen denken aan de herbouw van de Tempel? Het tweede voorbeeld van een glas dat verwijst de eigen kerkgeschiedenis, maar dan op directere wijze, is de schenking van de kerkmeesters van Edam. Op dit niet bewaarde glas lieten ze eenvoudigweg de herbouw van de kerk na de brand afbeelden. Een veel complexer glas is te zien in Broek en Waterland (afb. 68). Hierop wordt in vijf boven elkaar liggende stroken de geschiedenis van het herstel weergegeven. Tevens wordt een ongezouten commentaar op de protestantisering 'meegesmokkeld'. Op de eerste strook is te zien dat de Spanjaarden in 1573 de toen nog katholieke kerk in brand hebben geschoten. De kerkbezoekers en de priester, met de miskelk in de hand, vluchten uit het brandende gebouw. De zon is op dit tafereel uit de katholieke tijd geheel verduisterd. De volgende drie stroken laten diverse (nood)herbouwingen van de toen gereformeerde kerk zien. En op de laatste strook prijkt een in 1628 herbouwde kerk waarboven 'de sonne daer schijnende weer'. De gang van de zon van verduisterd naar volop schijnend staat hoogst waarschijnlijk symbool voor de overgang van het katholieke naar het gereformeerde geloof. In de tweede strook waarop de eerste versie van de gereformeerde kerk is afgebeeld, is immers geschreven: 'Als Christi schaer de Son Sijns Woorts sach coomen voorts'. Opmerkelijk is dat in Edam en Waterland een kerkbrand en herbouw min of meer eigentijds wordt afgebeeld, terwijl de kerkmeesters van De Rijk hiervoor een de bijbelse voorstelling van de tweede Tempelbouw uitzochten.

Dezelfde kerkbrand in De Rijk inspireerde een groep van mannelijke en daarnaast een groep van vrouwelijke inwoners van De Rijk om een glas te doneren aan hun kerk. Het glas van de zes mannen, *Mozes en Zippora*, heeft een vermanender karakter dan dat van de Rijkse kerkmeesters (afb. 86). De voorstelling lijkt te verwijzen naar het feit dat de brand een wraak van God was. De welvaart was sterk toegenomen en daardoor waren de inwoners van De Rijk immers hovaardig geworden in de ogen van de zes opdrachtgevers. Op de voorstelling wijst Mozes dan ook met de ene hand naar de hemel, waaraan waarschijnlijk te weinig aandacht was geschonken door de hovaardige Rijkers. Met de andere hand wijst hij naar een diepe donkere put, die de hel zou symboliseren.⁶⁸² De groep van vrouwen uit De Rijk schonk een glas met de voorstelling *Rebecca bij de bron* (afb. 79). Hier kan niet zo zeer van een bijbelse verwijzing naar een beroep worden gesproken. Maar het is interessant dat deze vrouwen een figuur ten tonele voerden die door haar dienende houding haar leven een gunstige wending gaf. Rebecca gaf Abrahams afgezant Eliëzer uit een bron te drinken. Hierdoor wist hij dat ze bestemd was voor Isaac, de zoon van zijn heer. Ook een groep boeren uit De Rijk liet een voorstelling vervaardigen die niet zo zeer een verwevenheid met een beroep laat zien. De voorstelling *De roeping van Mattheus* is waarschijnlijk vooral een verwijzing naar het belang van het volgen van Jezus. De tollenaar Mattheus werd door Jezus gevraagd Hem te volgen.⁶⁸³

Luchtiger van karakter zijn de burgerlijke schenkingen waarbij de bezigheden in het dagelijkse leven worden weergegeven. Stadsbesturen en particulieren, zowel individueel als in groepsverband, lieten regelmatig een aantal zaken afbeelden, die met de beroepen uit de regio samen hingen.⁶⁸⁴ In tegenstelling tot de bijbelse verwijzingen naar beroepen, waren de elementen uit het dagelijkse leven niet moralistisch van toon. Een enkele keer trof ik zelfs een vorm van humor aan. Een voorbeeld van deze verwijzingen naar het dagelijkse leven is de nog bestaande glasschenking van het polderbestuur van de Schermer aan de kerk van Schermerhorn (afb. 71). Hierop werd aan weerszijden van het wapenschild, een visser en een boerin afgebeeld. Met deze beeldtaal werd getoond dat het gebied na de droogmaling niet meer bruikbaar was voor de oorspronkelijke vissers, maar dat het nu bestemd was voor boeren. De boerin staat dan ook met een tevreden uitdrukking naast haar karnton, terwijl de visser vertwijfeld naar zijn hoofd grijpt. Een verwant thema is te zien op het glas van de 'Vrijwillige Kuiperij' uit Enkhuizen aan de kerk van De Rijk. Ook op dit glas wordt gerefereerd aan de beroepsuitoefening in het dagelijks leven, de kuiperij (afb. 87). Na de drooglegging van de Beemster werd Enkhuizen de uitvalsbasis voor de Rijkse vissers, die in Enkhuizen hun haringvangst in kuipen lieten verpakken. Ook de glasdonatie van de reders uit De Rijk laat trots zien hoe hun schepen, onder begeleiding van de marine, voor de kust van Engeland varen. De reders bezaten in de bloeitijd van de haringvisserij tachtig schepen, alleen Enkhuizen had er meer.⁶⁸⁵

De enige individuele burgerlijk schenking uit deze periode met een afbeelding van het beroep is het glas van makelaar van Tol aan de kerk van De Rijk (afb. 78). Hierop staan een Amsterdamse (Van Tol

---

⁶⁸² De Goede, e.a., *Glazen Verhalen*, 51.

⁶⁸³ Mattheus 9:9

⁶⁸⁴ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 174.

⁶⁸⁵ de Goede, e.a., *Glazen Verhalen*, 17.

zelf?) en een Oosterse koopman te praten met elkaar. Op de achtergrond varen koopvaardijsschepen. Hoewel de tekst vermeldt dat Van Tol het glas persoonlijk schonk, wordt daarnaast gezegd dat hij ‘van dat makelaers grote gilt’ is⁶⁸⁶.

Het spreekt vanzelf dat de gilden en beroepsverbanden in deze tijd eveneens hun bezigheden toonden op de glasschenkingen. De eerder genoemde glazen van de scheepstimmerlieden (afb. 14 en 88) en zoutzieders (afb. 98) uit Edam hebben respectievelijk de stadia van het bouwen van een schip en de diverse zoutketen als onderwerp. Interessant is het wanneer zeventiende-eeuwse gildeglazen vergeleken kunnen worden met die uit de voorreformatorische tijd, zoals de glazen van de visverkopers (afb. 44) en slaggers uit de periode 1550-1580 in Gouda. De bijbelverhalen op deze glazen verwijzen weliswaar naar hun beroep, maar de menselijke uitbeelding van deze beroepen is achterwege gelaten.

Het is opvallend dat in de voorafgaande voor- en ook nareformatorische (tot 1621) perioden vrijwel geen glazen werden gevonden, waarop in de hoofdvorstellungen of in het bijwerk wordt verwezen naar het dagelijks leven. Dit is des te opmerkelijker omdat op schilderijen in die perioden dergelijke scènes wel werden afgebeeld. Het lijkt echter alsof de welvaart en het zelfbewustzijn van de inwoners van de Republiek pas vanaf het Twaalfjarig Bestand steeds zichtbaarder is geworden op de glasschenkingen aan kerken. De glazen die ik aantrof met dergelijke voorstellingen bevinden zich vooral in het Hollandse Noorderkwartier. Wellicht hangt dit samen met het feit dat hier de ook ‘gewonere’ man glazen schonk en dat het gewone leven meer bij hem paste dan diepgravende en symbolische voorstellingen. Toch is voorzichtigheid geboden bij een dergelijke interpretatie, want het toegenomen natuurbesef in die tijd ging samen met het idee dat Gods grootheid in Zijn schepping was te zien.⁶⁸⁷ We kunnen dus niet met zekerheid zeggen of de weergave van de directe leefomgeving voor de zeventiende-eeuwse mens niet allerlei symbolen bezat. Joost van den Vondel (1587-1679) bijvoorbeeld dicht over de schoonheid van de natuur en eindigt met: ‘zoo zullen wij nu Godt, en d’ oppermajesteit bespiegelen in ’t werck van zijn voorzienigheid’. Ook de waterbouwkundige Jan Adriaanszoon Leeghwater (1575-1650), die in de eerste helft van de zeventiende eeuw een aantal droogmakerijen liet uitvoeren, schreef een gedicht waarin geloof en de zichtbare wereld dooreen lopen. Leeghwater ziet een overeenkomst tussen het malen van het graan en de straf van God voor een ongelovig mens. Maar zoals de molen het graan vermaalt, ‘vermaelt God het quaat van een Sondaer’.⁶⁸⁸

Evenals in de vorige nareformatorische perioden werd de eigen geschiedenis graag afgebeeld door de bestuurders van overheidslichamen. Bij de overige schenkers, zoals particuliere adellijke of burgerlijke donoren, trof ik nauwelijks historische voorstellingen aan in deze periode. Twee voorbeelden van overheidsglazen met een historisch karakter werden geschonken aan de Oude Kerk van Amsterdam. Deze koorglazen tonen het begin en het einde van de Bourgondisch-Habsburgse regering en flankerden de oudere glazen van het Bourgondisch-Habsburgse Huis.⁶⁸⁹ Het niet bewaarde linkerglas (1656/1657) van de Amsterdamse magistraten toont het moment waarop Filips de Schone tot koning van Castilië wordt gekroond. Na het overlijden van zijn schoonmoeder Isabella van Castilië (1451-1504) werden de Nederlanden en Spanje samengevoegd. De eerder genoemde rechterpendant van de Amsterdamse burgemeesters (1654 en 1657) (afb. 74) laat zien dat de beide landen weer werden gescheiden, doordat vier generaties later Filips IV bij de Vrede van Munster (1648) afstand deed van de Republiek der Nederlanden. Opvallend is dat met deze schenkingen de landelijke in plaats van de lokale geschiedenis werd verbeeld op de glazen.⁶⁹⁰

Andere glasschenkingen met meer lokale historische voorstellingen werden door diverse steden gedaan. Haarlem bijvoorbeeld ging na 1621 onverminderd door met het bestellen van glazen met afbeeldingen van de Slag bij Damiate (afb. 17 en 18). Een wapenfeit dat eveneens opnieuw in deze periode werd afgebeeld is de Slag bij de Zuiderzee. Na 1621 was het Enkhuizen die deze gebeurtenis op haar glas in Egmond aan den Hoef liet afbeelden. Terwijl in een eerdere periode deze voorstelling door Hoorn werd besteld (afb.69). Het is interessant dat diverse steden uit het Noorderkwartier eenzelfde historisch feit op hun glas memoreerden. Dat meerdere steden trots waren op dit wapenfeit, is te zien aan het schilderij dat tussen 1663 en 1668 namens de zeven belangrijkste steden van West-Friesland werd vervaardigd voor het Hoornse Statenlogement. In dit gebouw, waar ooit de Gecommitteerde Raden

---

⁶⁸⁶ de Goede, e.a., *Glazen Verhalen*, 43.

⁶⁸⁷ B. Haak, *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1984) 136.

⁶⁸⁸ Haak, *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw*, 142.

⁶⁸⁹ In Hoofdstuk I is nader op dit glazencomplex ingegaan.

⁶⁹⁰ De Groot, ‘Bloei en teloorgang van de Bourgondisch-Habsburgse glazen’, 27, 28.

vergaderden, is het schilderij nog altijd te zien. Enkhuizen was overigens minder conventioneel dan Haarlem, want op de glasschenking aan Schermerhorn bijvoorbeeld werd niet alweer de Slag op de Zuiderzee weergegeven. Behalve het stadswapen werd op dit glas een voorstelling van haringbuizen (schepen) en *Neptunus* en *Ceres* als schildhouders afgebeeld.

Een speciale vorm van historisch identiteitsvertoon is het gehavende glas van de stad Brielle aan de kerk van Edam. Hierop zijn geen typische Brielse elementen te zien, maar een kopie van het graf van Willem van Oranje in de Nieuw Kerk van Delft. Het grafmonument vormt op dit glas een omlijsting voor het stadswapen dat door een *Cerberus* wordt vastgehouden. Wilde Brielle hiermee tonen dat de Opstand begonnen was bij de inname van hun stad door de Watergeuzen (1 april 1572)? En ook dat Oranje, wiens graf het stadswapen omringt, hierbij een centrale rol speelde?

Naast historische elementen bevatten de glazen ook na 1621 dikwijls allegorische afbeeldingen. Dit is niet verwonderlijk wat vanwege de verspreiding van de prentkunst waren dergelijke motieven in de zeventiende eeuw bij een breed publiek bekend.⁶⁹¹ Goden, Stedenmaagden of fabeldieren werden gebruikt om een (symbolisch verholde) boodschap mee te delen. Hierboven werd al de *Cerberus* van Brielle genoemd. Daarnaast lieten diverse steden hun Stedenmaagd afbeelden. Voorbeelden hiervan zijn de steden Dordrecht (afb. 61) en Enkhuizen (afb. 89), die beide de Stedenmaagd in groot formaat lieten afbeelden. Evenals bij de bovengenoemde historische voorstellingen paste Enkhuizen variaties toe: in tegenstelling tot Dordrecht liet de stad de Stedenmaagd soms thuis. Op de glasdonatie in De Rijk bijvoorbeeld wordt het stadswapen alleen omgeven door (allegorische) figuren die betrekking hebben op de visserij.

Behalve Stedenmaagden werden ook stadswapens afgebeeld in een Hollandse Tuin. De Hollandse Tuin (waar in hoofdstuk I uitgebreider op in is ingegaan) was het symbool van het graafschap Holland en vervolgens van de Republiek. Op glazen van de Hollandse Staten in de kerken van Edam (afb. 60), Bloemendaal en De Rijk bijvoorbeeld is dan ook steeds de klimmende Hollandse leeuw, te zien binnen de omheining van de Tuin.

In tegenstelling tot het bovengenoemde glas van de burgemeesters aan de Amsterdamse Oude Kerk (afb. 74), inspireerde De Vrede van Munster de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en Waterland tot een allegorische in plaats van historische voorstelling op hun glasdonatie (afb. 75). In 1655 werd hun glas geplaatst in de kerk van De Rijk met een voorstelling van de god Mars die door vier vrouwen in de boeien wordt geslagen. Kennelijk was dit een bekend thema in die tijd, want de dichter Jeremias de Decker (1609-1666), zegt dat 'God Mars te Munster aen de keten wierd geslagen en 't monster van den kryg in boeien vast gelegd.'⁶⁹² De manier waarop dit thema in De Rijk is uitgebeeld doet sterk denken aan de voorstellingen van Venus die Mars ontwapent. Zowel Rubens als Lievens hebben dit onderwerp geschilderd in de zeventiende eeuw. Dit thema werd ook gekozen voor een niet bewaard glas (1655) in de Nieuwe kerk van Amsterdam. De voorstelling op dit glas bevatte volgens de stadshistoricus Casparus Commelin (1636-1693) 'Oorlog geboeid, de Krijg verschopt en Mars gebonden aan de voeten van Vrede.'⁶⁹³

Naast deze overkoepelende overheids- en stedenschenken met allegorische figuren, doneerden ook particuliere schenkers glazen waarop dergelijke elementen voorkomen. Twee maal werd een glas gevonden met een *Caritas*-figuur die min of meer een hoofdrol speelt. Zoals eerder gezegd komen in *Caritas* de christelijke en klassieke deugden samen. In deze periode vond ik twee glazen met dit motief: het eerste glas werd in 1625 geschonken door de individuele donor Sijmen Hens (afb. 20) aan de kerk van Edam. *Caritas* met twee kleine kinderen vult hierop een van de vier medaillons. Daarnaast schonken een groep van vijf inwoners van De Rijk in 1655 een glas met een *Caritas* in groot formaat die een kind de borst geeft.

De overige allegorische elementen die op de glazen voorkomen, worden onder 'bijwerk' besproken.

---

⁶⁹¹ Haak, *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw*, 84.

⁶⁹² J. de Decker, *Alle de rym-oeffeningen van Jeremias de Decker, in beter orde geschikt, met eenige dichtten en 't leven des schryvers vermeerderd en uitgegeven door M. Brouërüs van Nidek*, 2 delen, deel 1 (Amsterdam 1726), 194.

⁶⁹³ Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland*, 66.

3d.2. *The personal touch van de schenkers/geportretteerden*

3d.2.1. Portretten

Ook in deze periode na 1621 werden nauwelijks portretten aangetroffen op de glazen. Slecht twee glazen bevatten portretten van opdrachtgevers. Het eerste portret is te vinden op het glas van de burgemeesters aan de Oude kerk van Amsterdam met de voorstelling van de Vrede van Munster (afb. 74). Het is echter de vraag of de afgebeelde gezanten die het vredesverdrag van Filips IV in ontvangst nemen, werkelijk de afgevaardigden uit de Staten-Generaal zijn geweest uit 1648. Het tweede portret is dat van Willem III op zijn glasschenking aan de kerk van Biervliet (afb. 73). In beide gevallen hebben de portretten, zoals viel te verwachten, geen religieuze connotatie.

3d.2.2. Heiligen

De enige heilige die in deze periode kon worden achterhaald, is Jozef. Hij is zowel levensgroot als een aantal malen in klein formaat te zien op het glas van de sloopstimmerlieden in Edam (afb. 14 en 88). Het is niet zo verwonderlijk dat een heilige voorkwam op het glas vaneen gilde- of beroepsvereniging in een gereformeerde kerk. Sommige van deze groeperingen behielden immers hun middeleeuwse beschermheilige als symbool. Deze werd echter niet meer in religieuze zin vereerd, zoals voorheen. Uit archieven in Den Bosch blijkt echter dat in de eerste decennia na de Reformatie de heiligen niet meer werden afgebeeld of genoemd. Een incidentele zilversmid in deze stad beeldde weliswaar de heilige Eligius, patroonheilige van de zilversmeden, af op zijn keurmerk. Maar het bakkersgilde toonde pas in 1678 weer haar patroonheilige Sint-Audbertus op zilveren begrafenisschilden.⁶⁹⁴ Interessant is dat op deze schildjes de heilige, geheel contemporain, wordt omgeven door de wapenschilden van de Zeven Provinciën, de stad en de stadhouder. Opvallend is dat daarentegen in gereformeerde bolwerken zoals Dordrecht en Gouda de ambachtsgilden steeds hun patroonheiligen hebben behouden en hem ook 'Sint' bleven noemen.⁶⁹⁵ Een dergelijk voorbeeld uit Alkmaar was het plaatselijke timmergilde dat zich ook na de Reformatie Sint-Jozefsgilde bleef noemen.⁶⁹⁶ In tegenstelling met de situatie in Den Bosch kwamen de sloopstimmerlieden in Edam vroeg in de zeventiende eeuw (1625) voor hun verbondenheid met hun beschermheilige uit: Jozef beslaat bijna een derde deel van het glasoppervlak (afb. 14). Dat het karakter van de voorstelling van de heilige niet meer voorreformatorisch is, tonen de twee putti die een lauwerkrans boven het hoofd van Jozef houden. De heilige is nu niet meer de 'hemelse noodhelper' uit de middeleeuwen, maar het gelauwerde symbool van de timmerlieden.

3d.2.3. Wapenschilden

De toepassing van wapenschilden op glazen was in de periode 1621 tot ca. 1650 hetzelfde als in de vorige periode. Ook nu lieten alle categorieën van opdrachtgevers hun wapenschilden afbeelden. Opvallend is daarbij dat de adellijke schenkers, evenals de schenkers uit overheidscolleges, voornamelijk glazen schonken waarop een wapenschild de hoofdrol had (afb. 76). Voorbeelden van de beide soorten schenkers zijn te vinden op glazen uit deze periode in vrijwel alle kerken, zoals Edam, Schermerhorn, Edam, Bloemendaal en De Rijp. Toch is voorzichtigheid geboden bij het trekken van conclusies, omdat het mogelijk is dat bijvoorbeeld kerkmeesters uitsluitend wapenglazen vroegen voor hun beglazingsprogramma's. Ook is het mogelijk dat, los daarvan, opdrachtgevers elkaar imiteerden in de stijl van afbeeldingen.

Een voorbeeld van een kerk waar de kerkmeester waarschijnlijk uitsluitend wapenglazen wilden voor hun programma, is die van Bloemendaal. Behalve één exemplaar zijn de glazen fraai, maar tamelijk eenvormig door Pieter Holsteyn uitgevoerd. Alle hebben hetzelfde type bijwerk waarbij de gelijkvormige baldakijnen en festoenen opvallen (afb. 77). Kerkmeesters van de kerken van Edam, Schermerhorn of De Rijp daarentegen lieten de schenkers waarschijnlijk vrij in hun keuze van de voorstelling. In deze kerken is

---

⁶⁹⁴ Sint Audbertus was in de zevende eeuw bisschop van Doornik en zou zelf bakker zijn geweest. Hij is de patroonheilige van Zuid-Nederlandse bakkers en van bakkers in Dordrecht, Rotterdam en Den Haag.

⁶⁹⁵ A. Vos, *Burgers, broeders en bazen : het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007) 170-177.

⁶⁹⁶ Van Ruyven-Zeman, 'De schenkers en hun motieven', 73, 83, noot 66.

een grote variatie te zien: wapenglazen en glazen met figuratieve voorstellingen van diverse aard wisselen elkaar af. Een tussenvorm is de Slotkapel van Egmond aan den Hoef, waar de glazen weliswaar alle een prominent wapen bevatten. Daarnaast is echter bij een aantal van deze wapenglazen ruimte gelaten voor een kleine figuratieve voorstelling met bijvoorbeeld een historisch (de glazen van Haarlem en Enkhuizen) of allegorisch karakter (het glas van Frederik Hendrik, afb. 72).

Zoals gezegd werden wapenglazen door alle categorieën opdrachtgevers geschonken. Eerst noem ik de adellijke opdrachtgevers: van hen vond ik vooral glazen met alleen hun wapenschild(en). Een voorbeeld van een dergelijke glasdonatie is het glas van ambachtsheer Johan Wolfert van Brederode en zijn echtgenote Anna van Nassau Siegen in de kerk van Bloemendaal (afb. 77). Een ander voorbeeld is de niet bewaarde glasschenking van het echtpaar van Adrichem-van Duyvenvoorde en hun nageslacht aan de kerk van Beverwijk. Dit glas bevatte alleen de wapenschilden van deze familie.⁶⁹⁷

Een grote collectie wapenglazen van uiteenlopende typen van donoren is te vinden in het Franciscanenklooster in Megen (NB).⁶⁹⁸ Een aantal pastoors, maar ook echtparen schonken tussen 1653 en 1679 twintig glazen voor de ronde benedenvensters in de kloostergang (afb. 90). Het gaat hier waarschijnlijk om sponsorreclame (zoals de monniken dit nu noemen) van rijke families. In ruil voor het schenken van stenen mochten ze de wapenglazen laten plaatsnemen. De glazen zijn alle voorzien van helmtekens, dekkleden en een kleine cartouche met de naam en de functie van de schenkers.

De meeste wapenglazen werden echter door overheidsinstellingen die uit burgers of een combinatie van burgers en adel bestonden, geschonken. Hierop prijkte in de meeste gevallen de wapens van deze instellingen, al of niet aangevuld met bijvoorbeeld stedenwapens. Ik volsta met een enkel voorbeeld omdat het noemen van de tientallen wapenglazen van de overheden te ver zou voeren. Het voorbeeld dat ik geef van een dergelijk glas, is de schenking van het polderbestuur van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland aan de kerk van Schermerhorn (afb. 84). Hierop zijn zowel de wapenschilden van de instelling als die van de hoofdingelanden (belangrijkste grondbezitters) in hiërarchische volgorde afgebeeld.⁶⁹⁹

Opvallend is dat leden van de overheidscolleges soms niet alleen het college-wapenschild lieten afbeelden, maar ook het particuliere wapenschild van personen, die in de tijd van de opdrachtgeving zitting hadden in de overheidsinstelling. Het glas van de Staten van Zeeland aan de kerk van Biervliet is hiervan een voorbeeld (afb. 91). Twee leden van dit college, Cornelis Tenijs en Willem Crommon hebben, onder het Zeeuwse wapen, ook hun persoonlijke wapenschilden op dit glas laten plaatsnemen. Het is niet duidelijk wat hiervan de reden is geweest. Bekend is dat beide heren in 1659 verslag hebben gedaan van de bouw van de kerk van Biervliet aan de Zeeuwse Staten. Vervolgens hebben ze zich hoogst waarschijnlijk bemoeid met de opdrachtgeving van het Zelandia-glas.⁷⁰⁰ Een ander voorbeeld van een dergelijke combinatie van overheids- en familiewapens is het glas dat de stad Amsterdam aan de plaatselijke Nieuwe Kerk schonk in het kader van de herbouw na de brand in 1645 (afb. 92). De voorstelling op het onderste gedeelte (het bovenste deel stamt uit 1977) vertelt het verhaal van de schenking van het stadswapen: de stad ontving van graaf Willem IV van Holland het wapen met de drie Andreaskruisen.⁷⁰¹ Daarnaast hebben de toenmalige bestuurders hun eigen familiewapens laten afbeelden.⁷⁰²

Het afbeelden van familiewapens van bestuurders op overheidsglazen kende nog een andere variant. Soms lieten steden, in plaats van een prominent stadswapen, alle wapenschilden van de bestuurders aanbrengen. De eigen stad werd soms 'vertegenwoordigd' door een historische voorstelling, die op haar betrekking had. De wapenschilden van alle vierentwintig vroedschappen van Alkmaar

---

⁶⁹⁷ Bloys van Treslong Prins en Belonje, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland*, deel II, 164, 165.

⁶⁹⁸ Dit klooster werd gesticht in Megen, nadat Frederik Hendrik 's-Hertogenbosch had veroverd. De Minderbroeders Franciscanen werden toen uit de stad verdreven. Ze mochten zich vestigen in het katholiek gebleven Megen, onder voorwaarde dat zij in deze plaats een Latijnse school zouden stichten.

⁶⁹⁹ Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum The Netherlands Volume IV. Part I: The North*, 421, 422.

⁷⁰⁰ http://www.archieven.nl/nl/db?miadt=239&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&micols=1&mires=0&micode=582.1&minr=1243915&mizk_alle=tenijs

⁷⁰¹ De keizerskroon boven het wapen stamt uit 1489. Toen kreeg de stad Amsterdam toestemming van Keizer Maximiliaan I om de Rooms-Duitse keizerskroon af te beelden.

⁷⁰² Bloys van Treslong Prins en Belonje, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland*, deel I, 269.

bijvoorbeeld zijn te zien op het glas dat deze stad tussen 1624-1644 schonk aan de eigen Sint-Laurens kerk. Tevens is hierop het vergeefse beleg van Alkmaar door de Spanjaarden afgebeeld, een historische gebeurtenis uit 1573 waar de stad trots op was. De Spanjaarden moesten immers de belegering opgeven omdat de dijken rond de stad werden doorgestoken. Een laatste voorbeeld van een glasschenking met een combinatie van familiewapenschilden en een historische verwijzing is het bovengenoemde glas met het portret van Willem Beukelszoon in de kerk van Biervliet (afb. 82). Vijf inwoners van deze plaats (van wie de beroepen me onbekend zijn) lieten zowel het stadswapen van Biervliet als hun persoonlijke wapenschilden (in hetzelfde formaat als het stadswapen) afbeelden. Bijzonder is, dat ook het wapenschild van de bouwer van de kerk is opgenomen.

Soms werden de wapenschilden van overheidsdonoren gecombineerd met een moralistische, bijbelse voorstelling. Het Salomonsgericht in de kerk van Schermerhorn (afb. 13) is gecombineerd met de persoonlijke wapenschilden van de opdrachtgevers, de schepenen van deze plaats.

Niet alle burgerlijke schenkers hadden echter een familiewapen. Regelmatig lieten opdrachtgevers, bij gebrek hieraan, hun huismerken op de glazen afbeelden. Opvallend is dat de glazen met huismerken uit deze periode steeds afkomstig zijn van schenkers, die niet tot de overheid behoorden. De vraag is of een overheidsfunctie aanleiding was om een familiewapen te laten ontwerpen of, omgekeerd, stamden overheidsdienaren uit een bevolkingslaag die reeds een familiewapen bezat? Voorbeelden van glasdonaties door burgerlijke groeperingen met huismerken zijn te zien op twee glazen in de kerk van De Rijp. Het glas van de kuipers bevat de huismerken van zesendertig kuipers. Op de schenking van de reders staan hun achtendertig huismerken (afb. 93). Ook op individuele, particuliere glasdonaties is soms het huismerk van de schenker te zien. In de kerk van Edam is dit het geval bij de glazen van Sijmen Hens (afb. 20) en Frans Corneliszoon (afb. 83).

3d.2.4. Bijwerk/symbolen

Zoals in de vorige perioden werd ook nu uitbundig gebruik gemaakt van bijwerk om de boodschap die van het glas uit moest gaan kracht bij te zetten. Ook in die perioden bestond het bijwerk dikwijls uit allegorische, classicistische of religieuze elementen. In de periode 1621-ca. 1650 valt echter als een nieuw bijwerk-element op, dat op grote schaal situaties of attributen uit het dagelijks leven werden afgebeeld. Komt dit voort uit een land dat op de meeste plaatsen minder oorlogsdruk ervoer en daardoor meer oog kon hebben voor het normale bestaan? Of heeft dit met de gereformeerde gedachte te maken dat de dagelijkse wereld door God is geschapen?⁷⁰³ Hoe dan ook, het blijkt dat het dagelijkse leven in de Republiek vele gezichten had: landbouw, visserij, koopvaardij, handel en nijverheid. Daarnaast speelde het militaire gebeuren nog steeds een rol. Onder meer op het glas uit 1634 van Frederik Hendrik in Egmond aan den Hoef (afb. 72) bijvoorbeeld wordt verwezen naar de oorlogssituatie waarin de Republiek nog steeds verkeerde. Alle genoemde diverse elementen werden ook dikwijls in combinaties afgebeeld.

Om met de allegorische of classicistische elementen te beginnen: evenals voorheen lieten ook nu verschillende categorieën opdrachtgevers deze drie soorten van bijwerk afbeelden. Personificaties van deugden of grootse tempelarchitectuur waren al in de vorige perioden al niet meer voorbehouden aan vorsten en edelen. Ook burgers, individueel of in groepsverband, lieten dergelijk bijwerk graag afbeelden.

Hoewel alle categorieën schenkers classicistisch bijwerk op hun glazen toonden, zag ik een verschil tussen de beide Oranjeglazen en glasschenkingen van burgers. De Oranjes beperkten zich vooral tot zuiver klassieke elementen zoals Griekse goden en tempelarchitectuur. Op het glas van Frederik Hendrik in Egmond aan den Hoef (afb. 72) bijvoorbeeld is, zoals eerder vermeld, de godin Athene met Nikè op de hand te zien. De boodschap lijkt duidelijk: Athene gaat vergezeld van de gevleugelde en gelauwerde Nikè, die de godin is van de overwinning. Op het glas van zijn kleinzoon Willem III in Biervliet is een eveneens een (grote) Athene-figuur te zien. Ze is gezeten in een klassieke tempelarchitectuur, die tevens de omlijsting vormt van het wapenschild en het portret van de stadhouder.

Bij de overige vooral burgerlijke, schenkers (overheden en particuliere groeperingen) trof ik geen Griekse godinnen aan op hun glazen. In plaats van goden figureren bij hen een aantal malen de personificaties van christelijke en klassieke deugden. Een voorbeeld hiervan is de schenking van de reders in De Rijp (afb. 93). Onderin hun glas bevinden de personificaties van Geloof (met anker) en Hoop (met boek) zich aan weerszijden van de tekstcartouche. Het stadbestuur van Amsterdam liet in dezelfde kerk twee putti als personificaties afbeelden rond een Amsterdamse koopvaardij-kogge (afb. 94). De linkerputto

---

⁷⁰³ Veldman, 'Calvinisme en de beeldende kunst', 298.

draagt een zwaard en weegschaal en personifieert *Justitia*, de rechterpendant houdt een spiegel met een slang vast en staat daarmee voor *Prudentia*. Het college van de Uitwaterende Sluizen tenslotte koos voor hun glas personificaties die niet met deugden maar met de dagelijkse praktijk samenhangen. Op hun glas in De Rijp zijn *Ceres* (landbouw) en *Mercurius* (handel) te zien die een putto met trompet (roem) flankeren (afb. 85). De laatstgenoemde putto is verwant aan de bazuinende engelen-figuur *Fama*. Deze personificatie werd vooral gekozen door stadsbesturen om hun roem te verkondigen op de glasschenkingen. Ik trof *Fama* dan ook aan op glazen van Enkhuizen, Amsterdam, Hoorn en Alkmaar. Het glas van de sloopstimmerlieden in Edam (afb. 14 en 88) tenslotte laat geen misverstand over de boodschap bestaan: *Fama* heeft twee bazuinen tegelijk in haar mond waaraan links een schip en rechts het wapen van Edam hangen⁷⁰⁴.

Ook de schildhouders op de glazen hebben naar alle waarschijnlijkheid een belangrijke symbolische waarde. Onder het gedeelte ‘wapenschilden’ vermeldde ik deze nog niet omdat ik ze als typisch bijwerk beschouw. Wapenschilden worden door uiteenlopende figuren vastgehouden: (fabel)dieren, engelen, putti en menselijke figuren. De Hollandse leeuw wordt veelvuldig afgebeeld door de Staten-Generaal en de Staten van Holland en daarnaast door een aantal steden (Haarlem, Amsterdam, Alkmaar, Monnikendam). Een fabeldier is te zien bij het stadswapen van Hoorn. Op hun donatie aan de kerk van Edam wordt dit wapen vasthouden door een eenhoorn, die na de Reformatie de vroegere Maria-figuur verving (afb. 95).⁷⁰⁵ Maar zoals gezegd, houden niet alleen dieren een wapenschild vast. In De Rijp assisteren twee reusachtige menselijke figuren bijvoorbeeld de Hoornse eenhoorn. Uitsluitend menselijke gestalten worden eveneens gebruikt als schildhouders. Op de glasschenking van Beverwijk aan de kerk van Bloemendaal bijvoorbeeld staan alleen twee vrouwen aan weerszijden van het wapen (afb. 96).

Op de meeste glasschenkingen van burgers, individueel of in groepsverband, werd echter minder hoogdravend bijwerk aangebracht dan dat op de glasschenkingen met personificaties. Dikwijls werden heel direct zaken getoond die naar de landbouw, visserij, koopvaardij, handel en nijverheid verwijzen. De dijkgraaf en heemraden van de drooggemalen Beemster bijvoorbeeld lieten een man en vrouw met attributen uit de landbouw en zuivelbereiding afbeelden op hun glas in De Rijp. De stad Enkhuizen gaf met het bijwerk op haar schenkingen in De Rijp aan hoe belangrijk de visserij was voor de stad. Ook op dit glas zijn een man en vrouw afgebeeld, maar nu met attributen uit de visserij. In dezelfde kerk verwijst de glasdonatie van makelaar Van Tol naar zijn beroep (afb. 78). Op dit glas is een fraai zeegezicht te zien met koopvaardijschepen. Ook uit de beroepsgroepen in de nijverheid zijn diverse voorbeelden van hieraan gerelateerd bijwerk te vinden. Een sterk uitgewerkt voorbeeld hiervan zijn de glazen van de sloopstimmerlieden (afb. 14 en 88) en zoutzieders (afb. 98) in Edam. De hoofdvoorstellingen hierop worden omlijst door vele attributen die naar hun beroepen verwijzen.

Onderdeel van het dagelijkse leven in de Republiek was ook het besef van de staat van oorlog waarin men verkeerde. Voor het ene gewest zal hierbij de nadruk hebben gelegen op bijvoorbeeld verstoorde handelsrelaties, het andere gewest had met daadwerkelijke oorlogshandelingen te maken. Dit laatste gold vooral de oost- en zuidkant van het land. Zowel op het glas van Frederik Hendrik (afb. 72), als van overkoepelende en stedelijke overheidsopdrachtgevers zijn zaken afgebeeld die naar de strijd verwijzen. Op het glas van Frederik Hendrik in Egmond aan den Hoef is als bijwerk een harnas afgebeeld, hoewel dit ook aan zijn adellijke status kan worden toegeschreven. Ook overheden toonden elementen uit de strijd. De glasschenking van de Staten van Holland en die van de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier aan De Rijp (afb. 97) bijvoorbeeld zien er grimmig uit: het bijwerk bestaat voor een groot deel uit oorlogstuig zoals harnasdelen, vlaggen, speren en ander wapentuig, verder kanonvuur, trompetten, trommels en schilden. De enige stedelijke glasdonatie waarop in deze periode krijgsattributen zijn afgebeeld is Purmerend. Opvallend, omdat me van deze stad geen roemruchte wapenfeiten uit de tijd van de Republiek bekend zijn.

Vrolijker bijwerk op de glazen zijn de vruchten, bloemen en guirlandes. Afgezien van de decoratieve waarde, vertegenwoordigen deze dikwijls begrippen als welvaart en vrede. Ook konden bijvoorbeeld bloemen tot de vaste beeldtaal van een opdrachtgever behoren. De stad Gouda bijvoorbeeld schonk glazen aan de kerken van Edam (1606) en Alphen (1624) waarop ‘Goutsblommen in de blompot’ werden afgebeeld. Deze bloemen hoorden kennelijk typisch bij de stad, want ook de plaatselijke

⁷⁰⁴ Van Ruyven-Zeman, ‘De schenkers en hun motieven’, 73.

⁷⁰⁵ De eenhoorn is een fabeldier dat dikwijls is gerelateerd aan Maria. P. van Dael, *De verbeelding van het Woord. De Middeleeuwen (600-1500). Een iconografische studie* (Kampen 2003) 171, 278; Zie eveneens: W.P. Gerritsen, *Het spoor van de eenhoorn: de geschiedenis van een dier dat niet bestaat* (Leiden 2011).

Rederijkerskamer heette ‘De Goutsbloem’ en voerde deze bloem in haar blazoën.⁷⁰⁶ Opvallend is dat vanaf het begin van de zeventiende eeuw Gouda op haar (nareformatorische) glasschenkeningen de doornenkroon om haar stadswapen liet afbeelden. Mijns inziens lijken de katholieke (*arma Christi*) en gereformeerde beeldtaal elkaar in dit christelijke symbool te raken.

De vraag is of decoratief bijwerk altijd een persoonlijke keuze is van de schenkers, of dat het moest passen in het beglazingsprogramma. Zoals hierboven vermeld, bevatten bijvoorbeeld vrijwel alle glazen in de kerk van Bloemendaal een sterk verwante decoratie van baldakijnen en festoenen (afb. 77 en 96).

Decoratief en tegelijkertijd symbolisch is bijwerk dat bestaat uit *vanitas*-elementen. Het is opmerkelijk dat deze symbolen van vergankelijkheid en daarnaast godsvertrouwen slechts twee maal werden aangetroffen in deze periode. In de zestiende en zeventiende eeuw kwam het thema *vanitas* immers dikwijls voor in de schilder- en prentkunst en soms in de beeldhouwkunst.⁷⁰⁷ Vooral in de sfeer van de gereformeerde publieke Kerk had ik verwacht deze relativiserende, waarschuwendende beeldtaal vaker te zien. De enige twee glazen uit de periode 1621-ca. 1650 met *vanitas*-symbolen zijn afkomstig van de scheepstimmerlieden (afb. 14 en 88) en zoutzieders (afb. 98) uit Edam. Hierop staan bellen blazende putti, schedels, botten, een rokende vuurpot, een geldzak, een zandloper en bloemen die weldra zullen verwelken. Op het glas van de timmerlieden is symbolisch ook de troost voor al deze vergankelijkheid afgebeeld: een putto met een korenaar in de hand verwijst naar de Verrijzenis van Christus.⁷⁰⁸

3c.2.5. Teksten

Evenals ten aanzien van de voorstellingen op de glazen, is bij de teksten een onderscheid te zien tussen de adellijke en overige opdrachtgevers. Ten eerste de (individuele) adellijke donoren: zij lieten uitsluitend hun naam en status optekenen op hun wapenglazen. Ten tweede de burgerlijke opdrachtgevers: op hun donaties zag ik weliswaar eveneens teksten die alleen uit namen en eventueel status bestonden. Maar daarnaast liet deze categorie schenkers ook andersoortige teksten opschrijven op hun glasdonatie.

Om met de adellijke glasteksten te beginnen: de tekst op het glas van Willem III in Biervliet (afb. 73) spant de kroon voor wat betreft het vertoon van status en loftuitingen: *Tandem fit surculus arbor* (Eindelijk wordt het stekje een boom) en daarnaast: *Vivat Oranje*. Ook is het devies van de orde van de Kousenband op het glas geschreven: *Honi soit qui mal y pense* en de wapenspreuk van de Oranje-Nassaus, *Je maintiendrai*.⁷⁰⁹ Opvallend is dat ook ten aanzien van de tekst op dit glas dezelfde elementen voorkomen als op het glas dat zijn grootvader Frederik Hendrik zesentwintig jaar eerder doneerde aan Egmond aan den Hoef (afb. 72). We zagen dat beiden zowel de godin Pallas Athene af lieten beelden als verwijzingen naar de Orde van de Kousenband. Het zou interessant zijn om uit te zoeken of Willem III deze loftuitingen zelf heeft laten aanbrengen of dat vooral de kerkmeesters hierin de hand hebben gehad. Het eerder geschonken glas van zijn grootvader Frederik Hendrik is aanzienlijk eenvoudiger, qua voorstellingen en tekst. Op dit glas worden alleen de naam en functie van de prins vermeld.

Ook lagere adel liet op een soortgelijke manier zijn naam en status opschrijven. In de kerk van 's-Heerenhoek in Zeeland vermeldde bijvoorbeeld Frederick van Watervliet dat hij heer van Ellewoutsdijk, Coudorpe, Driewege, Everinge et cetera en daarnaast gecommiteerde van de Zeeuwse Rekenkamer was. En ook het echtpaar van Brederode-van Nassau Siegen dat zichzelf ‘Hooch en Welgebooren’ noemde, laat geen titel of functie onvermeld op de glasschenking aan Bloemendaal (afb. 77).

De overige, voornamelijk burgerlijke opdrachtgevers vermeldden uiteraard ook hun naam en beroep, maar gezien hun status zijn deze vermeldingen eenvoudiger dan bij de adel. Zoals hierboven gezegd, is het opmerkelijk dat de burgers zich regelmatig op een andere manier onderscheidten ten aanzien van de glasteksten. Veel opdrachtgevers uit deze categorie, zowel particulieren als

⁷⁰⁶ Vaandrager, *De Goudse glasschenkeningen aan kerken*, 174.

⁷⁰⁷ Haak, *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw*, 125.

⁷⁰⁸ De korenaar staat symbool voor Christus die zich ‘Het brood des Levens’ noemt. Korenaren werden vanaf het einde van de middeleeuwen in de iconografie dikwijls gecombineerd met druiven (symbool van het bloed van Christus). Beide symbolen zijn de basis van de katholieke Eucharistie of het protestantse Avondmaal; Zie: Timmers, *Christelijke symboliek*, 126.

⁷⁰⁹ Willem van Nassau erfde in 1544 het prinsdom Oranje en het devies van zijn neef René van Châlon (1519-1544). Van Châlon, zoon van Hendrik III van Nassau-Breda (1483-1538), erfde in 1530 via zijn moeder Claudia van Châlon (1498-1521) de titel ‘prins van Oranje’. Willem van Oranje veranderde het oorspronkelijke devies, *Je maintiendrai Châlon*, in: *Je maintiendrai Nassau*.

overheidsinstellingen, voorzagen hun glasschenking van een al dan niet uitgebreide boodschap. Deze kon bestaan uit eenvoudige rijmen of wijsheden met een religieus karakter. Het zijn vooral de donoren in het Noorderkwartier van Holland die zich bedienden van dit type teksten.⁷¹⁰ In de overige gewesten uit deze periode (Zeeland, Brabant, Gelre, Utrecht en Groningen) trof ik dergelijke teksten niet aan. Interessant is om bij dit type teksten te denken aan het fenomeen, dat burgers gewend waren hun mening via pamfletten en petitie te verspreiden.⁷¹¹ In veel gevallen zal het daarbij om een politiek *statement* zijn gegaan. Maar ik zie niettemin een verband tussen het verspreiden van dergelijke teksten en die op de glazen. Deze laatste geven immers ook een bepaalde (religieuze) overtuiging weer, die bedoeld was voor het publiek. Daarnaast bestonden teksten van de burgerlijke opdrachtgevers een aantal malen uit motto's, maar dat is geen nieuw verschijnsel. Het Haarlemse devies: *Vicit vim virtus* (Moed heeft het geweld overwonnen) bijvoorbeeld werd immers al in een vorige periode (1580-1609) vermeld op de glasschenkingen van deze stad (afb. 17). Nieuw in de periode na 1621 zijn de deviezen van de provincie Zeeland en het Zuiderkwartier van Holland. Zeeland voerde al sinds 1585 als wapenspreuk: *Luctor et emergo* (Ik worstel en kom boven) (afb. 91).⁷¹² Maar de eerste keer dat ik dit devies aantrof op een Zeeuws glas is op de schenking aan de kerk van Biervliet in 1660. Het Hollandse Zuiderkwartier had als spreuk: *Vigilate Deo confidentes* (Waakt in vertrouwen op God). Het is me niet duidelijk uit welk jaar deze wapenspreuk stamt. Ik vond hem voor het eerst op de glasdonatie omstreeks 1625 van het Zuiderkwartier aan Edam. Opvallend is dat de glasschenking van Gouda aan dezelfde kerk niet een eigen wapenspreuk maar die van de Republiek liet afbeelden: *Concordia res parvae crescunt* (Eendracht maakt macht).

Terug naar de rijmen en wijsheden van particulieren en overheden. Dikwijls hadden deze een religieus karakter, waaruit blijkt dat ook na de Reformatie God een belangrijke rol speelde in het denken van de mensen. Bij sommigen werd op een gelovige manier verwezen naar het eigen beroep. Anderen paraphraseerden bijbelteksten op een moralistische manier of schreven teksten die weliswaar niet rechtstreeks uit de bijbel afkomstig waren, maar die wel hiernaar verwezen. En een aantal schenkers tenslotte zag de (eigen) historie in een religieus licht. Schenkingen met teksten die op een religieuze manier naar het eigen beroep verwijzen, combineren vaak een algemene opmerking met een persoonlijke noot. Ten aanzien van dit laatste wordt de manier waarop dit beroep (door de opdrachtgever) wordt uitgeoefend in een positief daglicht gesteld. Twee van dergelijke teksten werden door individuele burgers aangebracht op glazen in de kerk van Ransdorp. Vroedschap Jacob Beynesen Lammes bijvoorbeeld, die waarschijnlijk ook recht sprak, prijst God om Zijn rechtvaardigheid. Hij voegt daar aan toe dat iedereen die recht spreekt volgens Gods woord zich Gods dienaar mag noemen. Een soortgelijke tekst is te lezen op de glasschenking aan Ransdorp van burgemeester Pieter Corneliszoon. Deze donor vermeldt dat door goed bestuur veel kwaad wordt afgewend. Maar hij haast zich te zeggen dat de echte bescherming van God komt. Omdat deze beide glazen aan dezelfde kerk werden geschonken, is het ook hier de vraag in hoeverre men elkaar imiteerde met dit type tekst.

Ook burgerlijke groeperingen, zoals beroepsverbanden en steden, zien een verband tussen werk en religie. Op de glasschenking van de Edamse zoutzieders (afb. 98) bijvoorbeeld memoreren de oprichting van de eerste zoutkeet in Edam. Daarnaast wordt God gesmeekt om zegen en welvaart voor Edam en natuurlijk de zoutzieders zelf. De stad Enkhuizen gaat eenvoudigweg uit van Gods bescherming van de stad. Een aantal malen liet het bestuur op glasschenkingen opschrijven: *Si Deus Pro nobis quis contra nos?* (Als God voor ons is, wie zal tegen ons zijn?). Maar Niet altijd werd deze bijbeltekst op een glas vermeld. Op de stadsschenking aan Schermerhorn en De Rijp bijvoorbeeld wordt uitgebreid de welvaart weergegeven, die de stad had dankzij de visserij en de agrarische sector ('ossekoperij'). Deze variaties doen denken aan het eerder genoemde feit dat Enkhuizen soms haar Stedenmaagd liet afbeelden (afb. 70 en 89), maar een andere keer (allegorische) figuren die betrekking hebben op de visserij.

Opvallend is dat in deze periode ten aanzien van religieuze verwijzingen weinig directe bijbelteksten werden gevonden op de burgerlijke glazen. In plaats daarvan wordt het geloof vaak op moraliserende wijze omschreven. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de glasdonatie van de vroedschap en weesmeesters aan de kerk in Landsmeer: 'Och wist den mens wat hij verliest / Die tijtlijk goet voor eewich kiest / Want als men van hier moet schijen / Soo heeft men dikwijls geen van beijen'. Dergelijke

---

⁷¹⁰ Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken*, 175.

⁷¹¹ Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, 187, 189.

⁷¹² De Zeeuwse wapenspreuk is minstens een eeuw jonger dan het wapenschild, dat in de tijd van Filips de Goede omstreeks 1540 werd gecreëerd. Het devies *Luctor et emergo* ontstond pas in 1585 en verwijst naar de strijd met Spanje. Zie: J.J.B. Kuipers, e.a., *Het verhaal van Zeeland* (Hilversum 2005) 187.

bestuurscolleges kunnen overigens ook verrassend eenvoudig en niet-religieus uit de hoek komen. De kerk- en weesmeester in Schermerhorn bijvoorbeeld vermelden: 'Kerkmeesters en weesmeesters liefhebbers te gaar, geven dit glas met elkaar'. Ik vind het interessant dat in onze eenentwintigste-eeuwse ogen een dergelijk rijmpje misschien erg simpel klinkt voor een glasschenking, terwijl de zeventiende-eeuwse donoren dit als serieus hebben ervaren.

Een variant in de religieuze teksten is de bovengenoemde vermenging met de (plaatselijke) historie. Dit lijkt me niet verwonderlijk in een land, waarin nog steeds Kerk en Staat niet waren gescheiden. De kerkmeesters in Broek en Waterland bijvoorbeeld lieten voor hun glasschenking (afb. 68) een lang gedicht vervaardigen, waarin duidelijk wordt gemaakt dat het na de Reformatie bergopwaarts is gegaan met hun kerk: eerst werd de kerk door de Spanjaarden verbrand in 1573. Maar 'als Christi schaer De Son Sijns Woorts Onlanxs daernaer Sach coomen voorts En d'ook het licht', werd de kerk in 1585 herbouwd. Na twisten die bij de gelovigen 'mist verwekten' heeft men, de aanvallen van de satan trotserend, in 1628 de kerk wederom herbouwd. Deze geschiedenis, in vijf boven elkaar liggende taferelen, wordt steeds met een zon versierd. Deze glimlacht breder naarmate de tijd vordert.

Een ander voorbeeld van de eigen historie in een religieus licht is de schenking van Enkhuizen aan de kerk van Schermerhorn. De stad raakt niet uitgepraat over de Slag op de Zuiderzee die door God werd gesteund en vermeldt dat 'den HOORN des Saligheidt ons het huis Davids bereidt, Ik ben de moederstad van zo veel moedig bloet, Bossú en zijn vloots banier zulx wel getuigen doet, Ik heb van allen eerst 't groot Haringnet gebreid, buizen gelegd in 't landouwen door Hoorn bereid'. Uit de (vrij vertaalde) tekst blijkt dus dat Hoorn, dankzij de aanwezigheid van God de overwinning behaalde.

Naast glazen met deze uitgebreide teksten, werden door de burgers ook veel glazen met slechts een naam en jaartal geschonken. Hierin tonen ze overeenkomsten met de adellijke schenkers, hoewel dezen dikwijls meer titels hadden te vermelden. In De Rijp bijvoorbeeld zijn beide typen teksten te zien op de burgerlijke glasschenkingen: op tenminste veertien van de vierentwintig glazen staan slechts een naam en jaartal geschreven. Op de overige glazen zijn de teksten uitgebreider.

Maar niet in alle gevallen bevat een kerk een dergelijke variatie. In een aantal kerken zijn de teksten op alle glasdonaties heel summier. Het lijkt dat er dan sprake is van een bepaald beglazingsprogramma waaraan de opdrachtgevers zich moesten houden. Zo hebben in de kerk van Bloemendaal vrijwel alle glazen een dergelijke summiere tekst (afb. 77 en 96). Hierbij gaat het om alle categorieën schenkers: adellijke en niet-adellijke particulieren en overheden. Opvallend is dat ook bij een minder eenvormig beglazingsprogramma, alle teksten toch slechts uit een jaartal en naam kunnen bestaan. Een voorbeeld hiervan zijn de drie stedendonaties aan de kerk van Brakel in de Bommelerwaard. Op deze glazen bestaan de teksten steeds alleen uit de naam van de opdrachtgever en het jaartal van de schenking. Aangetekend moet hierbij worden dat deze drie resterende glazen niet maatgevend hoeven te zijn voor het hele oorspronkelijke beglazingsprogramma van de kerk.

4. Samenvatting periode 1621-ca. 1650

De gevonden glasdonaties uit deze periode en enige decennia erna zijn te vinden in alle belangrijke gewesten van de Republiek. Ook nu lag het zwaartepunt duidelijk op het gewest Holland, met name het Noorderkwartier. De hiërarchische locaties van de glazen in de kerken veranderden niet in deze periode. Zowel het koor, het transept als het schip waren plaatsen die in aanmerking kwamen voor een donatie. De hiërarchie verliep bij de Hollandse stedenschenken volgens de rangorde van senioriteit en stemgerechtigheid. Alleen wanneer een groepering aan de eigen kerk schonk, werd een betere plaats gekozen dan waar men 'recht' op had.

Opvallend is dat in deze periode een grotere variatie in typen opdrachtgevers werd gevonden. Vergeleken bij de periode van het Twaalfjarig Bestand en de tijd daarvoor werden nu meer glazen gedoneerd door adellijke opdrachtgevers, individueel of in groepsverband. Het lijkt alsof voor het eerst sinds de Reformatie op ruimere schaal door deze personen werd geschonken. Ook valt op dat de adellijke opdrachtgevers nu in groepsverband (echtparen) glazen doneerden. Deze glasschenken werden na 1621 alle gevonden in de gewesten Holland en Zeeland.

De meeste glasdonaties waren echter afkomstig van burgers, individueel of in groepsverband. Hier geldt het omgekeerde: in tegenstelling tot de adel, die nu vooral in groepsverband (met name echtparen) schonk, zijn individuele burgerdonaties een nieuw verschijnsel in deze periode. In de voorreformatorische tijd schonk deze categorie immers altijd in groepsverband, zoals echtparen, families of gilden. Het is de vraag of deze individualisering samenhangt met het wegvallen van de gedachteniscultuur, waarbij een opdrachtgever zich verantwoordelijk voelde voor een grotere groep personen. In dat licht is het overigens merkwaardig dat de adel juist niet meer individueel schonk.

Een overeenkomst op maatschappelijk gebied tussen de adel en de burgers is, dat beide categorieën vooral bestuurlijke functies bekleedden. Hierin is dus sinds de Reformatie weinig veranderd. De burgers hadden bijvoorbeeld functies als burgemeester, vroedschap of lid van een Admiraliteit. Enkele burgerlijke individuele schenkers waren werkzaam in de handel, of combineerde dit beroep met een bestuursfunctie.

In het algemeen kan worden gezegd dat er een verschil is tussen het type schenkers in het Hollandse Noorder- of Zuiderkwartier. In het Noorderkwartier schonken in de loop van de zeventiende eeuw dikwijls 'gewonere' burgers glazen. De vroegste schenkingen van dit type schenkers zijn gedaan aan de kerk van Edam. Hier zijn al in het eerste kwart van de zeventiende eeuw dergelijke glasdonaties te vinden. In het Zuiderkwartier daarentegen bestonden de schenkers uit leden van hoge overheidscolleges of men was ambachtsheer. Overigens schonken de Oranjes aan beide kwartieren een glas in deze periode.

In deze periode domineerde groepsschenken boven individuele glasdonaties. Deze onderlinge verhouding is vooral toe te schrijven aan de vele schenkingen van steden.

De voorstellingen op de glazen zijn zeer verschillend. De adel bijvoorbeeld liet uitsluitend wapenschilden en toebehoren afbeelden. Maar ook veel steden schonken een wapenglas. Toch kennen de glazen van overheidslichamen ook andere thema's. Evenals in vorige perioden konden deze bestaan uit bijbelse, allegorische of historische voorstellingen.

Opmerkelijk is dat religieuze of bijbelse voorstellingen verwezen naar het beroep of de identiteit van de schenkers(s). Maar ook allegorische, klassieke elementen werden bij zowel overheden als particulieren afgebeeld op hun glazen. Dankzij de verspreiding van de prentkunst waren deze thema's bij een breed publiek bekend. Dergelijke beeldtaal kan als een variant op religieuze thema's worden beschouwd. De christelijke en klassieke deugden vormden immers een geheel.

Evenals in de nareformatorische periode 1580-1609 lieten de overheden dikwijls een episode uit hun eigen geschiedenis weergeven op hun glazen. Soms werd hierbij een identiteit 'geleend' van een andere stad. Het Edamse glas van Brielle bijvoorbeeld toont het graf van Willem van Oranje in Delft met het wapen van Brielle hierin geprojecteerd. Daarnaast was de Hollandse Tuin ook nu weer een geliefd, nareformatorisch object bij diverse stedenschenken uit dit gewest.

Het dagelijkse leven in de handel, nijverheid en agrarische sector werd eveneens regelmatig als thema gekozen. Dit lijkt een nieuw verschijnsel in deze periode. Dit nieuwe type bijwerk loopt parallel met de eerdergenoemde hoofdvoorstellingen, die eveneens verwijzen naar dit onderwerp. Het is de vraag of dit samen hangt met een zekere 'democratisering' van het schenken van glazen, waarbij minder hoogdravende thema's ontstonden. Dergelijke glazen werden immers vooral geschonken door de categorie burgers. Maar ook zou het samen kunnen hangen met een in deze tijd toegenomen belangstelling voor de natuurlijke omgeving. Deze werd dikwijls gezien in het licht van Gods schepping, zoals blijkt uit

de contemporaine literatuur. Een enkele keer wordt, vooral door de overheid, in het bijwerk militaire macht getoond.

Ook in deze periode zijn geen gebedsportretten in middeleeuwse zin afgebeeld. De beide portretten die ik (in Biervliet) aantrof hebben uitsluitend een seculiere betekenis: Willem III (afb. 73) is de geportretteerde schenker van het glas, het portret van Willem Beukelszoon (afb. 82) verwijst naar de historie van Biervliet.

Zoals in alle voorgaande perioden vormden wapenschilden een belangrijk onderdeel van een glasschenking. Door alle categorieën (adel en burgers, groepsgewijs of individueel) werd deze vorm van identificatie afgebeeld. Een aantal malen trof ik glazen aan waarop wapenschilden van verschillende soorten schenkers (overheden en/of individuen) werden gecombineerd. Hierbij gaat het om bijvoorbeeld staten en steden en daarnaast van steden en personen. Sommige persoonlijke wapenschilden op dergelijke glazen behoren waarschijnlijk toe aan personen, die zich namens een college inspanden om een glas te laten plaatsen in een kerk.

Het bijwerk bevat bij alle categorieën schenkers classicistische en allegorische elementen. De Griekse godin Pallas Athene Oranjes werd overigens alleen op de beide Oranjeglazen afgebeeld (afb. 72 en 73). Op het glas van Willem III is Athene nauwelijks als bijwerk te betitelen. Ze is in zeer groot formaat weergegeven. De burgers daarentegen kozen veelal voor bijwerk met personificaties van christelijke en klassieke deugden. Maar ook roem werd op deze manier benadrukt. Diverse stedenglazen en het glas van de Edamse sloopstimmerlieden (afb. 14 en 88) bevatten dan ook een *Fama*-figuur.

Op veel glazen zijn (festoenen van) bloemen en vruchten afgebeeld. Hiervan is het de vraag of het om pure decoratie gaat of dat er sprake is van symbolieken. Het laatste is zeker aan de orde bij de *vanitas*-elementen die op de glazen van de Edamse sloopstimmerlieden (afb. 14 en 88) en zoutzieders (afb. 98) voorkomen.

Ten aanzien van de teksten is een soortgelijke situatie te zien als bij de wapenschilden. De adel hield de tekst summier met alleen hun naam of status. Burgers gaven dikwijls ook glazen met dergelijke summiere opsommingen. Maar daarnaast bevatten veel burgerlijke individuele- en groepsschenkingen uitgebreidere teksten in de vorm van wijsheden en rijmen. Veelal waren deze moraliserend van karakter en verwezen naar het christelijke geloof.

Teksten die alleen een motto bevatten, zijn niet nieuw. Haarlem liet immers al in de vorige eeuw haar motto aanbrengen op de glasschenkingen. Maar in de periode na 1621 is wel een toename van deviezen te zien. Naast het gebruikelijke motto van Haarlem vond ik nu ook bij de donaties van Zeeland en het Hollandse Zuiderkwartier een motto. Opvallend is dat de stad Gorcum het devies van de Republiek op haar glas liet schrijven: *Concordia res parvae crescunt* (Eendracht maakt macht).

III. Conclusie

Teneinde de voor- en nareformatische glasschenkingen aan kerken in de Noordelijke Nederlanden te kunnen vergelijken, is het instrumentarium gebruikt, zoals dit wordt gehanteerd voor het onderzoek van de middeleeuwse memoriecultuur. Het blijkt dat het begrip memoriecultuur, zoals ontwikkeld door Oexle, Van Bueren en vele anderen, een buitengewoon bruikbaar instrument is om naar kunst in samenhang met de totaliteit van iedere samenleving en haar cultuur te kijken. Het is mogelijk deze leidraad voor beide perioden te gebruiken, omdat de wereldlijke en religieuze aspecten van de memoriecultuur een tijdloos karakter blijken te hebben. Werelds en religieus vertoon zijn aspecten, die zowel bij voor- als nareformatische glasschenkingen worden aangetroffen. Voorwaarde is echter ze dat ze op een brede manier worden begrepen, zoals hieronder zal blijken.

Ten eerste de wereldlijke aspecten: deze bevinden zich op sociaal, historisch, maatschappelijk, politiek en juridisch terrein. Een voorbeeld van het toepassen van de genoemde 'bredere blik' is de manier, waarop naar het politieke aspect kan worden gekeken. Uiteraard is in politiek opzicht een verschil te constateren tussen beide perioden. De vorst werd immers na de Reformatie vervangen door de overheden van de Republiek. Met de 'bredere blik' kan echter worden gesteld, dat de personen die het land leidden, glazen bleven schenken. Een soortgelijk verschijnsel doet zich voor op religieus gebied. De publieke Kerk kwam na de Reformatie in handen van de gereformeerden. De katholieken moesten daardoor de eredienst zo veel mogelijk buiten het zicht van de overheid houden. Dit had tot resultaat dat de glasschenkingen aan de gereformeerde publieke kerken in religieuze zin een andere functie kregen. Ze vervulden nu geen rol meer in de oorspronkelijke katholieke gedachteniscultuur, waarbij (glas)donaties aan de kerk onder meer bedoeld waren om te bidden voor het zielenheil van de opdrachtgevers. Verondersteld werd dat door deze gebeden de tijd die na de dood moest worden doorgebracht in het vagevuur, zou kunnen worden bekort. Het gereformeerde geloof heeft andere opvattingen over het leven na de dood en wijst ideeën over het vagevuur af. Wanneer met de 'bredere blik' naar de samenhang tussen religie en glasschenkingen wordt gekeken, valt echter op dat ook hier het middeleeuwse instrumentarium van toepassing blijft. Het verschijnsel religie, hoewel in een andere vorm, speelde immers voor veel nareformatische opdrachtgevers nog steeds een aanzienlijke rol. Dit valt soms direct af te leiden uit de iconografie, bijvoorbeeld door bijbelse voorstellingen, symbolisch bijwerk of teksten. Wanneer de iconografie echter geen blijk geeft van religie, is het niettemin mogelijk dat een glasschenking toch een religieuze bedoeling had. Hiertoe is het belangrijk de opvattingen van de gereformeerde donoren te kennen. Voor donoren uit de nareformatische overheid bijvoorbeeld geldt, dat zij Staat en Kerk als een ongescheiden eenheid zagen. Overheden zagen zichzelf in die tijd dan ook als de 'Hoeder van de Kerk'. Hierdoor is het waarschijnlijk is dat nareformatische overheidsdonaties, strikt genomen, geen zuiver wereldlijk karakter hadden.

Om te bepalen welke aspecten van de opdrachtgeving veranderden en welke gelijk bleven, worden hieronder de opdrachtgevers, hun maatschappelijke posities, motivaties en glasdonaties afzonderlijk besproken. Steeds zal per aspect in detail worden aangegeven of veranderingen hebben plaats gevonden, of dat alles bij het oude is gebleven. Ook wordt in een aantal gevallen waar dat zinvol is, een aspect vanuit de diverse 'brede en smalle' gezichtspunten gezien. Het is immers belangrijk, dat alle nuances ten aanzien van mensen en hun schenkingen in beide perioden belicht worden.

De volgorde van het vergelijken van de aspecten is dezelfde als wordt gehanteerd in de hoofdstukken I (begrippenkader van de aspecten) en II (waarin de aspecten binnen vijf tijdvakken worden besproken).

Aspecten van de opdrachtgeving van glazen

1. Topografische ligging van de kerken en locaties van de glasschenkingen binnen de kerken⁷¹³

In de voorreformatische periode vond ik donaties in Holland, Zeeland, Brabant, Utrecht, Gelre en Friesland.⁷¹⁴ Dit hangt samen met het feit dat de diverse heren over deze gebieden, zoals de Bourgondisch-Habsburgse vorsten (of hun vertegenwoordigers), de graven van Holland en Zeeland, de hertogen van Gelre, glazen binnen hun territorium schonken. Ook vooraanstaande burgers schonken voor de Reformatie glazen aan kerken waar ze affiniteit mee hadden. Daarnaast komen de donoren voort uit de kerkelijke en geestelijke functionarissen, die doneerden binnen de gebieden waar ze bijvoorbeeld collatierecht bezaten.⁷¹⁵ Opvallend is dat de meeste (voorreformatische) schenkingen van kerkelijke en geestelijke functionarissen, die ik kon achterhalen, werden gedaan in de gewesten Holland en Utrecht. Wellicht hebben de vele glazen uit de Sint-Janskerk in Gouda (inclusief de collectie uit het klooster Stein) en daarnaast de royale donaties van de Utrechtse bisschop Joris van Egmond aan dit beeld bijgedragen. In de (voorreformatische) periode, kort voor de Alteratie, trof ik geen glasschenkingen aan in Friesland en slechts twee in Groningen. Uit het nieuwe *Corpus Vitrearum* (2011) blijkt echter dat Van Ruyven-Zeman uit de archieven wel een aantal Friese glazen heeft kunnen achterhalen.⁷¹⁶ In dit uitvoerige werk heeft Van Ruyven-Zeman de Nederlandse bewaarde en niet-bewaarde glazen uit kerken en seculiere gebouwen per provincie beschreven. Zoals eerder gezegd, heb ik deze uitgave van het *Corpus Vitrearum* slechts voor een klein deel kunnen integreren, omdat dit schitterende overzichtswerk is verschenen nadat ik mijn onderzoek had afgerond. Niettemin heb ik een deel van de informatie hieruit opgenomen, met name de glazen die Van Ruyven-Zeman in de diverse archieven heeft gevonden.

De grote constante in de topografische gegevens is het gewest Holland: hier werden voor (gerekend vanaf 1550) en na de Reformatie (vanaf 1580) de meeste bewaarde en niet-bewaarde glasschenkingen aangetroffen. Direct na de Alteratie (tussen 1580 en 1609) vond ik zelfs uitsluitend glasdonaties in dit gewest: negentien glazen in het Noorderkwartier (Edam) en tien in het Zuiderkwartier (Gouda).

Aangetekend moet worden, dat de Sint-Janskerk in Gouda veel gewicht in de schaal legt ten aanzien van de nadruk op Hollandse voor- en nareformatische glazen. In deze kerk zijn immers veel bewaarde glazen uit beide perioden: de voorreformatische glazen werden tussen 1530-1571, de nareformatische glazen tussen 1593-1603 geschonken.⁷¹⁷ Tweeënvijftig exemplaren stammen uit de eerstgenoemde periode: twintig glazen van opdrachtgevers uit wereldlijke kringen en uit kringen van kerkelijke en geestelijke functionarissen met oud- en (vooral) nieuwtestamentische onderwerpen, twaalf wapenglazen van het Goudse stadsbestuur en dertien apostelglazen van voornamelijk onbekende donoren. Daarnaast zijn zeven voorreformatische glazen afkomstig uit het klooster Stein, geschonken door wereldlijke en kerkelijke opdrachtgevers. Uit de nareformatische tijd stammen nog eens negen glasdonaties, die alle gedoneerd zijn door overheden. Ook in de Sint-Nicolaaskerk in Edam is een grote collectie glazen bewaard. Deze vierendertig (uitsluitend) nareformatische glazen stammen uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw en zijn voornamelijk gedoneerd door overheidscolleges. Daarnaast zijn twee glazen geschonken door plaatselijke beroepsgroepen en vier door individuele (groeperingen van) burgers.

Tussen 1609 en 1621, ten tijde van het Twaalfjarig Bestand, bleef het gewest Holland nog steeds de grootste ontvanger van kerkglazen, maar daar komen nu (weer) een donatie in Zeeland en Brabant bij. Dit is opmerkelijk omdat, voor zo ver ik (zonder archief-onderzoek) kon achterhalen, in deze beide laatstgenoemde gewesten vanaf 1550 geen glasdonaties meer waren te vinden. Na de Habsburgs-Bourgondische periode is het, wat dat betreft, kennelijk lange tijd stil geweest in Zeeland.⁷¹⁸ Na het

---

⁷¹³ Zie voor kaarten: bijlage 2, afbeeldingen 1-4.

⁷¹⁴ Ten aanzien van de voorreformatische periode is het echter mogelijk, dat door de geringere hoeveelheid achterhaalde glazen dit beeld niet geheel juist is.

⁷¹⁵ Collatierecht is het recht om geestelijken te benoemen. Zie voor officiële kerkelijke relaties: Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum Netherlands Medii Aevi*, deel III, *The Stained-Glass Windows in the Sint Janskerk at Gouda: 1556-1604* (Amsterdam 2000) 23, 24.

⁷¹⁶ Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum* (2011), *Part I: The North*, 44, 45, 100, 101.

⁷¹⁷ De twintigste-eeuwse (fragmenten)glazen en het glas (1687) in de Aemilius Coolkapel zijn niet meegerekend.

⁷¹⁸ Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum* (2011), *Part II: The South*, 628 e.v.

aflopen van het Twaalfjarig Bestand (1621) zijn in alle gewesten weer glasschenkingen gedaan, al blijft het accent duidelijk liggen op het gewest Holland, vooral het Noorderkwartier.

Wat de locaties van de glasschenkingen binnen de kerk betreft: het verschijnsel van de hiërarchie is zowel voor als na de Reformatie een belangrijk punt geweest voor de opdrachtgevers. De behoefte om door een bepaalde goed zichtbare locatie de uitstraling van de eigen status en de bijbehorende boodschappen te waarborgen is kennelijk van alle tijden. Een verschil tussen beide perioden is echter, dat voorafgaand aan de Reformatie (ca. 1450-1580) de plaats van de glazen sterk verband hield met de religieuze gedachteniscultuur. In die zin was bijvoorbeeld een plaats dicht bij het hoofdaltaar een geliefde locatie, waardoor het koor en transept in die tijd het meest gewild waren. Uit de voorreformatische periode vond ik circa dertien schenkingen, die in of dicht bij het koor werden geplaatst en vijf in het transept. Daarnaast trof ik voorreformatische glasdonaties aan op andere plaatsen in de kerk: drie aan de noord- en zuidzijde van het schip, twee aan het westeinde van het schip, drie in een kapel en twee in de kruisgang tegenover de kapittelzaal. Overigens bestonden restricties ten aanzien van dergelijke locaties en kan men zich bijvoorbeeld de volgende vragen stellen: waren de plaatsen in de buurt van het hoogaltaar nog beschikbaar? Moest de glasschenking passen in een iconografisch programma, waarbij de opdrachtgever zich diende te voegen naar een daarin passende locatie? Hoe groot was de macht van de kerkmeesters?⁷¹⁹

Zoals gezegd, is ook na de Reformatie de locatie van een donatie nog steeds een belangrijk verschijnsel. Ook nu wilden de opdrachtgevers op een zo gunstig mogelijke plaats hun complex van boodschappen etaleren. Ofschoon het koor in een gereformeerde kerk niet meer de liturgische functie bezat die het in de middeleeuwen had, blijken veel donoren ook na de Reformatie niettemin voor deze locatie te hebben gekozen. In het koor in een gereformeerde kerk worden tot in onze tijd nog steeds bijzondere liturgische handelingen uitgevoerd, zoals de doop en het Avondmaal. Vanwege het feit dat de preekstoel in de gereformeerde kerken zich in het schip bevindt, is ook dit gedeelte van de kerk zeer belangrijk. De nareformatische glasschenkingen werden dan ook graag geplaatst in schip en transept, zodat de naar de preek luisterende gelovigen de glazen goed konden zien.

De hiërarchie verliep bij de nareformatische Hollandse stedenschenkingen volgens de rangorde van senioriteit en stemgerechtigheid in de Staten. Deze rangorde bestond al in de Bourgondisch-Habsburgse period. Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Gouda en Amsterdam hadden toen als grootste steden een stem in de Staten van Holland.⁷²⁰ Na 1572 werd dit aantal uitgebreid en vanaf 1608 hadden achttien Hollandse steden het recht om hun stem uit te brengen. In de kerk van Edam is het hanteren van deze rangorde bij het plaatsen van glasdonaties goed te zien: het hoogste gezag, de Staten van Holland, kregen een plaats in het noordelijke transept (vergelijkbaar met het glas van Filips II in Gouda). Het in rang volgende bestuurscollege waren de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier. Zij lieten in Edam hun glas plaatsen in het zuidertransept, recht tegenover de glasschenking van de Staten van Holland. Twee andere belangrijke colleges waren de Admiraliteiten van Amsterdam en die van West-Friesland en het Noorderkwartier. Het laatstgenoemde college was ondergeschikt aan dat van Amsterdam, waardoor de Admiraliteit van Amsterdam een (aanzienlijkere) plaats aan de noordzijde van het schip kreeg. Het glas van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier werd aan de zuidzijde van het transept geplaatst. Ook de genoemde rangorde van de Hollandse steden (met uitzondering van Schiedam) is in Edam aangehouden.⁷²¹ Opvallend is dat in de kerk van Edam de 'eigen' steden van het Noorderkwartier (volgens de regels van de rangorde) geplaatst werden in het koor, een locatie die nog steeds aanzien genoot. De belangrijkste stad in het Noorderkwartier is Alkmaar en haar schenking bevindt zich dan ook in de centrale kooras, geflankeerd door Hoorn en Enkhuizen, respectievelijk tweede en derde in rang in het Noorderkwartier. Ook bestonden uitzonderingen op deze regels, wanneer bijvoorbeeld een groepering een glas aan de eigen kerk schonk. In dergelijke gevallen werd een betere plaats gekozen dan waar men hiërarchisch gezien 'recht' op had. In Edam bijvoorbeeld zou het glas van de plaatselijke magistraten 'achter' de schenking van Hoorn moeten komen. De magistraten kozen echter een prominentere locatie: in plaats van een glas grenzend aan het Hoornse koorglas werd hun donatie geplaatst ten oosten van het transeptglas van de Admiraliteit

⁷¹⁹ Van Bueren, 'Care for the Here and the Hereafter', 18, 19.

⁷²⁰ Z. van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum Netherlands Medii Aevi*, deel III, *The Stained-Glass Windows in the Sint Janskerk at Gouda: 1556-1604* (Amsterdam 2000), 146.

⁷²¹ De plaats van Haarlem is gebaseerd op een vroegere glasschenking uit 1518 en strookt niet geheel met de zeventiende-eeuwse hiërarchie.

van West-Friesland en het Noorderkwartier en schuin tegenover de oudste stad van Holland, Dordrecht.⁷²² In dezelfde kerk is het Haarlemse glas eveneens niet volgens de gebruikelijke rangorde geplaatst, omdat Haarlem vast hield aan de locatie van een vroegere schenking uit 1518. Ik heb niet kunnen achterhalen, of voorafgaand aan de Reformatie dergelijke politieke kwesties eveneens een rol hebben gespeeld bij de plaatsing van de glasdonaties. Dit zou een interessant onderwerp zijn voor een nader onderzoek zijn.

2. Opdrachtgevers

Tot aan de Alteratie in 1580 hebben alle categorieën opdrachtgevers glazen geschonken aan kerken in de Noordelijke Nederlanden. Dit betekent dat zowel wereldlijke schenkers (adel en burgers), als donoren uit de kringen van kerkelijke en geestelijke functionarissen opdracht gaven voor glasschenkingen.⁷²³ Tussen 1580 en 1621 (na de Alteratie) veranderde veel in dit schenkerscorps: doordat de publieke kerken in de Noordelijke Nederlanden vanaf die tijd gereformeerd werden, doneerden de katholieke vorsten en kerkelijke en geestelijke functionarissen in dit gebied geen glazen meer. Ook de adel liet het in dit opzicht langdurig afweten. Zij bleef immers nog geruime tijd overwegend katholiek. Tussen 1581 en 1619 waren bijvoorbeeld van de vijfenvijftig adellijke leden van de Staten van Holland slechts veertien edelen gereformeerd. In andere gewesten vormden de adellijke gebiedsdelen dikwijls een katholieke enclave en werden de kapellen van de kastelen gebruikt voor de katholieke eredienst. Pas in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werd de adel veelal protestants.⁷²⁴

Wat de burgers betreft: in tegenstelling tot de adel, die direct na de Alteratie een tijd 'afwezig' was als glasdonor, schonken de burgers in beide perioden continue glazen. Voor zo ver ik kon nagaan, werden voorreformatische burgerlijke glasschenkingen (in tegenstelling tot bijvoorbeeld altaarstukken) niet individueel gedaan. Voorafgaand aan de Reformatie gebeurde dit meestal in groepsverband: particulieren (echtparen of families) en bestuurlijke of beroepsmatige groeperingen (Staten, steden, hoogheemraden en gilden). Binnen deze burgerlijke groepsverbanden deden zich echter direct na de Reformatie wijzigingen voor: de particuliere groeperingen van voorheen, zoals burgemeestersfamilies en rentmeesterfamilies verdwenen tussen 1580 en 1621 (na de Alteratie) van het glasschenkerstoneel. Dit geldt eveneens voor de beroepsverbanden, zoals de gilden. Niet-particuliere, bestuurlijke (min of meer) burgerlijke opdrachtgevers, zoals de Staten van Holland⁷²⁵ en de stadsbesturen continueerden daarentegen wel hun glasdonaties na de Reformatie. Na de omwenteling namen deze zelfs zeer sterk toe. Daarnaast werden nu door nieuwe, Hollandse groepen van overheidsbesturen glazen geschonken: de gezamenlijke steden van het Noorderkwartier, de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier, een aantal Admiraliteiten en Hoogheemraden. De overheidsinstanties van de nieuwe Republiek gebruikten duidelijk in toenemende mate de glasdonaties om hun aanwezigheid te benadrukken. De diverse aspecten die bij deze aanwezigheid aan de orde zijn, worden hieronder besproken onder 'Reden van schenking' en 'Iconografie'.

Hoe verging het de kerkelijke en geestelijke functionarissen? Voorafgaand aan de Reformatie doneerden ze zowel in groepsverband als individueel glazen. Van bijvoorbeeld kanunniken is bekend, dat ze in groepsverband glazen bestelden: tussen 1500 en 1585 werden alleen al door Utrechtse kapittels circa vierenzeventig glasschenkingen gedaan.⁷²⁶ De individuele donaties die ik aantrof, waren afkomstig van een bisschop, kanunnik, proost, commandeur, thesaurier, of (uit de kloosters) een abt/abdis of prior. In de Goudse Sint-Janskerk bijvoorbeeld bestaat zelfs het leeuwendeel van de donaties van kerkelijke en geestelijke functionarissen uit individuele glazen. Een tweede voorbeeld van individuele glasschenkingen is te vinden in de kerk van Oudmunster in Utrecht: hier werden vanaf de jaren negentig van de vijftiende

---

⁷²² Van Ruyven-Zeman, 'De schenkers en hun motieven', 48, 49.

⁷²³ Bij de voorreformatische wereldlijke opdrachtgevers valt op, dat veel individuele donaties vooral werden gedaan door de allerhoogst geplaatsten, zoals de Bourgondische (vanaf 1482 de Habsburgs-Bourgondische) vorsten en de hoge adel.

⁷²⁴ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 226. Een uitzondering bij de adel wordt gevormd door prins Maurits, die zowel een gereformeerde als katholieke (klooster)kerk begunstigde. Samen met de Staten van Holland doneerde hij een glas (1596) aan de Sint-Janskerk in Gouda en omstreeks 1612 een glas aan het klooster van Sint-Agatha bij Cuijk.

⁷²⁵ De enige, mij bekende, voorreformatische glasdonatie van de Staten van Holland bevindt zich in de kerk van Hoogstraten in de Zuidelijke Nederlanden.

⁷²⁶ Van Tongerloo, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels', 155, 159.

eeuw tot het midden van de zestiende eeuw tien individuele glasdonaties gedaan door kanunniken.⁷²⁷ Zoals gezegd doneerden de voorreformatische categorie kerkelijke en geestelijke functionarissen na de Alteratie uiteraard geen glazen meer aan de inmiddels gereformeerd geworden publieke kerken. Alleen de (Utrechtse) kapittels doneerden na de Reformatie nog steeds glazen. Deze kapittels zijn echter niet te vergelijken met de voorreformatische colleges. De naam had weliswaar nog een voorreformatische klank, maar de nareformatische kapittels bestonden uit protestanten en hadden geen religieuze functies. Wel behielden ze de oorspronkelijk katholieke bezittingen.⁷²⁸

Na 1621, het jaar waarin het Twaalfjarig Bestand afliep, doen zich veranderingen voor in het nareformatische (nu vooral) wereldlijke schenkerscorps: ten eerste is de (hoge) adel terug als opdrachtgever in de gewesten Holland en Zeeland, zowel individueel als vooral in groepsverband (echtparen). Hoogstwaarschijnlijk hangen hun glasdonaties samen met het bovengenoemde feit dat veel edelen in de loop van de zeventiende (en achttiende eeuw) protestants werden.⁷²⁹ Daarnaast valt op dat na 1621 de burgers juist individueel glasschenken gaan doen. Dit is zowel ten aanzien van de voor- als nareformatische periode een nieuw verschijnsel bij glasschenken. Voorreformatische (min of meer) burgerlijke glasdonaties waren, voor zover ik kon achterhalen, immers altijd afkomstig van groeperingen zoals families, overheden of gilden. Vanwege de vele collectieve overheidsschenken (vooral steden) bleef echter na 1621 het aantal burgerlijke groepsschenken, ondanks de nieuwe individualisering dominant.

Sociaal gezien deed zich enige decennia na de Alteratie een opmerkelijke verandering voor in (vooral) het Hollandse Noorderkwartier: vanaf het eerste kwart van de zeventiende eeuw bestelden 'gewonere' burgers, zoals boeren, handelslieden en zelfs een groep van vrouwen kerkglazen, zowel individueel als in groepsverband. Hierin verschilde het Noorderkwartier van het Zuiderkwartier. In het laatstgenoemde gebied zijn de opdrachtgevers, evenals voor de Reformatie, te vinden in de 'niet-gewone' kringen van de ambachtsheren en de hoge overheidscolleges.

Eveneens nieuw onder de nareformatische burgers zijn tenslotte de diverse glasschenken van kerkmeesters (soms in combinatie met een predikant). Het is de vraag of deze kerkbesturen, evenals overheidslichamen zuiver onder de categorie 'burgers' gerangschikt kunnen worden. In veel gevallen maakten waarschijnlijk ook adellijke personen deel uit van het college. Hoe moet de categorie kerkmeesters en predikanten worden gezien, seculier en/of op een nieuwe manier kerkelijk? Behalve de predikant, zijn kerkmeesters strikt genomen seculiere personen en daardoor niet te vergelijken met voorreformatische kerkelijke en geestelijke functionarissen. Het lijkt dan ook voor de hand te liggen om te zeggen, dat er een groot verschil is tussen de voor- en nareformatische tijd ten aanzien van kerkelijke schenkers: in de eerste periode schonken kerkelijke en geestelijke functionarissen ruimschoots glazen, in de tweede periode is dit schenkerscorps verdwenen. In een breder perspectief zou echter ook geformuleerd kunnen worden, dat mensen die verantwoordelijk waren voor de kerken altijd glazen hebben geschonken: voor de Reformatie waren dat de katholieke kerkelijke en geestelijke functionarissen, en nadien de kerkmeesters en predikanten.

Ook de veranderingen in het schenkerscorps uit het landsbestuur kunnen op een bredere manier worden beschouwd. Zoals eerder gezegd, ligt het aan de zienswijze hoe men de schenkerscorpsen uit beide perioden beoordeelt. Hoewel de wijzigingen in het nareformatische landsbestuur evident zijn, kan worden gesteld dat het hoogste landsbestuur bleef doorgaan met het schenken van glazen aan de publieke kerken. Vóór de Alteratie lag het hoogste landsbestuur bij de (katholieke) vorst, vanaf 1580 nam de gereformeerde overheid na de nodige strubbelingen deze taak over. Afhankelijke van de invalshoek kan dus een andere uitkomst ontstaan: vorsten en kerkelijke functionarissen verdwenen weliswaar na de Alteratie, maar het hoogste landsbestuur en nauw betrokkenen bij de Kerk bleven zich manifesteren in glasdonaties aan publieke kerken.

---

⁷²⁷ Voor Utrecht zie: B. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997, tweede druk 2003) 506, 507.

⁷²⁸ Van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum* (2011), Part I: *The North*, 220; E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)* (Hilversum 1995) 24.

⁷²⁹ Groenveld, *De kogel door de Kerk*, 226. Niettemin bleven veel adellijke families trouw aan de katholieke Kerk. In Holland en Utrecht bijvoorbeeld bestonden omstreeks het midden van de zeventiende eeuw honderdvijfenzestig heerlijkheden van katholieke bezitters. Zie: Groenveld, *De bruid in de schuit*, 236.

3. Reden van schenking

De motivaties om glazen te schenken bevatten voor en na de Reformatie zowel materiële als immateriële aspecten. De materiële redenen om een glas te doneren verschilden in beide perioden weinig: potentiële donoren werden door de kerkmeesters verzocht een bijdrage te leveren voor de (her)bouw van een kerk. Het kwam immers zowel voor als na de Reformatie regelmatig voor dat de kerkgebouwen door brand werden verwoest. Omdat tijdens de Opstand zeer veel kerken beschadigd of geheel verwoest werden, kwam het verzoek om een glasdonatie na de Reformatie waarschijnlijk vaker voor dan voorheen. Daarnaast boden de glasschenkingen aan kerken een belangrijke mogelijkheid aan de nareformatische overheid zich trots en zelfstandig te profileren in publieke ruimten. Over zelfprofilering volgt hieronder meer.

Het profileren brengt ons bij de immateriële redenen die ten grondslag lagen aan een glasdonatie. Een glas is immers een *billboard*, dat de opdrachtgever de mogelijkheid biedt allerlei maatschappelijke en religieuze boodschappen uit te dragen.⁷³⁰ Ten eerste de maatschappelijke aspecten: glasschenkingen konden zowel voor als na de Reformatie worden gebruikt, om te tonen dat de opdrachtgevers macht hadden, rijk waren, of op legitieme basis hun functies bekleedden. Ten tweede het religieuze aspect: in beide perioden speelde de religie een rol bij veel van de glasschenkingen. De religieuze motivatie heeft echter voor de Reformatie een ander karakter dan er na. Zoals hierboven gezegd, had in de eerstgenoemde periode een glas dikwijls een, specifiek katholieke, functie in de zorg voor het zielenheil. Daarnaast herinnerden de gebedsportretten (meestal) in de schenkersrand op de glazen de toeschouwers er aan, dat voor het zielenheil van de afgebeelde personen moest worden gebeden. Deze gedachtenisfunctie verdween na de Reformatie, toen de gereformeerden een geheel ander standpunt innamen ten aanzien van de mogelijkheid om de situatie in het hiernamaals te beïnvloeden. Op een andere manier speelde de religie echter ook in die tijd nog steeds een belangrijke rol. Veel nareformatische glazen in de publieke kerken getuigen dan ook in beeld en tekst van het (gereformeerde) geloof van de opdrachtgevers. Het voert te ver om hier een theologische uiteenzetting te geven, maar kort gezegd hangt ook voor de gereformeerden het geloof samen met de plaats in het hiernamaals. God bleef ook voor de gereformeerden de Rechter over de menselijke ziel. Een groot verschil tussen beide geloofsopvattingen is echter, dat voor gereformeerden een plaats in de hemel niet ‘verdiend’ kan worden met goede werken en dergelijke inspanningen. Alles is afhankelijk van begrippen als geloof en genade. Ook als nareformatische glazen iconografisch gezien niet rechtstreeks van geloof getuigen, kan mijns inziens dan ook niet zonder meer worden gezegd dat de religie geen rol speelde bij de opdrachtgeving. Met name de vele overheidsschenkingen waren immers afkomstig van besturen die zich als hoeders van het gereformeerde geloof beschouwden.

4. Iconografie

De reden van het schenken van glazen is dikwijls af te lezen aan de iconografie. Evenals in hoofdstuk I wordt de iconografie in deze conclusie op systematische wijze besproken. Het gaat hierbij om (hoofd)voorstellingen met een religieus, historisch of allegorisch karakter, scènes uit het dagelijks leven en wapenglazen. Daarnaast worden aspecten behandeld als de (gebeds)portretten, de heiligen, het bijwerk, de secundaire wapenschilden (dit zijn wapenschilden die geen hoofdvoorstelling vormen) en de teksten.

4.a. Zelfprofilering van de opdrachtgevers

Uit de iconografie van de meeste glasschenkingen uit de voorreformatische tijd (tot ca. 1580) blijkt, dat de zelfprofilering op glasdonaties in relatie staat tot de middeleeuwse memoriecultuur.⁷³¹ Opgemerkt moet worden dat, vergeleken met de nareformatische periode, uit de voorreformatische tijd minder glazen werden gevonden. Daardoor kan niet met zekerheid worden gesteld, dat de besproken iconografie maatgevend is voor alle voorreformatische donaties. De religieuze en wereldse elementen in de middeleeuwse memoriecultuur waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dit gecombineerde vertoon op de voorreformatische glasdonaties geldt voor alle categorieën opdrachtgevers: vorsten, edelen, burgers en kerkelijke of geestelijke functionarissen gebruikten hun glasschenkingen om zich op zowel religieuze als wereldse wijze te manifesteren. Uit dit feit dat blijkt, hoe belangrijk de memoriecultuur was voor de gehele

⁷³⁰ Met dank aan Mario Damen voor het begrip *billboard*. Zie: Damen, ‘Vorstelijke vensters’, 185.

⁷³¹ In hoofdstuk I en II (het voorreformatische gedeelte) is uitgebreid op de memoriecultuur ingegaan.

maatschappij. Voor alle duidelijkheid: alle categorieën lieten weliswaar dergelijke voorstellingen afbeelden, maar het kwam ook voor dat bijvoorbeeld een glasschenking van de adel de ene keer een religieuze voorstelling bevatte en de andere keer alleen een wapenschild.

Om te beginnen de religieuze aspecten van de voorreformatische glazen, die dikwijls een rol speelden bij de zelfprofilering: deze bestonden uit bijbelse voorstellingen, heiligenlevens, gebedsportretten, beschermheiligen en teksten. De keuze voor de hoofdvorstelling stond overigens niet altijd vrij, omdat een glasschenking dikwijls moest passen in een vooropgezet beglazingsprogramma. Deze betrekkelijke onvrijheid geldt eveneens voor diverse nareformatische glasdonaties. Ook in deze periode bestonden vooropgezette beglazingsprogramma's. Zie bijvoorbeeld de kerk van Bloemendaal waarin uitsluitend wapenglazen met een bepaald type bijwerk zijn te zien. Een zekere vrijheid hadden de voorreformatische opdrachtgevers meestal alleen in de schenkersrand, waarin ze hun portretten, beschermheiligen en wapenschilden lieten aanbrengen. Deze elementen konden alledrie tegelijk voorkomen in de schenkersrand, maar ook werden bijvoorbeeld alleen een gebedsportret en een wapenschild afgebeeld. Op deze manier presenteerden ze zichzelf met een religieuze (en daarnaast wereldlijke) *personal touch* aan de toeschouwers.⁷³²

Ten tweede de wereldse profilering op voorreformatische glazen: de opdrachtgevers etaleerden hun macht, rijkdom en legitimatie in de vorm van bijvoorbeeld kostbare kleding, status bevestigende wapenschilden of groots uitgevoerd bijwerk. Ten aanzien van voorreformatische overheidsschenkingen blijft een aantal vragen open: Is er sprake van wereldlijke én religieuze bedoelingen? Wereldlijke zelfprofilering is in dergelijke gevallen vanzelfsprekend, maar speelde de zorg voor het zielenheil voor bijvoorbeeld donoren als een stadsbestuur een rol bij de glasdonaties? Was gebed voor het stadsbestuur alleen vanzelfsprekend, wanneer het een donatie aan de eigen kerk betrof? Dit was duidelijk het geval, als de magistraten een broederschap vormden en een eigen kapel in de kerk bezaten. Maar was het even vanzelfsprekend dat voor hen zou worden gebeden, wanneer ze aan een kerk buiten de eigen woonplaats een glas schonken? Is het mogelijk dat de het collectieve zielenheil bij buitenstedelijke donaties helemaal geen rol speelde? Om een antwoord op deze vragen te vinden, zou wellicht nader onderzoek moeten worden gedaan.

Na de Reformatie waren glasschenkingen voor de opdrachtgevers (uit vooral de overheid) nog steeds een middel tot wereldse en dikwijls religieuze zelfprofilering. In die zin veranderde de middeleeuwse memoriecultuur niet. Dit is niet verwonderlijk, want het is immers een tijdloos verschijnsel om een publiek geschenk te willen gebruiken als *billboard*. Om te beginnen de religieuze *Selbstdarstellung*. Deze verdween na de Reformatie niet van de glazen, maar veranderde van karakter, zoals hierboven is beschreven. Ik veronderstel, dat de vele glasdonaties van de nareformatische overheden aan 'hun' kerken een relatie hebben tot het geloof. De overheid van de Republiek was na de Alteratie immers eigenaar geworden van de kerkgebouwen en men zag zichzelf, zoals eerder gezegd, als 'Hoeder van de Kerk'. De vraag is, wat het verschil is met de voorreformatische tijd, toen de Kerk eveneens eigenaar en 'Hoeder' was? Kort gezegd komt het verschil neer op het feit dat de voorreformatische Kerk een volstrekt autonoom instituut was. Daardoor had de eventuele relatie met overheden een geheel ander karakter.

Wanneer men met de 'bredere blik' kijkt naar het religieuze aspect van nareformatische donaties vallen twee zaken op: ten eerste kan een glasschenking waarop religieuze zaken ontbreken, niet bij voorbaat worden bestempeld als a-religieus. Rekening moet immers worden gehouden met de voorgeschrevene (on)mogelijkheden van het omgaan met degelijke voorstellingen door de gereformeerden. Ten tweede zijn de religieuze gezindheid en de positie als 'Hoeder van de Kerk' van de opdrachtgevers bepalend voor de connotatie van hun glasschenking. Een donatie aan een kerkgebouw zegt immers bijna altijd iets over de betrokkenheid van de schenker bij de Kerk.

Tenslotte de wereldlijke nareformatische zelfprofilering: de meerderheid van de iconografie wordt nu gevormd door wapenglazen, waar vooral de diverse overheden zich mee manifesteerden. Daarnaast werden, anders dan op de voorreformatische glazen, zaken weergegeven die verwijzen naar de toegenomen welvaart in het land, zoals landbouw, veeteelt, visserij en handel. Hieronder worden de genoemde religieuze en wereldlijke aspecten, die een rol speelden bij de zelfprofilering, nader besproken.

---

⁷³² Met dank aan Charlotte Dikken voor de uitdrukking *personal touch*. Zie: Ch. Dikken, *The Personal Touch. An introduction to the personalisation of medieval stained glass windows*, master thesis (Utrecht 2008).

4.b. Iconografische elementen

4.b.1. Religieuze voorstellingen

De voor- en nareformatorische religieuze aspecten van de iconografie bestaan uit bijbelse thema's. De voorreformatorische iconografie kent, naast de bijbelverhalen, ook de heiligenlevens. Omdat veel voorreformatorische glazen uit de tabellen vooral uit Gouda afkomstig zijn, kan niet worden gezegd dat deze glazen maatgevend zijn voor alle voorreformatorische schenkingen.

Zoals hierboven gezegd, vervulden de voorreformatorische religieuze voorstellingen een belangrijke rol bij de zorg van het zielenheil van de opdrachtgevers. Deze zorg werd ingegeven door de gedachte, dat de mensheid verlost moest worden van de erfzonde. Alle religieuze voorstellingen verwijzen dan ook naar de verlossing van de mens en zijn leven in het hiernamaals.⁷³³ De religieuze thema's op de glazen uit deze tijd zijn afkomstig uit het Nieuwe Testament en hebben vrijwel altijd betrekking op het leven van Christus en/of Maria. Daarnaast spelen op een aantal voorreformatorische glazen heiligen een hoofdrol. Opvallend is echter, dat na 1550 (dus nog voor de Alteratie) een verandering optreedt: de wereldlijke opdrachtgevers lieten nu ook voorstellingen uit het Oude Testament en de apocriefe bijbelboeken schilderen. Hierin verschilden ze van de kerkelijke en geestelijke functionarissen, die bleven vast houden aan het Nieuwe Testament en de heiligenlevens.⁷³⁴ Interessant is dat vooral de vorsten en edelen na 1550 overschakelden op het Oude Testament, terwijl de burgers dit op zeer beperkte schaal deden en vooral het Nieuwe Testament prefereerden. Hierbij moet worden aangetekend, dat op de twee Goudse vorstenglazen zowel voorstellingen uit het Oude als Nieuwe Testament werden afgebeeld. Het is de vraag of deze verruiming van de religieuze thema's te maken hebben met de opkomst van de *Biblia Pauperum* (afb. 46), die in de vijftiende eeuw populair werd. Deze bijbel, met naast elkaar geplaatste afbeeldingen uit het Oude en Nieuwe Testament, vormde de basis van veel laatmiddeleeuwse kunst. De verhalen uit het Oude Testament werden in de *Biblia Pauperum* beschouwd als voorafspiegelingen (typen) van de nieuwtestamentische verhalen uit het leven van Christus (antitypen). De oudtestamentische verhalen waren in die zin profetisch te noemen.⁷³⁵ In de hoofdstukken I en II is nader ingegaan op het verschijnsel bijbelse typologieën. Een voorbeeld van de toepassing van deze typologieën als kerkdecoratie is te vinden op het tongewelf (ca. 1518) van de Grote Kerk in Naarden. Aan de noordkant zijn tien scènes uit het leven van Christus afgebeeld. De zuidkant bevat tien oudtestamentische verhalen die naar de nieuwtestamentische scènes verwijzen. Hoewel de thematiek op de glazen na 1550 bij de wereldlijke opdrachtgevers een grotere keuze uit verhalen van zowel het Oude als Nieuwe testament laat zien, vond ik geen glazen die (zoals het Naardens tongewelf) tegelijkertijd naar de beide Testamenten verwijzen. Voor zover ik kon achterhalen, hebben de diverse wereldlijke categorieën opdrachtgevers in de periode 1550-1580 als volgt oud- of nieuwtestamentische thema's af laten beelden op hun donaties aan de Goudse Sint-Janskerk, de Amsterdamse Oude Kerk en het klooster Ter Apel: het Oude Testament werd vier maal door vorsten, vier maal door adel en twee maal door groepen van burgers gekozen; het Nieuwe Testament werd twee maal door vorsten, twee maal door adel en zeven maal door groeperingen van burgers op hun glasschenkingen afgebeeld.

De veranderingen in bijbelse thema's roepen een aantal vragen op: hebben de nieuwe varianten in bijbelse voorstellingen op de glazen inderdaad te maken met een toegenomen belangstelling voor bijbelse typologieën? Volgden de vernieuwingen in de bijbelse thema's een andersoortige trend, die reeds bestond in de beeldende kunst? Op zestiende-eeuwse prenten werden immers onbekendere bijbelse scènes afgebeeld, die tonen hoezeer God invloed heeft op de levens van individuele helden en zelfs hele volken.⁷³⁶

Het is interessant dat vrijwel alle kerkelijke en geestelijke functionarissen, in tegenstelling tot de wereldlijke opdrachtgevers, tussen 1550 en ca. 1580 (evenals in de vorige periode) nog steeds uitsluitend voorstellingen uit het Nieuwe testament aan lieten brengen. Kennelijk waren deze heilsvoorstellingen zo belangrijk voor hen, dat ze geen behoefte hadden aan variaties hierop. Voor de Goudse glasdonaties geldt

---

⁷³³ Van Bueren, *Leven na de dood*, 97.

⁷³⁴ De enige uitzondering die ik vond, wordt hieronder besproken.

⁷³⁵ M. Saebø, M.A. Fishbane en J.L. Ska (eds.) *Hebrew Bible, Old Testament: the history of its interpretation* (Göttingen 2008) 247.

⁷³⁶ Chr. Tümpel, 'Religieuze Historieschilderkunst', in: A. Blankert e.a., *God en de Goden*, tent. cat. (Amsterdam 1981) 45-54, 50.

overigens dat de meeste glazen van deze categorie opdrachtgevers zich in het koor bevinden, waarin een beeldprogramma bestaat dat het leven van Christus en Johannes uitbeeldt. Veel vrijheid hebben de opdrachtgevers hier dan ook niet gehad in de keuze van het onderwerp. Een uitzondering op de voorkeur van deze categorie voor nieuwtestamentische onderwerpen is het Goudse glas van de abdis Elburga van Boetzelaer. De donatie van de abdis, die zich niet in het koor (met het genoemde beglazingsprogramma) maar in het noorderschip bevindt, toont een oudtestamentische verhaal: *Het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo*.⁷³⁷ Hoewel het hier slechts om één voorbeeld gaat, rijst de vraag of deze onderwerpskeuze aantoont dat een kerkelijke functionaris, wanneer deze de vrijheid had, niet traditioneel voor een nieuwtestamentische voorstelling hoefde te kiezen.

Een ander religieus aspect op de voorreformatische glazen zijn de gebedsportretten, die door alle categorieën opdrachtgevers werden aangebracht op hun glasdonaties. Evenals de religieuze hoofdvoorstellingen spreken deze van het belang dat de geportretteerden hechtten aan de zorg voor het zielenheil. Dankzij hun ‘conterfeitsels’ in gebedshouding toonden ze eerbied te hebben voor het heilsverhaal. Ze werden knielend afgebeeld voor belangrijke voorstellingen uit het Nieuwe Testament of de heiligenlevens. Daarnaast hadden dergelijke portretten een voorbeeldfunctie: de toeschouwers werden er aan herinnerd om God en de heiligen te vereren en voor het zielenheil van de afgebeelde personen te bidden. De gebedsportretten zijn vrijwel altijd te vinden in de schenkersrand van de glazen. Uitzonderingen op deze positie zijn twee vorstelijke donaties (van Karel V in 's-Gravenhage en van Filips II in Gouda) en een adellijke schenking (van bisschop Joris van Egmond in Haarlem). Hierop maken de gebedsportretten deel uit van de religieuze hoofdvoorstelling. Het is opvallend dat de traditie om zelf zeer dicht bij een heilige voorstelling te knielen, zoals bijvoorbeeld bij altaarstukken of stenen reliëfs is te zien, zelden werd gevolgd in de glaskunst. Het is niet onwaarschijnlijk dat dit te maken heeft met de relatieve onvrijheid die de opdrachtgevers hadden bij glasschenkingen.

Een volgend religieus onderdeel van de voorreformatische glazen zijn de beschermheiligen, die dikwijls de geportretteerden vergezellen in de schenkersrand. De beschermheiligen die een bemiddelende rol hadden tussen het aardse en hemelse konden bijvoorbeeld een naam-, orde- of stadsheilige zijn, al na gelang de verbondenheid die de geportretteerden met een bepaald heilige voelden. Daarnaast bestonden heiligen die door Van Bueren ‘standaardheilige’ worden genoemd. Deze heiligen maken bijna altijd deel uit van bepaalde bijbelse voorstellingen zoals een *Graflegging*, *Kruisiging* of *Laatste Oordeel*.⁷³⁸ Ook voor de heiligen geldt, dat alle categorieën opdrachtgevers zich met hen lieten afbeelden op hun glasdonaties.⁷³⁹ Hoewel ze de heiligen meestal een plaats gaven in de schenkersrand, zijn ze een enkele keer (ook) in de hoofdvoorstelling te zien. Daarin kunnen ze als figuren op zichzelf een prominente rol spelen. Daarnaast komen ze voor in de functie van standaardheilige bij bepaalde bijbelse scènes, zoals *De Kruisiging* of *De Graflegging*.

De glasschenkingen uit de periode na de Reformatie bevatten meestal, in tegenstelling tot de voorreformatische glazen, geen religieuze hoofdvoorstellingen. Dergelijke voorstellingen kwamen weliswaar nog steeds voor, maar de meerderheid van de glazen met een figuratieve, moreel getinte boodschap bestaat nu uit historische en allegorische scènes. Het is opmerkelijk dat bijbelse onderwerpen op glasdonaties in de periode direct na de Reformatie (tussen 1580 en 1609) alleen op vier glazen in Gouda zijn te vinden. Het gaat hierbij om schenkingen van de Hollandse steden Leiden, Amsterdam, Rotterdam en een groepsschenking van het Noorderkwartier. In andere kerken heb ik kort na de Reformatie geen enkele bijbelse voorstelling gevonden.⁷⁴⁰ Het is de vraag of de bijbelse voorstellingen in Gouda dan ook vooral samenhangen met het uit de tijd vóór de Reformatie stammend figuratieve

---

⁷³⁷ Het is de vraag waarom de abdis voor dit onderwerp heeft gekozen. Wordt dit verhaal waarin de koningin van Sheba opzoek gaat naar de wijsheid van koning Salomo, gezien als een antitype van het zoeken van de mens naar de wijsheid van Christus? Heeft de abdis Salomo willen afbeelden omdat het glas ernaast van Filips II ook voorstellingen van Salomo bevat? (Filips werd immers geassocieerd met deze bijbelse vorst). En heeft de vorstelijke raadshoofd Viglius van Aytta invloed uitgeoefend op haar keuze? Zie hiervoor hoofdstuk II, deel B, ‘religieuze voorstellingen’.

⁷³⁸ Zie: Van Bueren, *Leven na de dood*, 93-96; In hoofdstuk I en II van mijn thesis is uitgebreid ingegaan op de verschillende typen heiligen en hun rol voor de gelovigen.

⁷³⁹ Voor alle duidelijkheid: alle categorieën lieten heiligen afbeelden, maar het kwam daarnaast ook voor dat opdrachtgevers zonder heiligen in de schenkersrand werden afgebeeld.

⁷⁴⁰ De enige uitzonderingen zijn een kleine *Ark van Noach* op het Edamse glas van Admiraliteits-lid Frans Corneliszoon (1624) en een klein afgebeelde scène *De vlucht naar Egypte* uit het leven van Jozef op het glas (1625) van de Edamse scheepstimmerlieden.

programma. Overigens zijn de nareformatische glazen (1594-1603) in de Goudse Sint-Janskerk met een religieus thema in de minderheid ten opzichte van andere contemporaine schenkingen in deze kerk. Van de in totaal negen glazen uit deze periode bevatten vijf andersoortige onderwerpen: twee allegorieën, twee eigen historiën en een wapenglas. Daarnaast schonk de stad Gouda in deze periode twaalf kleinere wapenglazen. Er kan kennelijk niet gezegd worden dat de Goudse kerkmeesters van de donoren eisten dat de (nareformatische) glazen geheel zouden passen bij de voorreformatische bijbelse onderwerpen.

Het is intrigerend waarom (behalve in Gouda) circa dertig jaar lang na de Reformatie geen bijbelse voorstellingen werden afgebeeld op kerkglazen, terwijl daarna deze voorstellingen wel weer op glasdonaties voorkomen. Voorbeelden van de verschillende manieren van opdrachtgeving in dit verband zijn te zien in de kerken van Edam, Schermerhorn en De Rijp, alle in het Hollandse Noorderkwartier. Op de glazen in Edam werden in het eerste kwart van de zeventiende eeuw geen bijbelse voorstellingen afgebeeld, maar voornamelijk wapenschilden. Dit varieert van zeer prominente wapenschilden tot (groepen van) kleinere wapenschilden of huismerken. In totaal spelen in deze kerk op vierentwintig van de vijfendertig nareformatische glazen de wapenschilden een hoofdrol. Daarnaast verwijzen de voorstellingen op twee glazen vrijwel geheel naar ambachten. Slechts op een enkel glas zijn bijbelse zaken afgebeeld. In Schermerhorn vanaf de jaren dertig en in De Rijp vanaf half vervegen de eeuw werden daarentegen bijbelse verhalen wel af en toe op de glazen geschilderd. Hierbij valt op dat het niet meer de steden zijn die bijbelse glazen schenken (zoals in Gouda), maar particulieren van allerlei pluimage, zoals een vrouwengroep, een juristencollege, een predikant, schippers en boeren. De enige niet-particuliere groepering die bijbelse voorstellingen koos, bestaat uit kerkmeesters. Zij waren door het stadsbestuur aangesteld om de kerken te beheren. Toch blijven bijvoorbeeld in de kerk van De Rijp de bijbelse voorstellingen in de minderheid: op totaal van viertwintig glazen slechts vier. Van de overige zeventien glazen bevatten veertien wapenschilden als (min of meer) hoofdvoorstellingen, twee allegorieën of legenden en vier verwijzingen naar de handel of nijverheid.

Het verschijnsel van de afwezigheid van bijbelse voorstellingen direct na de Reformatie roept een aantal op: was dit een reactie op middeleeuwse glasdonaties? Wilden de opdrachtgevers van het eerste uur na de Alteratie, en vooral de gereformeerde overheid op geen enkele manier met devotionele middeleeuwse glasdonaties worden geassocieerd? Had dit te maken met de calvinistische weerstand ten aanzien van het afbeelden van religieuze zaken? Opvallend is in elk geval in dit verband dat religieuze onderwerpen in de zeventiende eeuw wel veelvuldig werden uitgekozen om raadhuisen, paleizen en particuliere huizen met schilderijen en glazen te versieren, ondanks de calvinistische stellingname.⁷⁴¹ Zoals hierboven gezegd, hadden de voorreformatische bijbelse voorstellingen een andere functie dan die uit de periode na de Reformatie. Doordat de glazen geen rol meer speelden in de middeleeuwse katholieke gedachteniscultuur, veranderde het karakter van de voorstellingen. Wat de religieuze voorstellingen betreft: in plaats van de vroegere sfeer van heilsverwachting kregen de afgebeelde bijbelverhalen na de Reformatie een meer moraliserende toon. Christus bijvoorbeeld, die voorheen werd getoond in diverse stadia van Zijn leven en sterven, werd nu vervangen door figuren uit andere bijbelverhalen. Heilsmomenten uit het leven van Christus, die door de katholieken werden vereerd (zoals *De Geboorte*, *Kruisiging* of *Opstanding*), werden dan ook niet meer afgebeeld op de glazen. Weliswaar hadden voorreformatische bijbelse glazen een enkele keer ook voorstellingen die geen nieuwtestamentische heilsboodschap bevatten. Deze voorstellingen uit het Oude Testament of de apocriefe boeken vormden voor de Reformatie echter een uitgesproken minderheid ten opzichte van die uit het Nieuwe Testament. Afgezien van het moraliserende karakter van de nareformatische bijbelse glazen, moet ook worden benadrukt dat voor gereformeerden het afbeelden van het leven van Christus geen optie was. Dit onderwerp had een zodanig heilig gehalte, dat het niet de bedoeling was dat mensenogen dit via afbeeldingen zouden zien. Een voorbeeld van de nareformatische verschuiving van religieuze thematiek in een moraliserende richting zijn de bijbelse gerechtsvoorstellingen. Voorafgaand aan de Reformatie werden deze (voor zover mij bekend) niet afgebeeld op glazen. Kunstwerken met dit onderwerp, meestal een bijbelse voorstelling van *Het Laatste Oordeel*, waren echter een *must* voor de vierschaar van de zestiende-eeuwse raadhuisen.⁷⁴² In *Het Laatste Oordeel* wordt zowel verwezen naar het heil dat Christus brengt, als naar de uitoefening van de rechtspraak die in het gebouw werd gehouden. Daarnaast werd deze thematiek voor voorreformatische altaarstukken en epitafen gebruikt, vanwege de functie van *Het*

⁷⁴¹ Tümpel, 'Religieuze Historieschilderkunst', 52.

⁷⁴² B. Brennikmeijer-de Rooij, "Ansien doet ghedencken". Historieschilderkunst in openbare gebouwen en verblijven van de stadhouders', in: A. Blankert e.a., *God en de Goden*, tent. cat. (Amsterdam 1981) 65-74, 65, 66.

Laatste Oordeel in de gedachteniscultuur. Het is interessant te zien, dat na de Reformatie in de raadhuizen de verwijzing naar het rechterlijke ambt door middel van *Het Laatste Oordeel* verdwijnt en plaats maakt voor het meer moraliserende *Salomonsoordeel* (en beroemde ‘historische’ rechtspraken, zoals die van Cambyses).⁷⁴³ Met het *Salomonsoordeel* werd na de Reformatie kennelijk afstand genomen van de vele voorstellingen van *Het Laatste Oordeel*. Nieuw is dat na de Reformatie een gerechtigheidsvoorstelling zoals *Het Salomonsoordeel* nu ook op glasschenkingen is te vinden. Eveneens opvallend is het feit dat (in tegenstelling tot de raadhuizen) ik op nareformatorische glazen geen voorstellingen van beroemde ‘historische’ rechtspraken aantrof, zoals het verhaal van Cambyses. Het lijkt alsof de nareformatorische opdrachtgevers voor wat betreft de rechtspraak de voorkeur gaven aan een bijbelverhaal voor een donatie aan een kerk. Wat het type opdrachtgevers van gerechtigheidsvoorstellingen betreft: de nareformatorische opdrachtgevers dat *Het Salomonsoordeel* voor kerkglazen en raadhuizen schonk, verschilde niet van degenen die voorafgaand aan de Reformatie *Het Laatste Oordeel* bestelden voor de raadhuizen. Uit het onderzoek van Brennikmeijer-de Rooij komt immers naar voren dat het in beide perioden om rechtsprekende vroedschappen gaat.⁷⁴⁴

Twee typisch voorreformatorische religieuze aspecten verdwenen na de Reformatie van de glazen: de (bescherm)heiligen en de gebedsportretten. Wat de heiligen betreft: vanwege het andere karakter van het gereformeerde geloof is het vanzelfsprekend, dat ze niet meer werden afgebeeld. In het nieuwe geloof had de voorspraak van heiligen immers geen plaats meer.⁷⁴⁵ De afwezigheid van gebedsportretten op nareformatorische glazen leidt tot nadere bespiegelingen over de (soms) complexe opvattingen van de opdrachtgevers uit deze periode ten aanzien van portretten. Vanzelfsprekend komen gebedsportretten niet meer voor op glasdonaties aan de gereformeerde kerken. Evenals de heiligen pasten dergelijke portretten niet meer in de deze geloofsbeleving. Slechts sporadisch trof ik ‘gewone’ portretten aan op zeventiende-eeuwse glasschenkingen. De meest interessante manier waarop met portretten werd omgegaan, is te zien op de Delftse glasdonatie *Het ontzet van Leiden* (1604) aan de Sint-Janskerk in Gouda. Op dit glas is te zien dat levenden en doden nog steeds samen werden afgebeeld: de reeds decennia geleden gestorven Willem van Oranje († 1584) en geuzenadmiraal Boisot († 1576) zijn geportretteerd tussen de waarschijnlijk nog levende bestuurders van Delft en Leiden. Hieruit blijkt dat het samen afbeelden van levenden en doden na de Reformatie bleef bestaan, maar nu zonder katholieke connotatie. Toch is dit uitzonderlijk voor een glasschenking, want dergelijke portret-combinaties zijn vrijwel niet meer te vinden in de gereformeerde kerken. Het is echter opvallend dat vooral voor locaties buiten de kerk nog steeds veel portretten werden vervaardigd, waarop levenden en doden samen zijn gebracht. Oexle schrijft bijvoorbeeld, dat het gezamenlijke portretteren van levenden en doden op schilderijen in de wereld van de wetenschap en kunst nog springlevend was in de zeventiende eeuw. Soms wordt op een dergelijk kunstwerk duidelijk weergegeven dat iemand is overleden, maar ook komt het voor dat niet is te zien wie ten tijde van het portretteren nog leefde en wie niet.⁷⁴⁶ Ook Laarmann laat zien dat, bijvoorbeeld in de privésfeer, opdrachtgevers dikwijls hun overleden familieleden (met name kinderen, maar ook ouders) lieten portretteren temidden van de levende gezinsleden.⁷⁴⁷

Bij dit nareformatorisch vertoon op portretten van de verbondenheid van de levenden en de doden ontstaat een aantal vragen: vanuit welke invalshoeken kunnen we kijken naar dit fenomeen? Is het gevoel van een dergelijke verbondenheid na de Reformatie werkelijk zó afwijkend van het middeleeuwse gedachtenis-beleven, dat het hiermee onvergelijkbaar is geworden? Bepaalt het al dan niet hebben van een functie in de katholieke gedachteniscultuur volledig onze visie op deze gecombineerde portretten? Of was op zijn minst een groot deel van de wil van de opdrachtgevers om levenden en doden te combineren onafhankelijk van welke religie dan ook? Zijn bijvoorbeeld de gevoelens van ouders die zich een overleden kind willen herinneren aan de hand van een privé-portret niet van alle tijden? Zijn de andere relevante kunstvormen dan de kerkglazen dan ook van belang voor het inzicht in de wezenlijke mentaliteit van de opdrachtgevers van kerkglazen?

⁷⁴³ Brennikmeijer-de Rooij, “Ansien doet ghedencken”, 65.

⁷⁴⁴ Brennikmeijer-de Rooij, “Ansien doet ghedencken”, 65-67.

⁷⁴⁵ Een enkele patroonheilige van een gilde heeft weliswaar de Reformatie overleefd, maar hij wordt niet meer in middeleeuwse zin vereerd.

⁷⁴⁶ O. G. Oexle, ‘Fama und Memoria der Wissenschaft in der Kunst der Frühen Neuzeit’, in: *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture in Honour of Truus van Bueren*, Rolf de Weijert e.a. (eds.) (Hilversum 2011) 365-378, 367-377.

⁷⁴⁷ F.K. Laarmann, *Het Noord-Nederlandse familieportret in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Beeldtraditie en betekenis* (Amsterdam 2002) 31.

Ten slotte een paar woorden over het bijwerk met een religieus karakter op glasschenkingen: dergelijk bijwerk komt zowel voor als na de Reformatie betrekkelijk weinig voor. In de voorreformatorische periode vond ik op de glazen enige christelijke symbolieken zoals de lijdenswerktuigen of een pelikaan die zijn borst doorboort. Dit type bijwerk heb ik op nareformatorische glasschenkingen echter niet meer aangetroffen. Het enige bijwerk dat in beide perioden voorkomt, zijn engelen als schildhouders. Het is echter de vraag of engelen als bijwerk religieus moeten worden geduid. Een speciaal geval is de schildhouder van de stad Hoorn, die van Maria veranderde in een eenhoorn. Ik noem de eenhoorn onder religieus bijwerk omdat het fabeldier in de beeldende kunst in samenhang met bijvoorbeeld paradijsscènes of Maria wordt afgebeeld.⁷⁴⁸ Bijwerk dat in beide perioden veelvuldiger wordt afgebeeld is het (straks te bespreken) renaissancistische of allegorische bijwerk.

4.b.2. Historische voorstellingen

Het tweede type onderwerp op glasdonaties is de historische voorstelling. Hieronder versta ik alle niet-bijbelse (legendarische) gebeurtenissen uit het verleden. Opvallend is dat dergelijke onderwerpen niet werden geschilderd op voorreformatorische glasdonaties (voor zover ik heb kunnen achterhalen). Uit die tijd trof ik immers vooral bijbelse verhalen aan op de kerkglazen. De mij bekende enige uitzondering vormt de stad Haarlem, die de eigen (legendarische) geschiedenis zowel voor als na de Reformatie liet afbeelden. Met het steeds weer afbeelden van haar heldhaftigheid tijdens de slag om Damiate verwees Haarlem naar haar (vermeende) roemruchte rol bij een van de kruistochten en daarmee de herkomst van het stadswapen. Zelfs in de voorreformatorische tijd toen andere steden (zoals Amsterdam) nog bijbelse scènes kozen, bestelde Haarlem bijvoorbeeld in 1518 voor de kerk van Edam een glas met *De Historie van d' Heijlige Cruce* (met als kernthema de slag bij Damiate). Toch heeft de voorreformatorische Haarlemse donatie, naast eigendunk, eveneens een typisch middeleeuws religieus karakter: op de donatie aan Edam werden eveneens de diverse (stads)heiligen afgebeeld. De nareformatorische Haarlemse schenkingen met *De slag bij Damiate* zijn minder nadrukkelijk religieus van karakter.

Zoals gezegd, vormt Haarlem een uitzondering en waren de historische voorstellingen na de Reformatie een nieuw fenomeen. Dit hing samen met de behoefte aan een nieuw soort *Selbstdarstellung*. Voor de glasschenkingen hield dit in, dat de identiteit van de opdrachtgevers werd benadrukt door een afbeelding van het eigen (liefst roemruchte) verleden. De historische gebeurtenissen konden zowel heel concreet worden weergegeven, bijvoorbeeld in een scène van een zeeslag, als in verwijzend bijwerk vol wapentuig en trompetten. In sommige gevallen is de geschiedenis een 'glasvullend' verhaal. In andere gevallen is de afbeelding kleiner en bevat het glas eveneens bijvoorbeeld een prominent wapenschild. Nareformatorische glasdonaties met voorstellingen van de eigen geschiedenis vormen echter een minderheid: in de jaren direct na de Reformatie (1580-1609) trof ik dergelijke voorstellingen slechts vier maal aan op negenentwintig Hollandse glasschenkingen: twee stedenschenkingen uit het Noorder- en Zuiderkwartier en twee donaties van Admiraliteiten uit het gewest Holland.⁷⁴⁹ In alle gevallen werd gerefereerd aan de Opstand tegen het Spaans gezag. In de Bestandsjaren vond ik slechts één glas met een voorstelling uit eigen verleden. Hierop liet de vroedschap van Hoorn in 1619 de Slag op de Zuiderzee (1573) afbeelden. In de periode 1621-ca. 1650, met name vanaf de jaren veertig, werd vier maal het eigen verleden weergegeven. Ook nu vormt de Opstand het belangrijkste onderwerp en deze wordt getoond aan de hand van zeeslagen, het beleg van een stad, de associatie met Willem van Oranje of de ondertekening van de Vrede van Munster. Amsterdam heeft als enige een andersoortige historische voorstelling geschonken, waarbij de herkomst van het stadswapen wordt gelegitimeerd. Dit is enigszins verwant aan de voorstellingen op de Haarlemse glasdonaties.

Onder de eigen geschiedenis rangschik ik ook de diverse voorstellingen van de brand en (meestal) opbouw van de eigen kerk. Ofschoon voor de Reformatie kerken ook afbrandden, werd deze gebeurtenis niet afgebeeld op kerkglazen. De eerste nareformatorische voorstelling hiervan vond ik op een glasdonatie uit 1618-1620 in Zeeland: de (crypto-katholieke) Zeeuwse edelman Michiel van Baerland schonk samen met zijn vrouw Maria van Campen een glas aan de gereformeerde kerk van Goes, waarop alleen de brand van 1613 werd afgebeeld.⁷⁵⁰ Deze donatie verschilt opvallend van dit type glazen in andere kerken, die

---

⁷⁴⁸ Zie: W.P Gerritsen, *Het spoor van de eenhoorn: de geschiedenis van een dier dat niet bestaat* (Leiden 2011).

⁷⁴⁹ Weliswaar staan in de tabellen 1580-1609 twee Haarlemse donaties met de Slag bij Damiate, maar slechts één is meegeteld.

⁷⁵⁰ In hoofdstuk II, gedeelte D (1609-1621) wordt meer over deze familie gezegd.

vooral aan de herbouw en niet alleen aan de brand refereren. Het is dan ook de vraag of het Zeeuwse echtpaar hiermee heeft aangegeven dat de herbouw van een gereformeerde kerk in katholieke ogen een weinig verheugend feit was. Het eerder genoemde gereformeerde moraliserende denken was ook van toepassing op de duiding van een kerkbrand: een aantal groepen van kerkmeesters voorzagen hun glasschenkingen met voorstellingen van de brand dan ook van belerende boodschappen. Deze komen neer op: 'hoogmoed komt voor de val' en 'God doet zijn licht pas volop schijnen op de kerk wanneer deze is overgegaan tot het gereformeerde geloof'.

4.b.3. Allegorische en mythologische voorstellingen

Het derde type iconografie van de glazen bestaat uit de allegorische en mythologische voorstellingen. Deze beide typen noem ik in één paragraaf omdat de beeldtaal dikwijls een soortgelijke functie vervult: het op (meestal) klassieke wijze weergeven van een boodschap. Het gaat hierbij zowel om personificaties en godenfiguren als decoratieve klassieke elementen, zoals hermen en putti.⁷⁵¹

Voorafgaand aan de Reformatie trof ik deze beeldtaal uitsluitend aan in de vorm van bijwerk, zoals decoratieve (symbolische) figuren en klassieke architectuur.⁷⁵² Zowel de wereldlijke opdrachtgevers (vorsten, edelen en burgers) als de kerkelijke en geestelijke functionarissen lieten in die tijd dergelijk bijwerk aanbrengen op hun glasschenkingen. Op de nareformatorische glazen is te zien dat allegorische beeldtaal een belangrijkere rol gaat spelen en dat daarnaast de variatie hiervan groter werd. Deze variatie bestond in de eerste plaats uit een sterk toegenomen hoeveelheid elementen: putti (maar ook volwassen engelen die nu vaak *Fama* voorstellen), zeewezens, bloemen en vruchten bijvoorbeeld, die vaker dan voorheen de betekenis van de uit te dragen boodschap ondersteunen. De tweede variatie is het feit dat de klassieke beeldtaal soms een gehele hoofdvoorstelling vormt en niet alleen tot het bijwerk wordt beperkt. Dit alles hangt hoogstwaarschijnlijk samen met de vele kunstenaars die zich in de loop van de zestiende eeuw op de renaissanceïstische beeldtaal toeleiden en de daarmee samenhangende groeiende belangstelling van het publiek voor mythologische onderwerpen.⁷⁵³

Wat de opdrachtgevers betreft: na de Reformatie lieten, evenals voorheen, alle categorieën opdrachtgevers allegorische beeldtaal schilderen op hun glasdonaties. Maar niet onmiddellijk. In de jaren direct volgend op de Alteratie trof ik deze beeldtaal niet op individuele glasschenkingen aan, maar uitsluitend aan op die van groeperingen. Voor het gewest Holland zijn dit de stedelijke overheden (Dordrecht en Enkhuizen), de Staten van Holland, en het Hoogheemraadschap van Rijnland. De beide steden doneerden glazen met meer dan levensgrote Stedenmaagden, die als schildhouders fungeren. Daarentegen toont de schenking van de Staten van Holland aan de Goudse Sint-Janskerk, *De vrijheid van Consciëntie* (1596), een complexe allegorische beeldtaal die de gehele hoofdvoorstelling beslaat. Tevens is dit het eerste nareformatorische glas, waarop op allegorische wijze aan de Opstand wordt gerefereerd. Vanaf de eerste jaren van de zeventiende eeuw, werd de allegorische beeldtaal echter door meer typen (wereldlijke) opdrachtgevers gebruikt dan voorheen: naast enkele edelen zijn nu vele burgerlijke donaties van individuen en groepen te vinden, waarop allegorische elementen in talloze vormen werden afgebeeld. Ook zijn de boodschappen die met deze beeldtaal op de glazen worden uitgedragen gevarieerder. Behalve de bekende Stedenmaagd wordt nu bijvoorbeeld de eigen lof bezongen door het afbeelden van Griekse godinnen (door prinses van Oranje) en *Fama*-figuren (door overheidsinstanties en een gilde). Nieuw na de Reformatie zijn burgerlijke particulieren die voor hun glasschenking een *Caritas*-figuur kozen. Deze personificatie, het klassiek-christelijk symbool van de naastenliefde, trof ik niet aan op voorreformatorische glazen. In de jaren vijftig van de zeventiende eeuw werd nog eenmaal aan de Opstand gerefereerd, maar nu aan het einde hiervan: op een glasschenking (1655) van de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier en West-Friesland aan de kerk van De Rijp verbeeldt de geketende god Mars de vrede van Munster.

Een niet klassiek, maar een na de Reformatie zeer dikwijls afgebeeld symbolisch element op glasdonaties van Hollandse overheden is de Hollandse Tuin met de Hollandse leeuw en/of het wapenschild. Ten aanzien van voorreformatorische glazen van deze overheden heb ik geen informatie

⁷⁵¹ Putti, kleine engelfiguren, beschouw ik als klassieke wezentjes. Ze komen waarschijnlijk voort uit de klassieke eroten.

⁷⁵² Over de classicistische architectuur wordt straks meer gezegd.

⁷⁵³ E.J. Sluiter, 'De uitbeelding van mythologische thema's', in: *God en de Goden*, tent. cat. (Amsterdam 1981) 55-64, 55. Zie ook: B. van den Boogert, *Habsburgs hofmecenaat en de introductie van de Italiaanse Hoogrenaissance in de Lage Landen* (Amsterdam 1998).

over de eventuele aanwezigheid van de Hollandse Tuin op een glasschenking. Op een voorreformatorische donatie van de Staten van Holland aan de kerk van Hoogstraten (1532-1535) bijvoorbeeld werd dit symbool niet afgebeeld.⁷⁵⁴ Dit is opmerkelijk, omdat de ‘Orde van de Hollandse Tuin’ al in de middeleeuwen bestond.⁷⁵⁵ Op vooral nareformatorische donaties van de Staten van Holland daarentegen ontbreekt de Tuin vrijwel nooit. Ook Hollandse steden uit het gewest Holland lieten hun (Stedenmaagd met) wapenschild dikwijls binnen de Hollandse Tuin afbeelden.

Tenslotte nog enige woorden over de classicistische architectuur in het bijwerk. Deze breng ik onder bij de paragraaf over allegorische en mythologische voorstellingen, omdat het eveneens een vorm van klassieke beeldtaal is. Tot 1550 is deze architectuur vooral te zien op donaties uit de hogere kringen, zoals vorsten en edelen. Na 1550 laten echter ook burgers grootse architectuur op hun donaties afbeelden. Kennelijk was dit deftige vertoon in de loop van de tijd ‘gedemocratiseerd’ en werden de renaissancevormen toegankelijk voor een breder publiek.⁷⁵⁶ De glazen in Goudse Sint-Janskerk bijvoorbeeld laten dan ook duidelijk zien, dat de klassieke architectuur als bijwerk nu door een bredere laag schenkers dan voorheen werd gekozen.⁷⁵⁷ Op de nareformatorische glazen werden nog steeds elementen uit de klassieke architectuur geschilderd. Deze hebben echter, op een enkele uitzondering na (bijvoorbeeld het Goudse glas van Dordrecht), niet meer het grootse karakter dat voorreformatorische glazen in dit opzicht kenmerkt.

4.b.4. Voorstellingen uit het dagelijkse leven

Het vierde iconografische onderwerp is het afbeelden van het dagelijkse leven. Hieronder wordt verstaan: de handel, nijverheid, de agrarische sector en in een aantal gevallen militaire handelingen en attributen. Opvallend is dat ik op geen enkel voorreformatorisch glas verwijzingen naar het dagelijkse leven vond. De Goudse gildeglazen met bijbelse verwijzingen naar het beroep rangschik ik niet onder voorstellingen van het dagelijkse leven. Deze voorstellingen refereren weliswaar aan de dagelijkse beroepsuitoefening, maar zijn niet het dagelijkse leven zelf te noemen. De veronderstelde afwezigheid hiervan op voorreformatorische glazen lijkt aan te geven hoe zeer deze een specifieke religieuze functie hadden, waarin het dagelijks leven niet werd benadrukt. Na de Reformatie werd het dagelijkse leven echter dikwijls afgebeeld, vooral in het bijwerk zoals de omlijsting van een centraal geplaatst wapenschild. Deze nareformatorische voorstellingen van het dagelijkse leven lijken dan ook op een andere zelfprofilering dan die in de middeleeuwen te duiden. Men kan zich een aantal vragen stellen omtrent de redenen voor het afbeelden van het dagelijkse leven na de Reformatie: hangt het samen met een zekere ‘democratisering’ van het schenkerscorps in de loop van de zeventiende eeuw, waardoor minder hoogdravende thema’s werden gekozen? Glasschenkingen met voorstellingen van het dagelijkse leven worden immers met name aangetroffen bij schenkingen van burgers. De nareformatorische adel schonk liever wapenglazen. Was het brede enthousiasme voor genrevoorstellingen in de zeventiende eeuw van invloed?⁷⁵⁸ Kan het samen hangen met een in deze tijd toegenomen belangstelling voor de natuurlijke omgeving? Deze werd overigens dikwijls gezien in het licht van Gods schepping, zoals blijkt uit de contemporaine literatuur.⁷⁵⁹ Ook de eveneens dikwijls afgebeelde bloemen en vruchten kunnen dan ook wellicht opgevat worden als decoraties met een symbolische betekenis. Met onze eenentwintigste-eeuwse ogen moeten we dan ook

---

⁷⁵⁴ Met dank aan Charlotte Dikken die me hierop attendeerde.

⁷⁵⁵ B. Koene, *Voor God, graaf en geslacht: de kroniek van de ridders van Assendelft* (Hilversum 2005) 80. De Orde van de Hollandse Tuin bestond uit een select gezelschap van edelen rondom graaf Willem VI (1365-1417). Het ordeteken bestond uit een halsketting in de vorm van een omheining van vlechtwerk, gesloten door een clip in de vorm van een hekje. Afhankelijk van de relatie met de graaf werd de halsketting in goud, verguld zilver of zilver geschonken. Het is interessant dat de graaf een symboliek heeft gekozen, die in zijn tijd vooral bekend was van de *Hortus Conclusus*, de omheinde tuin waarin Maria dikwijls werd afgebeeld.

⁷⁵⁶ Van invloed waren de vele Italiaanse, Duitse en Nederlandse prenten (van ornamenten) die in de Nederlanden waren verspreid. Daarnaast reisden Nederlandse kunstenaars (zoals Jan van Scorel, Pieter Coecke van Aelst, Michiel Coxcie, Maarten van Heemskerck, Jan Corneliszoon Vermeyen, Lambert Lombard, Bernard van Orley en Jan Gossaert van Mabuse) zelf naar Rome om zich in deze vormentaal te bekwamen. Zie: Bob van den Boogert, *Habsburgs hofmecenat en de introductie van de Italiaanse Hoogrenaissance in de Lage Landen* (Amsterdam 1998) 74-77.

⁷⁵⁷ Van den Boogert, *Habsburgs hofmecenat*, 36, 37, 70, 71, 74, 75.

⁷⁵⁸ In genrevoorstellingen wordt bij uitstek een al of niet waarheidsgetrouw beeld van het dagelijks leven geschetst.

⁷⁵⁹ Zie hiervoor hoofdstuk II, periode E (1621-ca.1650).

voorzichtig zijn deze onderwerpen als een profaan contrast met middeleeuwse (openlijk) religieuze glazen te beschouwen.

4.b.5. Wapenschilden

Het vijfde iconografische onderwerp is het wapenschild. Deze werden zowel voor als na de Reformatie door alle categorieën opdrachtgevers veelvuldig op de glasschenkingen afgebeeld: vorsten, adel, burgers, kerkelijke en geestelijke functionarissen. Allen lieten, individueel of in groepsverband, wapenschilden afbeelden om hiermee zichzelf, hun familie en/of de (wereldlijke of religieuze) instelling waartoe ze behoorden duidelijk voor de toeschouwers te identificeren. Voor de Reformatie speelde de identificatie van een persoon door middel van het wapenschild (naast wereldse motieven) een belangrijke rol in de gedachteniscultuur. Wapenschilden doorstaan de tand des tijds immers beter dan portretten, die (als ze al gelijken) binnen enkele generaties zijn 'verbleekt'. Daarnaast zeggen portretten de toeschouwers weinig, wanneer ze de afgebeelde personen niet van gezicht kennen of hebben gekend. In de middeleeuwse gedachteniscultuur was het noemen van de naam dan ook het belangrijkste onderdeel en wapenschilden verwijzen op een betrouwbaardere manier naar een naam, dan een inmiddels niet meer te herkennen portret.

In beide perioden werden twee typen glazen gevonden waarop wapenschilden voor komen: op het eerste type glas vormen (meestal kleinere) wapenschilden een onderdeel van een complexere voorstelling. Dit type glasschenking komt weliswaar in beide perioden voor, maar voor de Reformatie relatief veel meer dan er na. Waarschijnlijk houdt dit verband met het feit dat (vanwege de voorreformatorische gedachteniscultuur) een religieuze voorstelling dikwijls een belangrijk onderdeel van de iconografie vormde en dus het grootste deel van het glas in beslag nam.

Op het tweede type glazen speelt het wapenschild de hoofdrol: de gehele hoofdvoorstelling bestaat hierbij uit één of meerdere wapenschilden. De eventuele begeleidende boodschappen worden op degelijke wapenglazen vooral in het bijwerk geëtaleerd. Dit type glasschenkingen was, voorafgaand aan de Reformatie, waarschijnlijk in de minderheid en werd vooral gedoneerd door de Habsburgs-Bourgondische vorsten en edelen.⁷⁶⁰ Of een dergelijk wapenglas een uitzondering in een kerk vormde, of in een programma van wapenglazen thuis hoorde, is me niet bekend. Na de Reformatie namen de donaties van dit soort wapenglazen explosief toe. Ze worden dan vooral door de overheden van de Republiek en, in een later stadium, (opnieuw) door de adel geschonken. Een aantal kerken, zoals die van Edam en Bloemendaal bevatten zelfs een programma van vrijwel uitsluitend wapenglazen. Overigens is het interessant hoe verschillend de donaties van één type schenker er voor en na de Reformatie uit konden zien: de Staten van Holland bijvoorbeeld doneerden na de Reformatie alleen glazen met wapenschilden als hoofdvoorstelling. Op de bovengenoemde voorreformatorische donatie (1532-1535) aan de kerk in Hoogstraten is daarentegen een voorstelling van het Laatste Avondmaal en de graven van Holland te zien.

4.b.6. Teksten

Het zesde en laatste aspect van de iconografie wordt gevormd door de teksten. In beide perioden getuigen alle categorieën glasdonoren via teksten van hun wereldlijke en geestelijke aspiraties. Om met de voorreformatorische vorsten te beginnen: zij lieten bijbelcitaten, geloofsbelijdenissen, persoonlijke deviezen, status en legitimatie optekenen. Ook op de glazen van de kerkelijke en geestelijke functionarissen uit die tijd werden een soortgelijk type teksten aangebracht. Opmerkelijk is hierbij, dat het persoonlijke devies van de beide laatstgenoemde opdrachtgevers niet noodzakelijkerwijs een religieus karakter hoeft te dragen. De voorreformatorische burgers hielden het eenvoudiger en volstonden met een motto en/of geloofsbelijdenis. Uitzonderlijk in dit verband lijken de teksten op twee vermoedelijk identieke glasdonaties uit het einde van de vijftiende eeuw: het Kaas- en Broodvolk moest deze glazen als boetedoening voor de moord op de schout Claes van Ruyven laten vervaardigen, waarbij de glastekst van hogerhand was voorgeschreven. Allan vermeldt dat er glasschenkingen moesten plaats vinden, 'in welke glazen ondergescreven sal staen dat delict geperpreteert ende gedaen aan den persoon van voorseyden wijlen Claes van Ruyven in wat jaar ende op wat dach'. Mochten de boetelingen invloed hebben gehad op manier waarop de tekst uiteindelijk werd geformuleerd, dan valt op dat ze niet verder zijn gaan dan de

---

⁷⁶⁰ Damen, 'Vorstelijke vensters', 194-200.

nuchtere mededeling dat ‘de Casenbroots [...] Claes van Ruyven doot sloegen’.⁷⁶¹ Een verzoek om gebed voor Van Ruyvens ziel, of een boetvaardige mededeling van de schenkers zelf was kennelijk bij deze gehate figuur niet aan de orde.⁷⁶²

Hoewel in beide perioden op de glazen teksten werden geschreven, blijken er na de Reformatie verschillen en vooral aanvullingen te zijn ten aanzien van de vroegere periode. Naast de bovengenoemde voorreformatorische soorten teksten (devies, status, legitimatie, geloofsbelijdenis) bevatten de teksten van de nareformatorische (nu vooral) wereldlijke donoren de volgende nieuwe elementen: burgerlijke overheidsinstellingen en particulieren lieten uitsluitend hun naam en jaartal noteren. Hierin lijken ze op de nareformatorische edelen die, toen dezen na 1609 weer glazen schonken, volstonden met hun naam en functie.⁷⁶³ Daarnaast beschreven overheidsinstanties in dichtvorm de Opstand en de overwinning. Verder vermeldden overheden en burgers dat het geloof, een vriendschapsband of een kerkbrand redenen waren om een glas te doneren. De dagelijkse bezigheden en de daaruit voortvloeiende welvaart waren zaken waar steden en burgers graag aan refereerden. En tenslotte werden bijbelteksten bewerkt tot moralistische christelijke wijsheden en rijmen. Ook wordt soms het eigen beroep in dit moralistische licht beschreven.

5. Ten slotte

Uit het bovenstaande blijkt, dat alleen op genuanceerde wijze antwoord kan worden gegeven op de vraag in hoeverre de opdrachtgeving van glazen na de Reformatie een continuïteit dan wel een verandering vertoont ten opzichte van de voorreformatorische periode. Ten eerste speelt bij het bepalen hiervan een rol, dat de glasschenkingen zeer veel wereldlijke en religieuze aspecten kennen. Alleen al deze hoeveelheid is prohibitief voor een eensluidend, enkelvoudig antwoord. Ten tweede hangt het antwoord op de vraag naar continuïteit of veranderingen eveneens af van het gezichtspunt dat de onderzoeker inneemt. Wordt bijvoorbeeld ten aanzien van donoren uit de hoogste landspolitiek geformuleerd, dat de voorreformatorische vorst werd vervangen door een nareformatorisch college van machtigsten in den lande? Dan veranderde in dat geval weinig. Wordt daarentegen de individuele voorreformatorische vorst beschouwd als een heel ander type opdrachtgever dan de nareformatorische Staten-Generaal (bestaande uit burgers en edelen) dan veranderde er veel. Een ander voorbeeld is de religieuze functie van een glasdonatie. Wanneer de voorreformatorische functie binnen de gedachteniscultuur maatgevend is voor het bepalen van het religieuze gehalte van de glasschenking, dan heeft een nareformatorisch glas met bijvoorbeeld een voorstelling uit het dagelijks leven niets religieus meer. Als echter wordt uitgegaan van de gereformeerde terughoudendheid (zeker direct na de Alteratie) tegenover het afbeelden van bijbelse zaken en de idee dat dagelijks leven van God gegeven is, dan blijkt een nareformatorische glasschenking eveneens een religieus karakter te kunnen hebben.

Ten slotte een overkoepelende opmerking: de veranderingen in de politieke en religieuze leefwereld van mensen deden hen niet op slag collectief veranderen. Op een aantal punten wilden nareformatorische opdrachtgevers zich op geen enkele manier meer associëren met het oude politieke regime of de vroegere Kerk. Daarnaast werd echter gaandeweg het onderzoek duidelijk dat de middeleeuwen op veel manieren bleven doorklinken na de Reformatie. Zoals hierboven gezegd, betekent deze dualiteit, dat de vraag naar veranderingen of continuïteit ten aanzien van de voor- en nareformatorische Noord-Nederlandse glasschenkingen met de grootst mogelijke aandacht voor de vele nuances ten aanzien van opdrachtgevers en hun donaties moet worden benaderd.

---

⁷⁶¹ Noordeggraaf, 2009, ‘Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens’, 330, 331, noot 7 (Citaat uit: F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*, III (Haarlem 1874-1888)) 273.

⁷⁶² Zie voor boetedoeningen: B. van den Hoven van Genderen, ‘*Memoria and Amende Honorable* in the Utrecht Collegiate Chapter of St Mary, in: *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture in Honour of Truus van Bueren*, Rolf de Weijert e.a. (eds.) (Hilversum 2011) 235-250.

⁷⁶³ Een uitzondering vormt het glas van prins Maurits in Cuijk, waarop het devies van de Kousenband staat.

LITERATUUR

- Abels, P.H.A.M.**, *Vensters des hemels en vensters op de wereld. De 'protestantse' glazen als politiek manifest* (Gouda 1999).
- Abrahamse, J.E.**, *De grote uitleg van Amsterdam. Amsterdamse stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, (Bussum 2010).
- Allan, F.**, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*, III (Haarlem 1874-1888).
- Arkenbout, A.A.**, 'De heren van Voorne als opdrachtgevers van de 15de eeuwse glasschilderkunst', in: *Rotterdams Jaarboekje* 5 (1967) 121-138.
- Bak, D.**, 'Het gebrandschilderde glas van de Grote of St. Nicolaaskerk', in: *Oud Edam*, 13, 3 (1989) 7-12.
- Bak, D. en Z. van Ruyven-Zeman**, 'Bouwgeschiedenis en inrichting van de Grote Kerk,' in: Zsuzsanna van Ruyven-Zeman (ed.), *Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote kerk. Monument van kunst en geschiedenis* (Edam-Volendam 1994) 9-18.
- Bartier, J.**, 'Filips de Goede en de vestiging van de Bourgondische Staat', in: J.A. van Houtte, e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, *De Late Middeleeuwen. 1305-1477* (Utrecht 1951) 253-271.
- Beeck Calkoen, J.F.**, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie* (Amsterdam 1910).
- Berendse M. en P. Brood** (eds.), *In 21 stappen vrij onverveerd. Constitutionele topstukken van het Nationaal Archief* (Hilversum 2009).
- Bijsterveld, A.-J.**, *Do ut des. Gift Giving, Memoria, and Conflict management in the Medieval Low Countries* (Hilversum 2007).
- Blockmans, W.**, 'Margareta van York. De subtiele invloed van een hertogin', in: *Dames met Klasse. Margareta van York | Margareta van Oostenrijk*, tent. cat. Mechelen 2005 (Leuven 2005) 43-48.
- Bloys van Treslong Prins, P.C., en J. Belonje**, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland*, 5 delen, deel I. *Aalsmeer tot Amsterdam (Nieuwe Kerk)* (Utrecht 1928-1931).
- Bloys van Treslong Prins, P.C. en J. Belonje**, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland*, 5 delen, deel II, *Amsterdam (Nieuwe Lutherse Kerk) tot Edam* (Utrecht 1928-1931).
- Boeren, P.C.**, 'Kerkelijk, godsdienstig en intellectueel leven', in: J.A. van Houtte, e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, *De Late Middeleeuwen. 1305-1477* (Utrecht 1951) 407-439.
- Bogaers, L.C.J.J.**, *Aards, betrokken en zelfbewust. De vervevenheid van cultuur en religie in katholieke Utrecht. 1300-1600* (Utrecht 2008).
- Boogert, B. van den**, *Habsburgs hofmecenaat en de introductie van de Italiaanse Hoogrenaissance in de Lage Landen* (Amsterdam 1998).
- Boom, H. ten**, *De Reformatie in Rotterdam* (Amsterdam 1986).
- Boom, J.A. van der**, *De kunst der glazeniers in Europa. 1100-1600* (Amsterdam 1960).
- Boon, K.G.**, *Netherlandish drawings of the fifteenth and sixteenth centuries* (Den Haag 1978).
- Booy, E. de**, *De weldaet der scholen: het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw* (Haarlem 1977).
- Bosch, R.A.**, *De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda* (Delft 2008).
- Brennikmeijer-de Rooij, B.**, "'Ansien doet ghedencken". Historieschilderkunst in openbare gebouwen en verblijven van de stadhouders', in: A. Blankert e.a., *God en de Goden*, tent. cat. Amsterdam (Amsterdam 1981) 65-74.
- Bruin, S. de**, *Historisch en geografisch woordenboek* (Leiden 1869).
- Bueren, T. van**, *Tot lof van Haarlem. Het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen* (Hilversum 1993).
- Bueren, T. van**, (met bijdragen van) **W.C.M. Wüstefeld**, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, tent.cat. Utrecht (Turnhout 1999).
- Bueren, T. van**, 'Care for the Here and the Hereafter. A Multitude of Possibilities', in: T. van Bueren (ed.), *Care for the Here and the Hereafter* (Turnhout 2005) 13-34.
- Cavero Saiz, E.**, 'The accession of Emperor Charles V's son as king of Spain, king of England and sovereign of the Low Countries, 1549-1559', in: W. de Groot (ed.), *The seventh Window . The King's Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 21-28.
- Chong, A.**, 'Wat onder de naam van stilleven is begrepen', in: A. Chong en W. Kloek (eds.), *Het Nederlandse stilleven. 1550-1720*, tent. cat. Amsterdam (Amsterdam/Cleveland/Zwolle 1999) 11-38.

- Daalder, R.**, ‘Modello voor een schildertij van de Zeeslag bij Gibraltar, 25 april 1607’, in: *Bulletin van de Vereniging Rembrandt* 21, 3 (2011) 20-23.
- Dael, P. van**, ‘De glazen in de hervormde kerk in De Rijp’, in: *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 43 (1996) 3-13.
- Dael, P. van**, *De verbeelding van het Woord. De Middeleeuwen (600-1500). Een iconografische studie* (Kampen 2003)
- Dael, P. van**, ‘Graven in oude Hollandse kerken’, in: *Bulletin Stichting Oude Hollandse Kerken* 73 (2011) 4-34.
- Damen, M.**, ‘Memorie en mecenaat’, in: *Spiegel Historiae* 40 (2005) 440-445.
- Damen, M.**, ‘Heraldiek en politiek. Bourgondische glazen in de Oude Kerk van Amsterdam’, in: *Amstelodamum* 92-6 (2005) 3-16.
- Damen, M.**, ‘Vorstelijke vensters. Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)’, in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8 (2005) 140-200.
- Damen, M.**, ‘Een Vorst van Glas. Filips de Schone op gebrandschilderde glazen in de Nederlanden’, in: R. Fagel, J. Geurts en Michael Limberger (eds.), *Filips de Schone, een vergeten vorst (1478-1506)* (Maastricht, 2008) 95-100.
- Damme, J. Van**, ‘The donation of the Seventh Window: a Burgundian-Habsburg tradition and the Role of Viglius van Aytta’, in: W. de Groot (ed.), *The Seventh Window, The King’s Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 131-144.
- Decker, J. de**, *Alle de rym-oeffeningen van Jeremias de Decker, in beter orde geschikt, met eenige dichtten en 't leven des schryvers vermeerderd en uitgegeven door M. Brouërius van Nideke*, 2 delen, deel 1 (Amsterdam 1726).
- Deursen, A.Th van.**, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarneveldt* (Assen 1974).
- Deursen, A.Th van**, *Plain lives in a golden age. Popular culture, religion and society in seventeenth-century Holland* (vertaling M. Ultee) (Cambridge 1991).
- Deursen, A.Th van**, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996).
- Dierickx, M.**, ‘De eerste jaren van Filips de Schone’, in: J.A. van Houtte, e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 4, *De Bourgondisch-Habsburgse monarchie 1477-1567* (Utrecht 1952) 305-349.
- Dikken, Ch.**, *The Personal Touch. An introduction to the personalisation of medieval stained glass windows*, master thesis (Utrecht 2008).
- Doutrepoint G. en O. Jodogne** (eds.), *Chroniques de Jean Molinet*, deel 1 (Brussel 1935-1937).
- Dudok van Heel, S.A.C.**, ‘Een kooplieden-patriciaat kijkt ons aan, of de emancipatie van het Amsterdamse portret tot 1578’, in: R. Kistenmaker en M. Jonker (eds.), *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam 1986) 19-39.
- Duffy, E.**, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400-1580* (New Haven/Londen 1992, tweede druk 2005).
- Eck, X. van en Chr. Coebergh-Surie**, ‘Behold, a greater than Jonas is here:’ the iconographic program of the stained glass windows of Gouda’, in: *Simiolus* 25, 1 (1997), 5-44.
- Führi, K.**, *Leven van Willem den Eersten, prins van Oranje* (Den Haag 1847).
- Gasten, A.**, ‘The Kingship of Philip and Mary. Some remarks on presentation and heraldry and the special circumstances surrounding the King’s Window of Gouda’, in: W. de Groot (ed.), *The Seventh Window. The King’s Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 215-226.
- Gerritsen, W.P.**, *Het spoor van de eenhoorn: de geschiedenis van een dier dat niet bestaat* (Leiden 2011).
- Giorgi, R.**, *Heiligen* (vertaling Murk Salverda) (Milaan/Gent/Amsterdam 2002, 2004).
- Glasz, P.J.**, ‘Voormalige glasschilderingen zoo te Alkmaar als door Alkmaar elders geschonken’, in: *Oud-Holland* 26 (1908) 69-90, 69.
- Goede, N. de, e.a.**, *Glazen Verhalen. De Grote Kerk van De Rijp*, (De Rijp z.j.).
- Gonnet, C.J.**, ‘Haarlemse glasschrijvers’, in: *Feestbundel Dr. Abraham Bredius* (Amsterdam 1915) 61-78.
- Goosen, L.**, *Van Andreas tot Zacheüs*, (Nijmegen 1992, derde druk 1999).
- Gordon, D.**, ‘Veritas filia temporis: Hadrianus Julius and Geoffrey Whitney’, in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 3, 3/4 (april- juli 1940) 228-240.
- Goudriaan, K.**, ‘City and Sovereign: The Pragmatic Relations between Gouda and its Monarchs Charles V and Philips II, 1549-1559’, in: W. de Groot (ed.), *The seventh Window. The King’s Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 49-66.
- Groenveld, S.**, *De kogel door de Kerk. De Opstand in de Nederlanden. 1559-1609* (Zutphen 1983).

- Groenveld, S.**, *De bruid in de schuif. De consolidatie van de Republiek. 1609-1650* (Zutphen 1985).
- Groenveld, S.**, *Haarlemse glasraamscheningen. Stedelof tussen dominee, regent en koopman* (Gouda 1996).
- Groenveld, S.**, (in samenwerking met) **H.L.Ph. Leeuwenberg en H.B. van der Weel**, *Unie, Bestand, Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2009).
- Groot, W. de**, 'Bloei en teloorgang van de Bourgondisch-Habsburgse glazen in de Oude kerk in Amsterdam' in: *Amstelodamum* 92-6 (2005) 17-32.
- Haak, B.**, *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1984).
- Haersma Buma, B. van**, *De Grote of Jacobijnerkerk te Leeuwarden*, (Leeuwarden 2008).
- Harbison, C.**, *Jan van Eyck. The Play of Realism* (Londen 1991).
- Hofman, R.**, 'Geert Grote's Treatise Contra Turrim Traiectensem and his Conversion to a spiritually oriented Life', in: H. Blommestijn, C. Caspers en R. Hofman (eds.), *Spiritually renewed: Studies on significant representatives of the Modern Devotion* (Leuven 2003) 41-56.
- Hoondert, L.**, *Kloosterkleding in beeld* (Utrecht 2010).
- Houben, C.**, *Joris van Egmond (1504-1559). Het portret van een opdrachtgever in de kunsten in de Noordelijke Nederlanden* (Utrecht 1999).
- Houten, A. van**, *Kerk aan de Laan: de geschiedenis van de remonstrantse broederschap te 's-Gravenhage en omstreken* (Hilversum 1996).
- Hoven van Genderen, B. van den**, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997, tweede druk 2003).
- Hoven van Genderen, B. van den**, 'Memoria and Amende Honorable in the Utrecht Collegiate Chapter of St Mary', in: *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture in Honour of Truus van Bueren*, Rolf de Weijert e.a. (eds.) (Hilversum 2011) 235-250.
- Janssen, G.H.**, *Het stokje van Oldenbarnevelt* (Hilversum 2001).
- Jappe Alberts, W.**, 'Het Sticht Utrecht 1433-1477, Gelre en de Friese landen 1423-1477', in: J.A. van Houtte, e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, *De Late Middeleeuwen. 1305-1477* (Utrecht 1951) 344-373.
- Jong, M. de**, *The penitential State. Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814-840* (Cambridge 2009).
- Jongh, M. de, Groothedde en A. Schreurs**, Tweedelig rapport: 1. *De Zutphense glasvondst.* 2. *Gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600* (Zutphen 2008).
- Jongkees, A.G.**, e.a., *Burgundica et varia : keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A. G. Jongkees hem aangeboden ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 14 juli 1989 door de Kring van Groninger Mediaevisten "Amici"* (Hilversum 1990).
- Kajaan, H.** *Inventaris van het archief van de familie Van Oldenbarnevelt, (1449) 1510-1705*, Nationaal Archief (1987) 3.20.41.
- Kikkert, J.G.**, *Maurits van Nassau* (Soesterberg 2008).
- Kirschbaum, E.**, e.a. (eds.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 8 delen, deel 1, *Allgemeine Ikonographie, A-E* (Rome/Freiburg/Bazel/ Wenen 1970).
- Kirschbaum, E.**, e.a. (eds.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 8 delen, deel 2, *Allgemeine Ikonographie, F-K*, (Rome/Freiburg/Bazel/ Wenen 1970).
- Kloek, W. Th.** e.a., *Kunst voor de Beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580. De eeuw van de beeldenstorm* ('s Gravenhage 1986).
- Koene, B.**, *Voor God, graaf en geslacht: de kroniek van de ridders van Assendelft* (Hilversum 2005).
- Koorn, F.W.J.**, (ed.), *Ach lieve tijd: 750 jaar Haarlem, de Haarlemmers en hun rijke verleden.* (Haarlem/Zwolle 1984).
- Kroos, R.**, 'Grabbräuche - Grabbilder', in: K. Schmid en J. Wollasch (eds.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter* (München 1984) 285-354.
- Kuipers, J.J.B.**, e.a., *Het verhaal van Zeeland* (Hilversum 2005).
- Laarmann, F.K.**, *Het Noord-Nederlandse familieportret in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Beeldtraditie en betekenis* (Amsterdam 2002) 31.
- Lecocq, I.**, 'Donations de vitraux monumentaux dans les anciens Pays-Bas et occupation de l'espace liturgique et architectural', in: *Glasmalerei im Kontext: Bildprogramme und Raumfunktionen. Akten des XXIIen internationalen Colloquiums des Corpus Vitrearum, Nürnberg, 29. August - 1. September 2004. Im Auftrag des Nationalkomitees des Corpus Vitrearum Deutschland*, R. Becksmann (ed.), (Nürnberg 2005) 229-242.
- Liebergen, L. van en W. Prins**, *Deftige devotie*, tent. cat. Uden (Uden 2003).

- Long, I. le**, *Historische beschrijvinge van de Reformatie der stad Amsterdam. Alles nyt geloofwaardige historie-schrijvers versaamelt, gestaapt en opgebeldert* (Amsterdam 1729).
- Mantz-van der Meer, A.E.G.**, *Op zoek naar Loutering. Oorsprong en ontwikkeling van de enkratische ascese tot in het begin van de 13^e eeuw* (Hilversum 1989).
- Marti, S., T-H. Borchert, en G. Keck** (eds.), *Karel de Stoute. Pracht en praal in Bourgondië*, tent. cat. Brugge (Brugge 2009).
- Martin, H.**, (pseudoniem van M. H. de Graaff), *Erasmus en zijn tijd: historische schets* (Amsterdam 1870).
- Milder, P.C.**, 'Portretten van 16^e-eeuwse Amsterdammers en hun plaats in de Westeuropese kunst', in: R. Kistenmaker en M. Jonker (eds.), *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam 1986) 9-18.
- Moor, G. de**, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk(erhout) in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 45 (1991) 41-98.
- Moor, G. de**, *Verborgen en geborgen. Het Cisterziënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994).
- Mortier, B.M.A.M. du**, 'Het kledingbeeld op Amsterdamse portretten in de 16^e eeuw', in: R. Kistenmaker en M. Jonker (eds.), *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam 1986) 40-60.
- Noordegraaf, L.**, 'Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens', in: J. Drewes e.a. (eds.), *Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens* (Hilversum 1996) 75-88.
- Noordegraaf, L.**, 'Mecenaat vóór en na de Opstand. Gebrandschilderde glazen in Hollandse kerken gedurende de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd', in: *Holland* 33 (2001) 17-37.
- Noordegraaf, L.**, 'Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens', in: *Van vlas naar glas. Aspecten van de sociale en economische geschiedenis van Nederland* (Hilversum 2009) 329-340.
- Noordegraaf, L.**, 'Mecenaat vóór en na de Opstand. Gebrandschilderde glazen in Hollandse kerken gedurende de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd', in: *Van vlas naar glas. Aspecten van de sociale en economische geschiedenis van Nederland* (Hilversum 2009) 357-377.
- Oexle, O.G.**, 'Memoria und Memorialbild', in: K. Schmid en J. Wollasch (eds.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter* (München 1984) 384-440.
- Oexle, O.G.**, 'Memoria als Kultur', in: O. G. Oexle (ed.) *Memoria als Kultur* (Göttingen 1995) 9-78.
- Oexle, O.G.**, 'Fama und Memoria der Wissenschaft in der Kunst der Frühen Neuzeit', in: *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture in Honour of Truus van Bueren*, Rolf de Weijert e.a. (eds.) (Hilversum 2011) 365-378.
- Otto, F.**, 'Europa vor der Reformation. Am Vorabend einer Revolution', in: *Geo Epoche, Das Magazin für Geschichte* 39 (2009) 22-25.
- Palmboom, E.N.**, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)* (Hilversum 1995)
- Paravicini, W.**, "'Verstandige waanzin". Karel de Stoute, hertog van Bourgondië (1433-1477)', in: *Karel de Stoute (1433-1499). Pracht en praal in Bourgondië*, tent. cat. Brugge (Bern/ Brussel/Brugge 2009) 38-49.
- Parker, G.**, 'Prologue. The window everyone overlooked', in: W. de Groot (ed.), *The seventh Window. The King's Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 13-20.
- Pegel, R.H.**, 'Prediking voor de leken in de stad Utrecht. 1500-1580', in: H. ten Boom (ed.), *Utrechters entre deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie. 1520-1620* (Delft 1992) 112-146.
- Peteghem, P. van**, 'Politieke ideologie in de Apologie', in: *Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na vierhonderd jaar. 1580 -1980* (Amsterdam 1980) , 20-25.
- Prak, M.R.**, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Golden Age* (vertaling D. Webb) (Cambridge 2005).
- Prak, M.J.** (ed.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006).
- Raedts, P.**, 'Amsterdam: de Heilige Stede, 1345. Ommegangen en mirakelen', in: *Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm*, W. Blockmans en H. Pleij (eds.) (Amsterdam 2007) 290-301.
- Ragetli, K.**, *Mirae Fautrix. An in-depht study on Margaret of York's patronage, gift giving and memoria (1446-1503)*, master thesis (Utrecht 2010).
- Regteren Altena, I.Q. van**, e.a. (o.a. **J.D. Hintzen**), *De Goudsche Glazen. 1555-1603. Beschouwingen over Gouda, haar Sint Janskerk en de gebrandschilderde glazen* (Den Haag 1938).
- Rengers Hora Siccama, D.G.**, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht. Historisch-juridische verhandeling. Voornamelijk uit Utrechtse gegevens samengesteld* (Utrecht 1905).

- Rijksen, A.A.J.**, ‘Godsdienstige en staatkundige invloeden in de wording van de Goudse glazen’, in: I.Q. van Regteren Altena, e.a. (o.a. J.D. Hintzen), *De Goudsche Glazen. 1555-1603. Beschouwingen over Gouda, haar Sint Janskerk en de gebrandschilderde glazen* (Den Haag 1938) 1-13.
- Rijksen, A.A.J.**, ‘Veranderingen in de zeventiende eeuw krachtens gereformeerde opvatting in drie van de Goudse glazen. Gedeeltelijk herstel in de twintigste eeuw’, in: *Zuid-Hollandse studiën*, 1 (1950) 40-52.
- Rijksen, A.A.J.**, *Gespiegeld in Kerkeglas. Hollands leed en vreugd in de Glasschilderingen van de St. Janskerk te Gouda* (Lochem 1954).
- Rijksen, A.A.J.**, *De St. Jan in Gouda en zijn glazen* (Gouda 1963).
- Rogier, L.J.**, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw*, 5 delen, deel 1 (Amsterdam/Brussel 1945-1947).
- Roorda, D.**, ‘Exkurs’ over een ‘Exkursion’. Een revolutie gespiegeld in kerkeglas’, in *Kleio* 17 (1976) 161-171.
- Ruyven-Zeman, Z. van**, ‘Edam, een Hollandse stad in de zeventiende eeuw’, in: Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, e.a.(eds.), *Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote kerk. Monument van kunst en geschiedenis* (Edam-Volendam 1994) 19-24.
- Ruyven-Zeman, Z. van**, ‘Geschiedenis van de beglazing’, in: Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, e.a.(eds.), *Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote kerk. Monument van kunst en geschiedenis* (Edam-Volendam 1994) 25-32.
- Ruyven-Zeman, Z. van**, ‘De schenkers en hun motieven’, in: Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, e.a. (eds.), *Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote kerk. Monument van kunst en geschiedenis* (Edam-Volendam 1994) 47-86.
- Ruyven-Zeman, Z. van**, *Corpus Vitrearum Netherlands Medii Aevi*, deel III, *The Stained-Glass Windows in the Sint Janskerk at Gouda: 1556-1604* (Amsterdam 2000).
- Ruyven-Zeman, Z. van**, ‘De glazen van de Sint-Janskerk en hun cartons’, in: Z. van Ruyven-Zeman, X. van Eck, H. van Dolder-de Wit (eds.), *Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse Glazen*, tent. cat. (Zutphen 2002) 9-20.
- Ruyven-Zeman, Z. van, X. van Eck, H. van Dolder-de Wit** (eds.), *Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse Glazen*, tent. cat. Gouda (Zutphen 2002).
- Ruyven-Zeman, Z. van**, ‘De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn’, in: *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken*, 62 (2002) 3-21.
- Ruyven-Zeman, Z. van**, *Corpus Vitrearum The Netherlands Volume IV. Stained Glass in the Netherlands before 1795*. 2 delen, *Part I: The North* (Amsterdam 2011).
- Ruyven-Zeman, Z. van**, *Corpus Vitrearum The Netherlands Volume IV. Stained Glass in the Netherlands before 1795*. 2 delen, *Part II: The South* (Amsterdam 2011).
- Saebø, M.**, M.A. Fishbane en J.L. Ska (eds.) *Hebrew Bible, Old Testament: the history of its interpretation* (Göttingen 2008).
- Schmid, W.**, ‘Zwischen Tod und Auferstehung - Zur Selbstdarstellung städtischer Eliten des ausgehenden Mittelalters im Spiegel von Stifterbildern’, in: P. Jezler (ed.), *Himmel, Hölle, Fegefeuer, Das Jenseits im Mittelalter*, tent.cat. Zürich en Keulen (München 1994) 101-116.
- Schulte Nordholt, H.**, ‘De Bourgondische cultuur’, in: J.A. van Houtte, e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, *De Late Middeleeuwen. 1305-1477* (Utrecht 1951) 374-406.
- Smit, H.**, ‘Aartshertog Filips de Schone en de Staten van Holland en Zeeland’, in: R. Fagel, J. Geurts en M. Limberger (eds.), *Filips de Schone, een vergeten vorst (1478-1506)* (Maastricht 2008)11-36.
- Smit, J.G.**, ‘De reformatie van Amersfoort (1579-1625)’, in: H. ten Boom (ed.), *Utrechters entre deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie. 1520-1620* (Delft 1992) 231-262.
- Slichtenhorst, A. van**, *XIV boeken vande Geldersse geschiedenissen etc.: getrocken meerendeels uyt de Latynsse werken van... Iob. Isacus Pontanus etc.: 't Arnhem, by Iacob van Biesen, gewoontlycken drucker van den Ed. Hove van Gelderland, 1654 / Arend van Slichtenborst* (Petrus J. Meij ed.) (Arnhem 1654/1967).
- Sluijter, E. J.**, ‘De uitbeelding van mythologische thema’s’, in: *God en de Goden*, tent. cat. Amsterdam (Amsterdam 1981) 55-64.
- Spaans, J.**, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*, (*Hollandse Historische Reeks* 11) (Den Haag 1989).
- Speetjens, A.**, ‘A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations of Piety in the Low Countries. Historiography and New Ideas’, in: R. Luton en E. Salter (eds.) *Pieties in Transition. Religious Practices and Experiences, c. 1400-1640*, (Aldershot 2007) 109-128.

- Spicer, A.**, 'So Many Painted Jezebels', in: J. Pollmann en A. Spicer (eds.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands* (Leiden 2007) 249-278.
- Staub, M.**, 'Memoria im Dienst von Gemeinwohl und Öffentlichkeit. Stiftungspraxis und kultureller Wandel in Nürnberg um 1500', in: Otto Gerhard Oexle (ed.), *Memoria als Kultur* (Göttingen 1995) 285-334.
- Stein, R.**, 'Natuurlijk Filips de Goede. De Bourgondische erfopvolging de Nederlanden', in: M. Damen en L. Sicking (eds.), *Bourgondie voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 15-31.
- Stipriaan, R. van** (ed.), *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*. (Amsterdam 2005).
- Swigchem C. A. van, T. Brouwer en W. van Os**, *Een huis voor het woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (Den Haag/Zeist 1984).
- Swigchem, C.A. van**, 'Kerkborden en kolomschilderingen in de St.-Bavo te Haarlem', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 35 (1987) 211-223.
- Swigchem C. A. van**, 'Een goed regiment'. *Het burgerlijk element in het vroege gereformeerde kerkinterieur* (Den Haag 1988).
- Tellenbach, G.**, 'Die historische Dimension der liturgischen Commemoratio im Mittelalter', in: K. Schmid en J. Wollasch (eds.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter* (München 1984) 200-214.
- Timmers, J.J.M.**, *Christelijke symboliek en iconografie* (Haarlem 1978).
- Tongerloo, L. van**, 'Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekkerk', in: *Oud Utrecht* 57 (1984) 1-8.
- Tongerloo, L. van**, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels. Een verkenning in relatiekaders', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 37 (1986) 151-174.
- Torren- barones van Verschuer, O.M. van der**, *Mariënwaerdt, een Heerlijkheid* (Dieren, z.j.).
- Tümpel, Chr.**, 'Religieuze Historieschilderkunst', in: A. Blankert e.a., *God en de Goden*, tent. cat. Amsterdam (Amsterdam 1981) 45-54.
- Vaandrager, G. J.**, 'Loterijen en glasschenkingen. Fundraising en sponsoring bij de herbouw van de Sint-Janskerk te Gouda na de brand van 1552', in: *In de stad van die Goude* (Delft 1992) 146-172.
- Vaandrager, G.J.**, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland. 1572-1800. Een inventarisatie* (Leiden 2002).
- Vaandrager, G.J.**, *De Goudse glasschenkingen aan kerken, 1572-1700. Spiegels van lokale historie* (Gouda 2003).
- Veerman, W.**, *Het geheim van Mariënwaerdt. Een eeuwigdurende monumentale herinnering aan het klooster Mariënwaerdt te Beesd en de abt Petrus van Zuyren uit 1560* (Beesd 2006).
- Veldman, I.**, 'Calvinisme en de beeldende kunst', in: M. Bruggeman, e.a. (eds.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A. Th. Van Deursen* (Amsterdam 1996) 297-306.
- Veldman, I.**, 'Een monument in de Alkmaarse geschiedenis. Het Laurentius-drieluik van Maarten van Heemskerck', in: J. Drewes e.a.(eds.), *Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens* (Hilversum 1996) 203-228.
- Vos, A.**, *Burgers, broeders en bazen : het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007) 170-177.
- Warnar, G.**, 'Brussel: de St.-Goedelekerk. Ruusbroec en de stedelijke vroomheid', in: W. Blockmans en H. Pleij (eds.), *Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm* (Amsterdam 2007) 278-289.
- Wijn, J.W.**, *Het beleg van Haarlem* (Den Haag 1982).
- Woltjer, J.J.**, 'Kerkgeschiedenis en mensbeeld', in: H. ten Boom (ed.), *Utrechters entre deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie. 1520-1620* (Delft 1992).
- Woltjer, J.J.**, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam 1994).
- Wüstefeld, W.C.M.**, *Middeleeuwse boeken van het Catherijneconvent* (Zwolle/Utrecht, 1993).
- Zorach, R.**, "'Blood upon the earth": Sacrifice and ritual in the King's Window of Gouda', in: W. de Groot (ed.), *The seventh Window . The King's Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005) 189-198.

WEBSITES

<http://www.hum.uu.nl/memorie/index.php>

<http://www.historischevereniginghasselt.nl/cms/historie/geschiedenis/>

<http://www.tinlot.be/commune/a-propos-de-tinlot/paroisses>.

http://www.historici.nl/retroboeken/nnbw/#page=79&accessor=accessor_index&source=8&accessor_href=accessor_index%3FSearchSource%253Auf-8%253Astring%3D%26first_letter%253Auf-8%253Astring%3Db&view=imagePane

http://www.historici.nl/retroboeken/nnbw/#source=1&page=118&accessor=accessor_index&accessor_href=accessor_index%3FSearchSource%253Auf-8%253Astring%3Dbaerland

http://www.historici.nl/retroboeken/nnbw/#page=202&accessor=accessor_index&accessor_href=accessor_index%3FSearchSource%253Auf-8%253Astring%3Doldenbarnevelt&view=imagePane

<http://www.noordhollandsarchief.org/canon-van-haarlem/4-damiate-en-de-damiaatjes/85/389/>
Van Aerssen het Nationaal Archief:

<http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/eaid/1.10.01/node/c01%3A0.#c01:0>.

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/spreuken/Pages/Vigilate%20Deo%20Confidentes.aspx> Jean Migault:

<http://www.biografischportaal.nl/persoon/24542634>

http://www.archieven.nl/nl/db?miadt=239&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&micols=1&mires=0&micode=582.1&minr=1243915&mizk_alle=tenijs

http://www.beeldbank-nh.nl/zoeken-in-de-beeldbank/task/search?q_searchfield=kaas+alkmaar&start=60

<http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/inscriptiones/139>

**HET SCHENKEN VAN GEBRANDSCHILDERDE GLAZEN VOOR EN NA DE
REFORMATIE AAN NOORD-NEDERLANDSE KERKEN**

VERANDERINGEN, CONTINUÏTEIT OF BEIDE?

BIJLAGEN

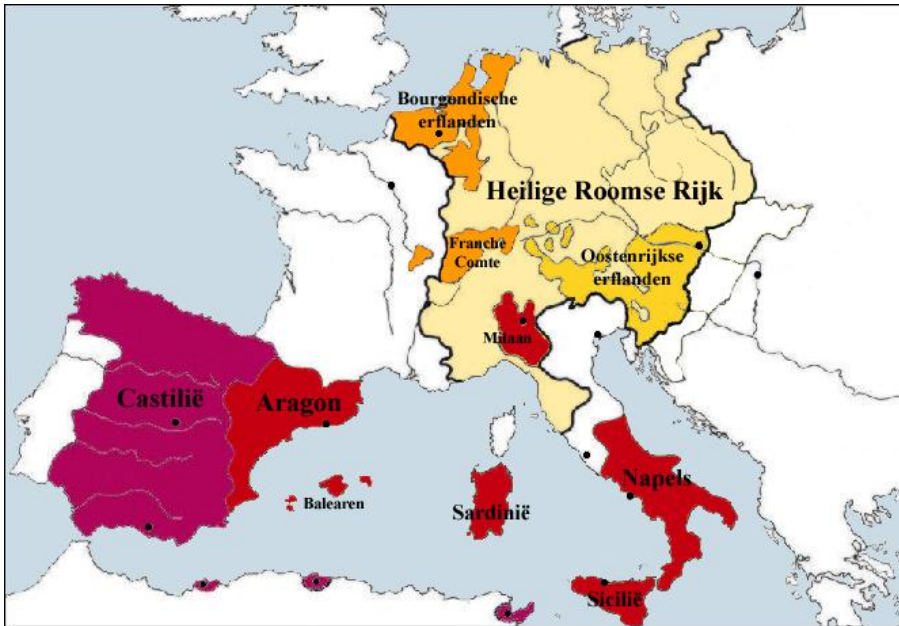
DEEL 2

Bijlage I

Afbeeldingen

1. Het Bourgondische Rijk ten tijde van Karel de Stoute (regerend vorst van 1467-1477)

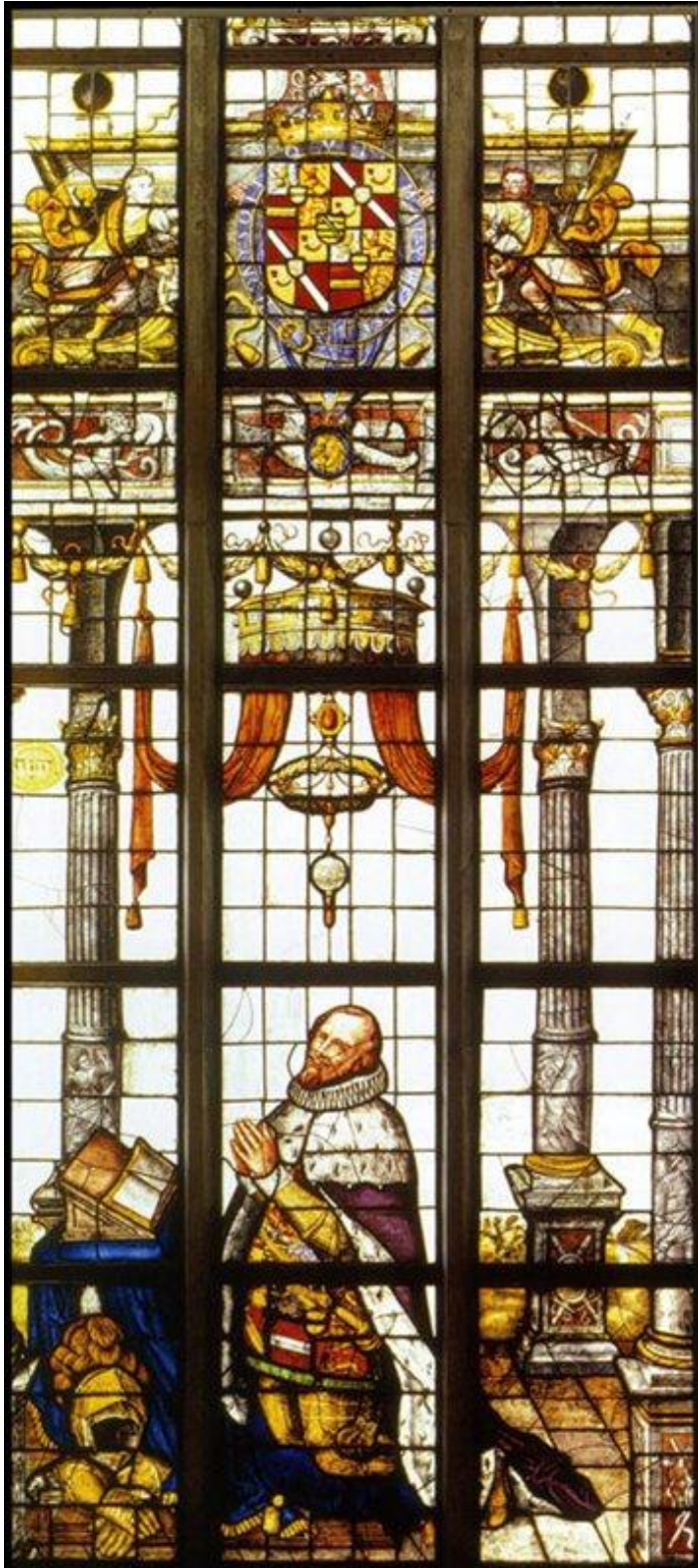
2. Het Bourgondische Rijk tegen het einde van de regeringsperiode van Karel V (regerend vorst van 1515-1556)

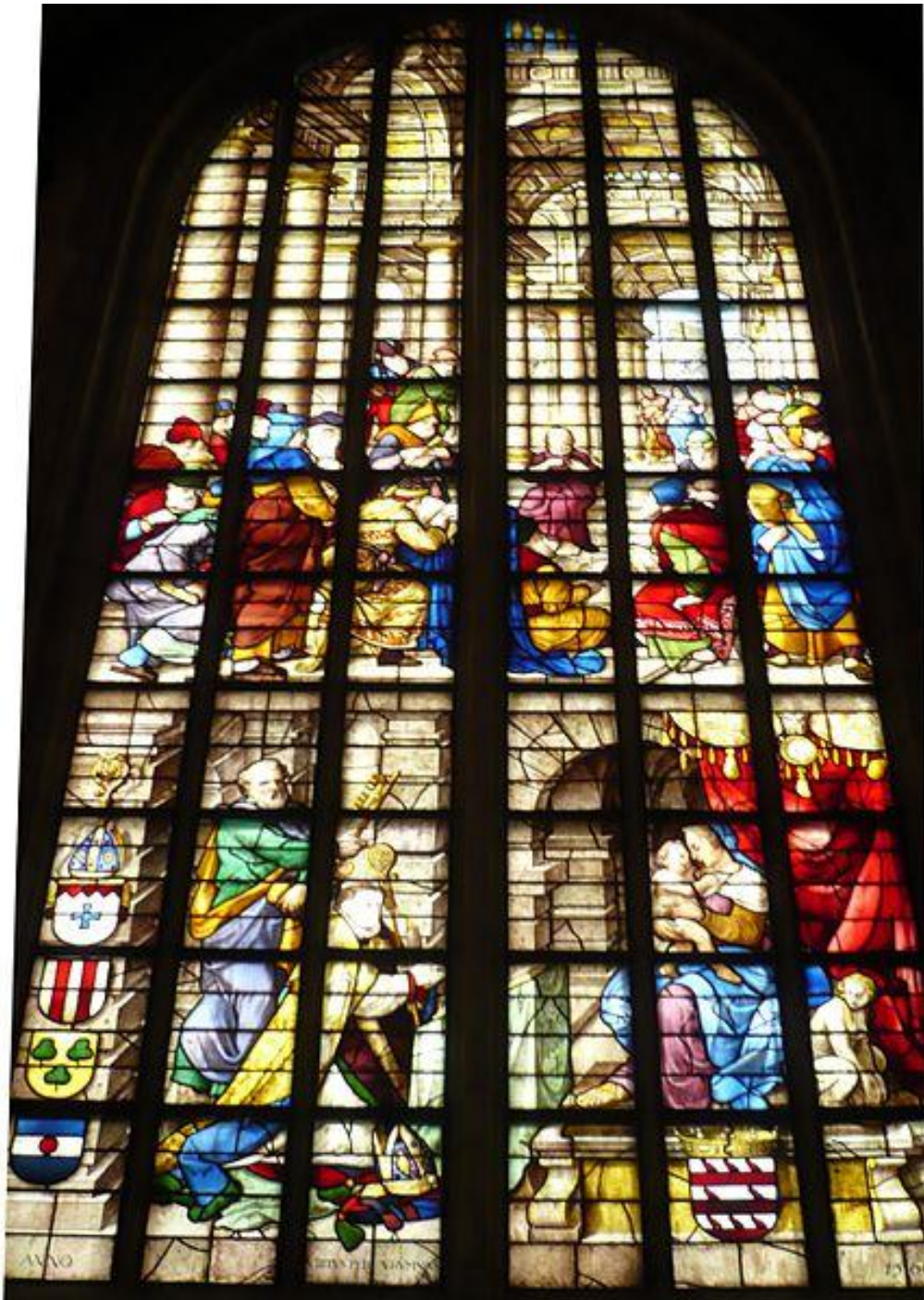
3. De zeventien Nederlandse gewesten (als onderdeel van het Spaans-Habsburgse Rijk) tussen 1543-1585 ten tijde van Karel V en Filips II

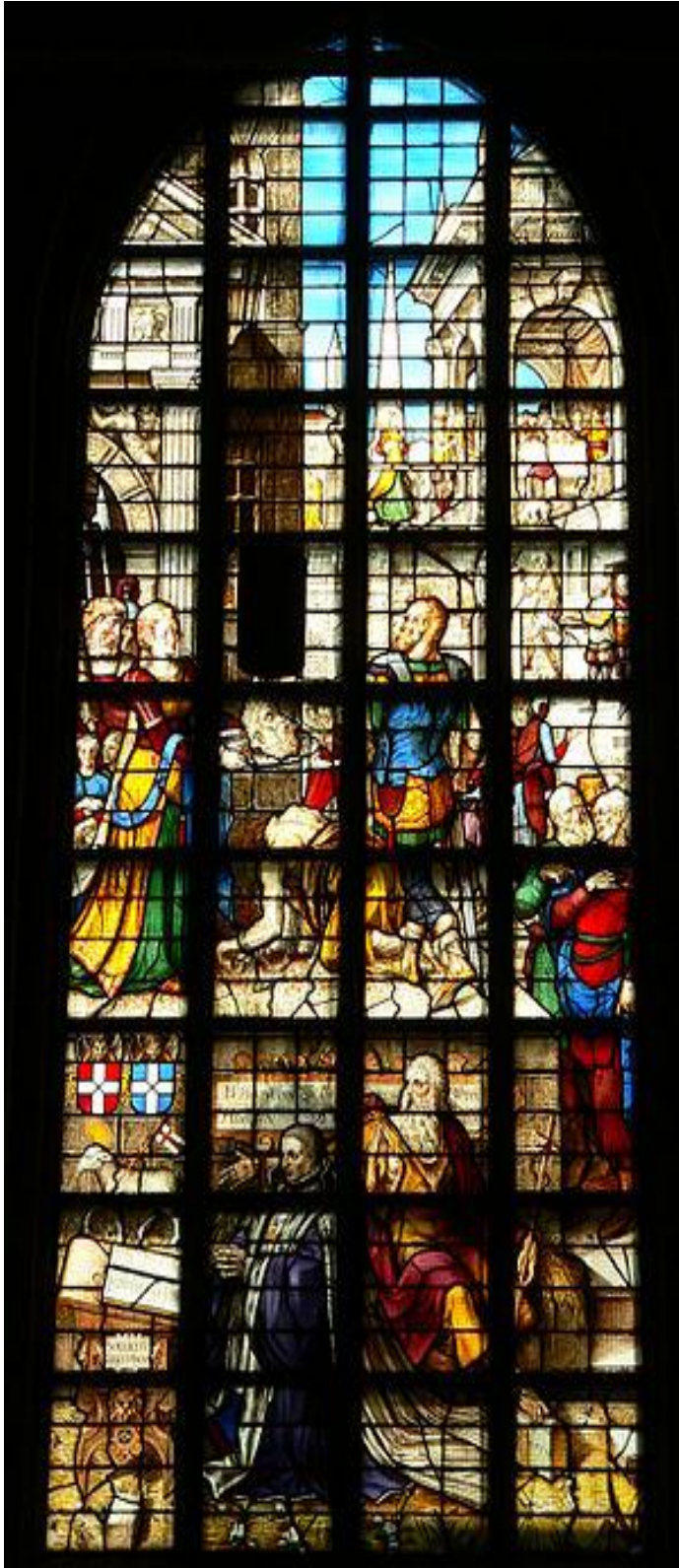
4. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, vanaf 1558

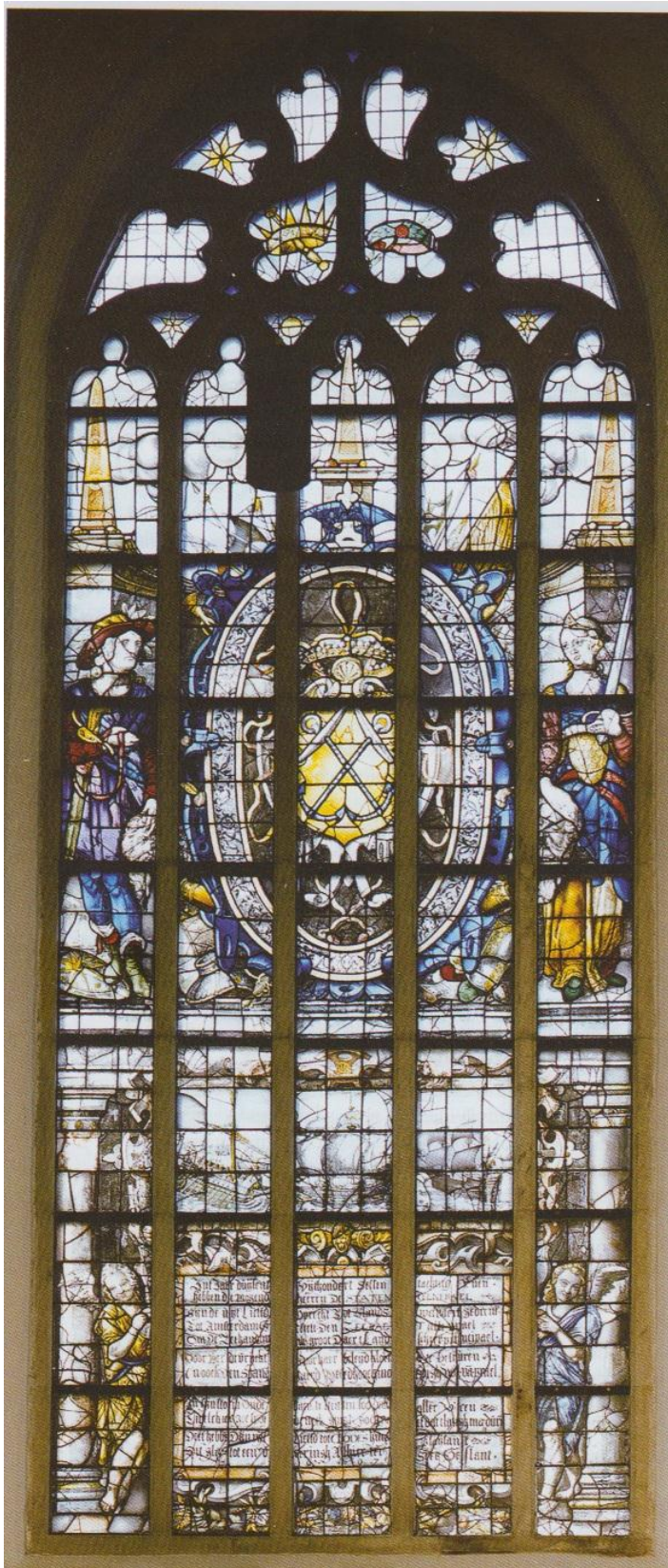
5. Anoniem, *Glas van Prins Maurits*, 1612 (Amsterdam, Rijksmuseum. Oorspronkelijk: Cuijk, Kruissherenklooster van Sint-Agatha) Opdrachtgever: prins Maurits

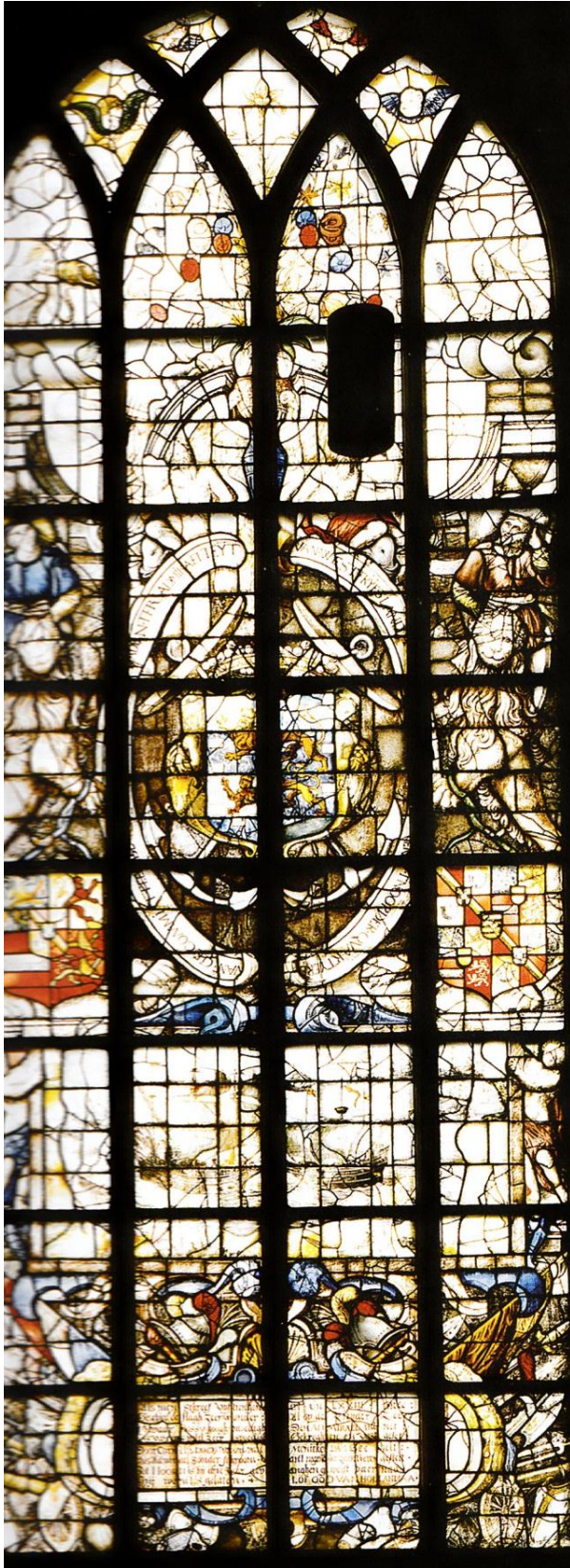
6. Digman Meynaert en Hans Scrivers naar Lambert van Noort, *De twaalfjarige Jezus in de Tempel*, 1561 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: Petrus van Zuyren

7. Willem Thybaut, *De ontboofding van Johannes de Doper*, 1570 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: Hendrik van Swol

8. (Toegeschreven aan) Cornelis Corneliszoon Clock naar Isaac van Swanenburg, *Glas van de Admiraliteit van Amsterdam*, ca. 1607 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgever: de Admiraliteit van Amsterdam

9. (Toegeschreven aan) Cornelis Corneliszoon Clock naar Isaac van Swanenburg, *Glas van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier*, ca. 1607 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgever: de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier

10. (Toegeschreven aan) Cornelis Corneliszoon Clock naar Isaac van Swanenburg, *Glas van de stad Leiden*, 1608 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgever: de stad Leiden

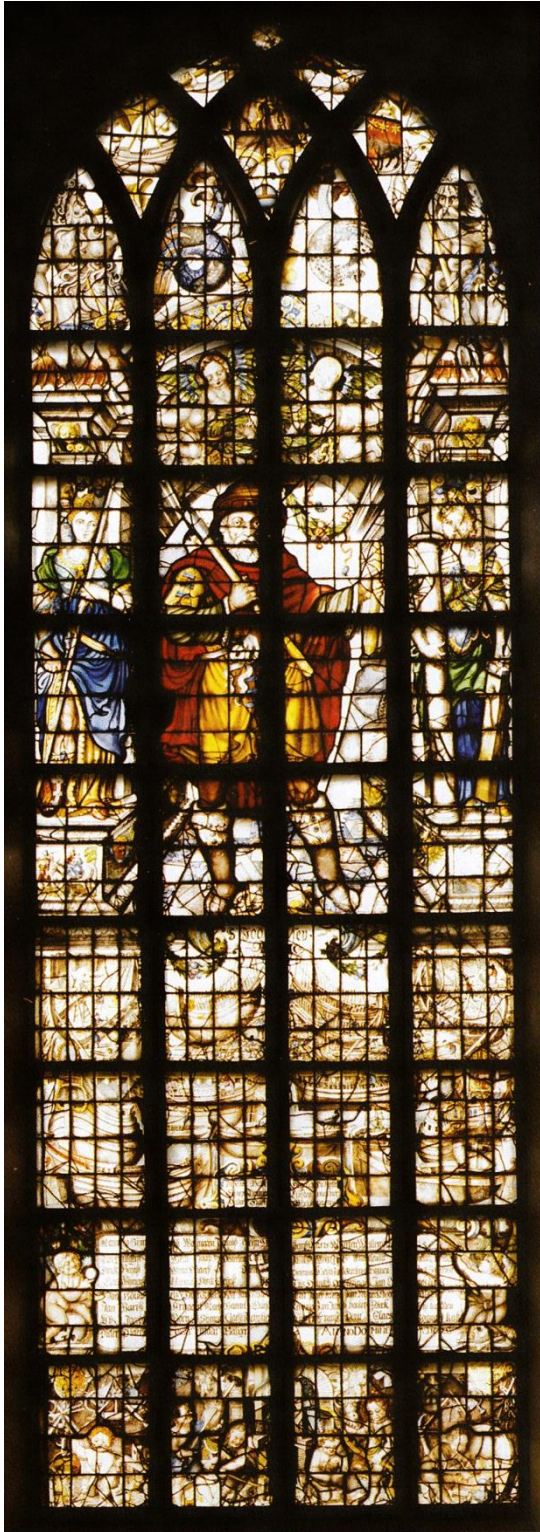
11. Joachim Wtewael, *De vrijheid van Consciëntie*, 1596 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgevers: de Staten van Holland en prins Maurits

12. (Toegeschreven aan) Cornelis Corneliszoon Clock naar Isaac van Swanenburg, *Het ontzet van Samaria*, 1601 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: de stad Leiden

13. Anoniem, naar gravure van Boëtius Adams Bolswert naar Peter Paul Rubens, *Het Oordeel van koning Salomo*, 1635 (Schermerhorn, Grote Kerk) Opdrachtgevers: de schepenen van Schermerhorn

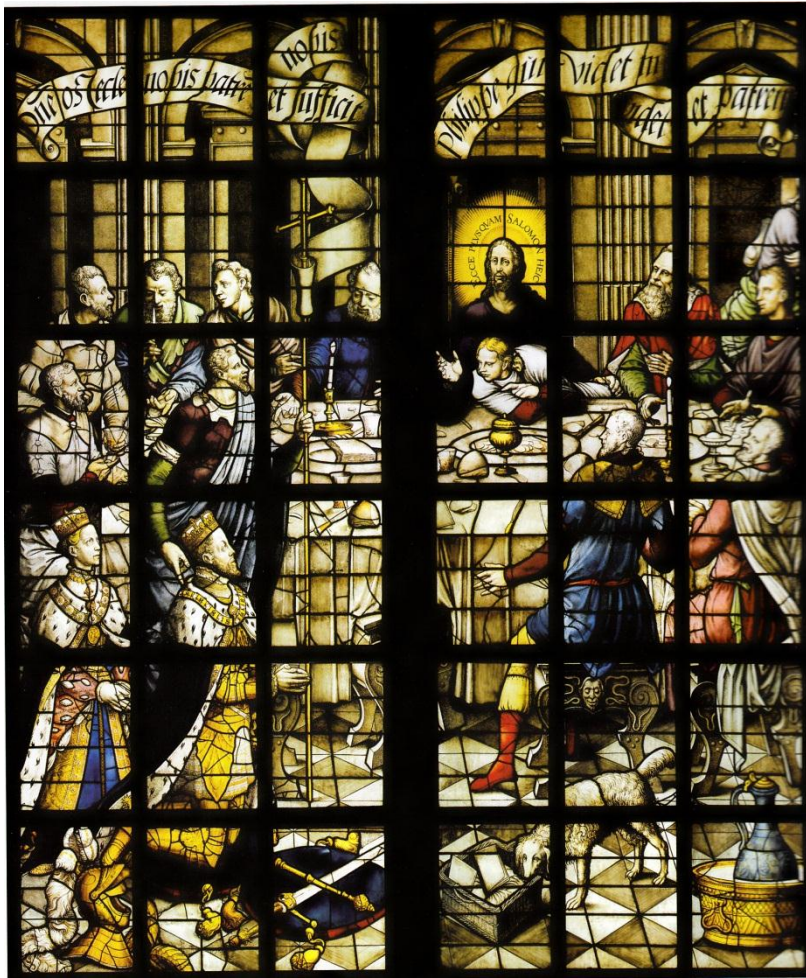
14. Anoniem, *Glas van de Scheepstimmerlieden*, 1625 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgevers: de scheepstimmerlieden van Edam

15. (en 16.a,b,c) Dirck Crabeth, *De inwijding van de Tempel en Het Laatste Avondmaal*, 1557-1559 (Gouda, Sint-Janskerk). Opdrachtgevers: Koning Filips II en echtgenote koningin Mary Tudor

16.a. Detail, bovenste deel: *De innijding van de Tempel* Opdrachtgevers: Filips II en Mary Tudor

16.b. Idem: detail, onderste deel: *Het Laatste Avondmaal*

16.c. Idem: detail, geheel onder: tekstcartouche

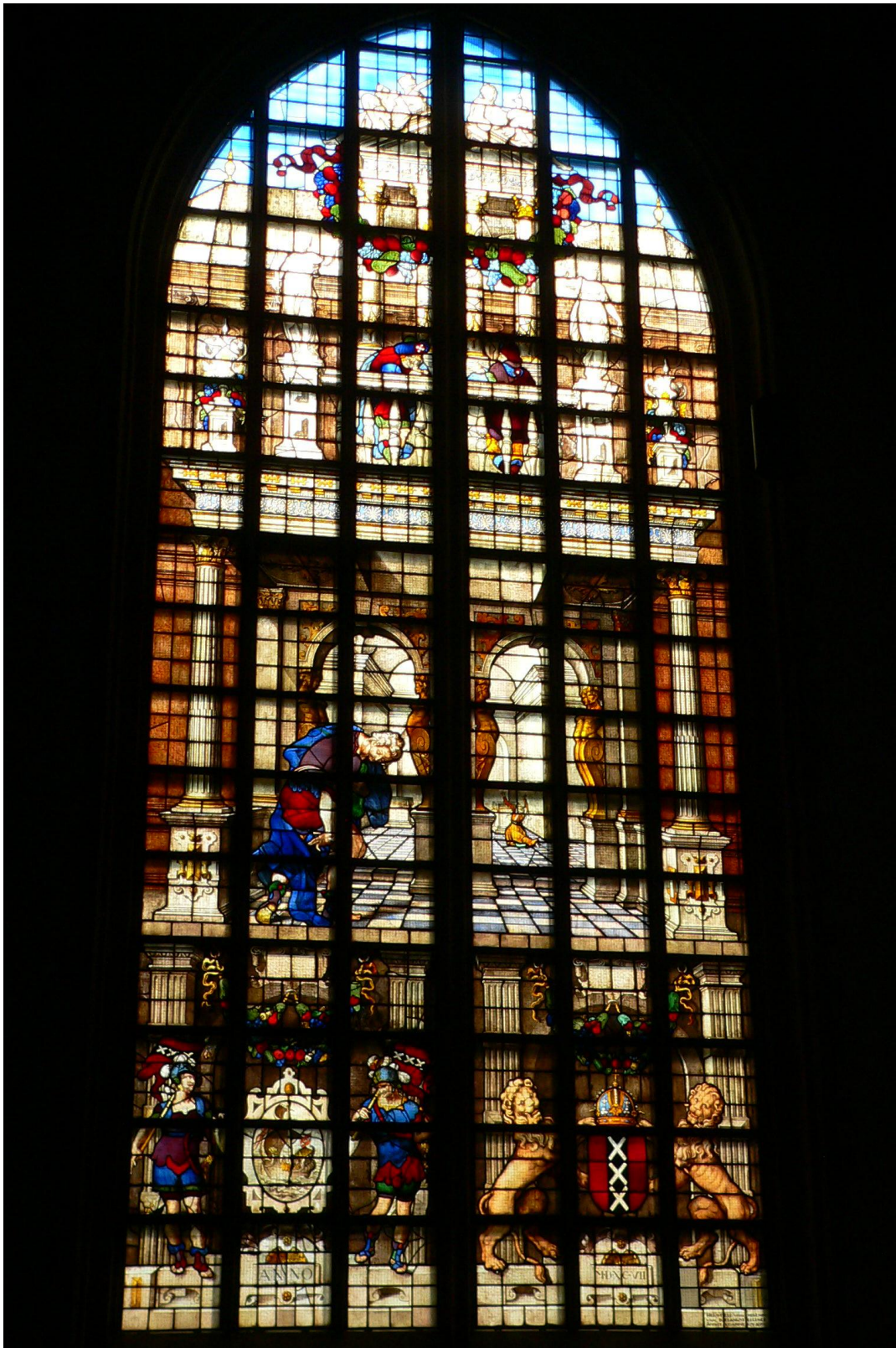

17. Willem Thybaut, *De verovering van Damiate 1597* (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: de stad Haarlem

18. Pieter Holsteyn, *De verovering van Damiate*, 1655 (De Rijp, Grote Kerk) Opdrachtgever: de stad Haarlem

19. Hendrick de Keyser, *De farizeeër en de tollenaar*, 1597 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: de stad Amsterdam

20. Cornelis Willemszoon, *Glas van Sijmen Hens*, detail met *Caritas*, 1625 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgever: Sijmen Hens

21. Anoniem, *Schenkersrand met keizer Maximiliaan en zijn familie*, ca. 1484, gravure (ca. 1765) naar een verloren glas in de Nieuwezijds Kapel in Amsterdam. Opdrachtgever: keizer Maximiliaan

22. (Toegeschreven aan) Dirck Crabeth, *Maria met kind en keizer Karel V*, 1547 (Den Haag, Grote of Sint-Jacobskerk) Opdrachtgever: keizer Karel V

23. Barend van Orley, *Joris van Egmond knielend voor de Heilige Drie-eenheid met Sint-Maarten*, carton, 1541 (Amsterdam, Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet) Opdrachtgever: Joris (George) van Egmond

24. Kapel van het Sint Annahofje in Leiden, ca. 1500. Opdrachtgever: familie de Bruyn in Leiden

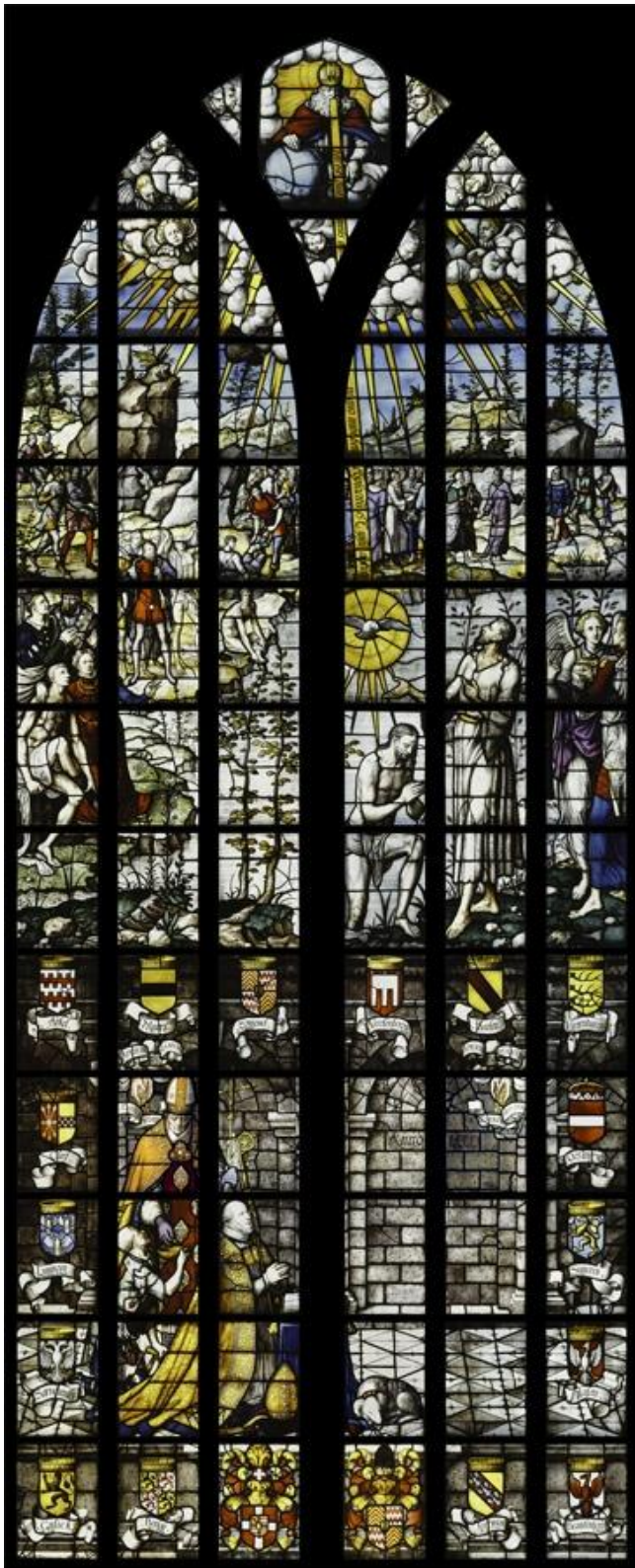

25. Fabianus Clememsonius Hamelae, *Gravure naar het glas* (ca. 1492) met Claes van Ruyven in de Sint Laurenskerk van Alkmaar (Noord-Hollands Archief) Opdrachtgever: het Kaas- en Broodvolk

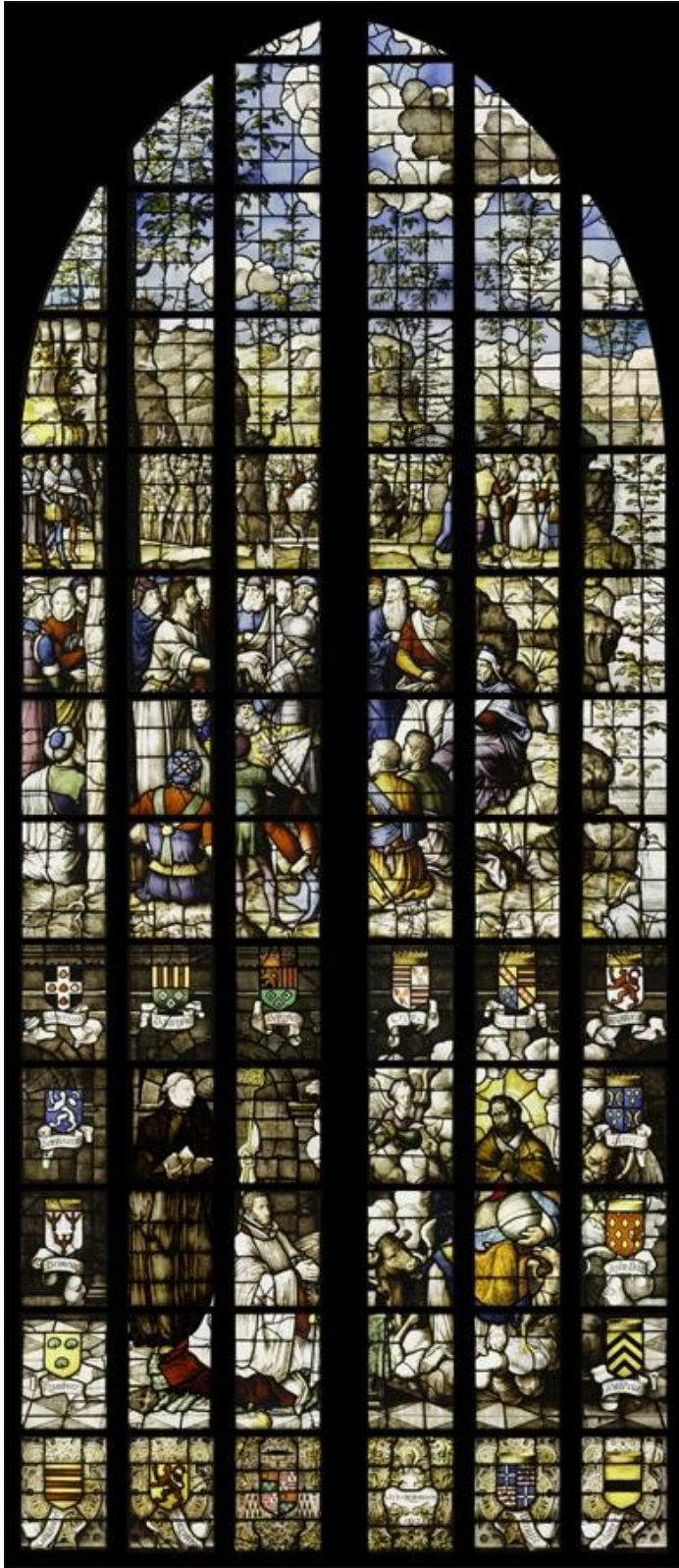

26. Aegidius, *Drie vrouwen bij het lege graf van Christus*, epitaaf voor Mathijs van der Straten, 1555 (Utrecht, Museum Catharijneconvent) Opdrachtgever: Mathijs van der Straten

27. Dirck Crabeth, *De doop van Jezus door Johannes*, 1555 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: Joris (George) van Egmond

28. Dirck Crabeth, *De prediking door Johannes de Doper*, 1562, (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: Robert van Bergen

29. Dirck Crabeth, *De eerste prediking van Jezus*, 1556 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: Cornelis van Mierop

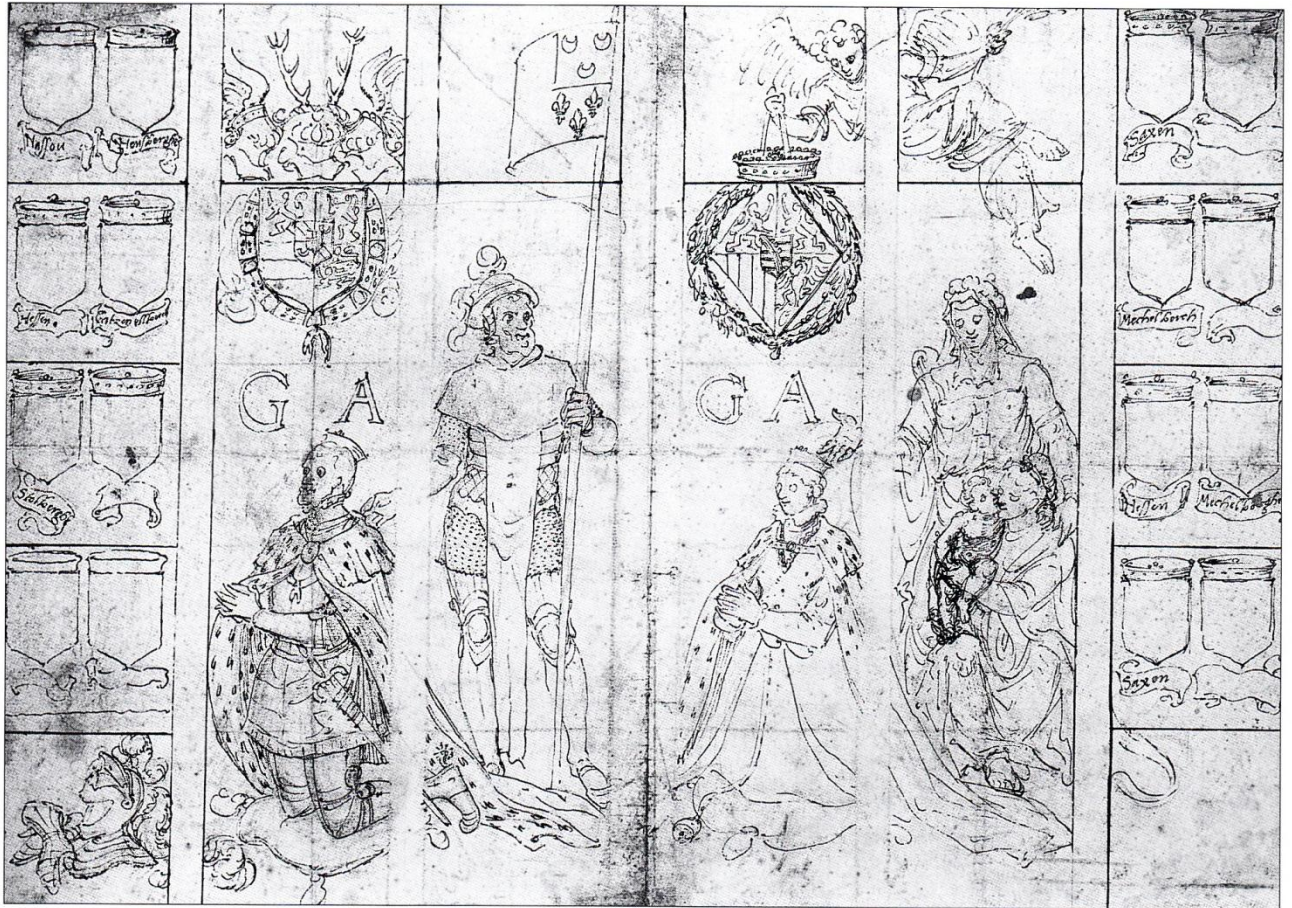
30. Anoniem, *Anna te drieën met de naamheiligen van de familie Pot*, ca. 1500 (Utrecht, Domkerk)
Opdrachtgever: (familie?) Antonius Pot

31. Maarten van Heemskerck, *Laurentius Drieluik*, 1538-1542 (Linköping, Kathedraal. Oorspronkelijk Alkmaar, Laurentiuskerk)) Opdrachtgever: Joris (George) van Egmond

32. Daniel Tombergen naar vidimus (1567) van Dirck Crabeth, *De Tempelreiniging*, 1657, Oorspronkelijke opdrachtgevers: Willem van Oranje en Anna van Saksen

32.a. Dirck Crabeth, *Ontwerptekening voor de schenkersrand van De Tempelreiniging met Willem van Oranje en Anna van Saksen en hun beschermbeligen voor de (niet uitgevoerde) glasdonatie aan de Sint-Janskerk in Gouda, ca. 1562* (Amsterdam, Amsterdam Museum)

33. Wouter Crabeth, *De offerande van Elia en De Voetwassing*, 1562 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: Margareta van Parma

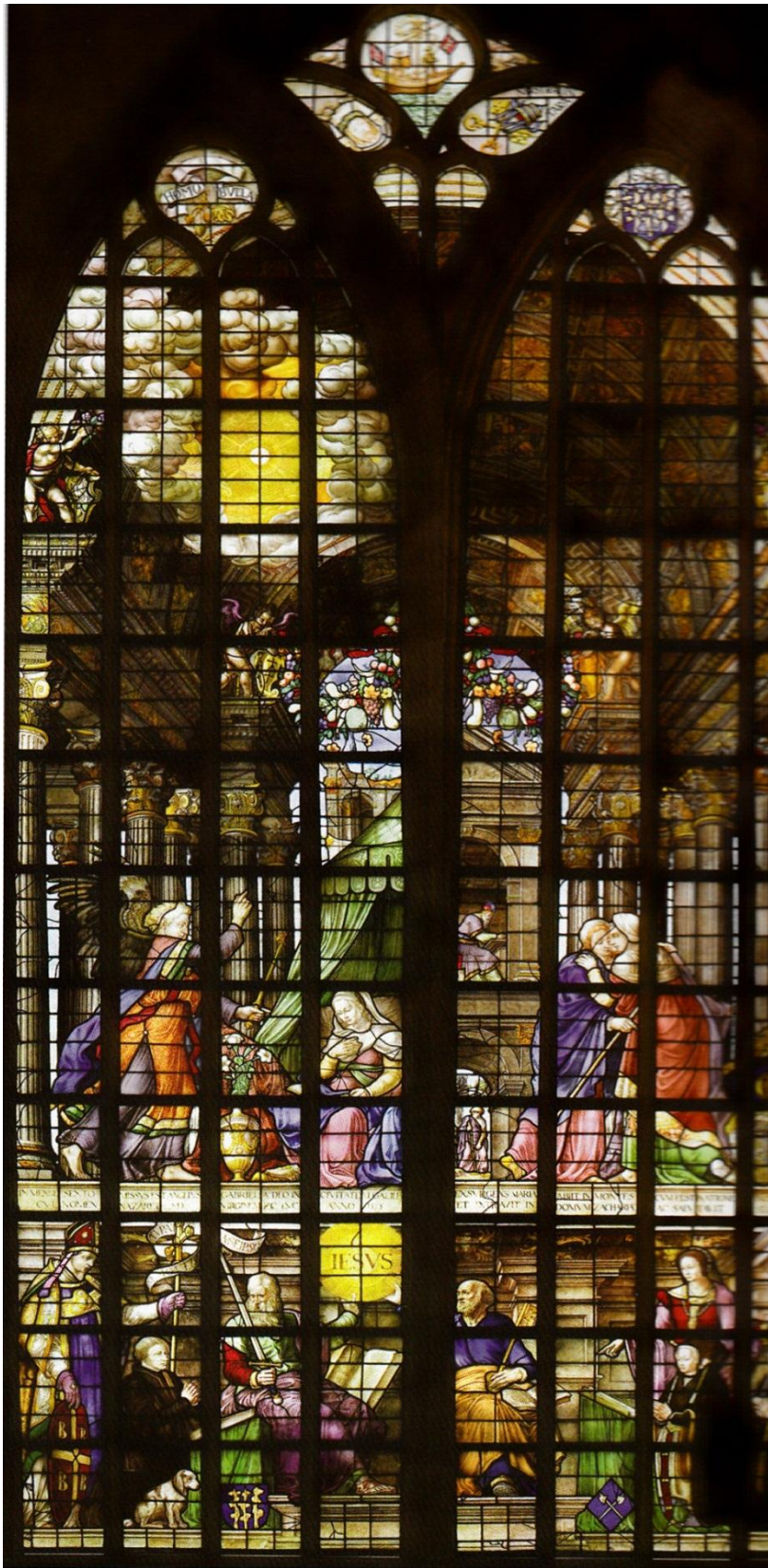

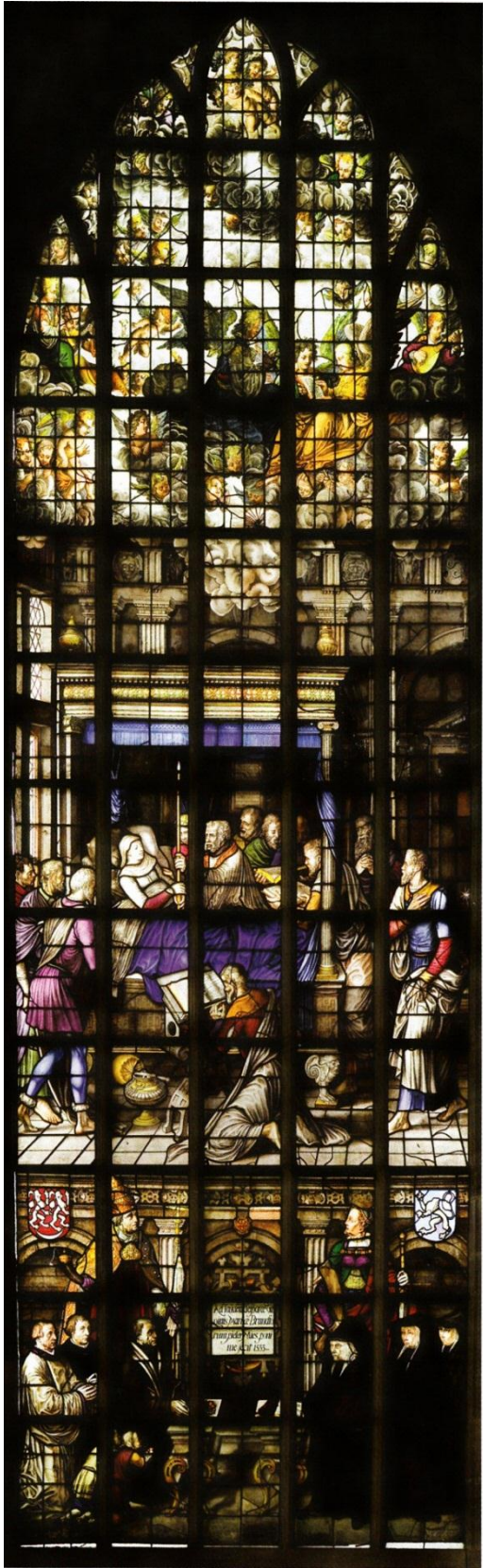
34. Christoffel Pierson, *Tekening van een van de twee voormalige compilaties uit 1580 van de glazen uit het klooster van Stein voor de Sint-Janskerk in Gouda* (Gouda, Archief der Hervormde Gemeente)

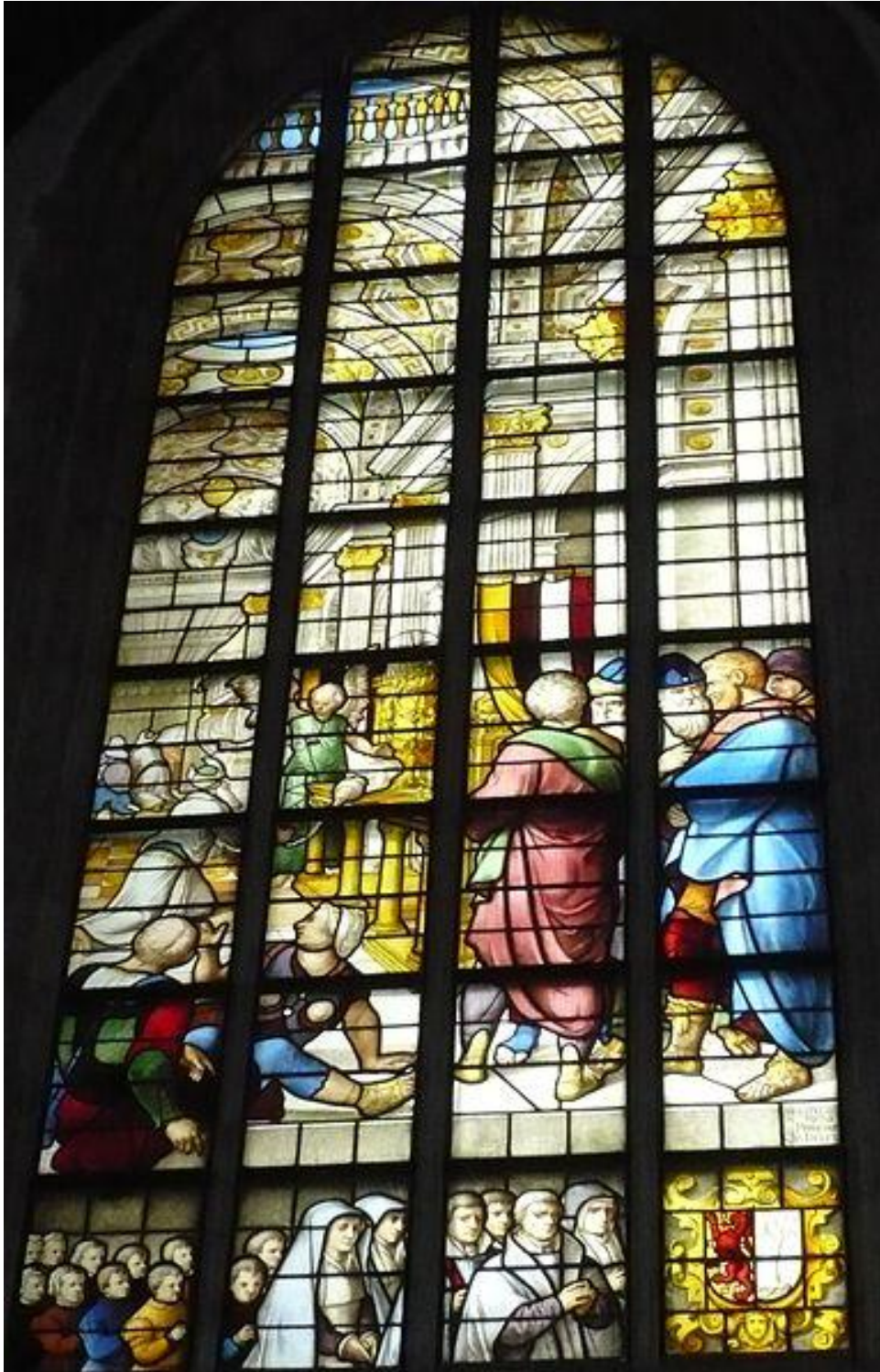
35. Dirck Crabeth, *Judith met het hoofd van Holofernes*, 1571 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgevers: Margareta van der Marck (en Jean de Ligne)

36. Digman Meynaert naar Lambert van Noort, *De Annunciatie en Visitatie*, 1555 (Amsterdam, Oude Kerk)
Opdrachtgever: familie Jan Claeszoon van Hoppen

37. Dirck Crabeth, *De dood van Maria*, 1555 (en Pieter Janszoon, 1639) (Amsterdam, Oude Kerk)
Opdrachtgever: familie Cornelis Brunt

38. Digman Meynaert naar Lambertus van Noort, *De aankondiging van de geboorte van Johannes de Doper*, 1561 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: familie Dirck Corneliszoon van Hensbeek

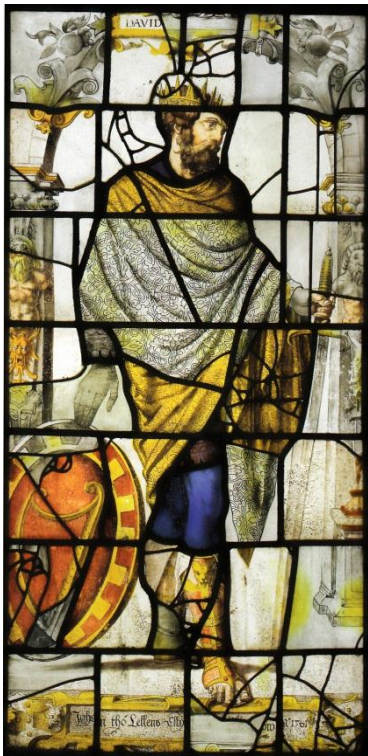
39. Anoniem uit het atelier van Dirck Crabeth naar Dirck Crabeth (?), *De vraag vanwege Johannes de Doper aan Jezus*, 1556 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: familie Gerrit Heye Gerritszoon

40. Anoniem uit het atelier van Dirck Crabeth naar Dirck Crabeth, *De gevangenneming*, 1556 (Gouda, Sint-Janskerk, oorspronkelijk klooster van Stein) Opdrachtgever: familie Jan Gerritszoon Heye

41. Anoniem uit het atelier van Dirck Crabeth naar Dirck Crabeth, *De bespotting*, 1556 (Gouda, Sint-Janskerk, oorspronkelijk klooster van Stein) Opdrachtgever: familie Dirck Corneliszoon van Reynegom

42. Anoniem, *David*, 1561, (Groningen, Groninger Museum, oorspronkelijk Ter Apel, Kruisherenklooster) Opdrachtgevers: Johan tho Lellens en zijn echtgenote

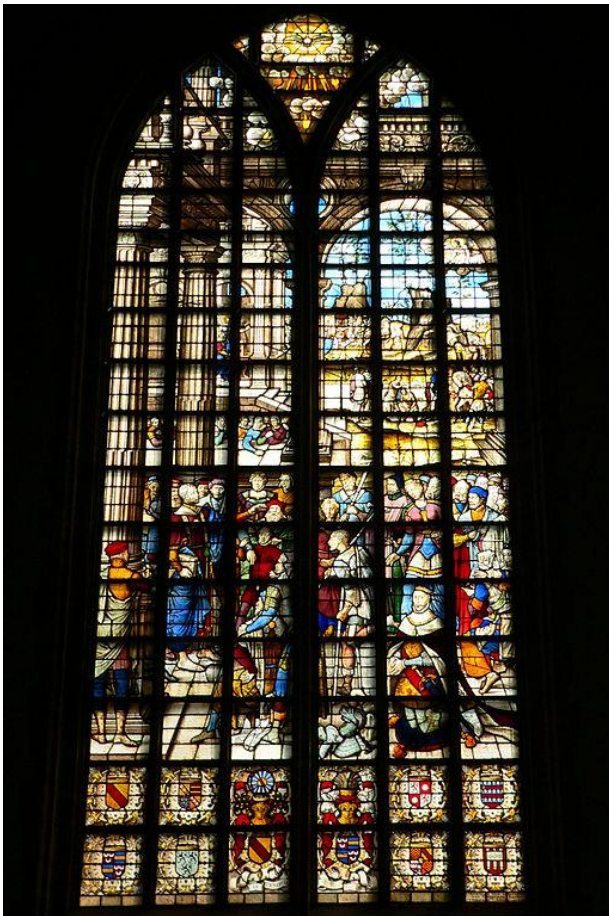

43. Digman Meynaert naar Lambertus van Noort, *De aanbidding van de berders*, 1555 (Amsterdam, Oude Kerk) Opdrachtgever: de stad Amsterdam

44. Dirck Crabeth, *Jona en de walvis*, 1565 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: het gilde van visverkopers

45. Leerling van Dirck Crabeth naar Dirck Crabeth, *Filippus predikend, genezend en dopend*, 1559 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: Philippe de Ligne

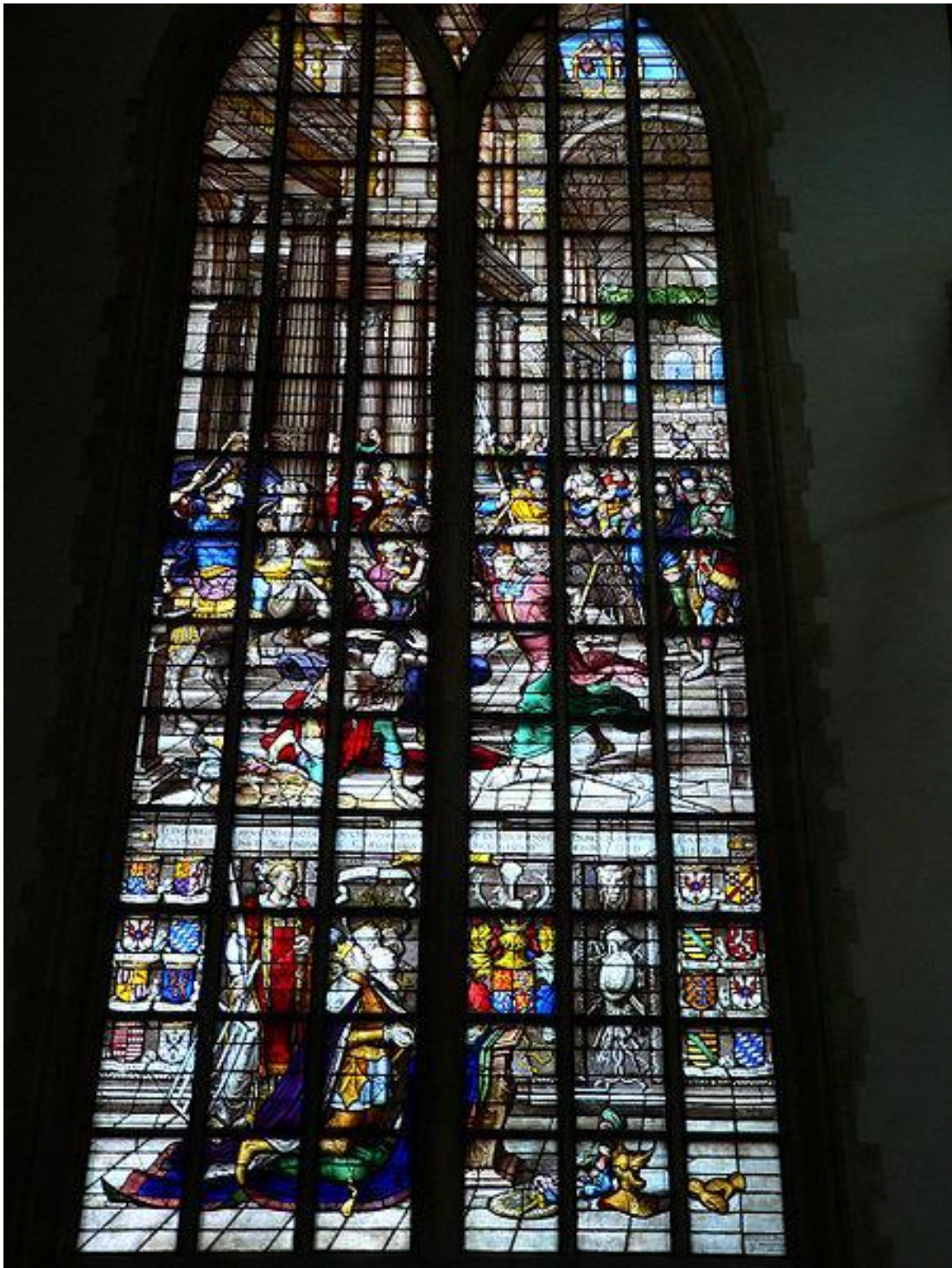
46. Anoniem (Duitsland), *Biblia Pauperum*, houtsnede, 28 x 21.3 cm., 1470 (Washington, National Gallery of Art)

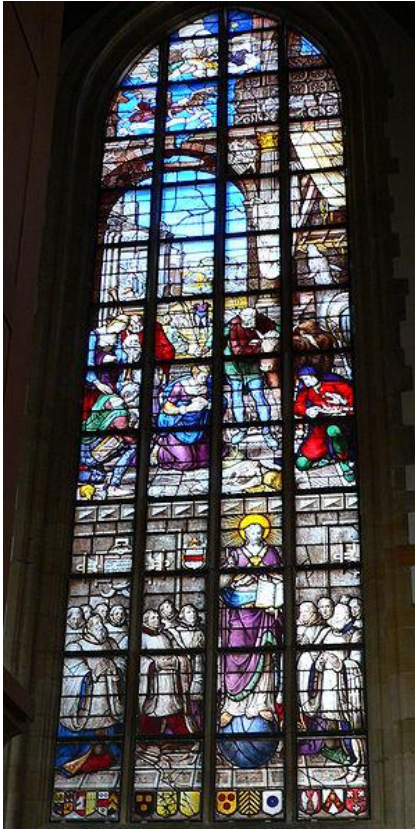
47. Anoniem uit het atelier van Dirck Crabeth naar Dirck Crabeth, *De uitstorting van de heilige Geest*, 1557 (Gouda, Sint-Janskerk, oorspronkelijk klooster van Stein) Opdrachtgever: Thomas Hermanszoon

48. Wouter Crabeth, *Het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo*, 1561 (Gouda, Sint-Janskerk)
Opdrachtgever: Elburga van Boetzelaer

49. Wouter Crabeth, *De verdrijving van Helioidorus*, 1559 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: Eric van Brunswijk

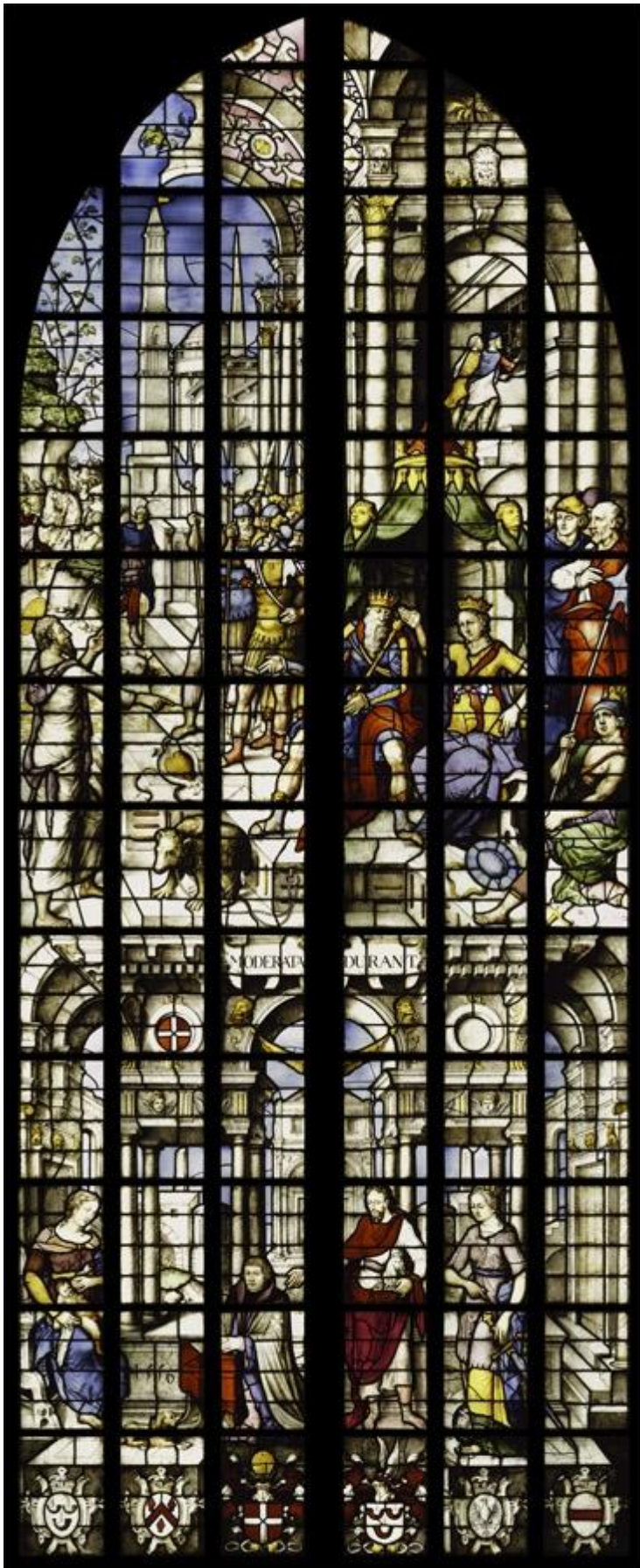
50. Wouter Crabeth, *De geboorte van Christus en Christus als Salvator Mundi*, 1564 (Gouda, Sint-Janskerk)
Opdrachtgevers: de kanunniken van Oudmunster in Utrecht

51. Digman Meynaert en Hans Scriverers naar Lambert van Noort, *De geboorte van Johannes de Doper*, 1562 (Gouda, Sint-Janskerk)
Opdrachtgevers: de kanunniken van Sint-Marie in Utrecht namens Herman Lethmaet

52. Daniel Tomberg, naar het voorgaande glas (1559-1560) van Digman Meynaert en Lambert van Noort (?), *De aankondiging van de geboorte van Jezus*, 1656, detail (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: de vroedschap van Gouda. Oorspronkelijke opdrachtgever: Theodorus Spiering van Well (1559-1560)

53. Jan van Zijl, *Johannes bestraft Herodes*, 1556 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: Wouter van Bylaer

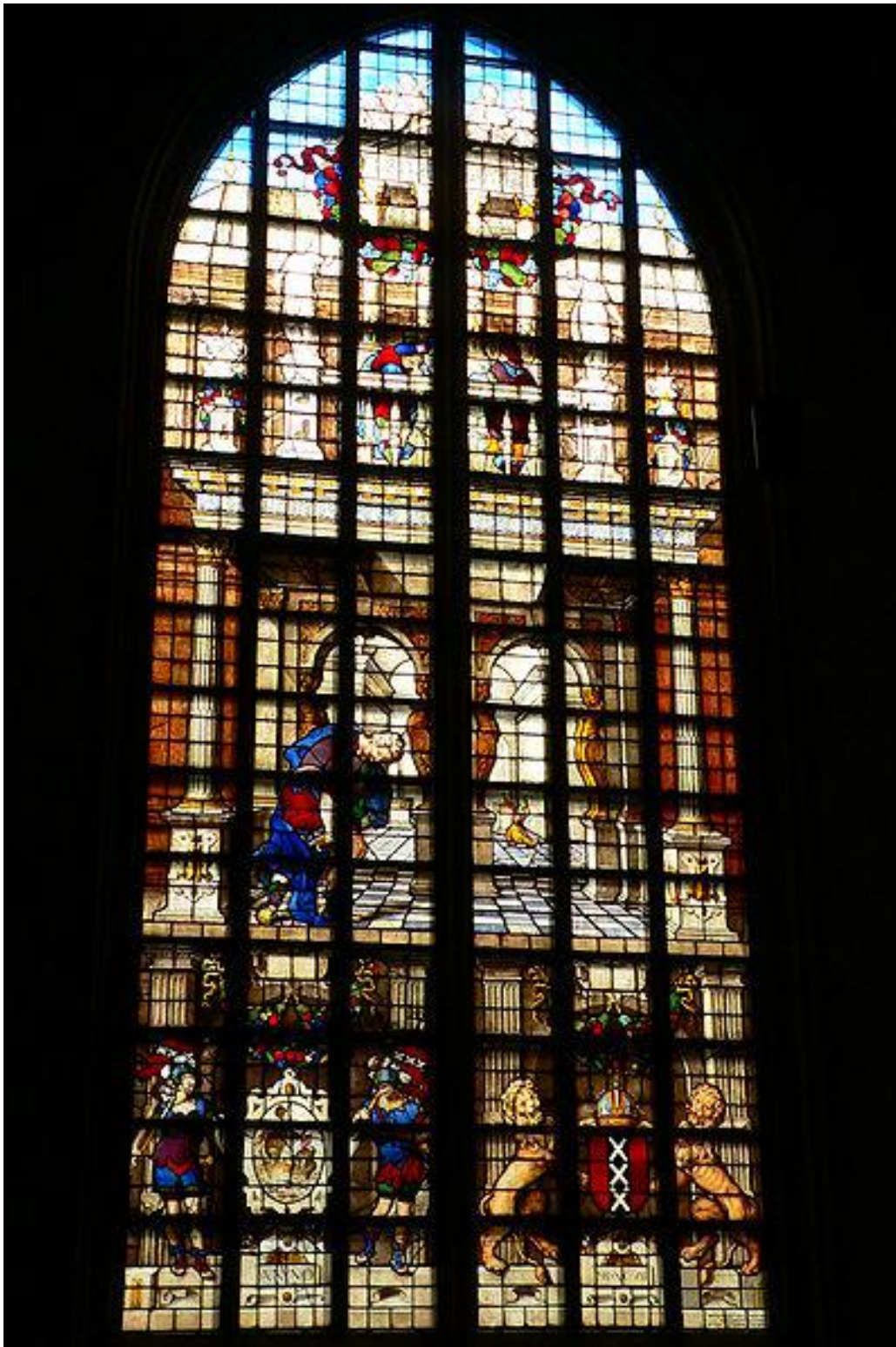
54. Anoniem uit het atelier van Dirck Crabeth naar Dirck Crabeth, *De Opstanding*, 1557 (Gouda, Sint-Janskerk, oorspronkelijk klooster van Stein) Opdrachtgever: Robert Janszoon

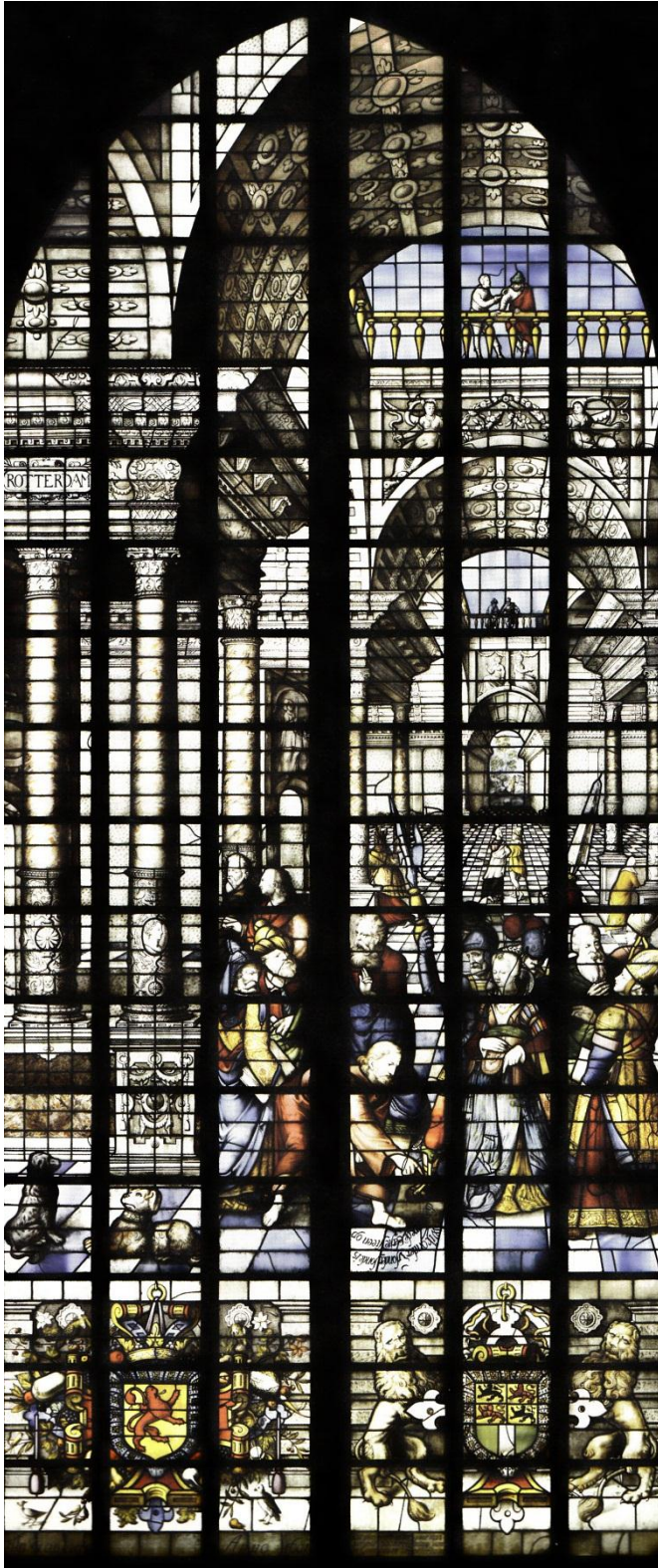
55. Cornelis Clock naar Isaac van Swanenburg, *Glas van de stad Leiden*, 1608 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgever: de stad Leiden

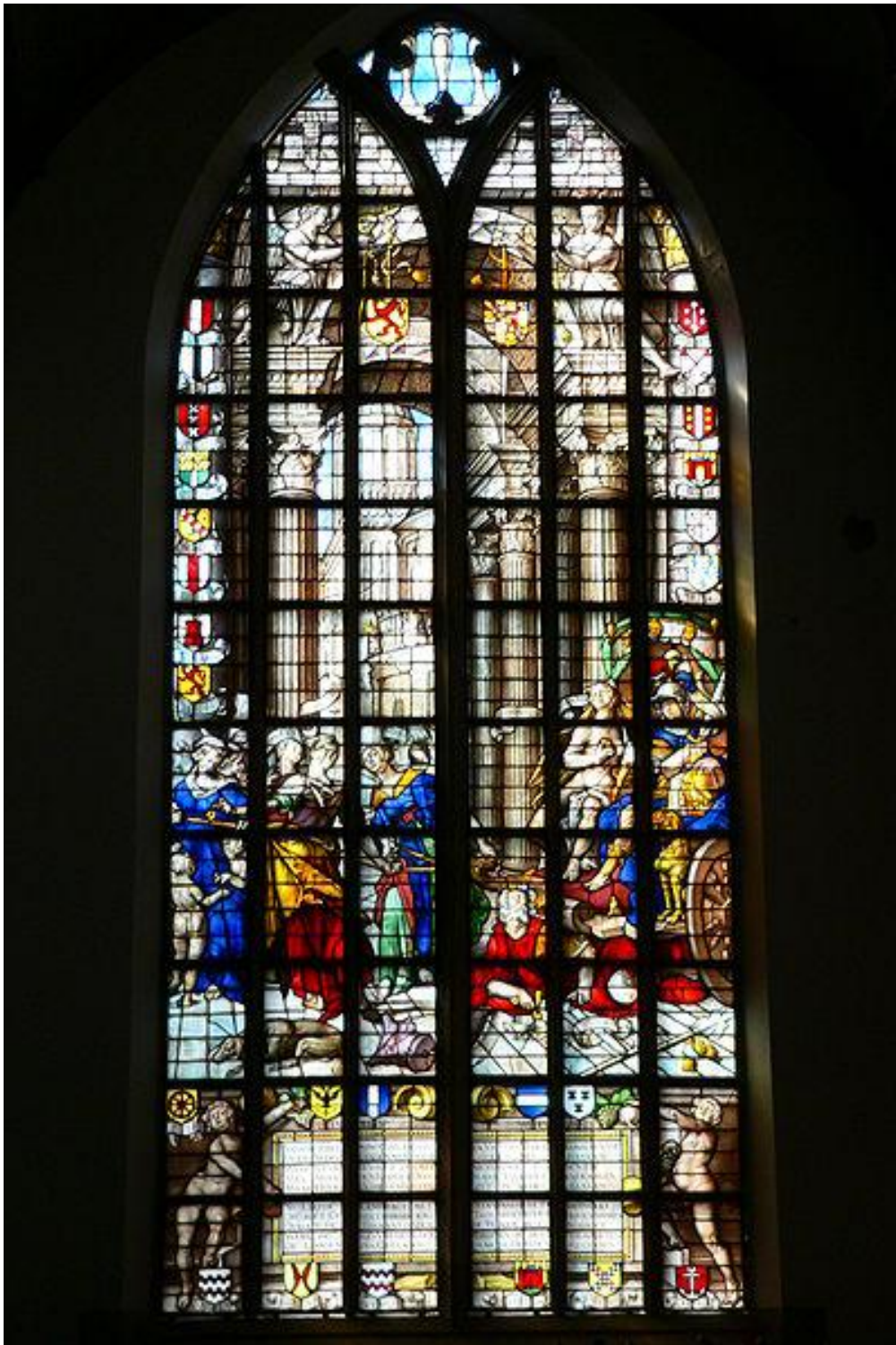
56. Dirck Janszoon Verheyden en Dirck Reynierszoon vander Dou, naar Isaac van Swanenburg, *Het ontzet van Leiden*, detail, 1600-1604 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: de stad Delft

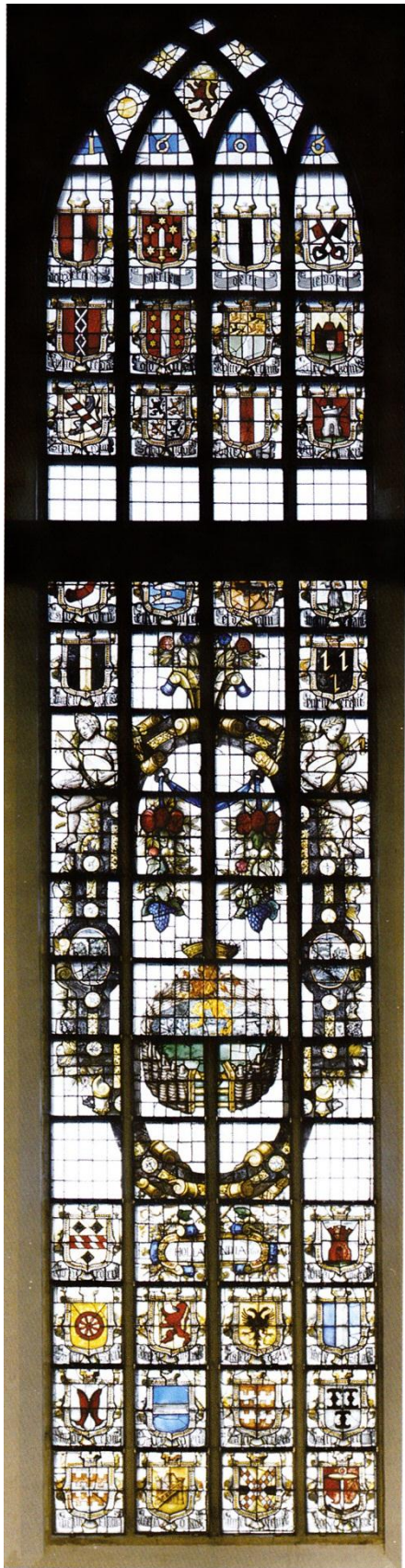
57. Hendrick de Keyser, *De farizeeër en de tollenaar*, 1579 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: de stad Amsterdam

58. Claes Janszoon Wytmans, Frans Adriaenszoon en David Franszoon, *Jezus en de overspelige vrouw*, 1601 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: de stad Rotterdam

59. Joachim Wtewael en Adriaan de Vrije, *De vrijheid van consciëntie*, 1596 (Gouda, Sint-Janskerk)

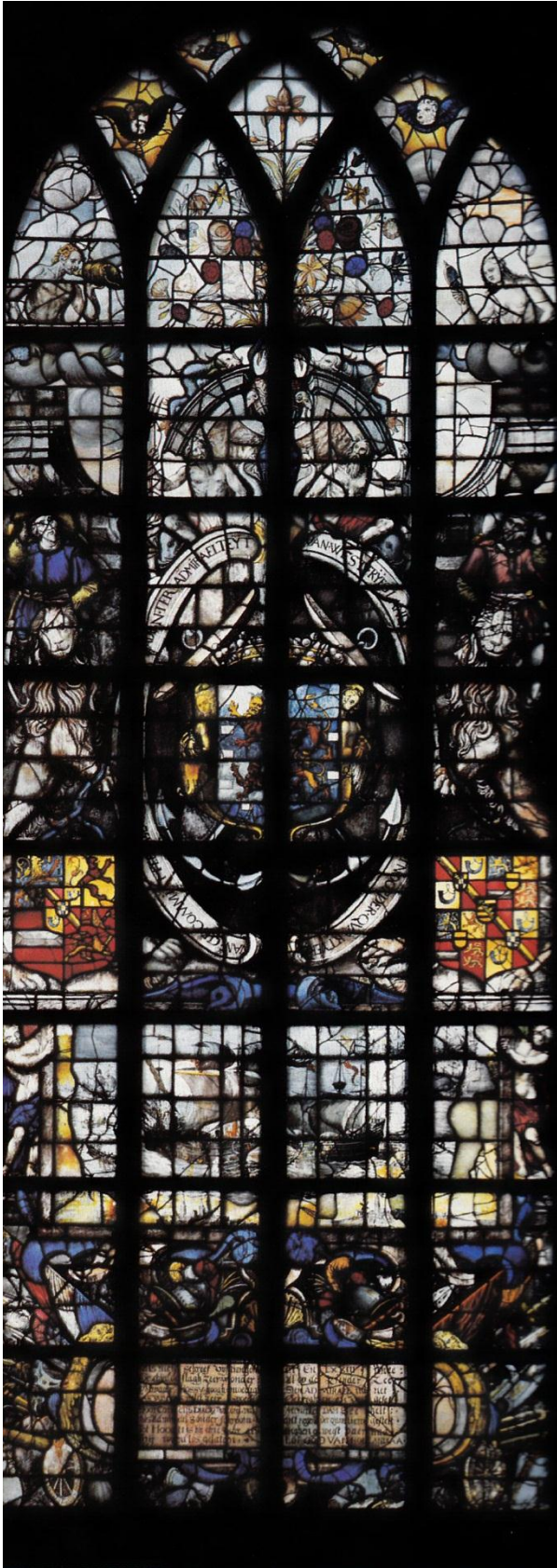

60. Toegeschreven aan) Lenert Pieterszoon, *Glas van de Staten van Holland*, 1606 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgevers: de Staten van Holland

61. Gerrit Gerritszoon Cuyp (?), *De Maagd van Dordrecht*, 1597 (Gouda, Sint-Janskerk) Opdrachtgever: de stad Dordrecht

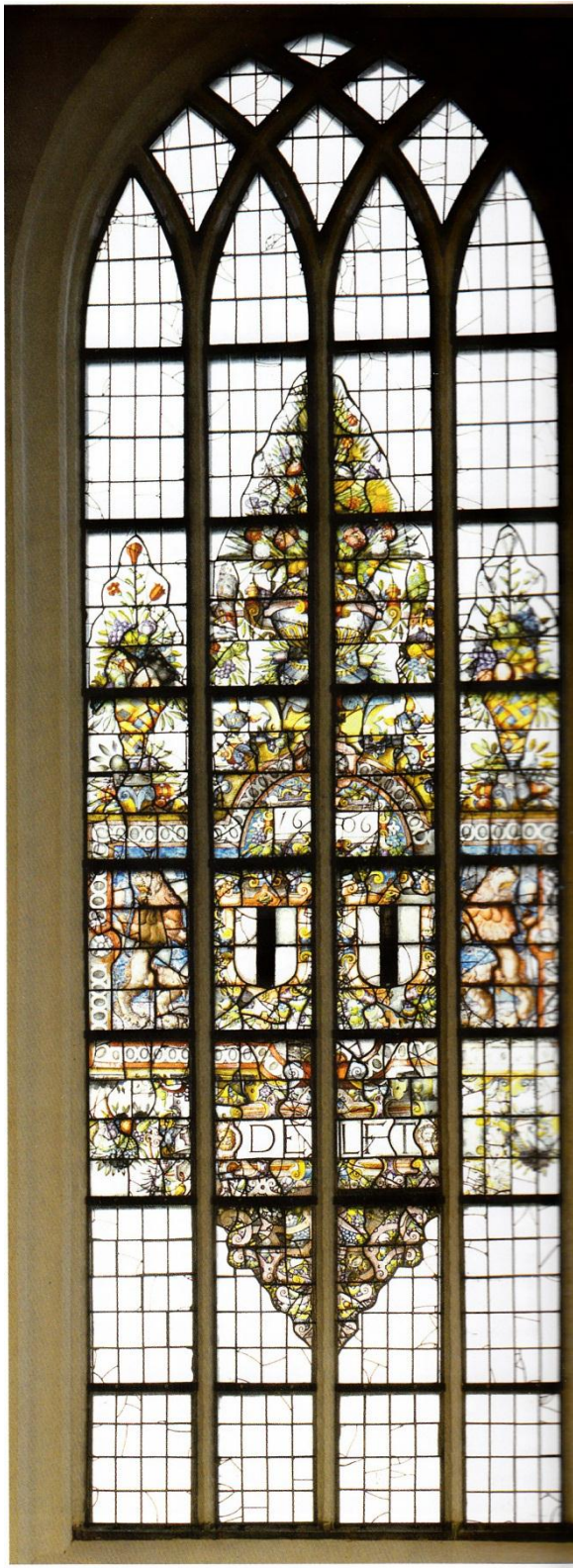

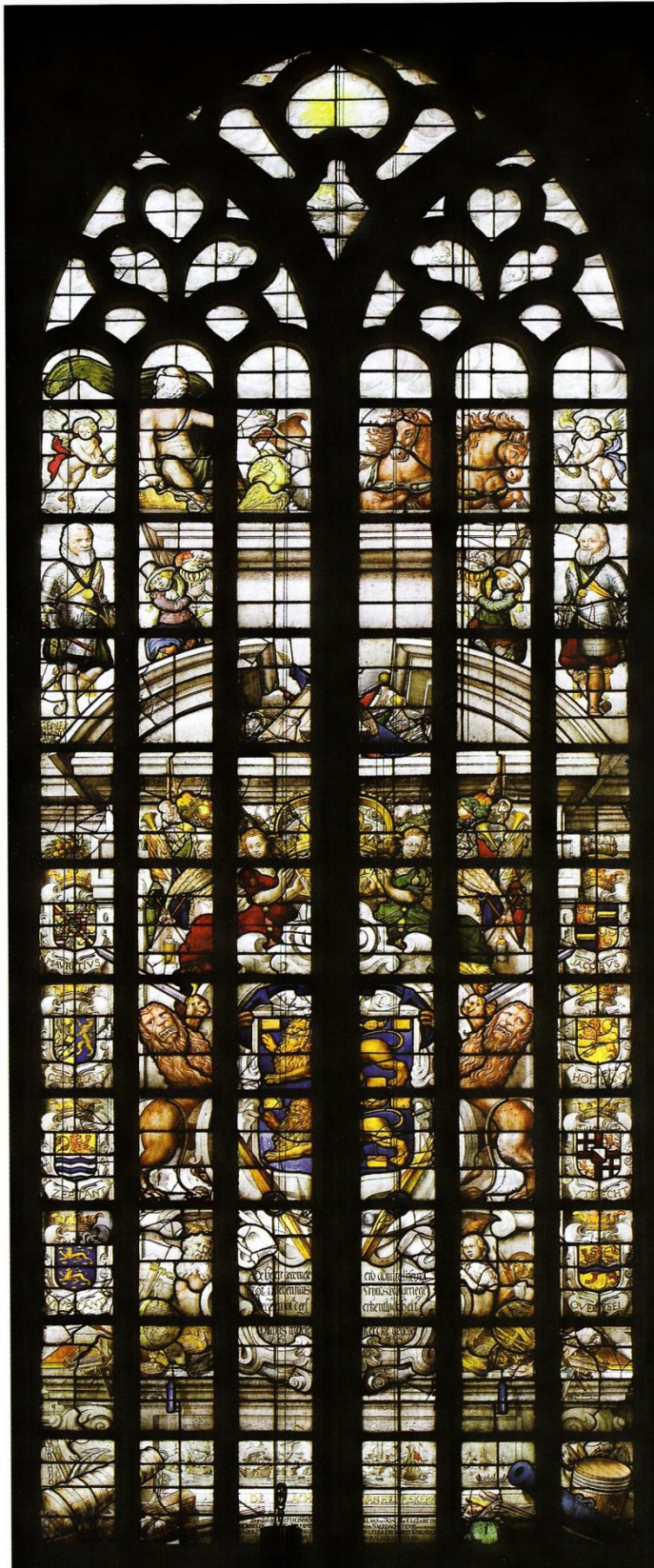
62. Toegeschreven aan Cornelis Clock, naar Isaac van Swanenburg, *Glas van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier*, ca. 1607 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgever: de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier

63. Lenert Pieterszoon en Dirck Gerritszoon, naar Isaac van Swanenburg, *Glas van de stad Amsterdam* (links) en *Glas van de stad Gouda* (rechts), 1606 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgevers: de stad Amsterdam, de stad Gouda

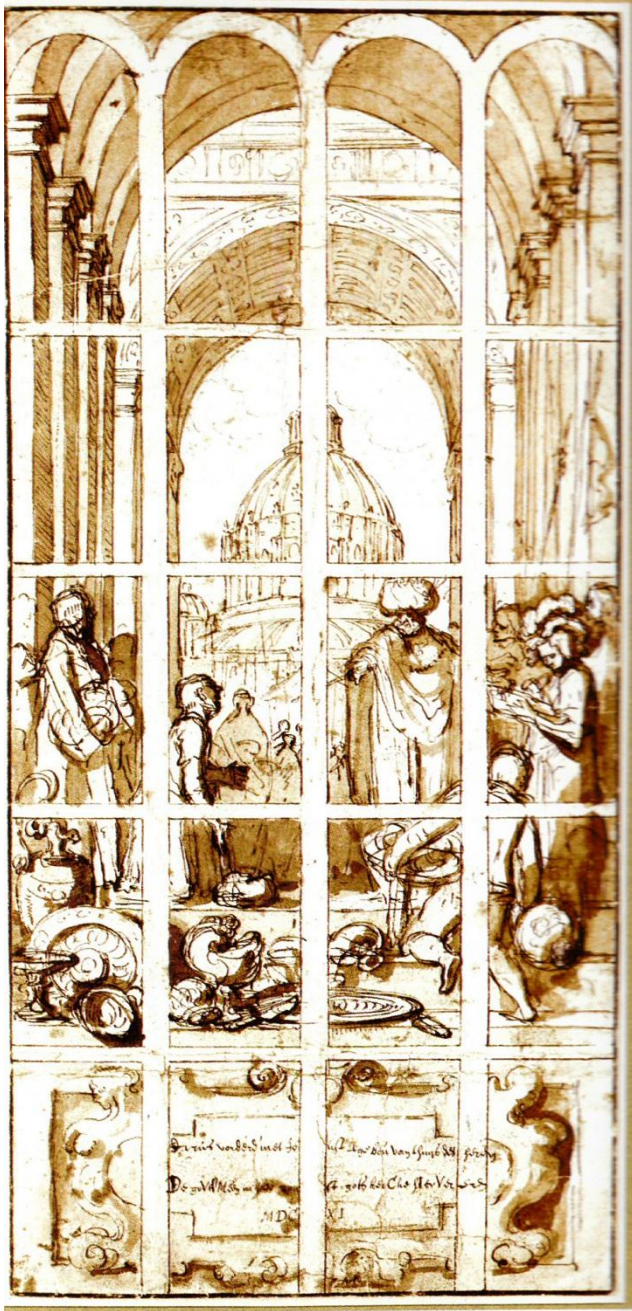
64. Anoniem, *Glas van de stad Delft*, 1606 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgever: de stad Delft

65. (Toegeschreven aan) Jan Maertenszoon Engelsman, *Glas van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier*, 1620 (Hoorn, Oosterkerk) Opdrachtgever: de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier

66. Anoniem, *Glas van Griet Allersdochter*, 1621 (Zandvoort, Raadhuis, oorspronkelijk Zandvoort, Proveniershuis) Opdrachtgever: Griet Allersdochter

67. (Toegeschreven aan) Pieter Lastman, *Koning Cyrus geeft het vaatwerk van de Tempel terug aan de joden*, 1611, vidimus voor een glas in de Zuiderkerk van Amsterdam (Berlijn, Staatliche Museen, Kupferstichkabinett) Opdrachtgever: het gilde van de goudsmeden

68. Anoniem, *De geschiedenis van de kerk van Broek in Waterland*, 1640 (met toevoegingen uit 1729) (Broek in Waterland, Hervormde Kerk) Opdrachtgevers: het kerkbestuur van deze kerk (?)

69. Jan Maertenszoon Engelsman, *De Slag op de Zuiderzee*, 1619 (Hoorn, Oosterkerk) Opdrachtgevers: de magistraten van Hoorn

70. (Toegeschreven aan) Jan Maertenszoon Engelsman, *Glas van de stad Enkhuizen*, detail *De Stedenmaagd*, 1619 (Haarlem, Frans Hals Museum, oorspronkelijk: Hoorn, Oosterkerk)

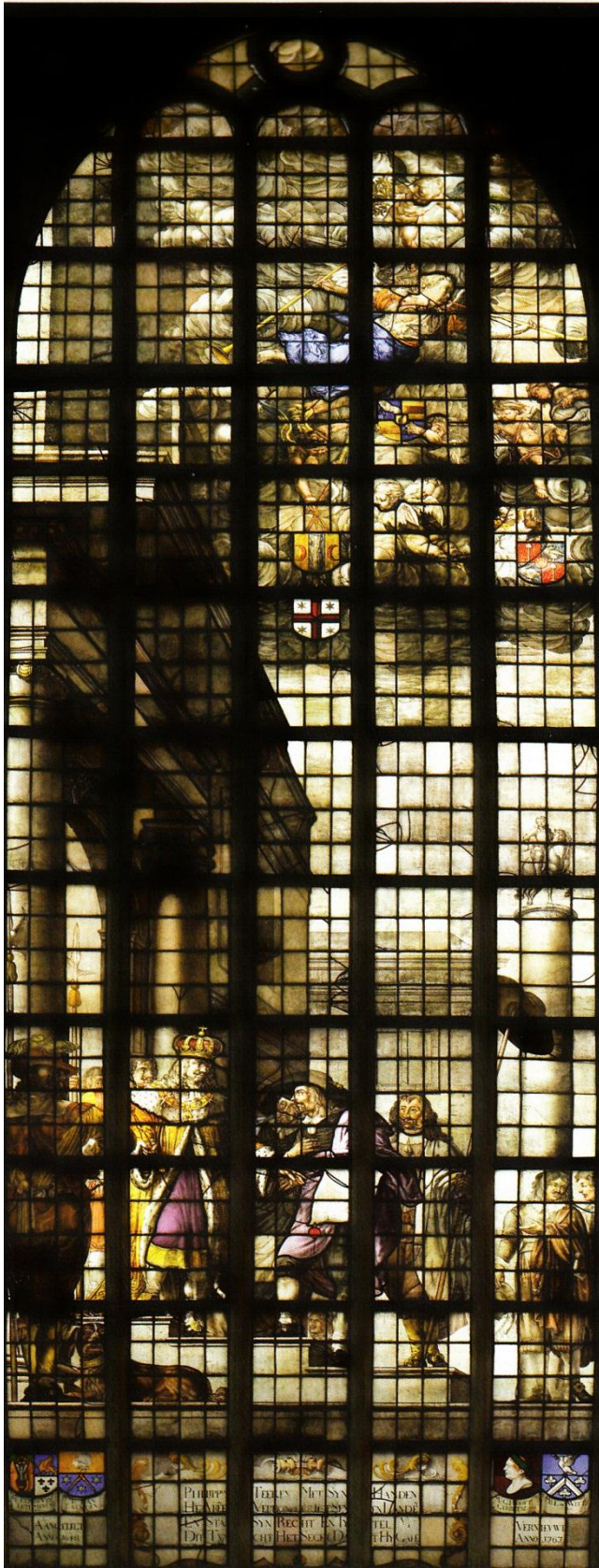
71. Pieter Holsteyn, *Glas van het polderbestuur van de Schermer*, 1635-1636 (Schermerhorn, Grote Kerk)
Opdrachtgever: het polderbestuur van de Schermer

72. (Toegeschreven aan) Jan Maertenszoon Engelsman, *Glas van stadhouder prins Frederik Hendrik*, 1634 (Egmond aan den Hoef, Slotkapel) Opdrachtgever: prins Frederik Hendrik

73. (Toegeschreven aan) Cornelis van Barlaer, *Glas van prins Willem III*, 1660 (met negentiende-eeuws portret van Willem III) (Biervliet, Hervormde Kerk) Opdrachtgever: prins Willem III

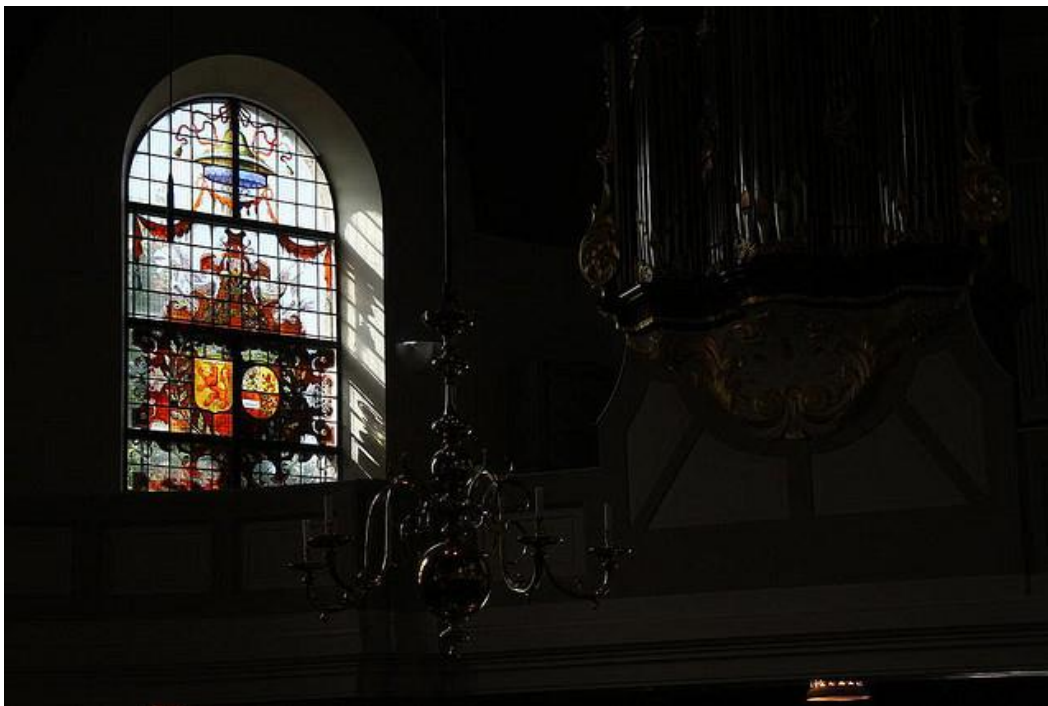
74. Pieter Janszoon, *De presentatie van het verdrag van de Vrede van Munster aan koning Filips IV van Spanje, 1654-1657* (Amsterdam, Oude Kerk) Opdrachtgevers: vier Amsterdamse burgemeesters

75. (Toegeschreven aan) Jozef Oostfries, *Allegorie van de Vrede van Munster*, 1655 (De Rijp, Grote Kerk)
Opdrachtgevers: De Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier

76. (Toegeschreven aan) Jan Maertenszoon Engelsman, *Glas van Jonckheer Thomas van Egmond van de Nyenburgh*, 1634 ((Egmond aan den Hoef, Slotkapel) Opdrachtgever: Jonckheer Thomas van Egmond van de Nyenburgh

77. Pieter Holsteijn, *Glas van Johan Wolfert van Brederode en Anna van Nassau*, ca. 1636-1637 (Bloemendaal, Hervormde Kerk) Opdrachtgevers: Johan Wolfert van Brederode en echtgenote Anna van Nassau

78. Anoniem, *Twee kooplieden met Hollandse koopvaardijsheren*, 1655 (De Rijp, Grote Kerk) Opdrachtgever: Wijnant Tijmenszoon Tol

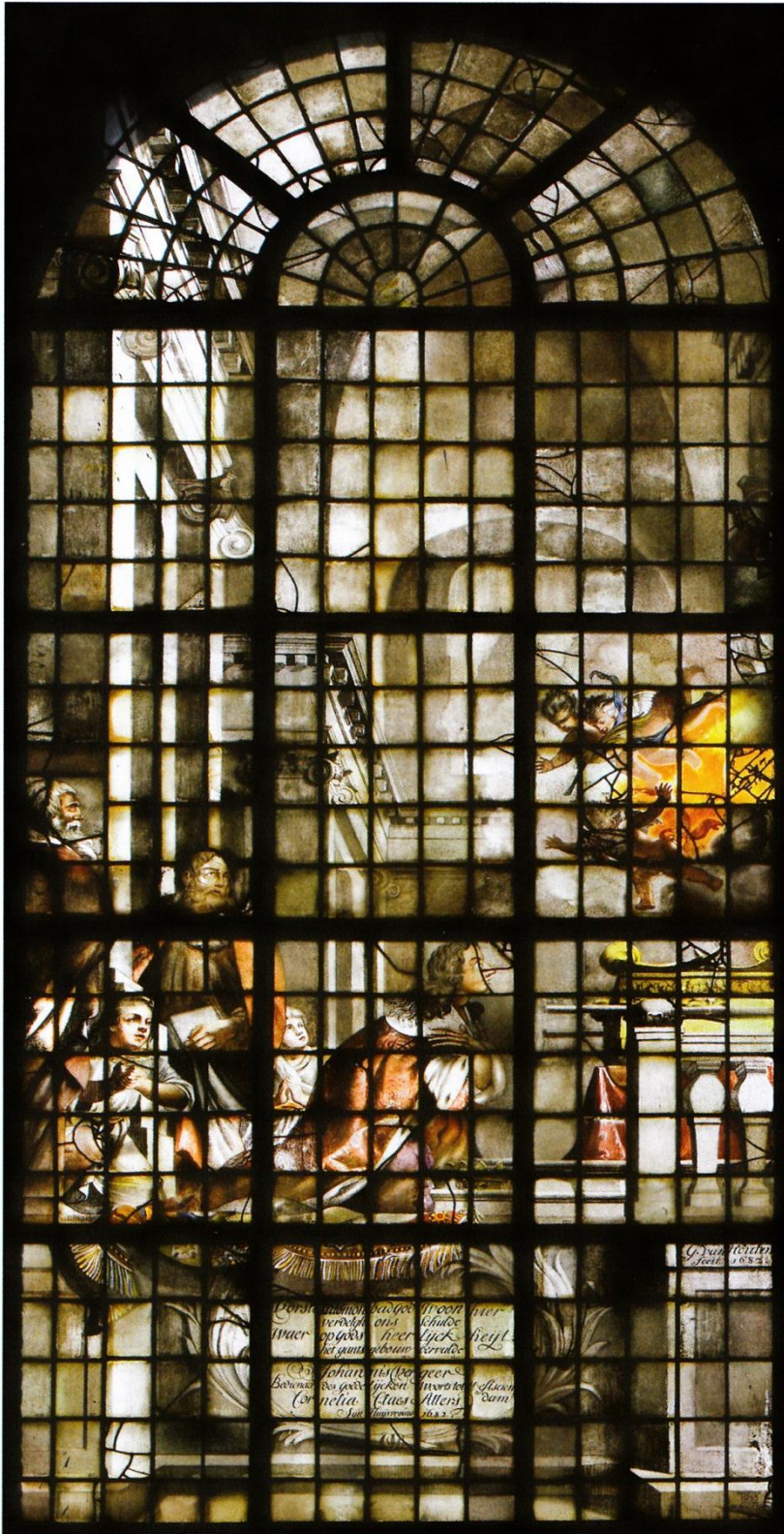

79. Anoniem, *Rebecca bij de bron*, 1656 (De Rijp, Grote Kerk) Opdrachtgevers: vrouwen in De Rijp

80. (Toegeschreven aan) Claes Pieterszoon van der Meulen, *Het Oordeel van koning Salomo en wapenschilden van het rechtscollege van Medemblik*, 1681 (De Rijp, Grote- of BonifaciusKerk) Opdrachtgevers: het rechtscollege van Medemblik

81. Gerard van Houten, *Koning Salomo bidt voor de Ark in de Tempel (Het offer van Salomo?)*, 1682 (Zaandam, Westzijderkerk) Opdrachtgevers: Dominee Johannes Vergeer en echtgenote Cornelia Claes Allers

82. (Toegeschreven aan) Cornelis van Barlaer, *Glas van de magistraten van Biervliet met het portret van Willem Benkelszoon*, 1661 (Biervliet, Hervormde Kerk) Opdrachtgevers: de magistraten van Biervliet

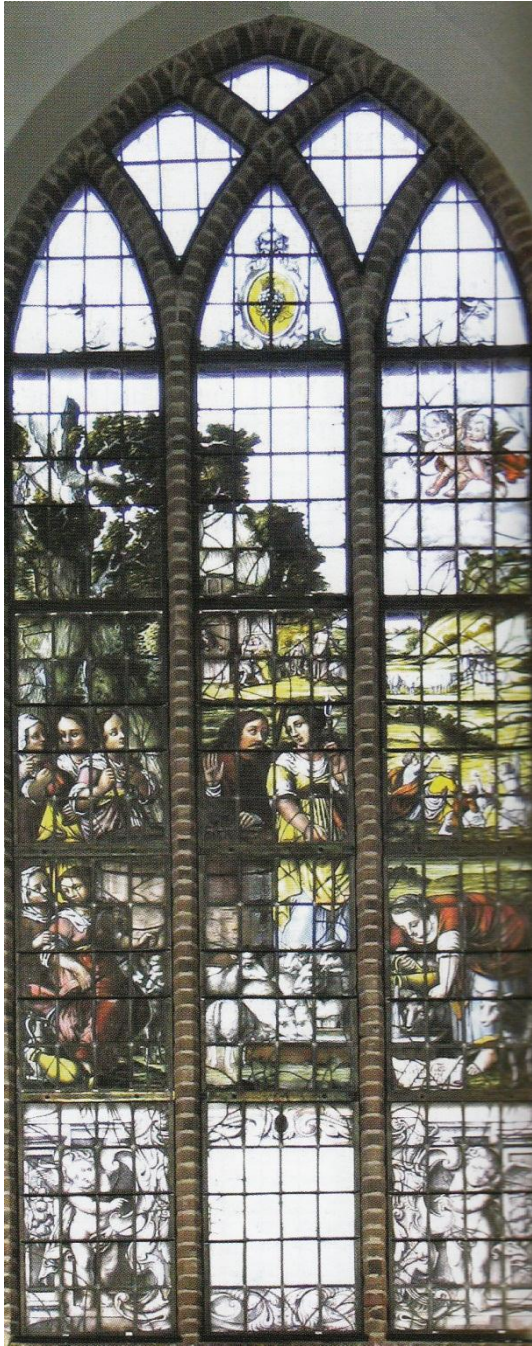
83. Cornelis Willemszoon (?), *Glas van Frans Corneliszoon*, 1624 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk)
Opdrachtgever: Frans Corneliszoon

84. Willem Christiaans, *Glas van het polderbestuur van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland (met het eerste Concilie van de apostelen)*, 1636 (Schermerhorn, Grote Kerk) Opdrachtgever: het polderbestuur van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland

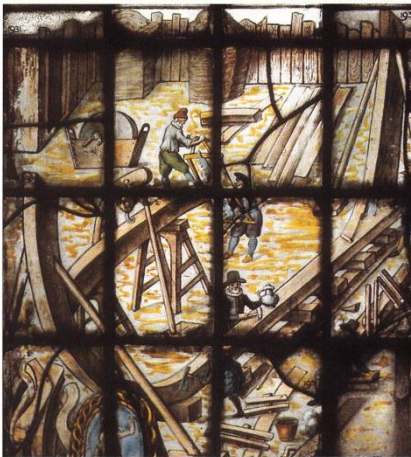
85. Cornelis Janszoon Sparreboom, *Glas van het polderbestuur van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland*, 1656 (De Rijp, Grote Kerk) Opdrachtgever: het polderbestuur van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland

86. Anoniem, *Mozes en Zippora*, 1654-1557 (De Rijp, Grote Kerk) Opdrachtgevers: zes inwoners van De Rijp

87. Anoniem, *Glas van de kuipers in De Rijp*, detail, 1655 (De Rijp, Grote Kerk) Opdrachtgevers: zesendertig kuipers in De Rijp

88. Anoniem, *Glas van de Scheepstimmerlieden van Edam*, detail, 1625 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgevers: de scheepstimmerlieden van Edam

89. Anoniem, *Glas van de stad Enkhuizen*, 1607 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgever: de stad Enkhuizen

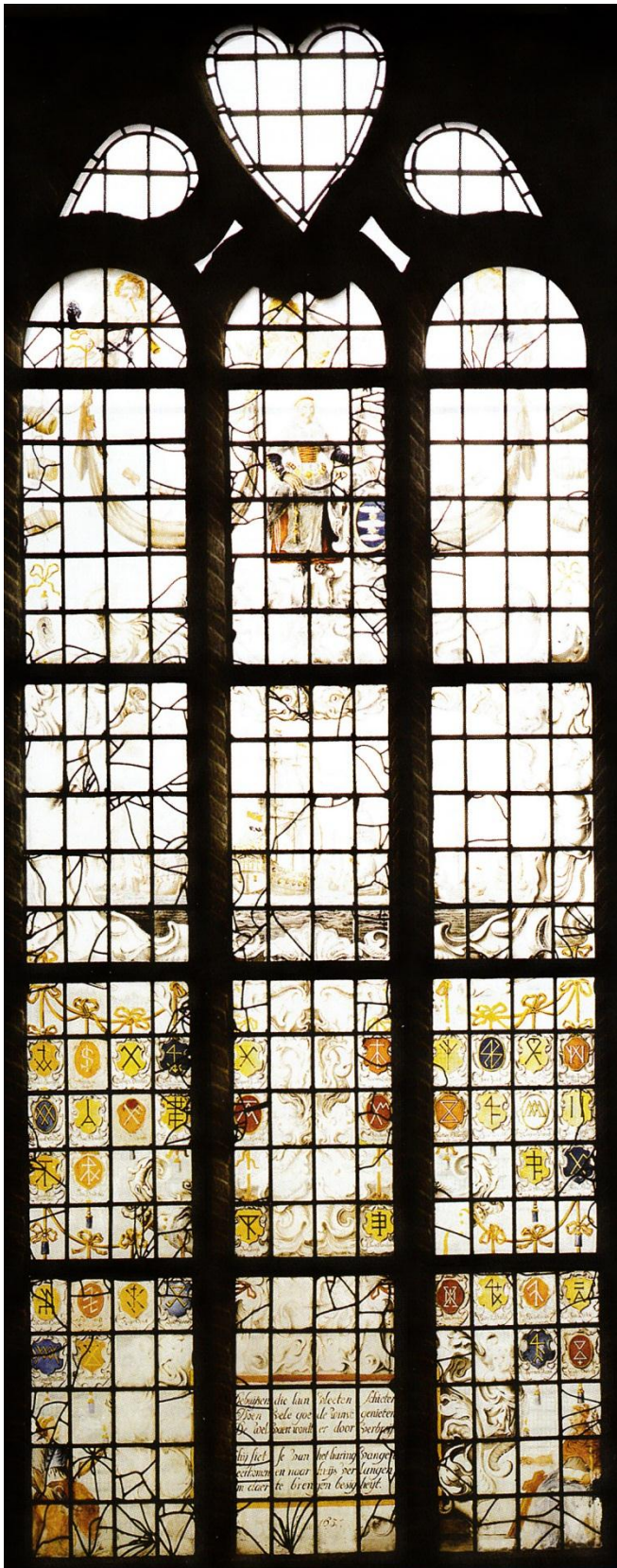
90. Anoniem, *Glas van Antonius van Lent*, 1679 (Megen, Franciscanerklooster) Opdrachtgever: Antonius van Lent, kanunnik van het premonstratenzer klooster van Berne en priester in Beerlicom

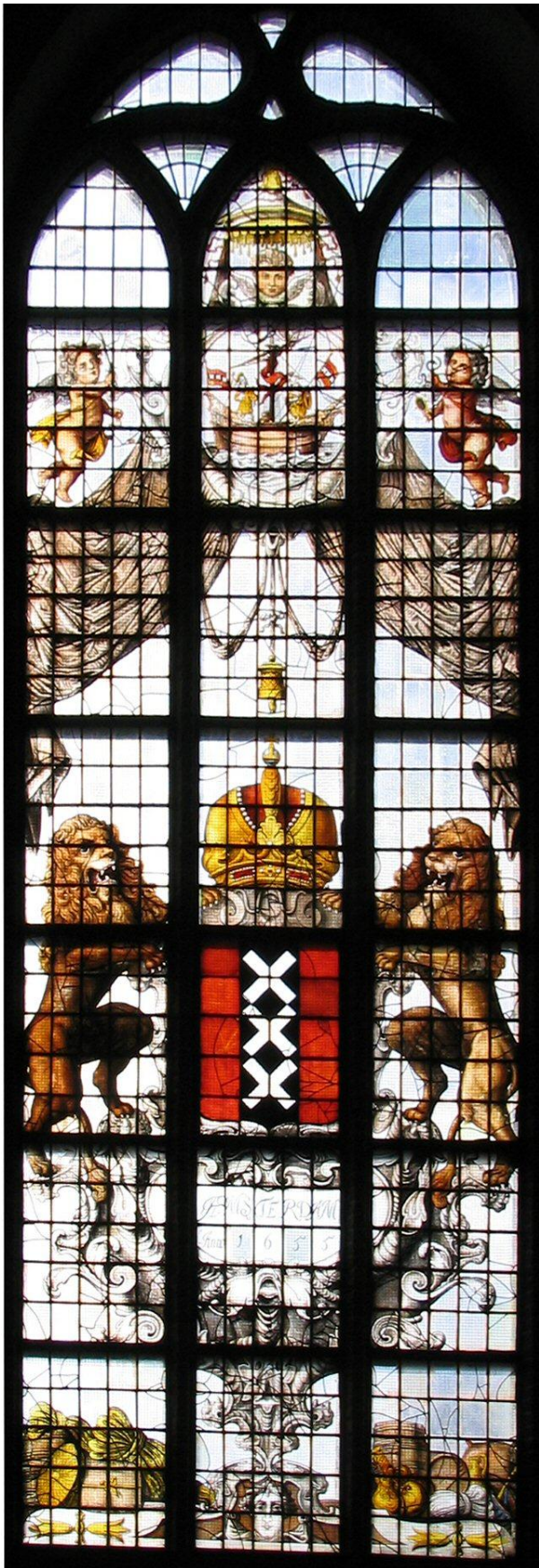
91. Cornelis van Barlaer, *Glas van de Staten van Zeeland*, 1660 (Biervliet, Hervormde Kerk) Opdrachtgevers: de Staten van Zeeland

92. Jan Gerritszoon van Bronckhorst, *Graaf Willem IV verleent het stadswapen aan de stad Amsterdam*, 1647-1650 (Amsterdam, Nieuwe kerk) Opdrachtgever: de stad Amsterdam

93. Anoniem, *Glas van de reders uit De Rijk*, 1655 (De Rijk, Grote Kerk) Opdrachtgevers: achtendertig reders uit De Rijk

94. Anoniem, *Glas van de stad Amsterdam*, 1655 (De Rijp, Grote Kerk) Opdrachtgever: de stad Amsterdam

95. Nicolaes Abrahams Delft, *Glas van de stad Hoorn*, 1606 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk)
Opdrachtgever: de stad Hoorn

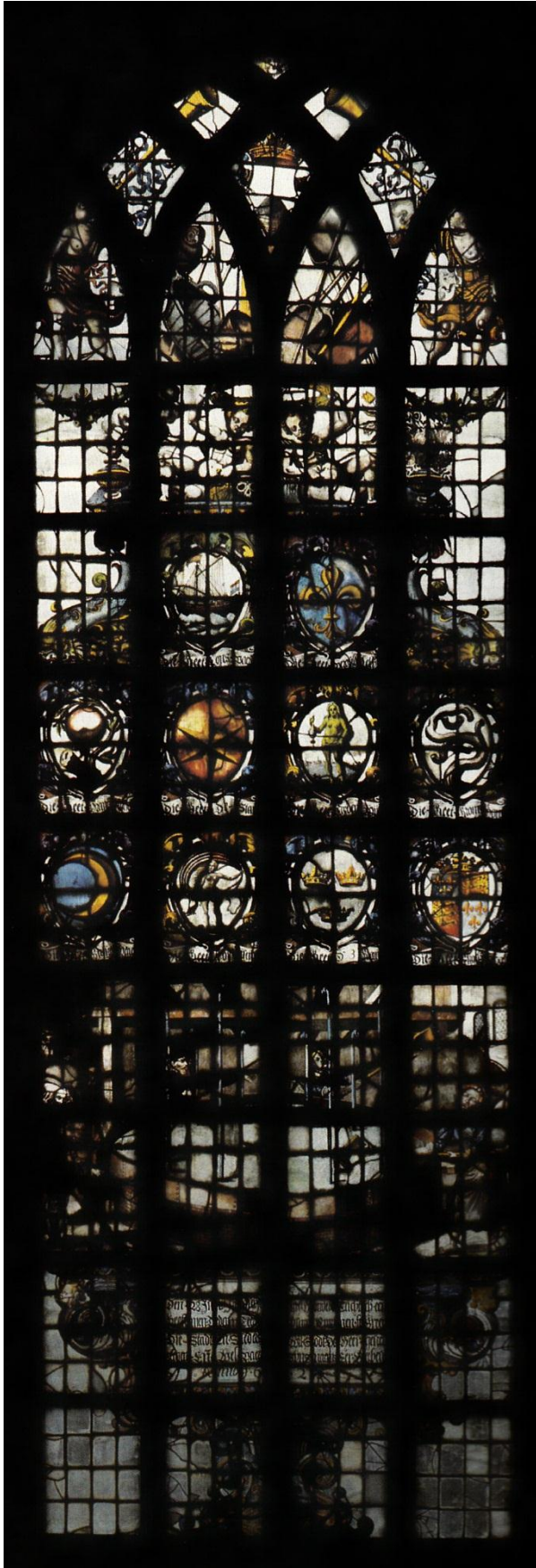

96. Pieter Holsteyn, *Glas van de stad Beverwijk*, 1636 (Bloemendaal, Hervormde Kerk) Opdrachtgever: de stad Beverwijk

97. (Toegeschreven aan) Pieter Holsteyn, *Glas van de Staten van Holland*, 1657 (De Rijp, Grote Kerk)
Opdrachtgevers: de Staten van Holland

98. Anoniem, *Glas van de zoutzieders van Edam*, 1625 (Edam, Grote- of Sint-Nicolaaskerk) Opdrachtgevers: de Edamse zoutzieders

Bijlage II

1. Tabellen en subtabellen ca. 1450-1550

A. Tabellen

I. Wereldlijk, individueel ca. 1450-1550

1. Vorst

ID	I.1.1.
1. Naam opdrachtgever(s)	Margareta van Oostenrijk
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	landvoogdes
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	Memorie van Maria van Bourgondië en Filips de Schone; het zielenheil van de geportretteerden
6. Datering	1509
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Amsterdam, Kapel ter Heilige Stede
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	sacramentskapel
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	Maximiliaan, Maria van Bourgondië, Bianca Sforza; Filips de Schone, Johanna van Castilië, en hun zes kinderen.
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. Damen, 'Memorie en mecenaat', in: <i>Spiegel Historiae</i> 40 (2005) 440-445.

ID	I.1.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Margaretha van York
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vorstin, vrouwe van o.a. Brielle
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Margareta van York en Karel de Stoute
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	vorsten
5. *Reden van schenking	nieuwbouw kloosterkerk
6. Datering	1494-1495
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Brielle, clarissenklooster
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	in het koor, achter het hoogaltaar
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee

12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Kruisiging
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. Damen, Mario, 'Vorstellijke vensters. Glasramen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', in: <i>Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis</i> 8 (2005) 140-200, 165-66.

	I.1.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Karel V
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vorst
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Karel V
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	vorst
5. *Reden van schenking	herbouw van de kerk
6. Datering	1547
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Den Haag, Sint-Jacobskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	centraal in de kooromgang
9. Huidige plaats en instelling	Den Haag, Sint-Jacobskerk
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Maria met Christuskind. Maria heeft haar voet op de nek van Satan
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Dirck Crabeth
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J.P Filedt Kok, W. Halsema, W.Th. Kloek, <i>Kunst voor de Beeldenstorm</i> , tent. cat. Rijksmuseum Amsterdam (Den Haag 1986) 293, 294; A.A. Rijksen, <i>Gespiegeld in Kerkeglas</i> (Lochem 1947) 69; R. Vos, F.W.G. Leeman, <i>Het nieuwe ornament : gids voor de renaissance-architectuur en -decoratie in Nederland in de 16e eeuw</i> (Den Haag 1986),102,103; M. de Jongh, A. Schreurs, M. Groothedde, <i>De Zutphense glasvondst en gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600</i> (Zutphen 2003) 32-34.

ID	I.1.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Karel de Stoute en Margareta van York
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vorsten

3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Karel de Stoute en Margareta van York
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	vorsten
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1469
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	omgeving van Leiden, klooster Roomburg
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	nee
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. Damen, Mario, 'Vorstelijke vensters. Glasramen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', in: <i>Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis</i> 8 (2005) 140-200, 198.

ID	I.1.5
1. Naam opdrachtgever(s)	Margaretha van York
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vorstin
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1505
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Helvoet, Parochiekerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. Damen, Mario, 'Vorstelijke vensters. Glasramen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', in: <i>Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis</i> 8 (2005) 140-200, 198.

ID	I.1.6
1. Naam opdrachtgever(s)	Karel de Stoute
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vorst
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	legitimatie als opvolger
6. Datering	1463
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Den Haag, dominicanenklooster
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	westeinde
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. Damen, Memorie en mecenaat: glas-in-lood als vorstelijk geschenk 1425-1530, in: <i>Spiegel historiael, maandblad voor geschiedenis en archeologie</i> , 40 (2005) 440-445, 441.

2. (Hoge) adel

ID	I.2.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Lieven Anthonis van Bloxen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	burgemeester van Zierikzee
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Zijn ouders: Anthonis van Bloxen Heyendrickszoon en Jonkvrouwe van Zuytlandt
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1523
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Zierikzee, Sint-Lievensmonsterkerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	

21. Literatuur	Noord-Hollands Archief: originele tekening in Provinciale Atlas Noord-Holland, nr. 465; M. Fokker, <i>Zelandia Illustrata</i> deel 2 (Middelburg 1897) 19 VI 104; <i>Oud Holland</i> (1942) 171-178.
----------------	--

ID	I.2.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Engelbrecht van Nassau
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stadhouder voor de Habsburgs-Bourgondische vorst
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1499
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Princenhage, kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. de Jongh, A. Schreurs, M. Groothedde, <i>De Zutphense glasvondst en gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600</i> (Zutphen 2003) 16.

3. Burgers

Geen

II. Kerkelijk etc., individueel ca. 1450-1550

1. Bisschop

ID	II.1.1
1. Naam opdrachtgever(s)	
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Rudolf van Diepholt
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	bisschop
5. *Reden van schenking	
6. Datering	einde van de 15 ^e eeuw
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Utrecht, Domkerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	in het koor, ten oosten van de Diepholtkapel; later

	naar de zuidzijde van de nieuwe kapel
9. Huidige plaats en instelling	Utrecht, Centraal Museum
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	fragmenten
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	collectie van het Centraal Museum, Utrecht, inv. nr. 862.

ID	
1. Naam opdrachtgever(s)	Joris van Egmond (ca.1505-1559)
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	bisschop van Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1538-1542
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Haarlem, Grote- of Sint-Bavokerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	westgevel
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee, alleen het carton is bewaard (Rijksmuseum Amsterdam)
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Joris van Egmond in aanbidding voor de Heilige Drie-eenheid
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Het atelier van Bernard van Orley
20. Opmerkingen	In 1595 verwijderde Willem W. Thybaut de voorstelling van de Heilige Drie-eenheid
21. Literatuur	T. van Bueren, <i>Tot lof van Haarlem. Het beleid ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen</i> (Hilversum 1993) 218, 221, 223, 226; C.J. Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', in: <i>Feestbundel Dr. Abraham Bredius</i> (Amsterdam 1915) 61-78, 66; K.G. Boon, <i>Netherlandish drawings of the fifteenth and sixteenth centuries</i> (Den Haag 1978) 135-136, nr. 381; Kloek e.a., <i>Kunst voor de Beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580. De eeuw van de beeldenstorm</i> ('s Gravenhage 1986) 80 (afb. 127); Bob van den Boogert, <i>Habsburgs hofmecenaat en de introductie van de Italiaanse Hoogrenaissance in de Lage</i>

	<i>Landen</i> (Amsterdam 1998) 42 (noot 25); F. Allan, <i>Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen</i> , deel III (Haarlem 1883) 275, 277-280; Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutphen 2002) 123-126; Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, inv. nr. 13873.
--	--

ID	II.1.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Joris van Egmond
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Bisschop van Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	ca. 1539
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Utrecht, Catharijnekerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	noordgevel van transept
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	verloren
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Dirck Crabeth?
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	L. van Tongerlo, 'Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekerk', in: <i>Oud-Utrecht</i> 57 (1984) 1-8, 3.

ID	II.1.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Joris van Emond
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	bisschop van Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	herbouw na brand
6. Datering	1539-1540
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	IJsselstein, cisterciënzerklooster Onze Lieve Vrouwenberg
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	noordzijde koor?
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	

15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Claesz. van Dordrecht en Willem Jorisz. van Huel?
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	L. van Tongerloo, 'De glazen van de Cisterciënzerkloosterkerk te IJsselstein en hun schenkers', in: <i>Oud-Utrecht</i> (1982) 18-41, 20, 22, 24, 26, 28, 29, 31, 39.

ID	II.1.5
1. Naam opdrachtgever(s)	Joris van Egmond
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Bisschop van Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1547
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Den Haag, Sint-Jacobskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nec
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Pieter Boels
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	H.E. van Gelder, 'Kunstenaars werkende voor bisschop George van Egmond, in: <i>Oud-Holland</i> 34 (1917) 188-191; H.E. van Gelder, 'De zestiende-eeuwse glasschilderingen in de Haagsche Sint-Jacobskerk, in: <i>Oud-Holland</i> 36 (1918) 141?

ID	II.1.6
1. Naam opdrachtgever(s)	Joris van Egmond
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Bisschop van Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	Misschien de band tussen het convent en de familie van Egmond. Als dank voor het kopen van het huis van Frederik van Egmond-Buren binnen de stadswallen, werd Frederik stichter van het klooster genoemd (waardoor eeuwig gebed voor zijn

	zielenheil).
6. Datering	ca. 1574-1548
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Utrecht, Jerusalemklooster
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	kapel
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	Joris van Egmond schonk drie glazen aan deze kapel. Naast zijn glazen bevonden zich schenkingen van Mattheus van Goch (abt Paulusabdij) en Egmond van Merestein (landcommandeur)
21. Literatuur	H.E. van Gelder, 'Kunstenaars werkende voor bisschop George van Egmond, in: <i>Oud-Holland</i> 34 (1917) 188-191, 189; L. van Tongerloo, 'Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekerk', in: <i>Oud-Utrecht</i> 57 (1984) 1-8, 7, 8.

2. Domproost (voorzitter van het Domkapittel)

ID	II.2.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Simon van der Sluys
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	domproost, lijfarts van Karel de Stoute
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Simon van der Sluys
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	Einde van de 15 ^e eeuw
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Utrecht, Domkerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	Domproostenkapel, oostzijde
9. Huidige plaats en instelling	Utrecht, Centraal Museum
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	fragmenten
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	collectie Centraal Museum, Utrecht, inv. nr. 862.

3. Kannunik

Geen

4. Abt

ID	II.3.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Ambrosius van Engelen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Abt Parc bij Leuven (1515-1543)
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	tussen 1515-1543?
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Breda, Klooster Sint-Catharinadal
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	Kruisgang
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Maria met Christuskind
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	ja
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	engel als schildhouder
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Gerard Boels
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. de Jongh, A. Schreurs, M. Groothedde, <i>De Zutpense glasvondst en gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600</i> (Zutphen 2003) 17.

5. Abdis

Geen

6. Vicecureit, pastoor

ID	II.6.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Pelt
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vicecureit
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1505
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Alkmaar, Grote- of Sint-Laurenskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Christus en Maria Magdalena

13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	L. Noordegraaf, 'Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens', in: J. Drewes e.a., <i>Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens</i> (Hilversum 1996) 75-88, 77; P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel I. Aalsmeer tot Amsterdam (Nieuwe Kerk)</i> (Utrecht 1928-1931) 24.

III. Wereldlijk, groeperingen ca. 1450-1550

1. Vorsten

ID	III.1.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Filips de Goede en Isabella van Portugal
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vorsten
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1456-1467
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Utrecht, Domkerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	ten zuiden van het koor, in de zijkapel boven het graf van bisschop Guy van Avesnes
9. Huidige plaats en instelling	Utrecht, Centraal Museum
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	fragmenten
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	collectie Centraal Museum, Utrecht, inv. nr. 863.

ID	III.1.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Keizer Maximiliaan en zijn zoon Filips de Schone
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vorst en zijn opvolger
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	

4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1494
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Boeimeer bij Breda, het nonnenkloosterVredenburg
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. de Jongh, A. Schreurs, M. Groothedde, <i>De Zutpense glasvondst en gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600</i> (Zutphen 2003) 16.

2. (Hoge) adel

ID	III.2.1
1. Naam opdrachtgever(s)	achterkleinkinderen van de familie van Adrichem?
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	familie van Adrichem-van Duvendoorde/Suys/Ramp/Van Burgh/Van der Does
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	3 ^e kwart van de 16 ^e eeuw?
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Beverwijk, Sint-Agathakerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel II. Amsterdam (Nieuwe Luth. Kerk) tot Edam (Groote Kerk)</i>

	(Utrecht 1928-1931)164,165.
--	-----------------------------

ID	III.2.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Jan van Nassau en echtgenote
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1505
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Breda, klooster Sint-Catharinadal
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	waarschijnlijk drie glazen in de koorapsis
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Kruisiging
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	waarschijnlijk bestemd voor twee van de drie koorvensters
21. Literatuur	M. de Jongh, A. Schreurs, M. Groothedde, <i>De Zutpense glasvondst en gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600</i> (Zutphen 2003) 17.

ID	III.2.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Engelbrecht II van Nassau en echtgenote?
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	heer van diverse gebieden in de Noordelijke-Nederlanden, raadsheer van Filips de Goede
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1505
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Breda, klooster Sint-Catharinadal
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	kruisgang, tegenover de kapittelzaal
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Pieter Staess of Staets

20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. de Jongh, A. Schreurs, M. Groothedde, <i>De Zutpense glasvondst en gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600</i> (Zutphen 2003) 16, 17.

3. Burgers

ID	III.3.2.
1. Naam opdrachtgever(s)	De kinderen van Willem Claeszoon en Hillegont Willemsdochter de Bruyn op (testamenteir) verzoek van de ouders
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Bij testament: brouwer en echtgenote
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	bij testament bepaalde stichting van het Sint-Anna aalmoeshuis in Leiden
6. Datering	eind 15 ^e eeuw, begin 16 ^e eeuw
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Leiden, Anna aalmoeshuis
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	kapel
9. Huidige plaats en instelling	Leiden, Sint-Annahofje
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ten dele
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	waarschijnlijk een cyclus met het leven van Sint-Anna
13. Gebedsportretten	nee
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	naar Aertgen van Leyden?
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. de Jongh, A. Schreurs, M. Groothedde, <i>De Zutpense glasvondst en gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600</i> (Zutphen 2003) 26-28.

ID	III.3.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Kaas- en Broodvolk
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	inwoners van Kennemerland en West-Friesland
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Claes van Ruyven
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	schout namens de vorst
5. *Reden van schenking	boetedoening voor de moord op Claes van Ruyven
6. Datering	ca.1492
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Alkmaar, Grote Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	kooromgang, oostzijde
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee

12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel I. Aalsmeer tot Amsterdam (Nieuwe Kerk)</i> (Utrecht 1928-1931) 24; Oud-Holland XI, 78-81; voor Haarlem: C.J. Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', in: <i>Feestbundel Dr. Abraham Bredius</i> (Amsterdam 1915) 61-78, 66 67.

ID	III.3.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Familie Corff
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1516
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Alkmaar, Grote Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	noordertransept
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	keizer Maximiliaan, zeven keurvorsten boven hun wapens, de marteling van Sint-Laurens
13. Gebedsportretten	Claes Corff en echtgenote Geertruid, zoons en drie schoonzoons.
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Foy Jacobs
20. Opmerkingen	De familie Corff had ook een eigen kapel met een tweede glas (ca. 1572), vervaardigd door Willem W. Thybaut met een Godsvoorstelling.
21. Literatuur	L. Noordegraaf, 'Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens', in: J. Drewes e.a., <i>Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens</i> (Hilversum 1996) 75-88, 77, 79; P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel I. Aalsmeer tot Amsterdam (Nieuwe Kerk)</i> (Utrecht 1928-1931) 24.

ID	III.3.5
1. Naam opdrachtgever(s)	het stadsbestuur van Haarlem
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	dankbaarheid vanwege het verlenen van onderdak aan gasten van de stad
6. Datering	1549
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Haarlem, Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	zuidzijde van het koor
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nec
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Willem Dirksz. Thybaut
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	T. van Bueren, <i>Tot lof van Haarlem. Het beleid ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen</i> (Hilversum 1993) 132.

ID	III.3.6
1. Naam opdrachtgever(s)	Haarlems Vrouwegilde
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1543
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Haarlem, Sint-Bavokerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nec
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Genezing van een kreuple
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Symon Arentszoon Niels
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	C.J. Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', in: <i>Feestbundel Dr. Abraham Bredius</i> (Amsterdam 1915)

	61-78, 66.
--	------------

ID	III.3.7
1. Naam opdrachtgever(s)	Vier oversten van de stad Utrecht
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Twee burgemeesters en twee overste oudermannen of leiders van gilden met kovelers om de schouders
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	Ca.1449
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Utrecht, Buurkerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	Raadskapel
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	Bewaard is een reconstructie uit ca. 1648 van Joost Attevelt
21. *Literatuur	A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1303-1618)', in: <i>Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht</i> , R.E. de Bruin e.a. (eds.) (Utrecht 2000) 113-190, 133.

IV.Kerkelijk etc., groeperingen ca. 1450-1550

1. Kanunniken

ID	IV.1.1
1. Naam opdrachtgever(s)	kanunniken van de Haagse Hofkapel
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	kanunniken
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	Herbouw van de kerk
6. Datering	1541
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Den Haag, Sint-Jacobskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	noordzijde van de kooromgang
9. Huidige plaats en instelling	Den Haag, Sint-Jacobskerk
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Annunciatie
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	

15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Dirck Crabeth
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	A.A. Rijksen, <i>Gespiegeld in Kerkeglas</i> (Lochem 1947) 68; M. de Jongh, A. Schreurs, M. Groothedde, <i>De Zutpense glasvondst en gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600</i> (Zutphen 2003) 34-37; R. Vos, F.W.G. Leeman, <i>Het nieuwe ornament : gids voor de renaissance-architectuur en -decoratie in Nederland in de 16e eeuw</i> (Den Haag 1986), 106.

2. Kloosterlingen

Geen

B. Subtabellen ca. 1450-1550

1. Status/functie opdrachtgevers ca. 1450-1550

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.1	landvoogdes
2. I.1.2	vorst
3. I.1.3	vorst
4. I.1.4	vorst
5. I.1.5	vorstin
6. I.2.3	stadhouder
7. I.1.6	vorst

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.1	bisschop
2. II.2	domproost, lijfarts van de vorst
3. II.4.1.	abt
4. II.6.1	vicecureit
5. II.1.2	bisschop van Utrecht
6. II.1.3	bisschop van Utrecht
7. II.1.4	bisschop van Utrecht
8. II.1.5	bisschop van Utrecht
9. II.1.6	bisschop van Utrecht

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.1.1	vorstenechtpaar
2. III.3.1	stadsbestuur
3. III.3.2	brouwer en echtgenote
4. III.1.2.	vorst en opvolger

5. III.2.2	hoge adel, heer, raadgever van de vorst en zijn echtgenote
6. III.2.3	hoge adel, heer, raadgever van de vorst en zijn echtgenote
7. III.3.3	inwoners van Kennemerland en West-Friesland
8. III.3.4	familie van burgemeester en rentmeester Claes Corff
9. III.3.5	stadsbestuur van Haarlem
10. III.3.6	Haarlems vrouwengilde
11. III.3.7	Vier Utrechtse stadsbestuurders

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	kanunniken
-----------	------------

2. Status/functie geportretteerden, ca. 1450-1550

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.3	vorst
2. I.3.3	schout namens de vorst

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.4.1	abt
2. II.1.2	bisschop
3. II.1.3	bisschop
4. II.1.4	bisschop

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.1.1	vorsten
3. III.1.2	vorsten
2. III.1.1	vorsten
3. III.2.1	burgemeester en echtgenote
4. III.3.4	burgemeester van Alkmaar en grafelijke rentmeester met zoon en schoonzons

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	kanunniken
-----------	------------

3. Reden van schenking, ca. 1450-1550

I. Wereldlijk, individueel

nieuwbouw kloosterkerk
herbouw na brand
erkenning als vorstelijke opvolger

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.1.6	Misschien de band tussen het convent en de familie van Egmond. Als dank voor het kopen van het huis van Frederik van Egmond-Buren binnen de stadswallen, werd Frederik stichter van het klooster genoemd (waardoor eeuwig gebed voor zijn zielenheil).
-----------	--

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.2	stichting Aalmoezenhuis voor vrouwen
2. III.3.3	boete wegens moord
3. III.1.1	memorie van vorstenfamilie
4. III.3.5	dankbaarheid voor herbergen van gasten van de stad

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	Herbouw na brand
-----------	------------------

4. Hoofdvoorstellingen, ca. 1450-1550

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.2	Kruisiging
2. I.1.3	Maria met Christuskind, Maria met voet op nek van Satan

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.3.1.	Maria met Christuskind
2. II.6.1	Christus en Maria Magdalena
3. II.1.2	Joris van Egmond in aanbidding voor de Heilige Drie-eenheid

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	Het leven van Sint-Anna
2. III.2.2.	Kruisiging
3. III.3.4	Keizer Maximiliaan, zeven keurvorsten, marteling van Sint-Laurentius
4. III.3.6	Genezing van een kreupele

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	Annunciatie
-----------	-------------

5. Heiligen, ca. 1450-1550

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.2	Margareta en Joris
2. I.1.4	Anna te Drieën

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.1.2	Martinus, Joris
2. II.1.3	Martinus, Joris, Johannes de Doper?

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.2.1	een ondefinieerbare heilige
2. III.3.4	Laurentius, Matthias, Benedictus, Clara
3. III.3.7	Martinus

IV. Kerkelijk etc. groeperingen

1. IV.1	Elisabeth
2. IV.4.1.	Ambrosius

6. Wapenschilden, ca. 1450-1550

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.1	Oostenrijk, Spanje en van de vrouwen
2. I.1.2	Engeland en Bourgondië
3. I.2.1	familiewapens van: Anthonis van Bloxen Heyendrickszoon en Jonkvrouwe van Zuytlandt
4. I.1.3	vorstelijke familiewapens
5. I.3.3	familie van Ruyven waarschijnlijk
6. I.1.4	Bourgondië en Engeland
7. I.1.5	waarschijnlijk van vorstin

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.2.1	Domproost Simon van der Sluys, domproost Gijsbrecht van Brederode, bisschop David van Bourgondië, bisschop Frederik van Baden, Filips de Schone en Johanna van Aragon
2. II.4.1.	van schenker en zijn familie: Van Engelen, Van Neminghen
3. II.1.2	van familie van Joris van Egmond (alle zestien

	kwartieren?)
4. II.1.3	van familie van Joris van Egmond

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.1.1	o.a. Bourgondië en Beieren
2. III.3.1	vier wapenschilden van het echtpaar Willem Claeszoon- de Bruyn
3. III.2.1	Familie van Adrichem en aanverwanten
4. III.3.4	keizer Maximiliaan en zeven keurvorsten, echtpaar Corff
5. III.3.7	Vier Utrechtse stadsbestuurders

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	wapens van de kanunniken
-----------	--------------------------

7. Bijwerk/symbolen, ca. 1450-1550

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.3	Helm, handschoenen, regalia
----------	-----------------------------

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.4.1.	engel als schildhouder voor familiewapen; mijter die wapenschild dekt voor persoonlijk wapen.
2. II.1.2	rijke architectuur met nissen en beelden; pelikaan die borst doorboort; vrouwen met lijdenswerktuigen; putti, hond

III. Wereldlijk, groeperingen

Geen

IV. kerkelijk etc., groeperingen

Geen

8. Teksten, ca. 1450-1550

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.3	<i>En el principio era la palabra</i> (in het begin was het woord); <i>Plus outre</i> dit is een deel van Karels lijfspreuk <i>Montes Herculis Colun plus ultra</i> , hetgeen betekent: Mijn rijk gaat tot de zuilen van Hercules (Gibraltar) en nog verder (tot Amerika); Onderdelen van Karels rijk.
----------	--

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.1.2	Pietatem Exerce (Beoefen de vroomheid)
-----------	--

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.3	Anno 1492 drie dagen in Mei sloegen de Casenbroots de poorten van Haerlem op ende Claes van Ruyven van Haerlem doot.
------------	--

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	Ja, maar onbekend
-----------	-------------------

9. Locatie in de oorspronkelijke kerk, ca. 1450-1550

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.2	koor achter hoogaltaar
2. I.1.4	buiten het koor, zuidzijde
3. I.1.6	westeinde

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.4.1.	kruisgang tegenover de kapittelzaal
2. II.2.2.	waarschijnlijk in de koorapsis
3. II.2.3.	kruisgang tegenover de kapittelzaal
4. II.1.2	westgevel
5. II.1.3	noordzijde transept
6. II.1.4	noordzijde koor?
4. II.1.6	kapel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.4	noordertransept
2. III.3.5	zuidzijde koor
3. III.3.7	Raadskapel

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

Geen

10. Geografische gegevens, ca. 1450-1550

I. Wereldlijk, individueel

Amsterdam, Kapel ter Heilige Stede
Brielle, clarissenklooster
Den Haag, Sint-Jacobskerk
omgeving van Leiden, klooster Roomburg
Helvoet, Parochiekerk
Den Haag, Dominicanenklooster
Zierikzee, Sint-Lievensmonsterkerk
Princenhage, kerk

II. Kerkelijk etc., individueel

2 x Utrecht, Domkerk
Utrecht, Catharijnekerk
Haarlem, Grote- of Sint-Bavokerk
Alkmaar, Grote Kerk
IJsselstein, Cisterciënzerklooster
Den Haag, Sint-Jacobskerk
Utrecht, Jerusalemklooster

III. Wereldlijk, groeperingen

Utrecht, Domkerk
Boeimeer bij Breda nonnenklooster Vredenburg
Beverwijk, Sint-Agathakerk
2 x Breda, klooster Sint-Catharinadal
Leiden, Anna aalmoeshuis
2 x Alkmaar, Grote Kerk
Haarlem, Janskerk
Haarlem, Sint-Bavokerk
Utrecht, Buurkerk

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

Den Haag, Sint-Jacobskerk
----

2. Tabellen en subtabellen 1550-1580

A. Tabellen

I. Wereldlijk, individueel ca. 1450-1550

1. Vorst

ID	I.1.1
5. Naam opdrachtgever(s)	Margareta van Parma (1522-1586)
6. *Status/functie opdrachtgever(s)	landvoogdes
7. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
8. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
9. *Reden van schenking	
10. Datering	1562
11. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
12. Oorspronkelijke locatie in instelling	zuidtransept
13. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
14. Restauratie(s)	
15. Wel/niet bewaard	ja
16. *Hoofdvoorstellingen(en)	De offerande van Elia (boven); de voetwassing van Petrus (onder)
17. Gebedsportretten	ja
18. Portretten	
19. *Heiligen	ja
20. *Wapenschilden	ja
21. *Bijwerk/symbolen	
22. *Teksten	ja
23. Kunstenaars	Wouter Crabeth
24. Opmerkingen	God de Vader is uit het glas verwijderd tijdens het gereformeerde bestuur
25. Literatuur	<i>Z. van Ruyven-Zeman, Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen (Zutpen 2002) 75-80; R.A. Bosch, De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda (Delft 2008) 98; T. van Bueren, Tot lof van Haarlem. Het beleid ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen (Hilversum 1993) 227.</i>

ID	I.1.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Filips II
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vorst
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	ca.1561
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Amsterdam, Oude Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor
9. Huidige plaats en instelling	

10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	alleen de vidimus
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De Graflegging en de Opstanding
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Lambert van Noort
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J.P Filedt Kok, W. Halsema, W.Th. Kloek, <i>Kunst voor de Beeldenstorm</i> , tent. cat. Rijksmuseum Amsterdam (Den Haag 1986) 239.

2. (Hoge) adel

ID	I.2.1
26. Naam opdrachtgever(s)	Margareta van der Marck
27. *Status/functie opdrachtgever(s)	Vrouw over gebieden in de Noordelijke Nederlanden
28. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Margareta van der Marck en Jean de Ligne
29. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	Vrouw over gebieden in de Noordelijke Nederlanden en de stadhouder
30. *Reden van schenking	
31. Datering	1571
32. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
33. Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
34. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
35. Restauratie(s)	
36. Wel/niet bewaard	ja
37. *Hoofdvoorstellingen(en)	Judith en Holofernes
38. Gebedsportretten	ja
39. Portretten	
40. *Heiligen	ja
41. *Wapenschilden	ja
42. *Bijwerk/symbolen	
43. *Teksten	
44. Kunstenaars	Dirck Crabeth
45. Opmerkingen	
46. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutpen 2002) 61-67.

ID	I.2.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Eric van Brunswijk en Lunenburg
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	hertog, vazal van Filips II
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1566

7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	noordertransept
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De verdrijving van Heliodorus uit de tempel
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Wouter Crabeth
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutpen 2002) 81-84.

ID	I.2.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Philippe de Ligne
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	heer van Wassenaar, burggraaf van Leiden, ridder in de Orde van het Gulden Vlies
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1559
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Philippus predikend, genezend en dopend
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	leerling van Dirck Crabeth naar zijn meester.
20. Opmerkingen	schenker is opgenomen in de hoofdvoorstelling
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 24.; Xander van Eck en Liliane Coebergh-Surie, "Behold, a Greater than Jonas is Here': the Iconographic Program of the Stained-Glass Windows of Gouda, 1552-1572, in: <i>Simiolus</i> 25 1 (1997) 5-44, 36-38.

ID	I.2.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Sebastiaen Remmertsz. Craenhals van Hottinge en echtgenote
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen	Sebastiaen Craenhals en echtgenote

geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	Craenhals: Baljuw van de Zijpe, dijkgraaf v d Hondsbossche, schout van Haarlem en drost van Kennemerland
5. *Reden van schenking	
6. Datering	Jaren zeventig van de zestiende eeuw?
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Haarlem, Grote- of Sint-Bavokerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De Heilige Drie-eenheid
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	De Drie-eenheid werd verwijderd in 1595
21. Literatuur	T. van Bueren, <i>Tot lof van Haarlem. Het beleid ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen</i> (Hilversum 1993) 218, 226; P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel III. Eenigenburg (Ned. Herv. Kerk) tot Hoorn (Noorderkerk)</i> , Utrecht 1928-1931) 235.

3. Burgers

Geen

II. Kerkelijk etc., individueel 1550-1580

1. abdis

ID	II.1.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Elburga van Boetzelaer
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	abdis van het benedictijner klooster van Rijnsburg
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1561
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo
13. Gebedsportretten	ja

14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Wouter Crabeth
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutpen 2002) 71-74.

2. abt, prior, overste

ID	II.2.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Petrus van Suyren († 1563)
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	abt van het norbertijnerklooster Mariënwaerd bij Beesd
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	ca.1561
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	ja (1933-34)
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De twaalfjarige Jezus in de tempel
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Digman Meynaert en Hans Scriverers naar Lambert van Noort
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Lambert van Noort inventor</i> (Maastricht 1990) 220-221; R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 76.

ID	II.2.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Robert Jansz.
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	prior van het nonnenklooster Sint-Margriet in Gouda
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	ca.1557
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	regulierenklooster van Stein
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	

9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk, Van der Vormkapel
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De Opstanding
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 116.

ID	II.2.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Willem Jacobsz.
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	overste van het Clarissenklooster van Sint- Marie in Gouda
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	ca.1557
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	regulierenklooster van Stein
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk, Van der Vormkapel
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De Hemelvaart
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	atelier van Dirck Crabeth naar de meester
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 118.

ID	II.2.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Thomas Hermansz.
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	abt van het klooster Mariënpoel bij Leiden
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1557
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	regulierenklooster Stein bij Gouda

8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk, Van der Vormkapel
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De Uitstorting van de Heilige Geest
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	atelier Dirck Crabeth naar de meester
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 120.

3. Bisschop, proost

ID	II.3.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Robert van Bergen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	proost van Oudmunster in Utrecht, bisschop van Luik
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1562
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde van het centrum
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De prediking van Johannes de Doper
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Dirck Crabeth
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 78.

ID	II.3.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Joris van Egmond (ca.1505-1559)
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	bisschop van Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem

5. *Reden van schenking	
6. Datering	1555(-1556?)
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, centraal
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De doop van Jezus door Johannes de Doper
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Dirck Crabeth
20. Opmerkingen	Een vergelijkbaar glas is in 1541 geschonken aan de Sint-Bavokerk in Haarlem.
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 82; Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutphen 2002) 47-49.

ID	II.3.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Cornelis van Mierop
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	domproost en deken van Oudmunster in Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1556
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde van het centrum
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De eerste prediking van Jezus
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Dirck Crabeth
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 84-86.

ID	II.3.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Nicolaes van Nieuwland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	wijbisschop en deken van Sint-Marie in Utrecht, proost van de Sint-Bavokerk in Haarlem, titulair bisschop van Hebron in het Heilige Land

3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1559
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	regulierenklooster van Stein
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	onbekend
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk, Van der Vormkapel
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De kruisdraging
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 114.

ID	II.3.5
1. Naam opdrachtgever(s)	Joris van Egmond
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	bisschop van Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	ca. 1560-1561 (postuum)
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Utrecht, Pieterskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	L. van Tongerloo, 'Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekerk', in: <i>Oud-Utrecht</i> 57 (1984) 1-8, 8.

ID	II.3.6
1. Naam opdrachtgever(s)	Joris van Egmond

2. *Status/functie opdrachtgever(s)	bisschop van Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1554
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Culemborg, Barbarakerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	dicht bij het Heilig Sacrament
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	In 1554 geplaatst, in 1566 vernield en in 1570 gerestaureerd
21. Literatuur	F.A.L. van Rappard en S. Muller Fz (eds.), <i>Verslagen van kerkevisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16e eeuw</i> , reeks: Werken, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, 3e serie, 29 (Amsterdam 1911) 131.

4. Commandeur (Balijs)

ID	II.4.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Wouter van Bylaer
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	commandeur van het Sint-Catharijneconvent en van alle godshuizen van de Johannieter ridders in het bisdom Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1556
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Johannes de Doper bestraft Herodes
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja

19. Kunstenaars	Jan van Zijl
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 88.

ID	II.4.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Hendrick van Swol
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	commandeur van de Johanniter Orde in Haarlem
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1570
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De onthoofding van Johannes de Doper
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Willem Thybaut uit Haarlem
20. Opmerkingen	laatste glas uit katholieke periode
21. Literatuur	T. van Bueren, <i>Tot lof van Haarlem. Het beleid ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen</i> (Hilversum 1993) 427; R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 92; Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutphen 2002) 91-94.

5. kanunnik, thesaurier

ID	II.5.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Nicolaes Ruysch
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	kanunnik en thesaurier van Oudmunster in Utrecht (later raadsheer van Robert van Bergen, bisschop van Luik)
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1556
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	regulierenklooster van Stein
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	onbekend
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk, Van der Vormkapel
10. Restauratie(s)	

11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Jezus door Pilatus aan het volk getoond, <i>Ecce Homo</i>
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	atelier van Dirck Crabeth naar de meester.
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 112.

III. Wereldlijk, groeperingen 1550-1580

1. Vorsten

ID	III.1.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Filips II en Mary Tudor
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vorsten
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Filips II en Mary Tudor
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	vorsten
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1557
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	noordertransept
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De inwijding van de tempel en het Laatste Avondmaal
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Dirck Crabeth
20. Opmerkingen	God de Vader is uit het glas verwijderd tijdens het gereformeerde bestuur
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutpen 2002) 53-56; W. de Groot, <i>The Seventh Window. The King's window donated by Philip II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)</i> (Hilversum 2005) 115-116; T. van Bueren, <i>Tot lof van Haarlem. Het beleid ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen</i> (Hilversum 1993) 227; Xander van Eck en Liliane Coebergh-Surie, "Behold, a Greater than Jonas is Here?: the Iconographic Program of the Stained-Glass Windows of Gouda, 1552-1572, in: <i>Simiolus</i> 25 1 (1997) 5-44.

ID	III.1.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Willem van Oranje en zijn echtgenote Anna van Saksen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vorsten
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1565-1569
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Jansekerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	zuidtransept
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja, de schenkersrand alleen op carton
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De tempelreiniging
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	nee
19. Kunstenaars	Dirck Crabeth
20. Opmerkingen	Willem van Oranje heeft zich ca.1565 teruggetrokken als schenker, de Goudse vroedschap heeft in 1657 een schenkersrand met hun eigen wapenschilden aan laten brengen (door Daniel Tomberg).
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutpen 2002) 57-60; R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 94-96.

2. (Hoge) adel

Geen

3. Burgers

ID	III.3.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Jan Claesz. van Hoppen, zijn echtgenote en twee dochters
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	burgemeester van Amsterdam
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Jan Claesz. van Hoppen, zijn echtgenote en twee dochters
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	burgemeestersgezin
5. *Reden van schenking	
6. Datering	ca.1555
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Amsterdam, Oude Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	Mariakapel
9. Huidige plaats en instelling	Amsterdam, Nieuwe Kerk

10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Annunciatie, Visitatie
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Lambert van Noort
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Lambert van Noort inventor</i> (Maastricht 1990) 223, 224; P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel II. Amsterdam (Nieuwe Luth. Kerk) tot Edam (Grote Kerk)</i> (Utrecht 1928-1931) 18.

ID	III.3.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Stadsbestuur van Amsterdam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Stadsbestuurders
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1554
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Amsterdam, Oude kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	Vrouwenkoor
9. Huidige plaats en instelling	Amsterdam, Oude Kerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Aanbidding door de herders
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Lambert van Noort
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Lambert van Noort inventor</i> (Maastricht 1990) 224, 225; Z. van Ruyven-Zeman, <i>Lambert van Noort, inventor</i> (Brussel 1995) 65; P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel II. Amsterdam (Nieuwe Luth. Kerk) tot Edam (Grote Kerk)</i> (Utrecht 1928-1931) 18.

ID	III.3.3
1. Naam opdrachtgever(s)	De kinderen van Cornelis Brunt
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	

3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Cornelis Brunt en echtgenote Trijn Cornelis Bruntendr.; Gijsbrecht Brunt; een man en twee vrouwen in het zwart gekleed.
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	burgemeester van Amsterdam; kanunnik van Sint-Marie in Utrecht
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1555
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Amsterdam, Oude Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Amsterdam, Oude Kerk
10. Restauratie(s)	ja, te donker
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	sterfbed van Maria
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Dirck Crabeth
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel II. Amsterdam (Nieuwe Luth. Kerk) tot Edam (Grote Kerk) (Utrecht 1928-1931) 17.</i>

ID	III.3.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Gilde van visverkopers, Gouda
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	kooplieden
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	voor 1565
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	hoog in het transept
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Jona en de walvis
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Dirck Crabeth
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 56.

ID	III.3.5
1. Naam opdrachtgever(s)	gilde van vleeshouwers, Gouda
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	ambachtslieden
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	voor 1572
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	hoog in het zuidertransept
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Bileam en de ezels
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Leerlingen van Dirck Crabeth naar diens ontwerp?
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 58.

ID	III.3.6
1. Naam opdrachtgever(s)	Dirck Cornelisz. van Hensbeeck en zijn echtgenote
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	burgemeester van Gouda
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Dirck Cornelisz. van Hensbeeck, zijn echtgenote en vier kinderen
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	burgemeestersgezin
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1561
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	uiterste noordzijde van het koor
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De aankondiging van de geboorte van Johannes de Doper
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Digman Meynaert naar Lambert van Noort
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 66; Z. van Ruyven-Zeman, <i>Lambert van Noort inventor</i> (Maastricht 1990) 217,

	218.
--	------

ID	III.3.7
1. Naam opdrachtgever(s)	Gerrit Heye en zijn echtgenote Margriet Hendricksdr.; zijn zwager Frederick Adriaensz. en diens dochter Gerborch
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	burgemeestersfamilie
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1556
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De vraag vanwege Johannes de Doper aan Jezus
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	waarschijnlijk door een medewerker van Dirck Crabeth naar diens ontwerp
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 90; A.A. Rijksen, <i>Gespiegeld in Kerkeglas</i> (Lochem 1947) 180-182.

ID	III.3.8
1. Naam opdrachtgever(s)	Jan Gerritszoon Heye (1513-1574), zijn echtgenote Lucia Pauw. Heye en hun kinderen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	burgemeester van Gouda
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1556
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	regulierenkooster van Stein
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	onbekend
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk, Van der Vormkapel
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De gevangenneming
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	

18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	atelier van Dirck Crabeth naar zijn ontwerp.
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 106-108; A.A. Rijksen, <i>Gespiegeld in Kerkeglas</i> (Lochem 1947) 179,180.

ID	III.3.9
1. Naam opdrachtgever(s)	Dirck Cornelisz. van Reynegom en zijn echtgenote Aechte Jansdr. en familie
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Bierbrouwer; rentmeester van de Goudse tol van de graaf van Holland (Filips II).
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1556
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	regulierenklooster van Stein
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	onbekend
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk, Van der Vormkapel
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De bespotting
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	nee
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	onbekend
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 110.

ID	III.3.10.
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Amsterdam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stadsbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1562
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Amsterdam, Nieuwe Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	zuiderkruis
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	

16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel I. Aalsmeer tot Amsterdam (Nieuwe Kerk)</i> (Utrecht 1928-1931) 269

ID	III.3.11
1. Naam opdrachtgever(s)	Johan tho Lellens en zijn echtgenote
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Groningse hoofdeling
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1561
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Ter Apel, kruisherenklooster
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Groninger Museum
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Koning David
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. de Jongh, A. Schreurs, M. Groothedde, <i>De Zutpbense glasvondst en gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600</i> (Zutphen 2003) 47, 48; documentatie Groninger Museum, inv. nr. XXXX.0189.

ID	III.3.12
1. Naam opdrachtgever(s)	Johan de Mepsche en zijn echtgenote
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	hoofdeling en luitenant van de stad Groningen
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1561
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Ter Apel, kruisherenklooster
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Groninger Museum
10. Restauratie(s)	

11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Mozes
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	M. de Jongh, A. Schreurs, M. Groothedde, <i>De Zutphense glasvondst en gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600</i> (Zutphen 2003) 48-50; documentatie Groninger Museum, inv. nr. XXXX.0189.

IV. Kerkelijk etc., groeperingen 1550-1580

1. Kanunniken

ID	IV.1.1
1. Naam opdrachtgever(s)	erfgenamen van Herman Lethmaet
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	kanunniken van Sint-Marie in Utrecht
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Herman Lethmaet en vier erfgenamen-kanunniken
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	deken (en vicaris-generaal van de bisschop) en kanunniken van Sint-Marie in Utrecht
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1562
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De geboorte van Johannes de Doper
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Digman Meynaert en Hans Scrivers naar Lambert van Noort
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 70; Z. van Ruyven-Zeman, <i>Lambert van Noort inventor</i> (Maastricht 1990)218, 219.

ID	IV.1.2
1. Naam opdrachtgever(s)	kanunniken van Oudmunster in Utrecht
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	kanunniken
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem

4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1564
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De geboorte van Christus
13. Gebedsportretten	ja
14. Portretten	
15. *Heiligen	ja
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Wouter Crabeth
20. Opmerkingen	Gouda behoorde tot het aartsdiaconaat van Oudmunster
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 72-74.

B. Subtabellen 1550-1580

1. Status-functie opdrachtgevers, 1550-1580

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	vrouwe over gebieden in de Noordelijke Nederlanden
2. I.2.2	hertog, vazal van Filips II
3. I.1.1	landvoogdes
4. I.2.3	graaf over gebiedsdelen
5. I.2.4	echtgenote van de baljuw van de Zijpe, dijkgraaf van de Hondsbosse, schout van Haarlem en drost van Kennemerland
6. I.1.2	vorst (Filips II)

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.2.1	abt van het norbertijner klooster Mariënwaert bij Beesd
2. II.3.1	proost van het Oudmunster in Utrecht, bisschop van Luik
3. II.3.2	bisschop van Utrecht
4. II.3.3	domproost en deken van het Oudmunster in Utrecht
5. II.4.1	commandeur van het Sint-Catharijneconvent en van alle godshuizen van de Johannieten ridders in het bisdom Utrecht
6. II.4.2	commandeur van de Johannieten Orde in Haarlem
7. II.5.1	thesaurier van het Oudmunster in Utrecht

8. II.3.4	wijbisschop en deken van Sint-Marie in Utrecht
9. II.2.2	prior van het Sint-Margrietklooster in Gouda
10. II.2.3	overste van het clarissenklooster van Sint- Marie in Gouda
11. II.2.4	overste van het klooster Mariënpoel bij Leiden
7. II.1.1	abdis van het benedictijnerklooster van Rijnsburg
8. II.3.5	bisschop van Utrecht
9. II.3.6	bisschop van Utrecht

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	burgemeester, koopman in Amsterdam
2. III.3.2	stadsbestuur van Amsterdam
3. III.3.3	Burgemeestersfamilie in Amsterdam
4. III.1.1	vorstenechtpaar
5. III.3.4	gilde van visverkopers (kooplieden)
6. III.3.5	gilde van vleeshouwers (ambachtlieden)
7. III.3.6	burgemeester van Gouda
8. III.3.7	burgemeester van Gouda
9. III.1.2	vorstenechtpaar
10. III.3.8	burgemeestersfamilie
11. III.3.9	rentmeester van de Goudse haventol en echtgenote
12. III.3.10	stadsbestuur van Amsterdam
13. III.3.11	Groningse hoofdeling
14. III.3.12	hoofdeling en luitenant van de stad Groningen

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	deken en kanunniken van St. Marie in Utrecht
2. IV.1.2	kanunniken van het Oudmunster in Utrecht

2. Status-functie van de geportretteerden, 1550-1580

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	vrouwe over gebieden in de Noordelijke Nederlanden; stadhouder
2. I.2.2	hertog, vazal van Filips II
3. I.1.1	landvoogdes
4. I.2.3	graaf over gebiedsdelen
5. I.1.2	vorst (Filips II)

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.2.1	abt van het norbertijnenklooster Mariënwaert bij Beesd
2. II.3.1	proost van het Oudmunster in Utrecht, bisschop van Luik
3. II.3.2	bisschop van Utrecht
4. II.3.3	domproost en deken van het Oudmunster in

	Utrecht
5. II.4.1	commandeur van het Sint-Catharijneconvent en van alle godshuizen van de Johannieten ridders in het bisdom Utrecht
6. II.4.2	commandeur van de Johannieten Orde in Haarlem
7. II.5.1	thesaurier van het Oudmunster in Utrecht
8. II.3.4	wijbisschop en deken van Sint-Marie in Utrecht
9. II.2.2	prior van het Sint-Margrietklooster in Gouda
10. II.2.3	overste van het clarissenklooster van Sint-Marie in Gouda
11. II.2.4	overste van het klooster Mariënpoel bij Leiden
12. II.1.1	abdis van benedictijnerklooster klooster Rijnsburg

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	burgemeestersfamilie
2. III.3.3	burgemeestersfamilie
3. III.1.1	vorstenechtpaar
4. III.3.6	burgemeestersgezin
5. III.3.7	burgemeestersfamilie
6. III.1.2	vorstenechtpaar
7. III.3.8	burgemeestersfamilie
8. III.3.9	rentmeester van de Goudse haventol
9. III.2.4	Baljuw van de Zijpe, dijkgraaf van de Hondsbosse, schout van Haarlem en drost van Kennemerland en zijn echtgenote

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	deken en kanunniken van Sint-Marie in Utrecht
2. IV.1.2	deken en kanunniken

3. Reden van Schenking, 1550-1580

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.4.	dood door geweld van de echtgenoot?
-----------	-------------------------------------

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

4. Hoofdvoorstellingen, 1550-1580

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	Judith en Holofernes
2. I.2.2	De verdrijving van Heliodorus uit de tempel
3. I.1.1	De offerande van Elia (boven); de voetwassing van

	Petrus
4. I.2.3	Philippus predikend, genezend en dopend
5. I.2.4	Heilige Drie-eenheid
6. I.1.2	De Graflegging en de Opstanding

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.2.1	De twaalfjarige Jezus in de tempel
2. II.3.1	De prediking van Johannes de Doper
3. II.3.2	De doop van Jezus door Johannes de Doper
4. II.3.3	De eerste prediking van Jezus
5. II.4.1	Johannes bestraft Herodes
6. II.4.2	De onthoofding van Johannes de Doper
7. II.5.1	Jezus door Pilatus aan het volk getoond
8. II.3.4	De kruisdraging
9. II.2.2	De Opstanding
10. II.2.3	De Hemelvaart
11. II.2.4	De Uitstorting van de Heilige Geest
12. II.1.1	Het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	Annunciatie, Visitatie
2. III.3.2	Aanbidding door de herders
3. III.3.3	Sterfbed van Maria
4. III.1.1	De inwijding van de tempel en het Laatste Avondmaal
5. III.3.4	Jona en de walvis
6. III.3.5	Bileam en de ezel
7. III.3.6	De aankondiging van de geboorte van Johannes de Doper
8. III.3.7	De vraag vanwege Johannes de Doper aan Jezus
9. III.1.2	De tempelreiniging
10. III.3.8	De gevangenneming
11. III.3.9	De bespottung
12. III.3.11	Koning David
13. III.3.12	Mozes

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV..1.1	De geboorte van Johannes de Doper
2. IV.1.2	De geboorte van Christus

5. Heiligen, 1550-1580

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	Johannes de Doper, Catharina,
2. I.2.2	Laurentius
3. I.1.1	Margareta
4. I.2.3	Filippus
5. I.1.2	Filippus

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.2.1	Petrus, Maria met Christuskind
2. II.3.1	Robertus van Molesme, Christus als Salvator Mundi
3. II.3.2	Martinus; verwijderde Genadestoel (zoals van het glas in Sint-Bavokerk in Haarlem is verwijderd?)
4. II.3.3	Benedictus (Vincentius?), Maria met Christuskind
5. II.4.1	Catharina, Johannes de Doper, Maria met het Christuskind
6. II.4.2	Johannes de Doper
7. II.5.1	geen
8. II.3.4	geen
9. II.2.2	geen
10. II.2.3	geen
11. II.2.4	geen
12. II.1.1	de engel Gabriël

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.5	gemijterde abt, onbekende en Elisabeth
2. III.3.6	Nicolaas en Johannes de Doper
3. III.3.7	Cornelius, Catharina
4. III.1.1	God de Vader (oorspronkelijk), de apostel Filippus
5. III.3.11	geen
6. III.3.8	geen
7. III.3.9	geen
8. III.3.10	geen
9. III.1.2	Willem en Anna-te-Drieën
10. III.3.12	geen
11. III.3.13	geen

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	Maria met het Christuskind (patroonheilige van de eigen kerk van Herman Lethmaet) en Johannes de Doper (patroonheilige van de Sint-Janskerk in Gouda)
2. IV.1.2	Christus als Salvator Mundi

6. Wapenschilden, 1550-1580

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	wapens van echtpaar en voorouders (16 kwartieren)
2. I.2.2	familiewapens? (16 kwartieren)
3. I.1.1	Bourgondisch-Habsburgse wapens
4. I.2.3	Twee persoonlijke wapenschilden (?) en 8 kwartieren
5. I.1.2	wapens van Castilië, Leon, Filips II

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.2.1	van abt Petrus van Suyren vier wapens van zijn grootouders; van stichter van de abdij
2. II.3.1	18 kwartieren van proost/bisschop Robert van Bergen
3. II.3.2	18 wapenschilden, 16 kwartieren van bisschop Joris van Egmond
4. II.3.3	van de familie van Cuyck van Mierop (2)
5. II.4.1	van commandeur Wouter van Bylaer, van Johanniterorde
6. II.4.2	2 wapenschilden (van Zwolle en van de Jansorde?)
7. II.5.1	persoonlijk wapen van Nicolaes Ruysch
8. II.3.4	persoonlijk wapen van Nicolaes van Nieuwland
9. II.2.2	ja, ongedefinieerd
10. II.2.3	persoonlijke wapenschilden van Willem Jacobsz.
11. II.2.4	persoonlijk wapenschild van Thomas Hermansz.
12. II.1.1	16 kwartieren van de abdis

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.5	onbekend en van schenkers-echtpaar
2. III.3.6	Amsterdam met de keizerskroon, Karel V, Habsburgse huis, Holland, Amsterdam
3. III.3.7	echtpaar
4. III.1.1	vorstelijk echtpaar
5. III.3.9	2 eenvoudige wapens (1 met huismerk)
6. III.3.10	familiewapen
7. III.3.11	3 familiewapens, 1 ongeïdentificeerd wapen
8. III.1.2	2 persoonlijke wapens en 16 kwartieren
9. III.3.8	2 van echtpaar
10. III.3.1	familiewapen
11. III.3.12	2 van echtpaar

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	Herman Lethmaet
2. IV.1.2	deken Willem Taets van Amerongen en kanunniken

7. Bijwerk-symbolen, 1550-1580

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.2	grootse klassieke architectuur (tempel)
2. I.1.2	putti, architectuur

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.2.1	zittend satansfiguurtje bij Maria
2. II.1.1	grootse architectuur (Jeruzalem), ruiters, kamelen, wolken uit schoorsteen (offerandes Salomo?), hond, hermen als cartouchehouders.

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.5	klassiek architectonisch decor
2. III.1.1	cartouchehouders zijn personificaties van Gerechtigheid en Matigheid

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	klassiek architectonisch decor
2. IV.1.2	klassiek architectonisch decor

8. Teksten, 1550-1580

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.2	Ex duris gloria (Roem door beproevingen); De zeer doorluchtige Erik door Gods genade hertog van Brunswijk en Luneburg, rijksvorst, baron van Liesvelt, heer in Woerden enzovoort heeft dit glas geschonken vanwege de katholieke godsdienst in 1566.
2. I.1.1	vertaald uit het Latijn: Vrouwe Margaretha van Oostenrijk, dochter van Keizer Karel V, hertogin van Parma, Piacenze, Castro en Penna en vrouwe van Novara, tevens regentes en landvoogdes der Nederlanden voor haar broeder, Philips, der christelijke godsdienst en goddelijke eredienst allerijverigste behoedster heeft dit glas tot versiering dezer kerk geschonken in het jaar onzes Heren 1528.
3. I.2.3	devies van Philippe de Ligne: Je le tiendray

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.1.1	Ic betrou in Godt
2. II.2.1	devies van abt Petrus van Suyren: Virtus per arumnas (Deugd door zware arbeid).

3. II.3.1	vertaald uit het Latijn: Welzalig de man die de Here vreest (Ps.112:1); Doet niemand overlast en ontvreemdt niemand het zijne met bedrog en laat U vergenoegen met Uw bezoldigingen (Luc.3:14); Eist niet meer dan hetgeen U gezet is; devies abt/bisschop Robert van Bergen: Velis quod possis (Moogt gij willen wat gij kunt).
4. II.3.2	In schenkerszone uit het Latijn vertaald: Aperis Manum, Pietatem exerce (Gij opent Uw hand, Beoefen de vroomheid. Respectievelijk Ps. 145:16 en Tim. 4:7); Wie Mij haat, haat ook mijn Vader. Indien ik niet de werken onder hen gedaan had, die niemand anders gedaan heeft, zouden zij geen zonde hebben; maar nu hebben zij, hoewel zij ze gezien hebben, toch Mij en mijn Vader gehaat. Maar het woord moet vervuld worden, dat in hun wet geschreven is: Zij hebben Mij zonder reden gehaat. Wanneer de Trooster komt, die Ik u zal zenden van de vader, de Geest der waarheid, die van de Vader uitgaat, zal deze van Mij getuigen...; Gij zijt getuigen van deze dingen (Luc.24:48); Dit is Mijn geliefde Zoon in wie ik een welbehagen heb. Hoort Hem (Luc.3:22; Matth.17:5); Zie het Lam Gods (Joh.1:29 en 36); Zie, waarlijk een Israëliet (in wie geen bedrog is) (Joh.1:48); in bijbel van bisschop: Gij zijt getuigen van deze dingen (Joh. 15:24-27; Luc.24:48).
5. II.3.3	Uit het Latijn vertaald: Hij moet wassen, maar ik moet minder worden (Joh.3:30).
6. II.4.1	devies van de schenker: Moderata durant (Maat houdt stand)
7. II.4.2	devies van Van Swol (uit Latijn vertaald): Zorgvuldig zal ik begeren.
8. II.5.1	uit het Latijn vertaald: Mijn rug heb ik gegeven aan wie sloegen en Mijn wangen aan wie Mij de baard uittrokken: Mijn gelaat heb ik niet afgewend van wie Mij uitscholden en bespuwden (Jes.50:6).
9. II.3.4	uit het Latijn vertaald: Tussen de doornen ligt mijn weg; Die achter Mij wil komen, die moet zichzelf verloochenen en zijn kruis opnemen en Mij volgen (Luc.9).
10. II.2.2	uit het Latijn vertaald: God heeft Jezus opgewekt.
11. II.2.3	uit het Latijn vertaald: Hij werd opgenomen, terwijl zij het zagen en een wolk onttrok Hem aan hun ogen (Handel.1:9).
12. II.2.4	uit het Latijn vertaald: En zij werden allen vervuld met de Heilige Geest en begonnen te spreken in verschillende talen, zoals de Geest het hun gaf uit te spreken (Hand. 2)
13. II.3.6	Reverendissime quondam Egmondani Hagiomachorum Capituli Culeburgensis

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.5	in het Latijn de bijbelverhalen van de Annunciatie en Visitatie
2. III.3.6	Ubi venit plenitudo temporis misit Deus filium factum ex muliere factus sub lege ut eos qui sub lege erant redimeret adoptionem ut filiorum reciperemus. Gal. Quart.
3. III.3.7	Ad laudem Dei Icristi(?) sui filie [er staat: quus] Marice Brundtorum Pieter Mies poni / me fecit 1555
4. III.1.1	uit het Latijn vertaald (o.a.): Ik heb Uw gebed verhoord en indien Gij voor Mijn aangezicht wandelt zoals Uw vader gewandeld heeft, dan zal ik uw koningstroon voor altijd bevestigen; Looft den Here want Hij is goed, want Zijn goedertierenheid is tot in den eeuwigheid; De zeer doorluchtige Philips, zoon van de onoverwinnelijke en zeer verheven keizer Karel V door de genade Gods koning van Spanje, Engeland, Frankrijk en de beide Siciliën et cetera aartshertog van Oostenrijk, hertog van Bourgondië, Brabant, Gelderland et cetera, graaf van Vlaanderen, Henegouwen, Holland, Zeeland et cetera en heer van Friesland et cetera Vader des vaderlands de allerzachtmoedigste, godvruchtigste heeft dit glas geschonken tot versiering van deze kerk. Wiens troon als de zon de gehele wereld vervullende tot in eeuwigheid moge staan. In het jaar des Zaligmakers Christus 1557.
5. III.3.8	Ecce plus quam Jonas hic (Ziet, meer dan Jona is hier) Matth.12:41
6. III.3.9	sprekende ezel: Waarom slaat gij mij? (Numeri.22)
7. III.3.11	bijbelcitaat, vertaald uit het Latijn: Zijt Gij het die komen zou? (Matth.11:3); Namen van de schenkers
8. III.1.2	het graf van Zacharias; het graf van Hanania
9. III.3.12	uit het Latijn vertaald: Als tegen een rover zijt gij uitgetrokken om Mij gevangen te nemen? Terwijl Ik dagelijks bij u was in de tempel om te onderwijzen hebt gij geen hand naar Mij uitgestoken. Maar dit is uw ure en de macht der duisternis (Luc.22:52,53).
10. III.3.9	devies van Van Reynegom: Rien sans émuier (Niets zonder het hart).
11. III.3.11	Johan tho Lellens (tzen syn huysvrou)uw Ao 1561
12. III.3.12	Johan de Mepsche Rentmeester, Rath und Lieutenant der Stadt und Lande van Groningen prouest to Loppersum Agnes sijn huijsvrouw Ao 1561

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

1. IV.1.1	Uit het Latijn vertaald: Tot aandenken van de heer Herman Lethmaet uit Gouda, die aan de Sorbonne te Parijs bij het doctoraat de eerste plaats behaalde, kanunnik en deken der kerk van St. Marie te Utrecht, hebben de erfgenamen dit glas
-----------	---

	geschonken als een monument, 1562, de laatste mei.
2. IV.1.2	Opdracht; uit het Latijn vertaald: Ere zij God in de hoge en vrede op aarde, in de mensen een welbehagen (Luc. 2:14); Ik ben de weg, de waarheid en het leven (Joh. 14:6); Ik ben het licht der wereld, wie Mij volgt zal nimmer in de duisternis wandelen (Joh. 8:12).

9. Locatie in de oorspronkelijke kerk, 1550-1580

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	schip, noordzijde
2. I.1.1	zuidtransept
3. I.2.3	schip, zuidzijde
4. I.1.2	koor

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.1.1	schip, noordzijde
2. II.2.1	koor, noordzijde
3. II.3.1	koor, noordzijde van midden
4. II.3.2	koor, midden
5. II.3.3	koor, zuidzijde van midden
6. II.4.1	koor, zuidzijde
7. II.4.2	koor, zuidzijde
8. II.3.6	Dicht bij het Heilig Sacrament

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.5	Mariakapel
2. III.1.1	noordertransept
3. III.3.8	hoog in noordertransept
4. III.3.9	hoog in zuidtransept
5. III.3.10	koor, uiterste noordzijde
6. III.3.11	koor zuidzijde
7. III.1.2	zuidtransept
8. III.3.10	zuidkruis

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

Geen

10. Geografische gegevens, 1550-1580

I. Wereldlijk, individueel

4 x Gouda, Sint-Janskerk

Amsterdam, Oude Kerk
Haarlem, Grote- of Sint-Bavokerk

II. Kerkelijk etc., individueel

7 x Gouda, Sint-Janskerk
5 x omgeving van Gouda, regulierenklooster van Stein
Utrecht, Pieterskerk, Mariakapelletje op de Maartensbrug, kerk van de landscommandeur
Culemborg, Barbarakerk
Mariënweerd, abdij

III. Wereldlijk, groeperingen

6 x Gouda, Sint-Janskerk
3 x Amsterdam, Oude Kerk
2 x omgeving van Gouda, regulierenklooster van Stein
Amsterdam, Nieuwe Kerk
Ter Apel, klooster

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

2 x Gouda, Sint-Janskerk
----

3. TABELLEN EN SUBTABELLEN 1580-1609

A.Tabellen

I. Wereldlijk, individueel 1580-1609

Geen

II. Kerkelijk etc., individueel 1580-1609

Geen

Wereldlijk, groeperingen 1580-1609

1. Vorsten

Geen

2. (Hoge) adel

Geen

3. Burgers

ID	III.3.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Staten van Holland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gewestelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1606
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	transept noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De Hollandse tuin, de wapens van de 32 steden van Holland en West-Friesland
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	toegeschreven aan Lenert Pietersz. Uit Amsterdam
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	<i>Z. van Ruyven-Zeman, Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis (Edam 1994) 53.</i>

ID	III.3.2
47. Naam opdrachtgever(s)	Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het

	Noorderkwartier
48. *Status/functie opdrachtgever(s)	Gewestelijke overheid
49. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
50. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
51. *Reden van schenking	
52. Datering	1607
53. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
54. *Oorspronkelijke locatie in instelling	transept, zuidzijde
55. Huidige plaats en instelling	idem
56. Restauratie(s)	
57. Wel/niet bewaard	ja
58. *Hoofdvoorstellingen(en)	Twee medaillons met de wapens van 7 Hollandse steden
59. Gebedsportretten	
60. Portretten	
61. *Heiligen	
62. *Wapenschilden	
63. *Bijwerk/symbolen	ja
64. *Teksten	ja
65. Kunstenaars	toegeschreven aan Cornelis Cornelisz. Clock naar Isaac Claesz. Van Swanenburg, beiden uit Leiden.
66. Opmerkingen	
67. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 55.

ID	III.3.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Admiraliteit van Amsterdam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Overheid, marine
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1607
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van de Admiraliteit; zeeslag en cartouche
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	toegeschreven aan Cornelis Cornelisz. Clock naar Isaac Claesz. Van Swanenburg, beiden uit Leiden.
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De</i>

	<i>glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 55, 56.
--	---

ID	III.3.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Overheid, marine
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1607/1608
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	toegeschreven aan Cornelis Cornelisz. Clock naar Isaac Claesz. Van Swanenburg, beiden uit Leiden.
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 56.

ID	III.3.5
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Dordrecht
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1606
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Stedemaagd
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	

17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Sijmon Dircs en Poewel Heynsz uit Edam
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 57.

ID	III.3.6
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Haarlem
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1607
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde van de apsis
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
Wel/niet bewaard	ja
Hoofdvoorstellingen(en)	De verovering van Damiate
Gebedsportretten	
Portretten	
Heiligen	
Wapenschilden	ja
Bijwerk/symbolen	ja
Teksten	ja
Kunstenaars	Nicolaes Abrahamsz. Delft uit Haarlem
Opmerkingen	
Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 59, 60.

ID	III.3.7
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Delft
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1606
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Delft
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	

15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	onbekende Delftse glasschilder
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 61.

ID	III.3.8
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Leiden
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1608
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Leiden; man en vrouw ('Arbeyt' en 'Neringh') met stadsachtergrond
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	toegeschreven aan Cornelis Cornelisz. Clock naar Isaac Claesz. Van Swanenburg, beiden uit Leiden.
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 61, 62.

ID	III.3.9
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Amsterdam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1606
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor zuidzijde van de apsis
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	

11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Amsterdam onder een baldakijn
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Lenert Pietersz. uit Amsterdam
20. Opmerkingen	het glas is samen met het glas van Gouda in één vensteropening aangebracht. De linkerhelft is van de stad Amsterdam.
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 62, 63.

ID	III.3.10
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Gouda
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1606
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde van de apsis
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Gouda, tekstcartouche
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Dirck Gerritsz, uit Gouda naar Isaac Claesz. van Swanenburg uit Leiden
20. Opmerkingen	het glas is samen met het glas van Amsterdam in één vensteropening aangebracht. De rechterhelft is van de stad Gouda.
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 63.

ID	III.3.11
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Rotterdam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	

5. *Reden van schenking	
6. Datering	1606
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Rotterdam
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	<i>Z. van Ruyven-Zeman, Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis (Edam 1994) 63.</i>

ID	III.3.12
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Alkmaar
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1606
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, centraal in de apsis
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Alkmaar, gedekt door lauwerkrans en gehouden door 2 leeuwen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Nicolaes Abrahamsz. Delft uit Haarlem
20. Opmerkingen	fragmenten met groteske koppen zijn afkomstig van een ander glas.
21. Literatuur	<i>Z. van Ruyven-Zeman, Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis (Edam 1994) 65.</i>

ID	III.3.13
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Hoorn
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid

3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1606
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde van het centrum van de apsis
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Hoorn in topografisch gezicht met zeilen vissersschepen, eenhoorn als schildhouder
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Nicolaes Abrahamsz. Delft uit Haarlem
20. Opmerkingen	oorspronkelijk was Maria met Kind de schildhouder. Na de Reformatie is deze schildhouder vervangen door de eenhoorn.
21. Literatuur	<i>Z. van Ruyven-Zeman, Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis (Edam 1994) 65.</i>

ID	III.3.14
1. Naam opdrachtgever(s)	Magistraten van Edam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stadsbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1607
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	24 wapenschilden met huismerk, steeds vastgehouden door een griffioen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	bijzonder is dat de leden van de magistraat individueel met huismerk en naam zijn vertegenwoordigd op het glas.

21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 67.
----------------	---

ID	III.3.15
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Monnickendam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1606
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde van de apsis
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Monnickendam, gedragen door griffioen en bekroond met een krans van eikenloof
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 67.

ID	III.3.16
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Medemblik
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1607
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde van de apsis
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja, waarschijnlijk fragmentarisch
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Medemblik
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	

17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	bijwerk is waarschijnlijk afkomstig uit andere glazen
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 68.

ID	III.3.17
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Purmerend
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1607
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Purmerend
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Jan Glas uit Purmerend
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 69.

ID	III.3.18
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad IJpendam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1607
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van IJpendam (afkomstig van Lamoraal II graaf van Egmond)

13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	Lamoraal II is in 1605 naar Frankrijk uitgeweken en liet de grafelijke goederen aan zijn schuldeisers.
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 69.

ID	III.3.19
1. Naam opdrachtgever(s)	Banne Oosthuizen (ressorteerde onder Edam)
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gebiedsbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1607
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Oosthuizen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 69.

ID	III.3.20
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Gouda
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	verhoging va het schip
6. Datering	1593-1594
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	hoog in het schip
9. Huidige plaats en instelling	idem

10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Gouda
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jacob Cornelisz. Kaen, Jasper Gielisz. en Cornelis Leunisz. naar Adriaen Gerritsz. de Vrije
20. Opmerkingen	het betreft een serie van 12 glazen
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 124.

ID	III.3.21
1. Naam opdrachtgever(s)	Staten van Holland (25 steden van het Zuiderkwartier) en prins Maurits
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gewestelijk/stedelijk bestuur en stadhouder
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1596
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, westzijde aan de noordkant
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De vrijheid van consciëntie
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Adriaen de Vrije uit Gouda naar Joachim Wtewael uit Utrecht
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 132; Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutphen 2002) 101-105.

ID	III.3.22
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Haarlem
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	

5. *Reden van schenking	
6. Datering	1597
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De inneming van Damiate
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Willem Willemsz. Thybaut uit Haarlem
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 134-137; Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutpen 2002) 95-99.

ID	III.3.23
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Dordrecht
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1597
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	de stedemaagd van Dordrecht, gezeten in de Hollandse tuin onder een triomfboog met een lauwerkrans op haar hoofd en palmtak in de hand. Ze is omringd door bloemen en boven haar hoofd hangt een guirlande.
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	wellicht Gerrit Gerritsz Cuyp uit Dordrecht
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 138; Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutpen 2002) 107-110.

ID	III.3.24
1. Naam opdrachtgever(s)	Hoogheemraden van Rijnland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	waterschapsbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1596
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapenschilden van de Rijnlandse Hoogheemraden; de wapens van Holland en de adelaar, beide in Hollandse tuin (verwijzend naar de dertiende-eeuwse herkomst van de waterschappen).
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Adriaen Gerritsz. de Vrije uit Gouda
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 140.

ID	III.3.25
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Delft
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1604
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	het ontzet van Leiden met de portretten van Willem van Oranje, de burgemeester van Leiden, drie Delftse burgemeesters (Van Adrichem, Van Santen, Van Beresteyn), de Delftse schepen (vanaf 1637 burgemeester) Van Schilperoort en geuzenadmiraal Lodewijk van Boisot.
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	ja
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja

17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Dirck Jansz. Verheyden, na 1603 zijn leerling Dirck Reiniersz. van Douwe uit Delft, naar Isaac Claesz. van Swanenburg
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 142.

ID	III.3.26
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Leiden
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1601
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Het ontzet van Samaria
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Cornelis Cornelisz. Clock naar Isaac van Swanenburg
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 146; Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutphen 2002) 115-118.

ID	III.3.27
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Amsterdam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1597
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja

12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De farizeeër en de tollenaar
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	onbekende glazenier naar Hendrick de Keyser
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 148; Z. van Ruyven-Zeman, <i>Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen</i> (Zutphen 2002) 111-114.

ID	III.3.28
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Rotterdam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1601
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Jezus en de overspelige vrouw
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Claes Jansz. Wytmans en zijn leerlingen Frans Adriaensz. en David Fransz., allen uit Rotterdam
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 150.

ID	III.3.29
1. Naam opdrachtgever(s)	Noorderkwartier van de Staten van Holland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gewestelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1596
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Gouda, Sint-Janskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde

9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Koning David en de Christelijke Ridder
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Adriaen Gerritsz. de Vrije uit Gouda
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	R.A. Bosch, <i>De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda</i> (Delft 2008) 152.

IV. Kerkelijk etc., groeperingen 1580-1609

Geen

b. Subtabellen 1580-1609

1. Status-functie van de opdrachtgevers, 1580-1609

I. Wereldlijk, individueel

Geen

II. Kerkelijk etc., individueel

Geen

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	Staten van Holland
2. III.3.2	Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier
3. III.3.3	Admiraliteit van Amsterdam
4. III.3.4	Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier
5. III.3.5	Stad Dordrecht
6. III.3.6	Stad Haarlem
7. III.3.7	Stad Delft
8. III.3.8	Stad Leiden
9. III.3.9	Stad Amsterdam
10. III.3.10	Stad Gouda
11. III.3.11	Stad Rotterdam
12. III.3.12	Stad Alkmaar
13. III.3.13	Stad Hoorn
14. III.3.14	Magistraten van Edam
15. III.3.15	Stad Monnickendam
16. III.3.16	Stad Medemblik
17. III.3.17	Stad Purmerend
18. III.3.18	Stad IJpendam
19. III.3.19	Banne Oosthuizen (resorteerde onder Edam)

20. III.3.20	Stad Gouda
21. III.3.21	Staten van Holland en prins Maurits
22. III.3.22	Stad Haarlem
23. III.3.23	Stad Dordrecht
24. III.3.24	Hoogheemraden van Rijnland
25. III.3.25	Stad Delft
26. III.3.26	Stad Leiden
27. II.3.27	Stad Amsterdam
28. III.3.28	Stad Rotterdam
29. III.3.29	Noorderkwartier van de Staten van Holland

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

Geen

2. Status-functie van de geportretteerden, 1580-1609

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.25	stadhouder en stedelijke overheid: prins Willem van Oranje, drie Delftse burgemeesters, een (naderhand) Delftse schepen en geuzenadmiraal Boisot.
-------------	---

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

3. Reden van schenking, 1580-1609

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.20	verhoging van het schip ven de kerk
-------------	-------------------------------------

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

4. Hoofdvoorstelling, 1580-1609

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	Hollandse tuin met leeuw
2. III.3.2	twee medaillons met zeven steden, waarvan een met het wapen van West-Friesland.

3. III.3.3	wapen van de Admiraliteit van Amsterdam, zeeslag, cartouche
4. III.3.4	wapen van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier, zeeslag op de Zuiderzee tegen de graaf van Bossu; silhouetten van Hoorn, Edam, Monnickendam, Ransdorp en Marken
5. III.3.5	Stedenmaagd (voorreformatorisch thema) in Hollandse tuin met bloeiende bloemen
6. III.3.6	de verovering van Damiate
7. III.3.7	wapen van Delft
8. III.3.8	wapen van Leiden, man en vrouw ('Arbeyt' en 'Neringh') met stadsachtergrond
9. III.3.9	wapen van Amsterdam onder baldakijn
10. III.3.10	wapen van Gouda en tekstcartouche
11. III.3.11	wapen van Rotterdam
12. III.3.12	wapen van Alkmaar
13. III.3.13	wapen van Hoorn in topografisch gezicht, grote eenhoorn als schildhouder.
14. III.3.14	24 huismerken met de namen van de magistraten, steeds vastgehouden door een griffioen
15. III.3.15	wapen van Monnickendam gedragen door griffioenen en bekroond met een krans van eikenloof
16. III.3.16	wapen van Medemblik met leeuwen als schildhouders (keizerskroon als afdekking ontbreekt)
17. III.3.17	wapen van Purmerend met leeuwen als schildhouders, gedekt door een lauwerkrans
18. III.3.18	wapen van Ipendam met een zwaan als support (behorend bij de wapens uit de heerlijkheid Waterland)
19. III.3.19	wapen van Oosthuizen
20. III.3.20	wapen van Gouda
21. III.3.21	de "vrijheid van het geweten" wordt symbolisch voorgesteld door een vrouw op een zegekar, getrokken door de zinnebeeldige figuren van Liefde, Gerechtigheid, Eendracht, Trouw en Standvastigheid. De wagen overrijdt de 'verdreven tyrannie'. De figuur op de zegekar met het zwaard en schild vertolkt de bescherming van het geloof.
22. III.3.22	de inneming van Damiate
23. III.3.23	Dordtse stedenmaagd, gezeten in Hollandse tuin onder een triomfboog met lauwerkrans op het hoofd en palmtak in haar hand. Ze is omringd door bloemen en boven haar hoofd een guirlande.
24. III.3.24	wapenschilden van de Rijnlandse Hoogheemraden; de wapens van Holland en de adelaar, beide in Hollandse tuin.
25. III.3.25	het ontzet van Leiden met portretten van prins Willem van Oranje en Delftse burgemeesters.
26. III.3.26	het ontzet van Samaria
27. III.3.27	de farizeeër en de tollenaar
28. III.3.28	Jezus en de overspelige vrouw
29. III.3.29	koning David en de Christelijke Ridder

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

5. Heiligen, 1580-1609

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

6. (Secundaire) Wapenschilden, 1580-1609

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	van Holland en 32 steden van Holland en West-Friesland
2. III.3.4	wapens van de prinsen Willem van Oranje en Maurits, op het glas van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier.
3. III.3.6	Het oude en nieuwe wapen van Haarlem
4. III.3.14	tweemaal het wapen van Edam
5. III.3.21	van de steden van het gewest Holland en prins Maurits
6. III.3.22	het oude en nieuwe wapen van Haarlem
7. III.3.23	vijftien wapens van steden die op de grens lagen van het toenmalige Holland
8. III.3.25	wapenschilden van prins Willem van Oranje en Delft met twee leeuwen als schildhouders
9. III.3.26	wapenschilden van Holland en Leiden met twee bazuinende engelen als schilddragers
10. III.3.27	Het oude wapen (koggeschip) van Amsterdam vastgehouden door 2 vaandeldragers met de Amsterdamse vlag, het nieuwe wapen van Amsterdam (drie Andreaskruisen) gedekt met de keizerskroon en twee leeuwen als schildhouders.
11. III.3.28	wapens van Holland en Rotterdam
12. III.3.29	wapens van zes steden van het Noorderkwartier

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

7. Bijwerk-symbolen, 1580-1609

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	luitspelende engelen (eensgezindheid), bloeiende en
------------	---

	verdorde landschappen (vergankelijkheid)
2. III.3.2	twee leeuwen met de banieren van Holland en West-Friesland, <i>Justitia</i> met twee bazuinende putti, <i>Fama</i> die <i>Justitia</i> een lauwerkrans en palmtak overhandigt
3. III.3.3	twee figuren met afgehouden hoofden in de hand: man met zwaard en Judith, wapentuig, vaandels, obelisk, lauwerkrans, palmtak, kroon, scepter omgeven door planeten en sterren
4. III.3.4	wapentuig, zeegoden op dolfinen, zeeslangen, triton met hoorn (roem van de Admiraliteit), meermin met spiegel (naakte waarheid), engelenkoppen
5. III.3.6	Mars, Neptunus, oorlogstuig, scheepszeil met dorre boom, patriarchenkruis, zwaard, sterren, scheepszaag, ketting, klokken, anker (alle toespelingen op de verovering van Damiate), krijgsman in Romeinse stijl met het oude stadswapen, figuur Volstancheijt (Standvastigheid) met het nieuwe stadswapen
6. III.3.7	vruchten, rolwerk, ijzerbeslagornament, vaas, korven met vruchtenboeketten, vogels
7. III.3.8	renaissancistische ornamentiek, zoals ramskoppen (lakenindustrie?), engelen, <i>Caritas</i>
8. III.3.9	architectonisch kader (boogarchitectuur), leeuwen als schildhouders, de keizerskroon van Maximiliaan, baldakijn, banier dragende gehelmde vrouwen, drie converserende of musicerende figuurtjes, spiegelbeeldige afbeeldingen van een ruiter die door het vuur springt (Marcus Curtius?), zuilen op sokkels, landschappen met dode en levende bomen en weersomstandigheden: zon en regen
9. III.3.10	doornenkrans om het wapen van Gouda, leeuwen als schildhouders, kariatiden in de vorm van sfinxen en hermen, putti met guirlandes
10. III.3.11	leeuwen als schildhouders, omlijsting van bloemen, vogels, putti en vruchtenguirlandes
11. III.3.12	leeuwen als schildhouders, lauwerkrans boven het stadswapen, rolwerkcartouche
12. III.3.13	grote eenhoorn als schildhouder, de stad Hoorn gezien vanuit zee met zeil- en vissersschepen
13. III.3.14	griffioenen als dragers van de huismerken van de magistraten
14. III.3.15	griffioenen als schilddraggers, krans van eikenloof boven het wapen, architectuur, vruchtenfestoenen, naakte <i>Fortuna</i> op een bol, zeezeuzen, bazuinende tritons met drietanden
15. III.3.17	leeuwen als schildhouders, lauwerkrans, architectuur, vruchten, guirlandes
16. III.3.18	zwaan als support van het stadswapen, architectuur, landsknechten in de zwikken van de boog
17. III.3.19	ornamentele cartouche met loof en vruchten om

	het wapenschild
18. III.3.20	decoratieve cartouche om het wapen met engelenkopje, vruchten, graanhalmen, geringde leeuwenkop
19. III.3.21	grootse architectuur, engelen als schildhouders, twee naakte figuren die de tekstcartouche vasthouden
20. III.3.22	architectuur, Mars en Neptunus, oorlogsattributen, zaag, kettingen, zwaard met kruis en luidklokjes (Damiaatjes), als Romeinse soldaten uitgedoste allegorische figuren: links: 'Cracht' met het oude stadswapen en gelauwerd met 'Victory', rechts: 'Volstandichhheijt' met het nieuwe stadswapen en gelauwerd met 'Glory'
21. III.3.23	architectuur (renaissancistische triomfboog), vier kardinale deugden der overheid voorgesteld als vrouwengestalten: (vertaald uit het Latijn) Voorzichtigheid, Matigheid, Gerechtigheid, Standvastigheid
22. III.3.24	Justitia en Fortitudo; symbolen van bloei en vruchtbaarheid; baldakijn
23. III.3.25	plint onder de wapenschilden en schildhouders
24. III.3.26	wolken met zonnestralen, twee bazuinende engelen als schilddragers; twee allegorische figuren: Macht en Vrede of overwinning
25. III.3.27	grootse tempelarchitectuur,
26. III.3.28	rijke Architectuur, vogels, honden, vruchten
27. III.3.29	renaissancistische architectuur, drie engelen

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

8. Teksten, 1580-1609

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	Hollandia 1606
2. III.3.2	Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier, 1607
3. III.3.3	Waarschijnlijk de afkorting van de wapenspreuk van de Admiraliteit: PP (Pugno pro Patria-Vecht voor het vaderland), cartouche met: tekst over de oorsprong van de Admiraliteit, vraag om Gods hulp 'dat 't langh mach dure', de schenking is gedaan 'uijt Liefdd tot Godes huijs plaijsant
4. III.3.5	Dordrecht
5. III.3.6	Het devies van de stad Haarlem: <i>Vicit vim virtus</i> (de deugd overwint het geweld); <i>Nilus flu</i> (rivier de Nijl), Volstancheijt (Standvastigheid), Victory, Gloryae, Mars, Neptunus
6. III.3.7	Delft 1606
7. III.3.8	Cartouche met een tekst die refereert aan de

	welvaart van Leiden en God dankt dat Hij 'Neerings stuur wil leijden'
8. III.3.9	Amsterdam 1606
9. III.3.10	in het Latijn de motivatie van de schenker: vervanging van eerder, verbrand glas. De hoofdletters vormen tezamen het jaartal 1605 (jaar van toezegging), 1606 (jaar van plaatsing)
10. III.3.11	Rotterdam 1606
11. III.3.12	Alkmaar, 1606
12. III.3.13	Hoorn, 1606
13. III.3.14	De namen van de magistraten van Edam
14. III.3.15	Monnickendam 1606
15. III.3.16	Medemblik 1607
16. III.3.17	Purmerend 1607
17. III.3.18	IJpendam
18. III.3.19	Oosthuizen
19. III.3.21	De namen van de personificaties; In de cartouche: Naar Bescherminge van Tiranny en Vryheyd der Conscientie Dees Nederlanden men lange heeft zien haaken Waar naar gevoegt zijn meenigvuldig Dissentie Met Moorden, Rooven, Doodslaan, Branden en Blaaken Maar Heer, Gy die een Rigter zyt in alle Zaaken Nu liefde, Eendracht met Standvastigheyd verwekt Die met Geregthigheyd en Trouwheyd des Hertens Waaken Op dat Tiranny onder de Wagen blyft Subject Waarop men Vryheyd der Conscientie ziet Triumpheren De Landen zijn Gelukkig daar de Deugden Regeeren.
20. III.3.22	Haarlem 1597, <i>Victim vim virtus</i> (De deugd overwint het geweld); Cracht met Volstandichheit verzeld, Hebben overwonnen 't geweld, Daarom zijn zij dor Victorye, Hoog geëerd met Glorye
21. III.3.23	De namen van de steden, de opdracht (uit het Latijn vertaald): Aan de heilige vriendschap met de vroedschap en het volk van Gouda, tot dusver vroom onderhouden en nog in het vervolg trouw te onderhouden, heeft de vroedschap en het volk van Dordrecht dit glas toegewijd
22. III.3.24	Willem, Roomsche koning, 18 ^{den} Grave van Holland, Conyng Willem van Romens heeft die Hoogheemraden van Rijnland gepreveligeert in den jare 1255. Binnen Leyden, op den 5 idus van October (9 oktober), de 4 indictie (regeerperiode), Gegeven by de Hogeheemraden van Rynland-1594
23. III.3.25	Anno 1603
24. III.3.26	Tot bewys van even gelycke haerder stadt geschiet in den 5536 Jaer nae des werelts scheppinge ende 1574 nae Christi ons eenigen Heylandts gheboorte, in de welke laerlicken blyckt zijn mogende handt in 2481 tussche beyde verloope jare geensins vercort te zyn; aale macht is alleen van Tgodlic vermogen; Sheeren Werck is wonderlic In onsen

	Oogen
25. III.3.28	Rotterdam, Wie van u zonder zonden is, werpe de eerste steen. Ga heen zondig niet meer
26. III.3.29	Den Croone des levens met vrede sal hij ontfangen, die als David met leetwezen zijn zonden bescreit heeft, en als den Christelycken Ridder met groot verlangen de wapenen des geloofs altyt tot Stryden bereijts heeft

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

9. Locatie in de oorspronkelijke kerk, 1580-1609

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	transept, noordzijde
2. III.3.2	transept zuidzijde
3. III.3.3	koor, noordzijde
4. III.3.4	koor, zuidzijde
5. III.3.5	koor, noordzijde
6. III.3.6	koor, noordzijde van de apsis
7. III.3.7	koor, noordzijde
8. III.3.8	koor, noordzijde
9. III.3.9	koor, zuidzijde van de apsis
10. III.3.10	koor, zuidzijde van de apsis
11. III.3.11	koor, noordzijde
12. III.3.12	koor, centraal in de apsis
13. III.3.13	koor, noordzijde van het centrum van de apsis
14. III.3.14	koor, zuidzijde
15. III.3.15	koor, noordzijde van de apsis
16. III.3.16	koor, zuidzijde van de apsis
17. III.3.17	koor, zuidzijde
18. III.3.18	koor, zuidzijde
19. III.3.19	koor, zuidzijde
20. III.3.20	hoog in het schip
21. III.3.21	schip, westzijde van de noordkant
22. III.3.22	schip, noordzijde
23. III.3.23	schip, noordzijde
24. III.3.24	schip, noordzijde
25. III.3.25	schip, zuidzijde
26. III.3.26	schip, zuidzijde
27. III.3.27	schip, zuidzijde
28. III.3.28	schip, zuidzijde
29. III.3.29	schip, zuidzijde

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

10. Geografische gegevens, 1580-1609

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

19 x Edam, Grote Kerk
10 x Gouda, Sint-Janskerk

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

4. Tabellen en subtabellen 1609-1621

A. Tabellen

I. Wereldlijk, individueel 1609-1621

1. Vorst

Geen

2. (Hoge) adel

ID	I.2.1
68. Naam opdrachtgever(s)	graaf Maurits van Nassau, prins van Oranje
69. *Status/functie opdrachtgever(s)	stadhouder en kapitein-generaal van het leger van de Republiek
70. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	idem
71. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	idem
72. *Reden van schenking	
73. Datering	ca. 1612
74. Oorspronkelijke plaats en instelling	Cuijk, Sint-Agathaklooster
75. Oorspronkelijke locatie in instelling	
76. Huidige plaats en instelling	Amsterdam, Rijksmuseum
77. Restauratie(s)	
78. Wel/niet bewaard	ja
79. *Hoofdvoorstellingen(en)	prins Maurits knielt voor een bidbank
80. Gebedsportretten	ja
81. Portretten	
82. *Heiligen	
83. *Wapenschilden	ja
84. *Bijwerk/symbolen	ja
85. *Teksten	ja
86. Kunstenaars	
87. Opmerkingen	
88. Literatuur	L. van Liebergen, W. Prins, <i>Deftige Devotie</i> , tent. cat. Uden, Museum voor religieuze kunst (Uden 2003) 68, 67.

3. Burger

ID	I.3.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Griet Allertsdochter
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	onbekend
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1621
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Zandvoort, Proveniershuis
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	

9. Huidige plaats en instelling	Zandvoort, Raadhuis
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	vissersboot op zee bij de kust
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	Onzeker is of dit glas was bestemd voor een kapel
21. *Literatuur	Archief Vereniging Oud Zandvoort.

II. Kerkelijk etc., individueel 1609-1621

Geen

III. Wereldlijk, groeperingen 1609-1621

1. Vorsten

Geen

2. (Hoge) adel

ID	III.2.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Michiel van Baerland en zijn echtgenote Maria van Campen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Baljuw
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1618-1620
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Goes, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	westzijde
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	de kerkbrand van 1618 en een versierde poort
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Het Zeeuws archief, inv. nr. ZI-II-1438.

3. Burgers

ID	III.3.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Vroedschap van Hoorn
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stadsbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1619
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Hoorn, Oosterkerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Amsterdam, Rijksmuseum
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Hoorn en de slag op de Zuiderzee tegen Bossu
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Jansz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	T.R. Mulder, <i>Oud Hoorn</i> , 1 (1996) 32, 32.

ID	III.3.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Enkhuizen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	restauratie van de kerk
6. Datering	1619
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Hoorn, Oosterkerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Haarlem, Frans Halsmuseum
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Stedemaagd met het wapen van Enkhuizen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	C.J. Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', in: <i>Feestbundel Dr. Abraham Bredius</i> (Amsterdam 1915) 61-78, 77; H.M. van den Berg, <i>West-Friesland, Tessel en Wieringen</i> . Reeks: <i>De Nederlandse monumenten van</i>

	<i>geschiedenis en kunst, dl. 8: De provincie Noord-Holland, st. 2, (Den Haag 1955) 139.</i>
--	--

ID	III.3.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Admiraliteit van West-Friesland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Overheid, marine
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1620
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Hoorn, Oosterkerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	Wapen van West-Friesland (identiek aan dat van de Admiraliteit)
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Wapen van West-Friesland, gehouden door 2 leeuwen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	ja
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	vergelijkbaar met de schenking aan Edam. Op dit glas zijn de portretten van de prinsen Willem van Oranje en Maurits
21. Literatuur	H.M. van den Berg, <i>West-Friesland, Tessel en Wieringen</i> . Reeks: <i>De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, dl. 8: De provincie Noord-Holland, st. 2, (Den Haag 1955) 138, 139.</i>

ID	III.3.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Gerrit Willemzoon en echtgenote Aeltgen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	onbekend
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1621
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Zandvoort, Proveniershuis
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Zandvoort, Raadhuis
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	boot op zee met volle zeilen, Hollandse en Oranje vlaggen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	

15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	het is onbekend of dit glas voor een kapel was bestemd
21. Literatuur	Archief Vereniging Oud Zandvoort

ID	III.3.5
1. Naam opdrachtgever(s)	Isaack Maertens en echtgenote Syburch Lauweres
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Gasthuismeester
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1621
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Zandvoort, Proveniershuis
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Zandvoort, Raadhuis
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Wapen met helmteken
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	het is onbekend of dit glas voor een kapel was bestemd
21. Literatuur	Archief Vereniging Oud Zandvoort

IV. Kerkelijk etc., groeperingen 1609-1621

Geen

B. Subtabellen 1609-1621

1. Status-functie van de opdrachtgevers, 1609-1621

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	stadhouder en kapitein-generaal van het leger van de Republiek
2. I.3.1	vrouwe

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.2.1	baljuw in Zeeland
3. III.3.1	Stad Hoorn
4. III.3.2	Stad Enkhuizen
5. III.3.3	Admiraliteit van West-Friesland
6. III.3.4	echtpaar
7. III.3.5	gasthuismeester-echtpaar

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

2. Status-functie geportretteerden, 1609-1621

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	stadhouder en kapitein-generaal van het leger van de Republiek
----------	--

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.3	prins Maurits en luitenant-generaal Jacob van Wassenaer
------------	---

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

3. Reden van schenking, 1609-1621

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

4. Hoofdvoorstellingen, 1609-1621

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	prins Maurits knielend voor een bidbank
2. I.3.1	visserboot op zeebij de kust

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.2.1	de kerkbrand van 1618 en een versierde poort
------------	--

2. III.3.1	de slag op de Zuiderzee en het wapen van Hoorn
3. III.3.2	stedenmaagd en wapen van Enkhuizen
4. III.3.3	wapen van West-Friesland (identiek aan dat van de Admiraliteit van West-Friesland), gehouden door twee leeuwen
5. III.3.4	boot op zee met volle zeilen, Hollandse en Oranje vlaggen
6. III.3.5	rood gekleurd wapen met zilveren schaar, helmteken en kleden

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

5. Heiligen, 1609-1621

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

6. (Secundaire) wapenschilden, 1609-1621

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	wapen van prins Maurits
----------	-------------------------

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.2.1	wapens van het baljuw-echtpaar, van Zeeland en de stad Goes
2. III.3.3	wapens van Vreyslant, Zeeland, Gelderland, Mauritius, Overijssel, Utrecht, Holland, Jacobus (wapen van Wassenaer)

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

7. Bijwerk-symbolen, 1609-1621

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	Het devies van de Orde van de Kousenband: Honi soit qui mal y pense (Schande over hem die er kwaad van denkt)
2. I.3.1	kerkje op de duinen

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.2	visser en vissersvrouw en passend bijwerk
2. III.3.3	kroon boven wapen door engelen gedragen, architectuur, vurige paarden die zegekar trekken, portetten van prins Maurits en Jacob van Wassenaer; zeeslag van Heemskerk; twee gekruiste ankers

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

8. Teksten, 1609-1621

I. Wereldlijk, individueel

1. I.2.1	Het devies van de Orde van de Kousenband: Honi soit qui mal y pense (Schande over hem die er kwaad van denkt)
2. I.3.1	Ik seyl garen voor de wint, maar ik moet hebben dat mij(n) Godt gunt, hoe wij zeylen of laveren, is Godt met ons wie mach ons deren, de Segen der Heeren so Salomon seijt, maeckt rijck sonder arbeit. 1621

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.2.1	Latijnse tekst
2. III.3.2	Dominus nobiscum quis contra nos: 1619 (God is met ons, wie kan tegen ons zijn?)
3. III.3.3	De slach van Heemskerk
4. III.3.4	Dient God met goede wille, geeft den armen en zwijgt stille, Samson was een sterck man, noch is hij sterker, die zijn tonge bedwingen kan, die alle sijn leit mit wil wreecken, Samsons kracht sal hem ontbreecken. 1621.
5. III.3.5	Die den wtwendigen tempel bouen en den inwendigen nyet, seyt my naar Schriftuers ontvouwen of sulcke menschen bedrijven yet (bedijve nyet?). Isaack Maertens, Gasthysmeester, Syburch Lauweres syn huysvrou.

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

9. Locatie in de oorspronkelijke kerk, 1609-1621

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.2.1	westzijde
------------	-----------

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

10. Geografische gegevens, 1609-1621

I. Wereldlijk, individueel

Cuyk, Sint-Agathaklooster
Zandvoort, Proveniershuis

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

Goes, Grote Kerk
3 x Hoorn, Oosterkerk
2 x Zandvoort, Proveniershuis

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

5. Tabellen en subtabellen 1621-ca. 1650

A. Tabellen

I. Wereldlijk, individueel 1621-ca.1650

1. Vorst

ID	I.1.1
89. Naam opdrachtgever(s)	Prins-stadhouder Willem III
90. *Status/functie opdrachtgever(s)	
91. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
92. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
93. *Reden van schenking	
94. Datering	1660
95. Oorspronkelijke plaats en instelling	Biervliet, Nederlands Hervormde Kerk
96. Oorspronkelijke locatie in instelling	
97. Huidige plaats en instelling	idem
98. Restauratie(s)	
99. Wel/niet bewaard	ja
100.*Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Willem III; Athene/Minerva
101.Gebedsportretten	
102.Portretten	ja
103.*Heiligen	
104.*Wapenschilden	
105.*Bijwerk/symbolen	ja
106.*Teksten	ja
107.Kunstenaars	Cornelis van Barlaer
108.Opmerkingen	
109.Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland</i> (Utrecht 1919) 24.

ID	I.1.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Prins-stadhouder Frederik Hendrik
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1634
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Egmond aan den Hoef, Slotkapel
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	familiewapen, Orde van de Kousenband, Athene met Nike op de hand, allegorische vrouw op wagen met leeuw
13. Gebedsportretten	

14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Jan Maartensz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J. de Meijer, 'De gebrandschilderde glazen in de kerk te Egmond aan den Hoef', in: <i>Architectura</i> 32 (1911) 255-260, 255, 256.

2. (Hoge) adel

ID	I.2.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Johan van Foreest
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Ambachtsheer der Egmonden
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1634
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Egmond aan den Hoef, Slotkapel
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	schip
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	familiewapen van Foreest met helmteken en -kleden
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Maartensz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J. de Meijer, 'De gebrandschilderde glazen in de kerk te Egmond aan den Hoef', in: <i>Architectura</i> 32 (1911) 255-260, 255, 256.

ID	I.2.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Thomas van Egmond van de Nijenburg
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	burgemeester van Alkmaar (o.a.)
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1634
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Egmond aan den Hoef, Slotkapel
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	schip
9. Huidige plaats en instelling	idem

10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	familiewapen van Egmond met helmteken en -kleden
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Maartensz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J. de Meijer, 'De gebrandschilderde glazen in de kerk te Egmond aan den Hoef', in: <i>Architectura</i> 32 (1911) 255-260, 255, 256.

ID	I.2.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Cornelis Pompe van Meerdervoort (1639-1680)
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	ambachtsheer, dijkgraaf <i>et cetera</i>
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1668
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Hendrik Ido Ambacht, Nederlands Hervormde Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor
9. Huidige plaats en instelling	idem, schip
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Website van de Nederlands Hervormde kerk van Hendrik Ido Ambacht.

ID	I.2.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Philibert van Cats
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	heer van Bruelis etc.
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	

5. *Reden van schenking	
6. Datering	1672
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	's Heerenhoek, Nederlands Hervormde Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellungen(en)	het wapen van Cats
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland</i> (Utrecht 1919) 84.

ID	I.2.5
1. Naam opdrachtgever(s)	Frederick van Watervliet
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	heer van gebiedsdelen en lid van de Rekenkamer in Zeeland
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1672
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	's Heerenhoek, Nederlands hervormde Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellungen(en)	wapenschild
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland</i> (Utrecht 1919) 84.

ID	I.2.6
1. Naam opdrachtgever(s)	Emmery van Watervliet
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	burgemeester van Goes

3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1672
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	's Heerenhoek, Nederlands Hervormde Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland</i> (Utrecht 1919) 84.

3. Burgers

ID	I.3.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Claes Jacobszoon Lakeman
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	Claes Jacobszoon Lakeman
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	lakenkoopman en burgemeester van Beverwijk
5. *Reden van schenking	
6. Datering	midden van de 17e eeuw?
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Beverwijk, Nederlands Hervormde Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel II. Amsterdam (Nieuwe Luth. Kerk) tot Edam (Groote Kerk)</i>

	(Utrecht 1928-1931)164,146.
--	-----------------------------

ID	I.3.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Wijnant Tijmenszoon Tol
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	makelaar in handelsgoederen in Amsterdam
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1655
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Amsterdamse en oosterse koopman
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glaszen verhalen</i> (zp 2009) 42, 43.

ID	I.3.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Frans Cornelisz.
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	afgevaardigde voor Edam in de Admiraliteit van Amsterdam
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1624
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Twee medaillons met de terugkeer van de duif naar de ark van Noach en het huismerk van de schenker
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	

21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 74.
----------------	---

ID	I.3.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Sijmen Hens
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	afgevaardigde voor Edam in de Admiraliteit van Amsterdam
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1625
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Vier panelen met: <i>Caritas</i> , het devies van de schenker, zijn huismerk, een leeg paneel (naam schenker?)
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Cornelis Willemsz. uit Edam naar een gravure van Jacob Matham naar ontwerp van Hendrick Goltzius
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 74, 75.

ID	I.3.5
1. Naam opdrachtgever(s)	Jan (?) Woutersen van Veen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	onbekend
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1625
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, westzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Twee panelen: het huismerk van de schenker en een tekstcartouche
13. Gebedsportretten	

14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	Ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	In 1887 door Frans Nicolas uit Roermond naar het oude voorbeeld grotendeels vernieuwd
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijke verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 75.

ID	I.3.6
1. Naam opdrachtgever(s)	Jacob Beynesen Lammes
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	vroedschap
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1652
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Ransdorp, Nederlands Hervormde Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem (of Rijksmuseum Amsterdam?)
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen (gedeeld)
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland</i> , deel IV. Hoorn (Oosterkerk) tot De Rijp (Ned. Herv. Kerk) (Utrecht 1928-1931) 307; Waterlands Archief obj.nr. WAT001019726.

ID	I.3.7
1. Naam opdrachtgever(s)	Pieter Corneliszoon
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	burgemeester en vroedschap van Ransdorp
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1652
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Ransdorp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	

9. Huidige plaats en instelling	idem (of Amsterdam, Rijksmuseum?)
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	onbekend
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland</i> , deel IV. Hoorn (Oosterkerk) tot De Rijp (Ned. Herv. Kerk) (Utrecht 1928-1931) 307.

II. Kerkelijk etc., individueel 1621-ca.1650

1. Predikant

ID	II.1.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Johannes Vergeer
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1682
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Zaandam, Westzijderkerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Het offer van Salomo
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	G. van Houten
20. Opmerkingen	
21. *Literatuur	Website van de Westzijderkerk, Zaandam.

III. Wereldlijk, groeperingen 1621-ca.1650

1. Vorsten

Geen

2. (Hoge) adel

ID	III.2.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Echtpaar Sweers
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	ambachtsheer?
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1656
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	alliantiewapen met helmteken
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 54, 55.

ID	III.2.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Familie Rengers
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	burchtheer, dijkgraaf
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1659-1669
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Appingedam, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	twee door een kroon gedekte wapens
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Documentatie Groninger Museum, inv.nr. 0000.0621.

ID	III.2.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Familie Lewe
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gedeputeerde van Groningen (?), lid van de Admiraliteit van Amsterdam(?)
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1659-1699
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Appingedam, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Twee door een kroon gedekte wapens
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Documentatie Groninger Museum, inv.nr. 0000.0622.

ID	III.2.4
1. Naam opdrachtgever(s)	David van der Nisse (1654-1705) en zijn echtgenote Clara van Borssele van der Hooghe
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	burgemeester van Goes en echtgenote
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1672
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	's Heerenhoek, Nederlands Hervormde Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapenschilden van het echtpaar
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, <i>Genealogische en</i>

	<i>heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland (Utrecht 1919) 84.</i>
--	--

ID	III.2.5
1. Naam opdrachtgever(s)	Johan Wolfert van Brederode en zijn echtgenote Anna van Nassau Siegen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	ambachtsheer
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1636
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Bloemendaal, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem, schip zuidzijde
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapens van het echtpaar
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteijn
20. Opmerkingen	kopie uit 1936, het origineel bevindt zich in het Stadhuis van Haarlem
21. Literatuur	B. C. Sliggers, <i>Bloemendaal 350 jaar kerk en dorp</i> (Haarlem 1986) 25-29.

3. Burgers

ID	III.3.1
1. Naam opdrachtgever(s)	Vroedschap van Alkmaar
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stadsbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1642-1644
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Alkmaar, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	het vergeefse beleg van Alkmaar door de Spanjaarden in 1573
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja

17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Engelsman Maartensz
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel I. Aalsmeer tot Amsterdam (Nieuwe Kerk)</i> (Utrecht 1928-1931) 24; L. Noordegraaf, 'Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens', in: J. Drewes e.a., <i>Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens</i> (Hilversum 1996) 75-88, 79.

ID	III.3.2
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Amsterdam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	herbouw na brand van de kerk
6. Datering	1650
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Amsterdam, Nieuwe Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	zuidzijde schip
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Graaf Willem IV schenkt Amsterdam in 1342 het stadswapen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	ja
15. *Heiligen	
16. (Secundaire) Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Gerritsz.van Bronchorst
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland, deel I. Aalsmeer tot Amsterdam (Nieuwe Kerk)</i> (Utrecht 1928-1931) 269.

ID	III.3.3
1. Naam opdrachtgever(s)	Staten-Generaal
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Overheid van de Republiek
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1656

7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Amsterdam, Oude Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De ondertekening van het vredesverdrag door de Spaanse koning Filips IV in 1648
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	ja
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Pieter Jansz en Hendrick Velthoen
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Brochure van de Oude Kerk, Amsterdam.

ID	III.3.4
1. Naam opdrachtgever(s)	Regenten van Beverwijk
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stads/dorpsbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1645
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Beverwijk, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Haarlem, Frans Halsmuseum
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	C.J. Gonnet, 'Haarlemse glasschrijvers', in: <i>Feestbundel Dr. Abraham Bredius</i> (Amsterdam 1915) 61-78, 77, 78.

ID	III.3.5
1. Naam opdrachtgever(s)	Staten van Zeeland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gewestelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	

6. Datering	1660
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Biervliet, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Zeeland
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Cornelis van Barlaer uit Middelburg
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland</i> (Utrecht 1919) 24.

ID	III.3.6
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Biervliet
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1660
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Biervliet, Nederland Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Wapen van Biervliet en Willem Beukelsz. (uitvinder van het haringkaken)
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	ja
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Cornelis van Barlaer
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland</i> (Utrecht 1919) 24, 25.

ID	III.3.7
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Haarlem
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	

4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1637
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Bloemendaal, Nederlands Hervormde Kerk
8. Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem, koor, zuidzijde
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Haarlem
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	kopie uit 1895, het origineel bevindt zich in het stadhuis van Haarlem
21. Literatuur	B. C. Sliggers, <i>Bloemendaal 350 jaar kerk en dorp</i> (Haarlem 1986) 25-29.

ID	III.3.8
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Dordrecht
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1636
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Bloemendaal, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem, schip, noordzijde
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Stedemaagd van Dordrecht in Hollandse tuin
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	van 1867-1936 bevond het glas zich in het kasteel Heeswijk
21. Literatuur	B. C. Sliggers, <i>Bloemendaal 350 jaar kerk en dorp</i> (Haarlem 1986) 25-29.

ID	III.3.9
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Leiden
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid

3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1636
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Bloemendaal, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Hollandse leeuw met wapen van Leiden in de Hollandse tuin
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	van 1867-1936 bevond het glas zich in het kasteel Heeswijk
21. Literatuur	B. C. Sliggers, <i>Bloemendaal 350 jaar kerk en dorp</i> (Haarlem 1986) 25-29.

ID	III.3.10
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Alkmaar
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1636
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Bloemendaal, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem, koor, noordzijde
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Alkmaar
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	van 1867-1936 bevond het glas zich in het kasteel Heeswijk
21. Literatuur	B. C. Sliggers, <i>Bloemendaal 350 jaar kerk en dorp</i> (Haarlem 1986) 25-29.

ID	III.3.11
----	----------

1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Hoorn
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1637
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Bloemendaal, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	Schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Hoorn met eenhoorn als schildhouder
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	van 1867-1936 bevond het glas zich in het kasteel Heeswijk
21. Literatuur	B. C. Sliggers, <i>Bloemendaal 350 jaar kerk en dorp</i> (Haarlem 1986) 25-29.

ID	III.3.12
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Beverwijk
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1636
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Bloemendaal, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem, zuidzijde
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Beverwijk
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	van 1867-1927 H.A. Crommelin en het Museum van Kunstnijverheid
21. Literatuur	B. C. Sliggers, <i>Bloemendaal 350 jaar kerk en dorp</i> (Haarlem 1986) 25-29.

ID	III.3.13
1. Naam opdrachtgever(s)	Staten van Holland en West-Friesland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gewestelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1636
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Bloemendaal, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	Idem, schip, zuidzijde
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Holland in de Hollandse tuin
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	van 1867-1927 H.A. Crommelin en het Museum van Kunstnijverheid
21. Literatuur	B. C. Sliggers, <i>Bloemendaal 350 jaar kerk en dorp</i> (Haarlem 1986) 25-29.

ID	III.3.14
1. Naam opdrachtgever(s)	Stichters van de kerk van Bloemendaal
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stadsbestuurders van Haarlem en hun echtgenotes
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1636
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Bloemendaal, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem, schip, noordzijde
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De acht wapenschilden van de stichters en hun echtgenotes
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	kopie uit 1895, het origineel bevindt zich in het stadhuis van Haarlem
21. Literatuur	B. C. Sliggers, <i>Bloemendaal 350 jaar kerk en dorp</i>

	(Haarlem 1986) 25-29.
--	-----------------------

ID	III.3.16
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Zaltbommel
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1647
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Brakel, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Brakel
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Website van de Nederlands Hervormde kerk, Brakel.

ID	III.3.17
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Nijmegen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1647
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Brakel, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Nijmegen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Website van de Nederlands Hervormde kerk,

	Brakel.
--	---------

ID	III.3.18
1. Naam opdrachtgever(s)	Kwartier van Nijmegen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1647
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Brakel, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	Koor
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van het kwartier
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Website van de Nederlands Hervormde kerk, Brakel.

ID	III.3.19
1. Naam opdrachtgever(s)	Kerkmeesters van Broek in Waterland?
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	kerkbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1640
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Broek in Waterland, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	noorderbeuk
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	de geschiedenis van de kerk in vijf boven elkaar geplaatste horizontale scènes
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Jan Maartensz. Engelsman?
20. Opmerkingen	de omlijsting van bloemen en vruchten dateert uit

	1729
21. Literatuur	Informatieboekje van de Nederlands Hervormde kerk, Broek in Waterland.

ID	III.3.20
1. Naam opdrachtgever(s)	Achttien vrouwen uit De Rijp
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1656
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Rebecca bij de bron
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 10, 11.

ID	III.3.21
1. Naam opdrachtgever(s)	Boeren uit De Rijp
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	ca.1656
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De roeping van Mattheüs
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	

21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 12, 13.
----------------	--

ID	III.3.22
1. Naam opdrachtgever(s)	36 leden van de Vrijwillige Kuiperij
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1655
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	scène van een kuiperswerkplaats
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 14, 15.

ID	III.3.23
1. Naam opdrachtgever(s)	38 Reders uit De Rijp
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1655
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	haringvloot door de marine begeleid voor de Engelse kust
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	Ja
17. *Bijwerk/symbolen	Ja
18. *Teksten	Ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 16, 17.

ID	III.3.24
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Amsterdam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1655
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	transept, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Amsterdam met de keizerskroon
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Jansz. Claes?
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 18, 19.

ID	III.3.25
1. Naam opdrachtgever(s)	Gecommitteerde raden van het Noorderkwartier en West-Friesland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gewestelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1655
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	transept, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	de god Mars door vier vrouwen in de boeien geslagen (verwijst naar de Vrede van Munster 1648)
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Jozef Oostvries?
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 20, 21.

ID	III.3.26
1. Naam opdrachtgever(s)	Vijf inwoners van De Rijp
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1655
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	<i>Caritas</i>
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 22, 23.

ID	III.3.27
1. Naam opdrachtgever(s)	Dijkgraaf en heemraden van de Beemster
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	waterschapsbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1656
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	het wapen van de Beemster
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 24, 25.

ID	III.3.28
1. Naam opdrachtgever(s)	Vier burgemeesters van de stad Purmerend

2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stadsbestuurders
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1654
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Het oude wapen van Purmerend
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 26, 27.

ID	III.3.29
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Monnickendam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1655
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde van het centrum
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Monnickendam
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jozef Oostvries?
20. Opmerkingen	het stadsgezicht dateert wellicht uit de periode 1899-1904 (restauratie R. Veth)
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 27, 28.

ID	III.3.30
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Enkhuizen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Stedelijke overheid

3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1655
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, zuidzijde van centrum
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	het wapen van Enkhuizen met aan weerszijden een visser en vissersvrouw
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Jozef Oostvries
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 30, 31.

ID	III.3.31
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Alkmaar
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1657
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, centrum
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Alkmaar
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Cornelis Janzn. Sparreboom
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 32, 33.

ID	III.3.32
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Hoorn
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen	

	geportretteerden/genoemde(n)	
4.	*Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5.	*Reden van schenking	
6.	Datering	1656
7.	Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8.	*Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde van centrum
9.	Huidige plaats en instelling	idem
10.	Restauratie(s)	
11.	Wel/niet bewaard	ja
12.	*Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Hoorn.
13.	Gebedsportretten	
14.	Portretten	
15.	*Heiligen	
16.	*Wapenschilden	
17.	*Bijwerk/symbolen	
18.	*Teksten	ja
19.	Kunstenaars	Jozef Oostvries
20.	Opmerkingen	
21.	Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 34, 35.

	ID	III.3.33
1.	Naam opdrachtgever(s)	Stad Edam
2.	*Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3.	Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4.	*Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5.	*Reden van schenking	
6.	Datering	1655
7.	Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8.	*Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9.	Huidige plaats en instelling	idem
10.	Restauratie(s)	ja?
11.	Wel/niet bewaard	ja
12.	*Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Edam
13.	Gebedsportretten	
14.	Portretten	
15.	*Heiligen	
16.	*Wapenschilden	
17.	*Bijwerk/symbolen	ja
18.	*Teksten	ja
19.	Kunstenaars	Jozef Oostvries
20.	Opmerkingen	
21.	Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 36, 37.

	ID	III.3.34
1.	Naam opdrachtgever(s)	Stad Medemblik
2.	*Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3.	Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4.	*Status/functie	

geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1656
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	Idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	ja?
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Medemblik
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Jozef Oostvries/Maarten Bartelsz. Busier
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 38, 39.

ID	III.3.35
1. Naam opdrachtgever(s)	Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	waterschapsbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1656
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	dubbele adelaar met de keizerskroon (Karel V) en open sluizenstelsel
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	Jja
19. Kunstenaars	Cornelis Jansz. Sparreboom
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 40, 41.

ID	III.3.36
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Haarlem
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	

5. *Reden van schenking	
6. Datering	1655
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	transept, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Haarlem en de slag bij Damiate
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 44, 45.

ID	III.3.37
1. Naam opdrachtgever(s)	Staten van Holland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gewestelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1657
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	transept, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja?
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	klimmende leeuw in de Hollandse tuin
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	Ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 46, 47.

ID	III.3.38
1. Naam opdrachtgever(s)	(Oud)kerkmeesters van De Rijp
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	(oud)kerkbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1665

7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	de bouw van de tweede tempel
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 48, 49.

ID	III.3.39
1. Naam opdrachtgever(s)	Zes inwoners van De Rijp
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1654
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Mozes en Zippora
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	N. de Goede e.a., <i>Glazen verhalen</i> (zp 2009) 50, 51.

ID	III.3.40
1. Naam opdrachtgever(s)	Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gewestelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	ca.1625
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde

9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja, fragmenten
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van het gewest Holland
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 57.

ID	III.3.41
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Gorinchem
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1624
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapens van Gorinchem en het Land van Arkel
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	in 1412 ontnam Willem van Beieren, graaf van Holland, de stad het wapen van Arkel en lijfde haar bij het graafschap Holland in
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 63.

ID	III.3.42
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Schoonhoven
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	

6. Datering	1624
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Gorinchem en van Chatillon, graaf van Blois
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	onbekende kunstenaar uit Schoonhoven
20. Opmerkingen	De graaf van Blois bezat voorheen de heerlijkheid Schoonhoven. Na de dood van Guy van Chatillon (1397) verviel Schoonhoven aan de graven van Holland
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 65.

ID	III.3.43
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Brielle
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1625
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja, fragmenten
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Brielle gehouden door Cerberus, geplaatst binnen een kopie van het graf van prins Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk in Delft
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	de verovering van Brielle ontketende de vrijheidsstrijd in de Nederlanden. Vandaar de associatie met de leider, prins Willem van Oranje. Het is niet bekend of de dood van prins Maurits in 1625 verband houdt met deze funeraire symboliek
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en</i>

	<i>geschiedenis</i> (Edam 1994) 65.
--	-------------------------------------

ID	III.3.44
1. Naam opdrachtgever(s)	Oost- en Westzanen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	Waarschijnlijk de opkomst van de Zaanse scheepsbouw
6. Datering	1624
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Oost- en Westzanen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 69, 71.

ID	III.3.45
1. Naam opdrachtgever(s)	Scheepstimmerlieden van Edam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	ambachtslieden
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	33 Namen van de Edamse scheepstimmerlieden
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	betrokkenheid van de Edamse scheepstimmerlieden bij hun kerk
6. Datering	1625
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, noordzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	scènes uit de scheepsbouw en de heilige Jozef
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	

20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 71, 73.

ID	III.3.46
1. Naam opdrachtgever(s)	Zoutzieders van Edam
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	ambachtslieden
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1625
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	scènes uit het zoutziedersbedrijf en de wapens van tien Edamse zoutketen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 73, 74.

ID	III.3.47
1. Naam opdrachtgever(s)	Dirck Pieterszoon Groot, Pieter Dircks en Jacob Pieters
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	waarschijnlijk de dijkgraaf van de Purmer (Pieter Dircks) en zijn familie
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1625
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, westzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Negen panelen met individuele voorstellingen: tekstcartouches, een schip, houtzaagmolen, ruiter met wingerdbladeren in de hand
13. Gebedsportretten	

14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	in 1887 werd het glas door Frans Nicolas uit Roermond naar het oude voorbeeld geheel vernieuwd
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 75.

ID	III.3.48
1. Naam opdrachtgever(s)	Kerkmeesters van Edam (waarschijnlijk)
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	Kerkbestuurders (waarschijnlijk)
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1625
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Edam, Grote Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	de herbouw van de kerk
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	P.Costerus vermeldt dat het glas vanwege de slechte staat voor 1869 is uitgebroken
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, <i>Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote Kerk. Monument van kunst en geschiedenis</i> (Edam 1994) 75, 77.

ID	III.3.49
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Haarlem
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1633
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Egmond aan den Hoef, Slotkapel
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor
9. Huidige plaats en instelling	idem

10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Haarlem en de slag bij Damiate
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J. de Meijer, 'De gebrandschilderde glazen in de kerk te Egmond aan den Hoef', in: <i>Architectura</i> 32 (1911) 255-260, 255, 256.

ID	III.3.50
1. Naam opdrachtgever(s)	Staten van Holland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gewestelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1634
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Egmond aan den Hoef, Slotkapel
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van de Staten van Holland
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Maartensz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J. de Meijer, 'De gebrandschilderde glazen in de kerk te Egmond aan den Hoef', in: <i>Architectura</i> 32 (1911) 255-260, 255, 256.

ID	III.3.51
1. Naam opdrachtgever(s)	De Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gewestelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1634
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Egmond aan den Hoef, Slotkapel

8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapens van de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	ja
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Maartensz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J. de Meijer, 'De gebrandschilderde glazen in de kerk te Egmond aan den Hoef', in: <i>Architectura</i> 32 (1911) 255-260, 255, 256.

ID	III.3.52
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Alkmaar
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1634
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Egmond aan den Hoef, Slotkapel
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Alkmaar
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Maartensz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J. de Meijer, 'De gebrandschilderde glazen in de kerk te Egmond aan den Hoef', in: <i>Architectura</i> 32 (1911) 255-260, 255, 256.

ID	III.3.53
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Enkhuizen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	

6. Datering	1634
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Egmond aan den Hoef, Slotkapel
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Enkhuizen en Slag op de Zuiderzee (1573)
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	Ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Maartensz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J. de Meijer, 'De gebrandschilderde glazen in de kerk te Egmond aan den Hoef', in: <i>Architectura</i> 32 (1911) 255-260, 255, 256.

ID	III.3.54
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Medemblik
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1634
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Egmond aan den Hoef, Slotkapel
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Medemblik
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Maartensz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	J. de Meijer, 'De gebrandschilderde glazen in de kerk te Egmond aan den Hoef', in: <i>Architectura</i> 32 (1911) 255-260, 255, 256.

ID	III.3.55
1. Naam opdrachtgever(s)	Gemeentebestuur (schout en gereghen) van Hendrik Ido Ambacht
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gemeentelijke overheid

3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1668
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Hendrik Ido Ambacht, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor
9. Huidige plaats en instelling	idem, Schip
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Website van de Nederlands Hervormde kerk, Hendrik Ido Ambacht.

ID	III.3.56
1. Naam opdrachtgever(s)	Polderbestuur van de Zwijsrechtse Waard
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	regionale overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1669
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Hendrik Ido Ambacht, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor
9. Huidige plaats en instelling	idem, schip
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Website van de Nederlands Hervormde kerk, Hendrik Ido Ambacht.

ID	III.3.57
1. Naam opdrachtgever(s)	Vroedschap en weesmeesters van Landsmeer
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1652
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Landsmeer, Nederlands HervormdeKerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	Amsterdam, Rijksmuseum
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, J. Belonje, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland</i> , deel IV. Hoorn (Oosterkerk) tot De Rijp (Ned. Herv. Kerk) (Utrecht 1928-1931) 61.

ID	III.3.58
1. Naam opdrachtgever(s)	Diaconie van de Gereformeerde Kerk van Medemblik
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	kerkbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1670
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Medemblik, Bonifatiuskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip, zuidzijde
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	Penninkje van de weduwe en de wapens van de zes diakenen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	

20. Opmerkingen	
21. Literatuur	H.M. van den Berg, <i>West-Friesland, Tessel en Wieringen</i> . Reeks: <i>De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, dl. 8: De provincie Noord-Holland, st. 2</i> , (Den Haag 1955) 189.

ID	III.3.59
1. Naam opdrachtgever(s)	Rijn-schippersgilde
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1671
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Medemblik, Bonifatiuskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip
9. Huidige plaats en instelling	Idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	De ark van Noach en gezicht op Medemblik, wapens van vier bestuurders
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	H.M. van den Berg, <i>West-Friesland, Tessel en Wieringen</i> . Reeks: <i>De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, dl. 8: De provincie Noord-Holland, st. 2</i> , (Den Haag 1955) 189.

ID	III.3.60
1. Naam opdrachtgever(s)	Juristencollege van Medemblik
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	rechtscollege
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1681
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Medemblik, Bonifatiuskerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	schip
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Medemblik, wapens van negen schenkers, Salomons oordeel
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	

15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	H.M. van den Berg, <i>West-Friesland, Tessel en Wieringen</i> . Reeks: <i>De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, dl. 8: De provincie Noord-Holland, st. 2</i> , (Den Haag 1955) 189.

ID	III.3.61
1. Naam opdrachtgever(s)	Predikant(?), schout en 2 kerkmeesters van 's Heerenhoek
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	plaatselijke notabelen
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1672
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	's Heerenhoek, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	nee
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	P.C. Bloys van Treslong Prins, <i>Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland</i> (Utrecht 1919) 84.

ID	III.3.62
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Alkmaar
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1635
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Schermerhorn, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	koor, centraal
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja

12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Alkmaar
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', in: <i>Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken</i> , 1 (2006) 3-21, 9, 10.

ID	III.3.63
1. Naam opdrachtgever(s)	Schermer
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	gebiedsbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1636
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Schermerhorn, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	ja
11. Wel/niet bewaard	
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van schermer met aan weerszijden een visser en boerin
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Pieter Holsteyn
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', in: <i>Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken</i> , 1 (2006) 3-21, 9, 10.

ID	III.3.64
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Hoorn
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1636
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Schermerhorn, Nederlands Hervormde Kerk

8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Hoorn geflankeerd door Ceres en Neptunus
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	Jan Maertensz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', in: <i>Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken</i> , 1 (2006) 3-21, 10, 11.

ID	III.3.65
1. Naam opdrachtgever(s)	Stad Enkhuizen
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijke overheid
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1636
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Schermerhorn, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	wapen van Enkhuizen geflankeerd door Ceres en Neptunus
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	Ja
18. *Teksten	
19. Kunstenaars	Jan Maertensz. Engelsman
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', in: <i>Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken</i> , 1 (2006) 3-21, 11.

ID	III.3.66
1. Naam opdrachtgever(s)	Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en West-Friesland
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	waterschapsbestuur
3. Naam/namen	

	geportretteerden/genoemde(n)	
4.	*Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5.	*Reden van schenking	
6.	Datering	1636
7.	Oorspronkelijke plaats en instelling	Schermerhorn, Nederlands Hervormde Kerk
8.	*Oorspronkelijke locatie in instelling	
9.	Huidige plaats en instelling	idem
10.	Restauratie(s)	
11.	Wel/niet bewaard	ja
12.	*Hoofdvoorstellingen(en)	het eerste Concilie van de Apostelen; de wapens van de Uitwaterende Sluizen van West-Friesland en Kennemerland (met Neptunus als borstschild), van Holland, West-Friesland en van vijf hoofdingelanden
13.	Gebedsportretten	
14.	Portretten	
15.	*Heiligen	
16.	*Wapenschilden	
17.	*Bijwerk/symbolen	ja
18.	*Teksten	ja
19.	Kunstenaars	Willem Cristiaens uit Amsterdam en Jan Marquusz Talen
20.	Opmerkingen	
21.	Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', in: <i>Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken</i> , 1 (2006) 3-21, 13, 14.

	ID	III.3.67
1.	Naam opdrachtgever(s)	De schepenen van Schermerhorn
2.	*Status/functie opdrachtgever(s)	stedelijk bestuur
3.	Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4.	*Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5.	*Reden van schenking	
6.	Datering	1635
7.	Oorspronkelijke plaats en instelling	Schermerhorn, Nederlands Hervormde Kerk
8.	*Oorspronkelijke locatie in instelling	
9.	Huidige plaats en instelling	idem
10.	Restauratie(s)	ja
11.	Wel/niet bewaard	
12.	*Hoofdvoorstellingen(en)	het Oordeel van Salomo
13.	Gebedsportretten	
14.	Portretten	
15.	*Heiligen	
16.	*Wapenschilden	ja
17.	*Bijwerk/symbolen	ja
18.	*Teksten	ja
19.	Kunstenaars	Boëtius Adams Bolswert naar een gravure van P.P. Rubens
20.	Opmerkingen	

21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', in: <i>Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken</i> , 1 (2006) 3-21, 16-20.
----------------	--

ID	III.3.68
1. Naam opdrachtgever(s)	Kerk- en weesmeesters van Schermerhorn
2. *Status/functie opdrachtgever(s)	kerkbestuur
3. Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
4. *Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
5. *Reden van schenking	
6. Datering	1635
7. Oorspronkelijke plaats en instelling	Schermerhorn, Nederlands Hervormde Kerk
8. *Oorspronkelijke locatie in instelling	
9. Huidige plaats en instelling	idem
10. Restauratie(s)	
11. Wel/niet bewaard	ja
12. *Hoofdvoorstellingen(en)	figuratieve medaillons met bijbelse thema's en de uitbeelding van beroepen
13. Gebedsportretten	
14. Portretten	
15. *Heiligen	
16. *Wapenschilden	
17. *Bijwerk/symbolen	ja
18. *Teksten	ja
19. Kunstenaars	
20. Opmerkingen	
21. Literatuur	Z. van Ruyven-Zeman, 'De zeventiende-eeuwse glazen van de Grote Kerk van Schermerhorn', in: <i>Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken</i> , 1 (2006) 3-21, 20.

ID	III.3.69
110.Naam opdrachtgever(s)	Kanunniken van de Sint-Janskerk in Utrecht
111.*Status/functie opdrachtgever(s)	protestants kerkbestuur
112.Naam/namen geportretteerden/genoemde(n)	
113.*Status/functie geportretteerden/genoemde(n)	
114.*Reden van schenking	
115.Datering	1674
116.Oorspronkelijke plaats en instelling	Utrecht, Sint-Janskerk, kapittelhuis
117.Oorspronkelijke locatie in instelling	
118.Huidige plaats en instelling	Utrecht, Centraal Museum
119.Restauratie(s)	
120.Wel/niet bewaard	fragmenten
121.*Hoofdvoorstellingen(en)	
122.Gebedsportretten	
123.Portretten	

124.*Heiligen	
125.*Wapenschilden	ja
126.*Bijwerk/symbolen	
127.*Teksten	
128.Kunstenaars	Van Zijl?
129.Opmerkingen	
130.Literatuur	Collectie Centraal Museum, Utrecht, inv. nrs. 512 en 833/001-013.

IV. Kerkelijk etc., groeperingen 1621-ca.1650

Geen

B. Subtabellen 1621-ca. 1650

1. Status-functie opdrachtgevers, 1621-ca.1650

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.1	vorst/prins-stadhouder
2. I.3.1	burgemeester van Beverwijk
3. I.3.2	makelaar in handelsgoederen
4. I.3.3	afgevaardigde voor Edam in de Admiraliteit van Amsterdam
5. I.3.4	afgevaardigde voor Edam in de Admiraliteit van Amsterdam
6. I.3.5	onbekend
7. I.1.2	vorst/prins-stadhouder
8. I.2.1	ambachtsheer der Egmond
9. I.2.2	burgemeester van Alkmaar o.a.
10. I.2.3	ambachtsheer, dijkgraaf etc.
11. I.3.6	vroedschap van Ransdorp
12. I.3.7	burgemeester en vroedschap van Ransdorp
13. I.2.4	heer van Bruelis, Oosthuizen, Elterzem, Hobrede, Schardam, Quadijke <i>et cetera</i>
14. I.2.5	heer van gebiedsdelen en lid van de Rekenkamer in Zeeland
15. I.2.6	burgemeester van Goes, heer van gebiedsdelen in Zeeland

II. Kerkelijk etc., individueel

12. II.1.1	predikant van de Westzijderkerk in Zaandam
------------	--

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	vroedschap van Alkmaar
2. III.3.2	stad Amsterdam
3. III.3.3	Staten-Generaal
4. III.3.4	regenten van Beverwijk
5. III.3.5	Staten van Zeeland

6. III.3.6	stad Biervliet
7. III.3.7	stad Haarlem
8. III.3.8	stad Dordrecht
9. III.3.9	stad Leiden
10. III.3.10	stad Alkmaar
11. III.3.11	Stad Hoorn
12. III.3.12	stad Beverwijk
13. III.3.13	staten van Holland
14. III.3.14	stadsbestuurders van Haarlem en hun echtgenotes
15. III.2.5	ambachtsheer van Brederode en zijn echtgenote
16. III.3.16	stad Zaltbommel
17. III.3.17	stad Nijmegen
18. III.3.18	kwartier van Nijmegen
19. III.3.19	kerkmeesters?
20. III.3.20	achttien vrouwen uit De Rijk
21. III.3.21	boeren uit De Rijk
22. III.3.22	36 leden van de Vrijwillige Kuiperij
23. III.3.23	38 reders uit De Rijk
24. III.3.24	stad Amsterdam
25. III.3.25	Gecommitteerde raden van het Noorderkwartier en West-Friesland
26. III.3.26	vijf inwoners van De Rijk
27. III.3.27	dijkgraaf en heemraden van de Beemster
28. III.3.28	vier burgemeesters van Purmerend
29. III.3.29	stad Monnickendam
30. III.3.30	stad Enkhuizen
31. III.3.31	Stad Alkmaar
32. III.3.32	stad Hoorn
33. III.3.33	stad Edam
34. III.3.34	stad Medemblik
35. III.3.35	Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen
36. III.3.36	stad Haarlem
37. III.3.37	Staten van Holland
38. III.3.38	(oud)kerkmeesters van De Rijk
39. III.3.39	zes inwoners van De Rijk
40. III.2.1	ambachtsheer(?) en zijn echtgenote
41. III.3.40	Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier
42. III.3.41	stad Gorinchem
43. III.3.42	stad Schoonhoven
44. III.3.43	stad Brielle
45. III.3.44	Oost- en Westzanen
46. III.3.45	scheepstimmerlieden van Edam
47. III.3.46	zoutzieders van Edam
48. III.3.47	waarschijnlijk de dijkgraaf van de Purmer en zijn familie
49. III.3.48	waarschijnlijk de kerkmeesters van Edam
50. III.3.49	stad Haarlem
51. III.3.50	Staten van Holland
52. III.3.51	De Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier
53. III.3.52	stad Alkmaar
54. III.3.53	stad Enkhuizen
55. III.3.54	stad Medemblik
56. III.2.2	burchtheer en dijkgraaf met zijn echtgenote

57. III.3.3	gedeputeerde van Groningen(?), lid van de Admiraliteit van Amsterdam(?)
58. III.3.55	gemeentebestuur(schout en gerechten) van Hendrik Ido Ambacht
59. III.3.56	polderbestuur van de Zwijndrechtse Waard
60. III.3.57	vroedschap en weesmeesters van Landsmeer
61. III.3.58	diaconie van de gereformeerde Kerk van Medemblik
62. III.3.59	Rijn-schippersgilde aan Medemblik
63. III.3.60	juristencollege van Medemblik
64. III.2.4	burgemeester van Goes, heer van Nisse, Waarden <i>et cetera</i> en zijn echtgenote
65. III.3.61	predikant(?), schout en 2 kerkmeesters van 's Heerenhoek
66. III.2.4	burgemeester van Goes en zijn echtgenote
67. III.3.62	stad Alkmaar
68. III.3.63	Schermer
69. III.3.64	stad Hoorn
70. III.3.65	stad Enkhuizen
71. III.3.66	Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en West-Friesland
72. III.3.67	de schepenen van Schermerhorn
73. III.3.68	kerk- en weesmeesters van Schermerhorn
74. III.3.69	protestantse kanunniken van de Sint-Janskerk in Utrecht

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

2. Status-functie geportretteerden, 1621-ca.1650

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.3	koning Filips IV en leden van de Staten-Generaal
13. III.3.45	33 namen van de Edamse scheepstimmerlieden

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

3. Reden van schenking, 1621-ca.1650

I. Wereldlijk, individueel

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.2	herbouw na brand
14. III.3.3	Vrede van Munster
15. III.3.44	Het propageren van de Zaanse scheepsbouw
16. III.3.45	betrokkenheid van de Edamse

	scheepstimmerlieden bij hun stad
--	----------------------------------

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

4. Hoofdvoorstelling, 1621-ca.1650

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.1	wapen van prins-stadhouder Willem III en Minerva?
2. I.3.2	Amsterdamse en oosterse koopman
3. I.3.3	twee medaillons met de terugkeer van de duif naar de ark van Noach en het huismerk van de schenker
4. I.3.4	vier panelen met: <i>Caritas</i> , het devies van de schenker, zijn huismerk, een leeg paneel (bedoeld voor de naam van de schenker?)
5. I.3.5	twee panelen: huismerk van de schenker en een tekstcartouche
6. I.1.2	familiewapen, Orde van de Kousenband, Athene met Nike op de hand, allegorische vrouw op een wagen met leeuw
7. I.2.1	familiewapen van Foreest met helmteken en -kleden
8. I.2.2	familiewapen van Egmond met helmteken en -kleden
9. I.3.6	wapenschild van de vroedschap
10. I.2.5	familiewapen van Watervliet
11. I.2.6	familiewapen van Watervliet

II. Kerkelijk etc., individueel

1. II.1.1	het offer van Salomo
-----------	----------------------

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.2	graaf Willem IV schenkt Amsterdam haar stadswapen in 1342
2. III.3.3	de ondertekening van het vredesverdrag door de Spaanse koning Filips IV
3. III.3.5	wapen van Zeeland
4. III.3.6	wapens van Biervliet en portret van Willem Beukelszoon (uitvinder van het haringkaken)
5. III.3.7	wapen van Haarlem
6. III.3.8	Stedenmaagd van Dordrecht in een Hollandse tuin
7. III.3.9	Hollandse leeuw met wapen van Leiden in een Hollandse tuin
8. III.3.10	wapen van Alkmaar
9. III.3.11	wapen van Hoorn
10. III.3.12	wapen van Beverwijk
11. III.3.13	wapen van Holland in een Hollandse tuin
12. III.3.14	acht wapens van de stadsbestuurders van Haarlem en hun echtgenotes

13. III.3.15	wapens van het echtpaar
14. III.3.16	wapen van Zaltbommel
15. III.3.17	wapen van Nijmegen
16. III.3.18	wapen van het kwartier van Nijmegen
17. III.3.19	de geschiedenis van de kerk in vijf horizontale scènes
18. III.3.20	Rebecca bij de bron
19. III.3.21	de roeping van Mattheüs
20. III.3.22	scène in een kuiperswerkplaats
21. III.3.23	vissersvloot begeleid door de marine voor de Engelse kust
22. III.3.24	wapen van Amsterdam
23. III.3.25	de god Mars door vier vrouwen in de boeien geslagen
24. III.3.26	<i>Caritas</i>
25. III.3.27	wapen van de Beemster
26. III.3.28	het oude wapen van Purmerend (van de eerste heer Willem Eggert)
27. III.3.29	wapen van Monnickendam
28. III.3.30	wapen van Enkhuizen geflankeerd door een visser en vissersvrouw
29. III.3.31	wapen van Alkmaar
30. III.3.32	wapen van Hoorn
31. III.3.33	wapen van Edam
32. III.3.34	wapen van Medemblik
33. III.3.35	dubbele adelaar met de keizerskroon (Karel V) en open sluisenstelsel
34. III.3.36	wapen van Haarlem en de slag bij Damiate
35. III.3.37	klimmende leeuw in een Hollandse tuin
36. III.3.38	de bouw van de tweede tempel
37. III.3.39	Mozes en Zippora
38. III.2.1	alliantiewapen van de ambachtsheer(?) en zijn echtgenote
39. III.3.40	wapen van het gewest Holland
40. III.3.41	wapens van Gorinchem en het Land van Arkel
41. III.3.42	wapens van Schoonhoven en de graaf van Blois
42. III.3.43	wapen van Brielle gehouden door Cerberus geplaatst binnen een kopie van het graf van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk van Delft
43. III.3.44	wapens van Oost- en Westzanen
44. III.3.45	scènes uit de scheepsbouw en de heilige Jozef
45. III.3.46	scènes uit het zoutziedersbedrijf en de wapens van tien Edamse zoutketen
46. III.3.47	negen panelen met individuele voorstellingen: tekstcartouches, een schip, houtzaagmolen, ruiter met wingerdbladeren in de hand
47. III.3.48	de bouw van de kerk
48. III.3.49	wapen van Haarlem en de slag bij Damiate
49. III.3.50	wapen van de Staten van Holland
50. III.3.51	wapens van de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier
51. III.3.52	wapen van Alkmaar
52. III.3.53	wapen van Enkhuizen en de slag op de Zuiderzee (1573)

53. III.3.54	wapen van Medemblik
54. III.2.2	Twee door een kroon gedekte familiewapens
55. III.2.3	Twee door een kroon gedekte familiewapens
56. III.3.58	penninkje van de weduwe en wapens van de zes diakenen
57. III.3.59	ark van Noach en gezicht op Medemblik, wapens van vier bestuurders van het Rijn-schippersgilde
58. III.3.60	wapen van Medemblik, wapens van 9 schenkers, Salomo's oordeel
59. III.2.4	Wapenschilden van het echtpaar van Nisse- van Borssele
60. III.3.62	wapen van Alkmaar
61. III.3.63	wapen van Schermer met aan weerszijden een visser en boerin
62. III.3.64	wapen van Hoorn geflankeerd door Ceres en Neptunus
63. III.3.65	wapen van Enkhuizen geflankeerd door Ceres en Neptunus
64. III.3.66	Het eerste Concilie van de Apostelen; wapens van de Uitwaterende Sluizen van West-Friesland en Kennemerland (met Neptunus als borstschild), van Holland, West-Friesland en van vijf hoofdingelanden
65. III.3.67	Het oordeel van Salomo
66. III.3.68	figuratieve medaillons met bijbelse thema's en de uitbeelding van beroepen

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

5. Heiligen, 1621-ca.1650

Geen

6. (Secundaire) wapenschilden, 1621-c1.1650

I. Wereldlijk, individueel

1. I.3.1	burgemeester Lakeman uit Beverwijk
----------	------------------------------------

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.1	24 wapens van de Alkmaarse vroedschap
2. III.3.2	Wapen van graaf Willem IV die in 1342 het stadswapen aan Amsterdam schonk
30. III.3.3	Wapen van de Staten-Generaal
31. III.3.4	Wapens van de regenten van Beverwijk
32. III.3.5	wapens van Cornelis Tenijs en Marinus van Crommon op het glas van Zeelandia
33. III.3.6	wapens van belangrijke personen uit Biervliet en de bouwer van de kerk
34. III.3.22	de huismerken van 36 kuipers uit De Rijk

35. III.3.23	de huismerken van 38 reders uit De Rijk
36. III.3.25	wapens van de zeven steden van het Noorderkwartier en van West-Friesland
37. III.3.34	twee wapens van Medemblik
38. III.3.35	wapens van de dijkgraaf en heemraden
39. III.3.41	wapens van twee burgemeesters van Gorinchem
40. III.3.46	wapen met embleem van de Edamse zoutzieders
41. III.3.50	op het glas van de Staten van Holland: wapens van o.a. Leiden, Haarlem en Amsterdam
42. III.3.51	wapens van steden in de gebieden van de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier
43. III.3.67	wapenschilden van de schepenen van Schermerhorn
44. III.3.69	wapenschilden van de protestantse kanunniken van de Sint-Janskerk in Utrecht

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

7. Bijwerk-symbolen, 1621-ca.1650

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.1	portret van Willem III, Minerva?, putti, vruchten
2. I.3.2	koopvaardijsschepen, architectuur met festoenen
3. I.3.3	hermen, acanthusblad, lauwer, vruchten
4. I.3.4	engelenkopjes, centauren, bloemen, vruchten, katten met muizen in hun bek, vogels
5. I.3.5	arabesken, bazuinende putti, saters
6. I.1.2	druiventrossen, wagen, harnassen
7. I.2.1	boeken, puttikopjes rond medaillon
8. I.2.2	boeken, puttikopjes rond medaillon
9. I.3.6	putti, guirlandes, acanthusblad, helmteken (zwaan) en -kleden

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.2	engelen (<i>Fama</i>) en hovelingen, troon van graaf Willem IV
2. III.3.3	architectuur (plein, trappen)
3. III.3.6	architectuur, hermen, bloemenvazen
4. III.3.7	leeuwen als schildhouders, kleine versie van de slag bij Damiate, baldakijn, guirlandes
5. III.3.8	lauwerkrans, baldakijn, guirlandes
6. III.3.9	lauwerkrans, baldakijn, guirlandes
7. III.3.10	leeuwen als schilddraggers, baldakijn, guirlandes
8. III.3.10	leeuwen als schildhouder, bloemen, baldakijn, guirlandes
9. III.3.11	eenhoorn als schildhouder, lauwerkrans, slag op de Zuiderzee, baldakijn, guirlandes

10. III.3.12	baldakijn met vorstenmantel, twee vrouwen als schildhouders, (lauwer)krans
11. III.3.13	lauwerkrans, baldakijn, guirlandes
12. III.3.14	helmtkens, helmkleden, diverse ornamenten rond particuliere wapens
13. III.3.15	baldakijn, guirlandes
14. III.3.16	twee engelen als houders van de cartouche
15. III.3.19	putti, bloemen, vruchtenguirlandes
16. III.3.20	putti als dragers van de tekstcartouche
17. III.3.21	architectuur met allegorische figuren voorzien van graan en vruchten
18. III.3.22	Stedenmaagd van Enkhuizen (namens de kuipers uit De Rijk), putti, kuipers en hun attributen
19. III.3.23	personificaties van Geloof (met anker) en Hoop (met boek); Stedenmaagd van Enkhuizen (voorheen De Rijk?), putti met bazuinen en lauwerkrans, attributen van visserij
20. III.3.24	Twee leeuwen als schildhouders; Amsterdams koggeschip omgeven door putti als personificaties van Gerechtigheid en Voorzichtigheid, handelsgoederen die wijzen op Amsterdam als Europees handelscentrum
21. III.3.25	Vredesengel, putti en twee grotere (allegorische?) figuren
22. III.3.26	putti, vrouwelijke hermen als houders van de cartouche
23. III.3.27	vrouwelijke hermen, putti, vruchtenslingers, maskers, man en vrouw met attributen uit de landbouw en zuivelbereiding
24. III.3.28	krijgsattributen, baldakijn putti, guirlandes, festoenen
25. III.3.29	leeuwen als schildhouders, baldakijn, guirlandes, putti, lauwerkrans
26. III.3.30	putti met attributen uit de visserij, <i>Fama</i> , stadsgezicht met Enkhuizen, guirlandes, lauwerkrans
27. III.3.31	stadgezicht van Alkmaar, putto met twee bazuinen, festoenen van vruchten, lauwerkrans, architectuur
28. III.3.32	eenhoorn, twee menselijke figuren als schildhouder, gefantaseerd stadsgezicht van Hoorn
29. III.3.33	stadgezicht van Edam, timmergereedschap, lauwerkrans om stadswapen, figuur met lauwerkrans en vleugels die een deel van een boot vast houdt, twee engelen(?)figuren, hondenkop
30. III.3.34	grafelijke kroon boven het wapen, putti met ieder kegel- en tonvormig voorwerp, stadsgezicht van Medemblik, festoenen, vrouwelijke hermen die een tekstcartouche dragen
31. III.3.35	Mercurius (handel), Ceres (land- en tuinbouw), zeegezicht met vissende haringbuizen
32. III.3.36	twee leeuwen als schildhouders, baldakijn, guirlandes
33. III.3.37	kanonnen, vaandels, trommels, guirlandes
34. III.3.38	putti, vrouwelijke hermen als houders van de tekstcartouche

35. III.3.39	putti als houders van de tekstcartouche
36. III.3.40	harnasdelen, vlaggen, speren en ander wapentuig, kanonvuur, trompet, trommel, schilden
37. III.3.41	boog, putti, als schildhouders, baldakijn, bloemen, vruchtenguirlandes
38. III.3.42	vierlobbige cartouche omlijst door gedetailleerd rolen beslagwerk
39. III.3.43	Het graf van Willem van Oranje, aangepast aan de stad Brielle: de zittende prins is vervangen door het wapenschild, gehouden door Cerberus; <i>Libertas</i> en <i>Justitia</i> zijn vervangen door Paulus met het zwaard en Petrus met de sleutels; wapenschild van de prins is vervangen door een wapen met de voorstelling van een schip (de geuzen veroverden in 1572 Brielle). Overige motieven van het graf (wapenuitrusting, putto) bleven gehandhaafd
40. III.3.45	vergankelijkheidsmotieven: bellen blazende putto zittend op doodskop, putto met korenaar in de hand (Verrijzenis), bazuin, schedel en botten; lauwerkrans boven het hoofd van Jozef, kariatiden (Voorzichtigheid en Standvastigheid), scènes uit het leven van Jozef; <i>Fama</i> met een schip en het wapen van Edam, zeebewoners
41. III.3.46	putti met lauwerkrans met symbolen van het tijdelijke en eeuwige: doodskop, geldzak, rokende vuurpot, zandloper, bloemen; dolfinen, gereedschappen van de zoutziederij, uil, figuurtjes met loftrompetten
42. III.3.47	dolfijnen berijdende putti met drietand, boogconstructie op consoles
43. III.3.49	leeuwen als schildhouders
44. III.3.50	allegorische vrouwen, veel boeken aan weerszijde van stadswapens
45. III.3.51	vruchten, vrouwen met korenschoven, druiven
46. III.3.52	vruchten, putti, duinlandschap met Egmond, korenschoven
47. III.3.53	druiven, putti, visserijattributen
48. III.3.54	kroon, putti
49. III.2.2	bloemen- en vruchtenfestoenen
50. III.2.3	bloemen- en vruchtenfestoenen
51. III.3.58	Putti, weelderige omlijstingen van wapens
52. III.3.59	putti, weelderige omlijstingen
53. III.3.60	putti, rolwerk
54. III.3.62	leeuwen als schilddragers, <i>Fama</i> , vruchtenguirlandes, baldakijn
55. III.3.63	luisterrijke cartouches, attributen van de visserij en landbouw/veeteelt
56. III.3.64	draperie, allegorische figuren, <i>Fama</i> , putti met attributen van de landbouw, voorstelling van de slag op de Zuiderzee (1573)
57. III.3.65	voorstelling van Enkhuizer haringvisserij, putti, attributen van de visserij en veeteelt
58. III.3.66	cartouches, bladwerk
59. III.3.67	architectuur, draperie, cartouches om wapenschilden, wolken

60. III.3.68	vazen met bloemen, bloeiende bloembollen
--------------	--

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

8. Teksten, 1621-ca.1650

I. Wereldlijk, individueel

1. I.1.1	Tandem fit surculus arbor (Eindelijk wordt het stekje een boom). Vivat Oranje. Willem de Nassou prins van Oranje. Honi soit qui mal y pense. Je maintiendrai
2. I.3.2	Een makelaer van Amsterdam van dat/ makelaers grote gilt die heeft ter eere gods/ seer milt gegeven een glas fijn en sterk/ ter eere van de rypper kerk
3. I.3.3	Frans Cornelisz. Ongesien mach geschien, 1624
4. I.3.4	Liefde Blijft in Ewicheit, 1625 (en waarschijnlijk naam schenker)
5. I.3.5	Jan (?) Woutersen / van Veen Ao 1625
6. I.1.2	Naam en functie van prins Frederik Hendrik
7. I.3.6	Jacob Beynesen Lammes van Ransdorp, Vroetschap 1652. Ghij heere en Rechters alle gelijcken van weduwen en weesen van armen en Rijcken Geeft een ijder Recht na Gods Woort gepreesen soo sult Ghij waerlijk sijn dienaers weesen
8. I.3.7	Standvaste sterckheyt tot het stutten van het quaet, Bevrijt het volck van leet en d' overicheyt van smaet. Pieter Corneliss. Burgemeester en vroetschap. Door manhafte vlijt en Raeden, worden afgeweert de quaden. Doch door d' Hemel macht alleen, blijft het onheyl dipe vertreen 1652
9. I.2.4	Philibert van Cats heer van Bruelis, Oosthuizen, Elterzem, Hobrede, Schardam, Quadijke etc.
10. I.2.5	Jonckheer Frederick van Watervliet, heer van Ellewoutsdijk, Coudorpe, Driewege, Everinge etc., gecommiteerde ter rekenkamer van Zeeland
11. I.2.6	Jonckheer Emmery van Watervliet, heer van 's Heinskinderen etc. Regerende Burgemeester der stad Goes

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.4	Klaas v Ieperen, burgemeester 1654 Claes Jacobsen Laekeman, schepen 1645. Arent Jansen Schout, schepen 1654 Pierre de la Chambre, schepen 1645
2. III.3.5	Luctor et emergo; Zeelandia
3. III.3.7	Haarlem. Vicit vim virtus (moed heeft het geweld overwonnen)

4. III.3.8	Dordrecht 1636
5. III.3.9	Leyden 1636
6. III.3.10	Alkmaar 1636
7. III.3.11	Hoorn 1637
8. III.3.12	Beverwijk 1636
9. III.3.13	Hollandia 1636
10. III.3.14	Namen van stichters
11. III.3.15	Namen en status van schenkersechtpaar in twee cartouches
12. III.3.16	De stad Boemel (Zaltbommel) 1647
13. III.3.17	De stad Nijmeghen 1647
14. III.3.18	Quartier van Nijmeghen 1647
15. III.3.19	Doen 't spaensch gespuys Voor 's pouwsdoms leer Is hier Gods huys Tot Broek ter neer Verwoeste het lant Geleyt in brandt 1573; Als Christi schaer De Son Sijns Woorts Onlanx daernaer Sach coomen voorts En d'ook het licht Is dit gesticht 1585; Als door veel twist Had in Godts kerck Verwekten mist Heeft men dit werk Den sathan stout Aldus gebout in 1628; De sonne daer Schijnende weer Wt liefdd danckbaer Tot Godes eer Is met eendracht Dit huys volbracht 1639; Strijt in te gaan. Lukas 13 : 24 (Dit was waarschijnlijk de tekst van de inwijdingsdienst).
16. III.3.20	Namen van achttien vrouwen uit De Rijp
17. III.3.21	Den tol t'ontvangen sit hier den heer gevolgt sonder getier/ dit ist grote rantsoen dat syn handt vint te doen
18. III.3.22	schenkingsopdracht van de kuipers
19. III.3.23	De buijsen die hun vleeten schieten Doen vele goede winst genieten De welvaert wordt er door verbreijt Ghij siet se van het haring vangen Weerkomen en naar huijs verlangen Om daer te brengen besigheijt. Anno 1655 (na restauratie).
20. III.3.24	Amsterdam 1654
21. III.3.25	Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier en West-Friesland
22. III.3.26	O deugt! die deugt van ondeugt schift/ begunstig deez' oprechte gift!; namen van vijf inwoners uit De Rijp
23. III.3.27	Beemsterlandts wapen
24. III.3.28	namen van regerend burgemeesters van Purmerend
25. III.3.29	Monekedam 1655
26. III.3.30	Enkhuizen

27. III.3.31	Alkmaar 1657
28. III.3.32	Hoorn 1656
29. III.3.33	Edam 1655
30. III.3.34	Medemblik 1656
31. III.3.35	Wtwaterende Sluizen van de Suydersee
32. III.3.36	Haarlem Vicit Vim Virtus
33. III.3.38	namen van de (oud)kerkmeesters van De Rijp
34. III.3.39	namen van de 6 schenkers (inwoners van De Rijp)
35. III.3.40	Anno 1656
36. III.2.1	Sweers x
37. III.3.40	Vigilate Deo Confidentes (Weest waakzaam in vertrouwen op God)
38. III.3.41	Eendracht maeckt macht; Gorinchem 1625
39. III.3.42	Dee Stadt Schoonhoven / en Den Lande van Blois, 1624
40. III.3.44	Als men 1600 En 24 heeft Gheschreven hebben Die van Saenerdam Dit Glas Ghegeven
41. III.3.45	Dit Glas Hebben Gegeven Die Meester / Scheeps Timmer Luyden die Hier / onder Staen beschreven. Anno Domini MDCXXV. Onder Jozef: S Joosep
42. III.3.46	Memoreren van oprichting eerste zoutkeet in Edam, smeekbede aan God om zegen en welvaart voor Edam en de zoutzieders, datering
43. III.3.47	Dirck Pietersz Groot / op hoop bou Ick; Pieter Dircksz / Dijck Graeff / op God Vertrou ick / Anno / 1625; Jacob Pietersz / In Harlingen
44. III.3.49	Haarlem. Vicit vim virtus (moed heeft het geweld overwonnen)
45. III.3.57	Och wist den mens wat hij verliest / Die tijtlijk goet voor eewich kiest / Want als men van hier moet schijen / Soo heeft men dikwijls geen van beijen
46. III.2.4	Burgemeester van Goes, heer van Nisse, Waarden etc. en echtgenote Clara van Borssele van der Hooghe, vrouwe van Waarden etc.
47. III.3.61	naam predikant(?) gevolgd door 'dienaar Jesu Christi', namen van schout en 2 kerkmeesters
48. III.3.62	Alkmaar, Anno 1635
49. III.3.63	Schermeers beschermer 1636
50. III.3.64	Den HOORN des Saligheidt ons het huis Davids bereidt, Ik ben de moederstad van zo veel moedig bloet, Bossú en zijn vloots banier zulx wel getuigen doet, Ik heb van allen eerst 't groot Haringnet gebreid, buizen gelegd in 't landouwen door Hoorn bereid 1636
51. III.3.65	Si Deus Pro nobis quis contra nos, De Enkhuizers hun met Haringvangst ernereren, Dies Souten haring aldaer tot bokking wert berei(t), De ossekoperij ziet men daar 't aldermeest hanteren, Het water voor de stad met veel buizen is beleit 1636
52. III.3.66	Het eerste Concilium der Apostelen / Gehouden binnen Jerusalem unitatis
53. III.3.67	In dit glas staet Salomons eerste gericht en de namen der schepenen gegeven 1635

54. III.3.68	Kerkmeesters en weesmeesters liefhebbers te gaar, geven dit glas mildelijk met elkaar
--------------	---

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

9. Locatie in oorspronkelijke instelling, 1621-ca.1650

I. Wereldlijk, individueel

1. I.3.2	koor, noordzijde
2. I.3.3	schip, zuidzijde
3. I.3.4	schip, zuidzijde
4. I.3.5	schip, zuidzijde
5. I.1.2	koor
6. I.2.1	schip
7. I.2.2	schip
8. I.2.3	koor
9. I.3.6	schip, noordzijde

II. Kerkelijk etc., individueel

III. Wereldlijk, groeperingen

1. III.3.3	koor, zuidzijde
2. III.3.7.	schip, noordzijde
3. III.3.8	schip, zuidzijde
4. III.3.9	schip, noordzijde
5. III.3.10	schip, zuidzijde
6. III.3.11	schip, noordzijde
7. III.3.12	schip, noordzijde
8. III.3.13	koor, zuidzijde
9. III.3.14	schip, zuidzijde
10. III.3.15	koor, noordzijde
11. III.3.16	koor
12. III.3.17	koor
13. III.3.18	koor
14. III.3.19	noorderbeuk
15. III.3.20	schip, zuidzijde
16. III.3.21	schip, zuidzijde
17. III.3.22	schip, zuidzijde
18. III.3.23	schip, zuidzijde
19. III.3.24	schip
20. III.3.25	transept, zuidzijde
21. III.3.26	koor, zuidzijde
22. III.3.27	koor, zuidzijde
23. III.3.28	koor, zuidzijde
24. III.3.29	koor, zuidzijde van het centrum
25. III.3.30	koor, zuidzijde van het centrum
26. III.3.31	koor, centrum
27. III.3.32	koor, noordzijde van het centrum
28. III.3.33	Koor, noordzijde
29. III.3.34	koor, noordzijde

30. III.3.35	koor, noordzijde
31. III.3.36	transept, noordzijde
32. III.3.37	transept, noordzijde
33. III.3.38	schip, noordzijde
34. III.3.39	schip, noordzijde
35. III.2.1	schip, noordzijde
36. III.3.40	schip, zuidzijde
37. III.3.41	schip, noordzijde
38. III.3.42	schip, noordzijde
39. III.3.43	schip, noordzijde
40. III.3.44	schip, noordzijde
41. III.3.45	schip, noordzijde
42. III.3.46	schip, zuidzijde
43. III.3.47	schip, westzijde
44. III.3.48	schip, zuidzijde
45. III.3.49	koor
46. III.3.50	koor
47. III.3.51	koor
48. III.3.52	koor
49. III.3.53	schip
50. III.3.54	schip
51. III.3.55	koor
52. III.3.56	koor
53. III.3.58	schip, zuidzijde
54. III.3.59	schip, zuidzijde
55. III.3.60	schip, zuidzijde
56. III.3.62	koor, centraal

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

10. Geografische gegevens, 1621-ca.1650

I. Wereldlijk, individueel

Biervliet, Nederlands Hervormde Kerk
3 x Egmond aan den Hoef, Slotkapel
Hendrik Ido Ambacht, Nederlands Hervormde Kerk
3 x 's Heerenhoek, Nederlands Hervormde Kerk
Beverwijk, Nederlands Hervormde Kerk
De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
Edam, Grote Kerk
2 x Ransdorp, Nederlands Hervormde Kerk

II. Kerkelijk etc., individueel

Zaandam, Westzijderkerk

III. Wereldlijk, groeperingen

De Rijp, Nederlands Hervormde

Kerk
2 x Appingedam, Nederlands Hervormde Kerk
2 x 's Heerenhoek, Nederlands Hervormde Kerk
Alkmaar, Grote Kerk
Amsterdam, Nieuwe Kerk
Amsterdam, Oude Kerk
Beverwijk, Nederlands Hervormde Kerk
2 x Biervliet, Nederlands Hervormde Kerk
9 x Bloemendaal, Nederlands Hervormde Kerk
3 x Brakel, Nederlands Hervormde Kerk
Broek in Waterland, Nederlands Hervormde Kerk
20 x De Rijp, Nederlands Hervormde Kerk
9 x Edam, Grote Kerk
6 x Egmond aan den Hoef, Slotkapel
2 x Hendrik Ido Ambacht, Nederlands Hervormde Kerk
Landsmeer, Nederlands Hervormde Kerk
3 x Medemblik, Bonifatiuskerk
7 x Schermerhorn, Nederlands Hervormde Kerk
Utrecht, Sint-Janskerk, kapittelhuis
Megen, Minderbroederklooster

IV. Kerkelijk etc., groeperingen

Geen

